

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1

BAKİ - 2024

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-104

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

1

ADİLOĞLU
BAKİ – 2024

Baş Redaktor - Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova - *Bakı Dövlət Universiteti*
Baş redaktorun müavini - İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov - *Bakı Dövlət Universiteti*
Məsul katib - Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov - *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Bariş Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrail qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əliyev Qabil Əli oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
İsmayılov Qüdrət Seyfulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyeovich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Mehdiyeva Nisbət Cəmməmməd qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadə - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichin İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı - *Azərbaycan tarx muzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: <https://tarixveonunproblemleri.az/>

Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Şəhadətnamə № 0060079 (1997)

©Lisensiya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR

QƏNİMƏTLİ E.	<i>Göytürk hökmdarı Bilgə Xaqan (716-734)</i>	5-9
ZƏRBƏLİYEV Ü.	<i>Azərbaycan Qaraqoyunlu ordusunda mühasirə silahları və vasitələri</i>	10-15
ORUCOVA A.	<i>Venesiya elçiləri Ağqoyunlu və Səfəvi saraylarında (XV əsrin II yarısı – XVI əsrin I yarısı)</i>	16-23
QOCAYEVA N.	<i>Sultan Süleymanın “İraqeyn” səfəri</i>	24-29

MÜASİR DÖVR

HACIYEV İ.	<i>Naxçıvan diyarında hərbi-siyasi vəziyyət və muxtariyyət statusunun əldə edilməsi (1917-1921-ci illər)</i>	30-42
RƏHİMOĞLU-QULİYEV M.	<i>Naxçıvan Muxtar Respublikasının qurucularından biri – Mirzə Vahab Həsənzadə</i>	43-48
HÜSEYNOVA G.	<i>Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və dövlətçilik fəaliyyətinə dair</i>	49-56
NURİYEV İ.T.	<i>Postmüharibə dövründə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində yenidənqurma işləri və “Böyük qayıdış” proqramı</i>	57-63
HÜSEYNLİ R.	<i>Azərbaycan milli dövlət quruluşunun dirçəlməsi hərəkatının unudulmaz nümayəndəsi – Məmməd Əmin Rəsulzadə</i>	64-68
İBRAHİMOVA P.	<i>Türkdilli dövlətlər arasında vahid informasiya məkanının yaradılmasını zəruri edən amillər və bu istiqamətdə ilk addımlar</i>	69-75
АХУНДОВ Р.	<i>Развитие международных связей Азербайджанской Республики на современном этапе</i>	76-82
NAGIYEVA N.	<i>Postkolonializm və Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti</i>	83-88
ГАДЖИНСКАЯ Н.	<i>В едином порыве братской солидарности: Азербайджан и Тюркский мир</i>	89-99
ƏLİYEV V.	<i>Rusiya - Azərbaycan münasibətlərində hərbi-siyasi amillər</i>	100-109
MƏMMƏDZADƏ Ü.	<i>Region dövlətləri ilə münasibətlərin tənzimlənməsində Heydər Əliyevin rolu</i>	110-117
ƏMİRLİ İ.	<i>Türkiyə - Yaponiya münasibətləri 1950-1960-cı illərdə</i>	118-121
ШАБАНОВА Х.Ф.	<i>Азербайджанский легионер Абдуллахман Фаталибейли и его деятельность в годы Второй мировой войны</i>	122-126
ДЖАФАРЛИ Х.	<i>Помощь США Афганистану в борьбе с терроризмом (2001-2008 гг.)</i>	127-133
MƏMMƏDOVA S.	<i>Ağıllı bina texnologiyalarının universitet kitabxanalarında tətbiq istiqamətləri</i>	134-139
QURBANOV M.	<i>Ənənəvi erməni terror siyasəti: terrorizmin milliləşdirilməsi və Ermənistan</i>	140-145
BAYDAROV Z.	<i>“Böyük qayıdış” proqramı çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təhsilin bərpası</i>	146-150
ŞADİYEV A.	<i>“Əsrin müqaviləsi” və Yaponiya</i>	151-155
ƏHMƏDOV K.	<i>Çinin xarici siyasətində Tayvan məsələsi</i>	156-160
MƏMMƏDZADƏ M.	<i>XXI əsrdə Atlantik münasibətlər: əməkdaşlıq və ziddiyyətlər</i>	161-167

İBRAHİMOV İ.	<i>Türkiyənin Mərkəzi Asiyadakı yumşaq güc siyasəti - TİKA (Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi)</i>	168-175
ƏKBƏRLİ N.F.	<i>Maddi-mədəni, dini irsimizin erməni vandalizminə məruz qalması və bu cinayətlərə YUNESKO-nun münasibəti</i>	176-180
MƏMMƏDOV T.	<i>İcra hakimiyyətinin institusionallaşması problemi</i>	181-185
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFIYA, DEMOQRAFIYA, METODİKA		
İSMİXANOV M., ÇİRAQOVA V.	<i>Təlim texnologiyaları və onların tətbiqi mexanizmi</i>	186-190
ORUJOVA S.	<i>About some questions regarding problems of the historical geography of Karabakh's region Askeran</i>	191-196
ABASOVA L.Q., MİRZƏYEVA A.A.	<i>Müasir dövrdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər</i>	197-203
ELMƏDDİN BEHBUD	<i>“Xocavənd” ensiklopediyasının nəşrə hazırlanması və redaktə xüsusiyyətləri</i>	204-209
YUBİLEYLƏR, XATİRƏLƏR		
İSMAYILOVA S.A.	<i>Professor Əsməd Muxtarovanın timsalında Azərbaycan qadını</i>	210-212
ABDULLAYEV M.Q.	<i>Görkəmli tarixçi alim İbrahim Zeynalov – 70</i>	213-214
Düzəliş		
BƏYLƏROV Ə.	<i>Qloballaşma dövründə dinlərarası münasibətlər</i>	215

GÖYTÜRK HÖKMDARI BİLGƏ XAQAN (716-734)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/5-9>

Məqalədə Göy-Türk dövlətinin 716-734-cü illərdə hökəmdarı olan Bilgə Xaqandan bəhs edilmişdir. İlk öncə Göy-Türk Hökəmdarı Bilgə Xaqan 716-734-cü illərdə hakimiyyət başına gəlməmişdən öncə Bilgə Xaqan adından bəhs edilib. Daha sonra isə Bilgə xaqanın 716-cı ildə hakimiyyətə gəlməsi və 734-cü ilədək siyasi və hərbi fəaliyyətlərindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Bilgə Xaqan, siyasi və hərbi fəaliyyətlər, 716-734, Qapqan Xaqan, Köl Tigin.

Giriş. Bilgə Xaqan adına ilk dəfə Göytürk dövründə rast gəlinməkdədir. Bu dövrün ən tanınmış şəxsiyyətinin titulu Bilgə olaraq diqqət çəkir. Çin dilində Pi-kia olaraq bilinən bu ad, Azərbaycan Türkcəsində Bilgə adı ilə tanınır. Bilgə Kağanın başlanğıcda əsl adının Bey-kür və ya Bey-kürlüy olduğu təxmin edilir [4, s.268]. Bilgə kimi Kağan (Xaqan) da bir ad (titul) olaraq ortaya çıxmışdır. Xaqan Göytürk dövründə bütün hökəmdarlara verilən addır. İmperator mənasında istifadə edilmişdir. Xaqan adına yazılarda müxtəlif vəsilələrlə rast gəlinməkdədir. Bu ad Kaan, Xaqan, Xan şəkillərində istifadə edildiyi də bilinməkdədir. Sonradan Xan şəkilində istifadə edilmişdir.

Bilgə Xaqanın hakimiyyətə gəlməsi (716-734), siyasi və hərbi fəaliyyətləri. Qutluq Xaqan və İltilgə Xatunun oğlu olan Bilgə, biçin (meymun) ilində, 684-cü ildə anadan olmuşdur. Bilgə daha 14 yaşında ikən, Qərb bölgələrinin, yəni Tarduşların "Şad"ı təyin edilmişdi [6, s.39-40]. Bölgəsi Altay dağlarının cənub ətəklərinin qərbində İrtiş çayı ətrafları idi. 716-cı ilə qədər şərqdə Sarı Çaya Shan-Tung düzənliyində, qərbdə Dəmir Qapıya Göymən Dağlarının şimalındakı Qırğızlara ümumi iyirmi beş səfərə qatılmış, bunların hamısında müvəffəqiyyət qazanmışdı [1, s.185]. Qapqan Xaqan (691-716) ölmədən əvvəl kiçik oğlu Fu-chuyu İni El Xaqan təyin etmişdir [3, s.56]. Qapqan Xaqanın yerinə hakimiyyətə gələn oğlu İnəl (Böğü) xaqanlığı bu böhranlı dövründə dövlət düzümlərini tutacaq qüdrətdə deyildi. Qarışıqlığın qarşısı alınmadı və ölkədə, yurdda dinclik olmamışdır [4, s.119], üsyanlar dayanmamışdır. Özəlliklə, Oğuz boyları davamlı üsyan halında idi. İnəl Xaqanın dövlətin bütün yükünü çiyinlərində daşıyacaq qədər qüdrətli olmadığını görən Bilgə və Köl Tigin qiyam edərək, onu taxtdan endirdilər [3, s.23]. Bu mübarizə əsnasında, cəsur Köl Tigin İni El Xaqan ilə birlikdə Qapqan xaqanın bütün uşaqlarını və adamlarını aradan qaldırması xaqanlığın sonunu dəyişdirmişdir. O, Çin qaynaqlarında adı Mo-chih-lien şəkilində yazılan və Göytürk Yazılı Kitabələrində isə Bilgə olaraq qeyd edilən böyük qardaşını xaqanlık taxtında oturtdu [3, s.150]. Yeni xaqan Bilgə (716-734) oldu [6, s.23]. Bilgə xaqan Kül Tigin Sol Şad təyin etdi. Bundan başqa ordu komandirliyinə də İnəncu, Apa Yarıqan Tarxan titulu verilən Kül Tigin təyin edildi. Bilgə xaqan Tarduş Şad vəzifəsinə İşbara Bilgə İç Çor təyin edildi [3, s.150-151]. Bundan başqa, 705-ci ildən bəri üzvü olduğu Yarguda (yüksək məhkəmə), Bilgə xaqanın qaynatası olduğu üçün qiyam əsnasında toxunulmayan Tonyukuk yenidən əvvəlki vəzifəsi olan "ayqucu" (Dövlət Məclisi Başçılığı) vəzifəsinə təyin edildi [4, s.119-120]. Kül Tigin və Bilgə xaqan seçildiyi zaman, Göytürk ölkəsindəki qarışıqlıq hələ sonlandırılmamışdır. Çünki bu vəziyyətdən faydalanmaq istəyən bəzi qəbilələr və onların rəhbərləri müstəqil yaşamağı arzulayırdılar. Bu səbəblərə görə, Bilgə xaqanın ilk savaşı, Uyğur Eltəbərinə qarşı 716-cı ilin sonlarına doğru, Selenqa Çayı boyu, Qarqan Qısılda baş verdi. Uyğurların yurdları dağıdıldı. Uyğur Eltəbəri yüzə yaxın döyüşçüsü ilə qərbə doğru qaçdı [3, s.154]. 716-cı ildə qərbdə güclənmiş olan Türkişlər, komandanları Su-Lu idarəçiliyi altında açıq bir şəkildə Göytürk İmperatorluğu qarşı çıxdı. Bu düşmənciliyin səbəbi isə, imperatorluğun qərb ucundakı Türkişlərin hakimiyyət altına almaq istədikləri Aşina şahzadələrini, yəni qanuni Türk xanlarını öz nümayəndələri olaraq qəbul etməsi idi. A-shih-na Hien Çindən kömək, dəstək istəmiş ancak, əli boş bir şəkildə geri dönmüşdür. 719-cu ildən qısa müddət sonra Ərəblərin hücumları Türkişlərin əlini-qolunu bağladı və Türkişləri Göytürk İmperatorluğu üçün təhlükə aradan

qalxdı [2, s.202]. Hər fürsətdə mövcud rəhbərliyə üsyan edən Oğuzlar da Göytürk İmperiyasının hökmranlığını tanımaq istəmədikləri üçün qaçıb Çin tərəflərinə keçdilər. Onların bu davranışını özü üçün təhlükə hesab edən Bilgə xaqan 717-ci ildə Oğuzların üzərinə hücum edərək onları darmadağın etdi. Bu sırada qonşuları Tatabılar, Çin ilə razılaşıaraq, Göytürlərə qarşı pis rəftar etməyə başladılar. Göytürlər yay fəslində ordu göndərilmişdir. Kadirqandan Yışa qədər sürgün edilən Tatabılar 717-ci ildə məğlub oldu [3, s.155]. Məğlubiyyətdən sonra Tatabılar Kadirqan dağlarına yerləşdilər [1, s.187]. 717-ci ilin sonları və ya 718-ci ilin əvvəllərində Yaştarın əmri altındakı Göytürk ordusu Qarluqlar üzərinə hücum etdi [3, s.159]. Buna səbəb isə Qarluqların 718-ci ildə təkrar olaraq üsyana təşəbbüs göstərməsi idi [4, s.121]. Bu savaş Tez çayı sahilində oldu və Qarluq İltəbəri məğlub edildi [3, s.155]. Şimali Cünqariya Türklərin əlinə keçdi [7, s.272]. Digər bütün Göytürk kağanlarından fərqli olaraq Bilgə Kağan, Çin ilə əlaqələrini yaxşılaşdırmaq niyyətində idi [7, s.23]. Bilgə Xaqan ölkəsi içində daxili sabitliyi bərqərar etdikdən sonra Çin ilə münasibətləri həll etmək yoluna qoyuldu. Geniş miqyaslı talanlar və basqınlar planlayırdı. Ancaq, Tonyukuk insanların savaş ilə deyil, barış ilə zənginləşdiyini, Göytürlərin hələ təzə-təzə bir araya gələrək toplandıqlarını, hələ zəif olduqlarını, qüvvətlənmək üçün ən az üç ildən çox vaxt lazım olduğunu açıqlamışdı. Bilgə Xaqan Tonyukukun tövsiyələrini dinlədikdən sonra Çinə hücum etmək fikirindən imtina etdi [2, s.186]. 718-ci ildə Göytürlər, Çinlilərə sülh təklifi etsə də, ancaq Çinlilər bu təklif qəbul edilmədi. Çinlilərin bu təklifi qəbul etməməsinin səbəbi bəlkə də, 716-cı ildə Göytürlər arasında yayılmış olan Bilgə Tonyukukun Türkişlərlə müharibə zamanı onun öldüyü barədə əsassız xəbərlər idi. Bu xəbərə inanan Çinlilər, Göytürlərin ağıllı bir məsləhətçisinin olmadığını düşündülər və bunu fürsət bilərək sülh təklifini qəbul etməyərək Göytürlərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün hazırlıqlara başladılar. 719-cu ildə Basmıl, Qırğız, Kitan və Çin arasında ittifaq bağlandı. Çin İmperatoru Hsüan-Tsung, Kitan və Tatabıları çağıraraq, 720-ci ilin payız fəslində, indiki dövrdə Sui-Yüan əyalətindəki Kera çayı sahilində yerləşən, Bilgə Xaqanın sarayına qəflətən hücum etmək təklifini söylədi [3, s.156]. Çin İmperatorunun qəti qərarı savaşmaq idi. Çinlilər bundan başqa Qırğızların başçısı olan Qutluq Bilgə Xaqan və digər Göytürlərə müxalif olan Qapqanın oğlu Sol Bilgə şahzadəsi Mo Tegin, Sağ Bilgə şahzadəsi A-shih-na Bilgə Təgin, Yen-Shan bölgəsinin şahzadəsi Huo-pa-shih və bir çox bəy və digər müxalif qüvvələr ilə gizli bir şəkildə ittifaq qurdular. Bunların hamısı Çinlilər ilə birlikdə Göytürlərə qarşı hücum etməyi qəbul etdilər. Çinlilər və müttəfiqlərin bir yerdə ordu sayı 300 min idi. Bu müttəfiq ordular Chi-luo çayının yuxarı ətraflarına toplandılar. Müxtəlif qollara ayrılaraq Göytürlərin üzərinə hücum etdilər [2, s.189]. Dərhal Bilgə Xaqanın əmri ilə dövlət məclisi quruldu və bu məclisdə Göytürlərə qarşı edilmiş olan müttəfiq orduların hücumlarını necə dayandırmağın yolları və bundan sonra nə cür hərəkət etmək yolları müzakirə edildi [3, s.157]. Basmıllar, 721-ci ildə payız fəslində tək başlarına Göytürlərə qarşı hücum etdilər [4, s.187]. Ancaq digər müttəfiqlərin köməyə gəlməmələri ucbatından Basmıllar geri dönməyə məcbur oldular. Bu həmləyə qarşı Göytürk ordusu özlərinə qarşı cəbhə yaradan bu düşmənləri cəzalandırmaq üçün Beş Balıq şəhərinə hərbi yürüşə çıxdı. Ardınca Türklər Çinə yönəldilər. 720-ci ildə Göytürlər Beş Balıq şəhərinə hücum etdilər [3, s.157]. Beş Balıq hücumunun sonunda bir çox Çin şəhəri yağmalandı [3, s.157]. Daha sonra tək qalan Çin şiddətli zərbələrə məruz qaldı. 720-ci ildə baş vermiş olan Şan-tan Qan Su şəhəri savaşında Çin ordusu məğlubiyyətə düşərək oldu və bunun ardınca Beş Balıq şəhəri zəbt edildi. Kan-çu, Yüan-çu, Liang-çu bölgələrinə qarşı 10 dəfə hücum edildi və hücum nəticəsində bu şəhərlər ələ keçirildi [4, s.120]. Bu savaşdan sonra Göytürlər 721-ci ildə Çinə bir elçi heyəti yollayaraq, Tanq İmperiyası ilə sülh bağladılar [3, s.158]. Bu sülhdən sonra Göytürlərə qarşı üsyan etmiş olan Kitanların və Tatabıların cəzasını verdi. Belə ki, 721-ci ilin qış fəsilində Kitanların və 722-ci ilin yaz fəsilində Tatabıların üzərinə hücum edərək məğlubiyyətə düşərək etdi [1, s.188]. Bu tarixi hadisədən sonra Qarluq məmləkətinə gəlib çıxan Bilgə Xaqan, Qarluq xalqı tərəfindən sevinc hissi ilə qarşılandı [3, s.14]. Bütün şərq və Tarbaqataya qədər olan qərb bölgələri xaqanlığın idarəçiliyinə tabe idi [4, s.122]. Üstəlik 717-ci ildən özünü müstəqil sayan və hiss etmiş olan Türkiş boyunu və bu boyun yaşamış olduğu məmləkəti Bilgə Xaqan artıq özünü bağlı hesab edirdi [5, s.158]. Beləliklə, qısa olsa belə sükunət dövrünə daxil olundu [3, s.160]. Çinlilərin Göytürlər ilə aralarında olan məsələlərə son qoymaq sahəsində son cəhd 722-ci ildə qəbul edildi. Bilgə Xaqan, Kül-Tigin və Tonyukuk Çinə gəlmək üçün dəvət edildilər. Onlar İmperatorun özü tərəfindən Tayşan dağında həyata keçiriləcək təntənəli qurbankəsmə mərasimində iştirak etmək üçün çağırılmışdılar. Çinlilərin xanı və onun

yol yoldaşlarını girov saxlayacaqları hamıya, o cümlədən dəvət edilənlərə məlum idi. Mərasimə çağırılanlar yüksək şərəfə görə minnətdarlıq etməklə kifayətləndilər. Bilgə Xaqan buna cavab olaraq şahzadə qızı özünə həyat yoldaşı olmağı tələb etdi. Ancaq, İmperator razılaşmadı. Çünki əgər razılaşmış olsaydı, o zaman öz şəxsi gücsüzlüyünü etiraf etmək demək idi. Xan güzəştə getdi və hər il Çanyana “xidmətə” bir nəfər əyani göndərməyə başladı. Sülh bağlanmasa da, qabaqcadan razılaşdırılmış qayda-həyata keçirildi. Nəhayət, xan ərəzi məsələsində də güzəştə getdi. “Turfan”ın (Tibet çarlığı) itlərdən yaranması, Kidanlar və Tatabılar mənim qullarımdır və təbəələrimdir və “türkəş xanı xırda hökmdardır həm də türk vassalıdır), amma Bilgə Xaqan Türkəş xana “böyük şan-şərəfətlə” öz qızını ərə vermişdir, Türkəş xanın qızını Bilgə Xaqan həmçinin “böyük şan-şöhrətlə” oğluna almışlardır” fikrini təşəxxüslə bildirməsinə baxmayaraq, Bilgə Xaqan Yeddi Sunu özünə qaytarmağa, yaxud Tibetlilərin azğınlıq elədikləri Tyan-şandan cənuba doğru olan torpaqları ələ keçirməyə tələsmədi [7, s.379-380]. 723-cü ildə Tibet yenidən Göytürk Xaqanlığına qarşı müharibəyə başladı və Göytürk Xaqanlığına qarşı ümumi düşməne qarşı birgə vuruşmağı təklif etdi. Bilgə Xaqan öz loyallıq münasibətinin sübutu və 724-cü ildə imperatorun Şofanda, yəni Ordosda mübadilə bazarını açmağa icazə verməsinə minnətdarlıq əlaməti kimi imperatora Tibet fərmanını göndərdi. Bu o demək idi ki, taxt-tacı öz hüququnun və gəlirin bir hissəsi hesabına ələ keçirdi, çünki Çində xarici ticarətin inhisarı kimi o, atları qızıl və ipək verməklə alan xəzinəyə mənsub idi. Lakin tezliklə imperiya hökuməti iqtisadi münasibətləri köhnə məcraya qaytardı. 725-ci ildə imperiya səfiri Yuan Çjen Xaqanın iqamətgahına gəldi, onu təntənəli şəkildə qəbul etdilər. Burada üç böyük Türk hökumdarı- Bilgə Xaqan, Kül-Tigin, Tonyukuk onunla danışmaq apardılar. Danışqların məzmunu 723-ci ildə bağlanmış müqavilədən aydınlaşır. Həmin müqaviləyə əsasən hər il Türklərə 100 min ipək parça əvəzinə müəyyən olunmuş miqdarda at verilirdi. Yenidən Çində və xaqanlıqda xalq kütlələri ticarətdə iştirak etməkdən uzaqlaşdılar, hər iki hökumət arasında münasibət isə kəskinləşməyə bilməzdi. Çünki Türklər atların, Çinlilər isə ipəyin qiymətinin qalxmasını arzulayırdılar [1, s.206]. Bir neçə il sonra, Bilgə Kağan 724 ilində, bir çinli şahzadə ilə evlənmək istədi; ancaq bu istək imperator Hsüan-Tsung tərəfindən qəbul edilmədi. O görə iki ölkə arasındakı iplər yenidən gərildi [3, s.158]. 725-ci ildən sonra Bilgə Kağan, Çinə qarşı yumşaldı [2, s.24]. 725-ci ildə Çin İmperatoru ölkəsinin sərhədləri daxilində gəzinti etməyi planlamış və Göytürklərin özünə hücumundan qorxduğundan ötür, bir Türk vəzirinin bu səyahətə qatılması üçün müraciət etmişdi. Bunun üçün Ötükənə bir səfir göndərdi. Ötükənə gələn Çin elçilik heyətini qarşılayanlar arasında; Bilgə Xaqan, Po-fu (Bilgə Xatun), Kül-Tigin, Tonyukuk da var idi. Mərasim əsnasında Bilgə Xaqan, İmperatorun evlilik təklifinə mənfi cavab verməsinə görə çox əsəbiləşdiyini açıq bir şəkildə göstərdi, amma yenə də buna baxmayaraq bir Aşina İltəbərini İmperatorun səyahəti əsnasında onu müşayiət etməsi üçün yolladı [3, s.158-159]. Bilgə Xaqan daxili və xarici siyasətə işlərini müvəffəqiyyətlə davam etdirərkən, 731-ci il onun üçün sonun başlanğıcı olmuşdur. Çünki Bilgə Xaqana hakimiyyət taxtını həvalə edən və hər zaman böyük qardaşına dəstək olan Kül-Tigin ölmüşdür [7, s.210]. Kül-Tigin yazılı abidəsində Kül-Tiginin qoyun ilinin 17-ci günündə öldüyü yazılıb [3, s.163]. 731-ci il 27 fevralda [4, s.125]. Kül-Tiginin ölümü Bilgə Xaqanı dərinlən təsirləndirmişdir [1, s.33]. Kül-Tiginin yas mərasimi 731-ci ilin noyabr ayında olmuşdur. Onun cənazə mərasiminə bütün xalqların nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir [3, s.164]. Yas mərasiminə qatılan dövlətlər və nümayəndələri bunlar idi: Çin, Kitan, Tatabı, Tibet, İran, Soğd, Buhara, Türkiş, Kırğız və sair [4, s.25]. Amma bu yas mərasimində uzaq xalqlardan bokli yaxud mukri (moxe) və Purum (Rim), yəni Bizans xalqlarının elçiləri yox idi. Abarlar, Üç-Kurukanlar və Otuz-Tatarlar da həmçinin yox idi [1, s.382]. Kül-Tiginin ölüm səbəbi bəlli deyildir [7, s.208]. Bilgə Xaqan vəfat emiş qardaşı Kül-Tigin üçün yazılı abidə qoydurmaq üçün Çin İmperatorundan ustalar göndərməsini rica etdi və elçi heyətini Çin İmperatorluğuna göndərdi. Çin İmperatoru, Bilgə Xaqanın ricasını qəbul etdi və Çin İmperatorunun saray ustalarından olan Çanq-Şen Ünü Bilgə Xaqanın sarayına göndərdi [5, s.156]. Bilgə Xaqanın Çin ustalarını gətirmək üçün vəzifələndirdiyi elçisinin adı isə Toyqun İltəbər idi [3, s.166]. Bir müddət sonra Çin ustalarının hazırlamış olduqları yazılı abidə daşı, yəni Kül-Tiginin bacısının oğlu olan Yolluq Təkinin iyirmi gün içərisində oturub yazmış olduğu bəngü daş (kitabə), 732-ci ilin avqust ayının 1-də təmtəraqlı mərasim ilə qoyuldu. Abidənin yaxınlığında Çinli ustalar tərəfindən düzəldilmiş olan barın divarında Kül-Tiginin həyatından qəhrəmanlıq səhnələri rəsm şəklində həkk edilmişdir. Bundan başqa Kül-Tigin tərəfindən öldürülmüş olanların “balbalları” da qoyulmuşdur [7, s.212]. İki böyük köməkçisini itirən Bilgə Xaqan artıq yalnız

qalmışdı. Onsuz da Bilgə Xaqanın 734-cü ilin yay fəsilində Kitanlara və Tatabılara qarşı Dönk Kəs Dağında baş vermiş döyüş və bu döyüşün nəticəsi olaraq qalib gəlməsindən başqa Bilgə Xaqanın başqa bir hərbi fəaliyyəti göülməməkdədir [6, s.90]. 727-ci ildə Bilgə Xaqan, xaqanlıq hökumət üzvü (nazir) Mei-lu Ço-yu Çinə göndərmiş və imperator tərəfindən etina ilə möhtərəm elçinin təmasları nəticəsində So-fang (Ling-çu-da) şəhərinin Göytürklərlə sərbəst ticarət edə biləcək ortaq bazar-yeri olması üçün razılıq əldə olunmuşdur. 734-ci ildə Çinə göndərilən Türk elçisi, xaqanın Çinli şahzadə ilə evlənmə tələbini qəbul etmiş olan imperatora təşəkkür məktubunu aparırdı. Lakin bu evlənmə reallaşmadı [4, s.123]. Çünki Bilgə Xaqan az öncə dediyim kimi, öz adına elçi vəzifəsini yerinə yetirmiş olan yüksək vəzifəli adamı olan (Buyruq Çor) tərəfindən 734-cü ildə zəhərlənərək öldürüldü [3, s.168]. Ancaq Bilgə Xaqan zəhirləndikdən dərhal sonra ölməmiş, Buruk Çorun özünü zəhərlədiyini anlamış, bunun üzərinə onu və bütün ailə fərdlərini və iş birlikçilərini öldürmüşdür [3, s.53]. Bilgə Xaqan 25 noyabr 734-cü ildə vəfat etmişdir [2, s.96]. Yas mərasimi isə 22 İyun 735-ci ildə olmuşdur [1, s.96]. Bilgə Xaqanın yas mərasiminə Çindən 500 nəfər qonaq gəlmişdir. Bu 500 nəfər qonaq yas mərasiminə gəlmişdir. Çin heyəti Bilgə Xaqanın da yas mərasiminə də bir çox qızıl və gümüş gətirmişdilər. Kül-Tigin yazılı abidəsi kimi Bilgə Xaqan üçün də yazılı abidə inşa edilmişdir. Bu yazılı abidə Bilgə Xaqanın oğlu tərəfindən inşa etdirilmişdir. Bilgə Xaqan üçün inşa edilmiş yazılı abidəsi də Yolluq Təkinə yazdırılmışdır. Bu abidə 1 ay 14 günə inşa edilmişdir. Nəhayət bu abidə 735-ci ildə ucaldıldı [3, s.170, 171]. Bilgə Xaqanın ölümündən sonra Göytürk Kağanlığında süqutunu bürüzə vermişdir [4, s.34].

Nəticə. Göytürk dövləti 716-734-cü illərdə daha da güclənmişdir. Hələ Bilgə xaqan 14 yaşında ikən Qərb bölgələrinin, yəni Tarduşların "Şad"ı təyin edildiyi zamandan artıq onda gələcək Göytürk Xaqanı ola biləcək imajını yaratmışdır. O, 716-734-cü illərdə bir çox ərazilərə hərbi səfərlərdə işğal etmiş olduğu ərazilər sayəsində Göytürk əraziləri genişləndirmişdir. Ancaq 731-ci il onun üçün istər həyatı, isərsə də hakimiyyəti üçün sonun başlanğıcı olmuşdur. Çünki Bilgə Xaqana hakimiyyət taxtını həvalə edən və hər zaman böyük qardaşına dəstək olan Kül-Tigin ölmüşdür. Bu ölüm ilə Bilgə Kağan çox sarsılmışdır. Bu sarsıntıların nəticəsində Göytürk hökəmdarı olan Bilgə Xaqanda çox yaşamadı və 734-cü ildə vəfat etdi. Necə ki, yuxarıda qeyd etdiyim 731-ci ildə Bilgə Xaqanın qardaşı Kül-Tiginin ölümü Bilgə Xaqan üçün istər həyatı, isərsə də hakimiyyəti üçün sonun başlanğıcı olmuşdur, Bilgə Xaqanın da ölümü də Göytürk dövlətində süqutunu bürüzə vermişdir. Kül-Tigin, Tonyukuk və Bilgə Xaqanların ölümü və onlar adına ucadılmış və tarixdə "Orxan-Yenisey" yazılı daş abidələri kimi tanınan bu yazılı daş abidələr Türk xalqına miras olaraq qalmışdır. Bu miras ilk yazılı Türk qaynaqları və ilk "Türk" yazının qeyd olunduğu mirasdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gömeç Saadəttin, "Kök Türk Tarihi", Ankara, Berikan Nəşriyyatı, 2009, s.297.
2. Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken Nəşriyyatı, 2016, s.447.
3. Kurat Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı" // Dil və Tarix Coğrafiya Dərgisi, X/1-2, 1952, 13-56.
4. Qumilyov Lev, Qədim Türklər. Böyük xalqın tarixi, Bakı, Kitab Kulubu Nəşriyyatı, 2016, s.544.
5. Sertkaya, Osman Fikri, "Köl Tigin ce Köl-İç-Çor Kitabelerinde Geçen Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine" Gök Türk Tarih Meseleleri, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Nəşriyyatı, 1995, s.153-159.
6. Taşağıl Ahmet, "Bilge Kağanın Vasiyeti", İstanbul, Bilge Kültür Sanat Nəşriyyatı, 2017, s.96.
7. Tekinoğlu Hüseyin, "Göktürkler", İstanbul, Kamer Nəşriyyatı, 2016, s.361.

ЭЛЬСЕВЕР ГАНИМЕТЛИ

докторант Эгейского университета, Турция

ГЁКТЮРКСКИЙ ПРАВИТЕЛЬ БИЛГА-КАГАН (716-734)

В статье упоминается Бильга-каган, правитель государства Гёктюрков в 716-734 гг. Прежде всего, имя Бильга-кагана упоминалось еще до прихода к власти в 716-734 годах

Гёктюркского правителя Бильги-кагана. Позднее упоминается приход к власти Бильга-кагана в 716 г. и его политическая и военная деятельность до 734 г.

Ключевые слова: Бильга-каган, политическая и военная деятельность, 716-734, Капганский каган, Кюль Тигин.

ELSEVAR GANIMATLI

PhD student of Ege University, Türkiye

GOKTURK RULER BİLGA KHAGAN (716-734)

The article mentions Bilga Khagan, the ruler of the Gokturk Khaganate in 716-734. First of all, the name of Bilga Khagan was mentioned before the Gokturk Khaganate ruler Bilga Khagan came to power in 716-734. Later, Bilga Khagan's coming to power in 716 and his political and military activities until 734 were mentioned.

Keywords: Bilga Khagan, political and military activities, 716-734, Kapgan Khagan, Kul Tigin.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 08 dekabr 2023-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Boran Əziz, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24)

ÜLVİ ZƏRBƏLİYEV

Gəncə Dövlət Universitetinin əyani doktorantı

ulvizerbeliyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU ORDUSUNDA MÜHASİRƏ SİLAHLARI VƏ VASİTƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/10-15>

XV əsrin başlanğıcında Qara Yusifin başçılığı altında Qaraqoyunlular Azərbaycanda Əmir Teymurun varisləri arasında mövcud olan qarşıdurmadan məharətlə istifadə edərək Teymuri Əbu Bəkri və atası Miranşahı ağır məğlubiyyətə uğradaraq Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoydu. Mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Qaraqoyunlu ordusunun əsas zərbə qüvvəsini süvari qoşunlar təşkil etdərək, ayrı-ayrı şəhər və qalaların fəth olunmasında mühasirə silahlarından geniş istifadə edilmişdi.

Orta əsrlər dövrünün görkəmli Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlu “Azərbaycan padşahı Qara Yusifin” Azərbaycan şəhər və qalalarını azad etmək üçün Teymuri ordusuna qarşı apardığı mübarizədə dövrünün mühasirə silah və vasitələrindən istifadə etdiyini bildirir. Şübhəsiz ki, mühasirə silahları olan mancanaqlardan, arradələrdən, döyüş qülləri, nərdivan və kəməndlərdən məharətlə istifadə olunması düşmən üzərində qələbəni təmin etmiş, şəhər və qalalarımız onlardan azad edimişdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qara Yusif, Qaraqoyunlu ordusu, Teymurilər, mancanaq, döyüş qülləsi.

Giriş. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dövlətlərimizdə oldu kimi, Qaraqoyunlu dövlətində də şəhər və qalaları ələ keçirmək üçün mühüm mühasirə vasitələrindən istifadə edilmişdi. Şəhər və qalalarda yaşayan insanlar özlərini müdafiə etmək üçün bəzi üsullara əl atdılar kimi, hücum edənlər də divarları aşmaq üçün daha təsirli döyüş texnologiyası inkişaf etdirərək yeni qurğular icad etməyə başladılar. İnsanlar həm öz təhlükəsizliyi, həm də yaşadıkları bölgənin təhlükəsizliyi üçün müxtəlif işlərlə məşğul olarkən, məskunlaşmaq məqsədi ilə salınan şəhərlərdə ilk növbədə təbii-coğrafi şəraitə, xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin sonralar bu da kifayət etmədi və şəhərlər hündür divarlarla əhatə olundu, müdafiə qüdrətini artırmaq məqsədilə divarların qarşısında xəndəklər qazıldı. Bundan əlavə, şəhərlərin uyğun yerlərində istehkamlar və qalalar tikildi. Tarix boyu böyük əhəmiyyət kəsb edən qalalar, ümumiyyətlə, yol qovşaqları, dağlararası dərələr, dənizə uzanan burunlar, sahiləndən bir qədər uzaqda olan adalar və digər yerlərdə ərazinin təbii şəraitindən istifadə edilərək tikilirdi.

Bundan əlavə, qalanın asanlıqla və az sayda qüvvə ilə müdafiə olunma bilməsi, müharibə zamanı lazım gəldikdə çölə çıxma bilməsi, uzun mühasirələrdə su ehtiyacını qarşılaya bilməsi, mühasirələrə davamlı olmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Düşmənin divarları keçəcəyi və ya şəhərdə baş verə biləcək hər hansı bir üsyan zamanı geri çəkilmək və müdafiə olunmaq üçün şəhər və qəsəbələrdə narın (iç) qala adlandırılan ikinci bir qala da inşa edilirdi.

Şəhər əhalisinin müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirildiyi kimi, şəhər və qalaların fəth olunması üçün istifadə olunan döyüş alətləri də davamlı olaraq inkişaf etdirilirdi. Şəhər və qalalara hücumlar yaxın məsafədən edildiyinə görə hücumun ən sadə forması nərdivanı divarlara söykəyərək qala divarını aşmağa çalışmaq idi. Qaraqoyunlu ordusu şəhər və qalaları ələ keçirmək üçün daş atma alətlərindən (mancanaq, arradə), mühasirə qüllələri, dəbbabələrdən və qoçbaşılarla qala darvazalarının ələ keçirilməsinə üstünlük verirdilər. Bu məqalədə məqsədimiz Qaraqoyunlu ordusunda istifadə olunan mühasirə silahları və onların tətbiq edilməsi barədə məlumat verməyə çalışacağıq.

Mancanaq. Bütün orta əsr türk-islam dövlətlərində mühasirə aləti kimi mancanaqlardan istifadə edilmişdi. Atıcı silah olan mancanaq, şəhər və qalaların mühasirəsi zamanı istifadə edilən ilk mexaniki döyüş aləti olub böyük gücə malik daş, neft və digər əşyaları atmaqla işləyən döyüş aləti idi.

İlk mexaniki döyüş vasitəsi kimi tanınan mancanaq, dirəyi öz oxu ətrafında gərərək və ya çəkərək çevirərək işləyən və ya balanslı bir hərəkətlə olduqca güclü bir şəkildə daş, ox, neft kimi sərt əşyaları atan mühasirə alətidir. Mancanaqdan yalnız daş, ox və ya neft atmaq üçün deyil, eyni zamanda xəstə heyvanlar, insan cəsədləri atmaq məqsədli də istifadə edilmişdir. Heyvan və insan cəsədlərini şəhərlərə və ya qalalara atmaqda məqsəd həm qarşı tərəfin ruhunu pozmaq, həm də epidemiyaları yaymaq idi. Bu atılan cəsədlər şəhərləri və ya qalaları müdafiə edənlərin müqavimətini azaldır və onları təslim olmağa sövq edirdi [7, s.347; 9, s.163].

Mancanaq daha ağır daşlar atan silah idi. Kiçik daşların atıldığı alətə ərradə deyilirdi. Mancanaqla ərradə arasındakı fərq dəqiq bilinməsə də, fərqi atdıqları daşın ölçüsündə və hazırlanma üsulunda olduğunu söyləmək olar. İstifadə olunan mancanaqların atış məsafəsi təxminən bir oxun atış məsafəsi qədər idi. 300 metrədən başlayır və 1600 metrə qədər qalxa bilirdi. 90 kiloluq daşları ata bilən mancanaqlardan fərqli olaraq, ərradələrdə insan başı boyda daşları atmaq olurdu [11, s.79].

Mancanaqlar mühasirə bölgələrinə öküzlər tərəfindən çəkilib aparılırdı. Məhəmməd əl-Hələbi mancanaqların dəvələr vasitəsilə daşındığını da qeyd edir [13, s.23; 5, s.373]. Mancanaqlar bəzən hissə-hissə daşınırdı və mühasirə sahəsinə çatdıqda onlar möhkəmləndirilirdi. Mancanaqların istifadəsi bacarıq tələb etdiyi üçün bu işi xüsusi bölmə yerinə yetirirdi. Mancanaqların istifadə olunacağı qala və ya şəhər atış poliqonu səviyyəsinə gətirilərək, mancanağın qala və divarları görməsinə diqqət yetirildi. Bundan əlavə, mancanaq quraşdırıldıqdan sonra bu işin biliciləri olan usta əsgərlər riyazi hesablamalar apararaq mancanaqdan istifadə ediblər.

Daim hərəkətdə olan Qaraqoyunlu ordusu müharibələrdə, xüsusilə şəhər və qala mühasirələrində mancanaq və ərradələrdən istifadə edirdi. Əslində, o dövrün mənbələrində mancanaq və ərradələrin istifadəsinə dair müəyyən qeydlər vardır. Rui Qonsales de Klavixo Azərbaycan şəhərlərini təsvir edərkən “qalanın hər bürcündə kiçik mancanaqların olduğunu” qeyd edir [9, s.80]. Ərradə iki hissədən – atıcı və dayaq mexanizmlərdən ibarət idi. Dayaq mexanizmi yerə dik basdırılan tirdən və onun təpəsində olan fırlanğıcdan, atış mexanizmi isə ağac lingdən və onun qısa qoluna bərkidilmiş dartılma alətinə ibarət idi. Ərradənin müsbət cəhətləri arasında böyük atma sürəti, ucuzluğu və mobilliyi (yürüş zamanı tək cəhətdə dartılma iplərini götürmək kifayət idi, digər hissələr yerli materiallardan hazırlanırdı), mənfi cəhətləri sırasında zəif zərbə gücü və cüzi dəqiqliyi göstərmək olar [2, s.281].

İlkin mənbələr Qara Yusif başda olmaqla qaraqoyunlular Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ alan zaman onların atıcı silahlardan istifadə etmədikləri barədə məlumat verirlər. 1408-ci ildə “Qara Yusif, Busadı qoşunla Gavərud qalasını mühasirə etməyə göndərdi. Baba Hacı o qalanı möhkəmləndirdi. Türkman ordusu lağım, rəadə, mancanaq və s. kimi qala almaq üsullarını bilmədiyinə görə Busad bir dəstə türkmanla xəndəyin kənarında səf çəkdi. Neçə-neçə ox atdılar. Qəzavü-qədərin əlindən bir gün bir ox açılib Busadın üzünə dəydi və o yaralandı. Həmin yara böyüdü və axırda o yaradan öldü. Ondan sonra Qara Yusif özü qalanın ələyinə gəldi. Qalanın möhkəm olduğunu görüncə, mühasirədən peşman oldu. Onun fikrincə, bir igid adam yüz qaladan daha yaxşıdır (yüz qala bir igidə dəyməz) və həmişə deyirdi: “Axı aqıl adamlar belə bir döyüşə necə razı ola bilərlər ki, o tərəfdən atılan ox ürəyə, bu tərəfdən atılan ox isə gilə dəyir?!” [16, s.60; 18, s.77]. Həsən bəy Rumılunun bu məlumatı XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu ordusunda atıcı silahlar olan mancanaqların və rəadələrin olmadığını göstərir. Lakin bir müddət sonra Qaraqoyunlu ordusundan atıcı silahlardan istifadə olunduğunu dövrün qaynaqları təsdiq edir. 1419-cu ildə “Pir Ömər cövşən geymiş bir dəstə igidlə hərəkət bayrağını Kəmax qalasına doğru yüksəltdi. O zaman o diyarın valisi olan Qara Osmanın oğlu Yaqub bəy savaş əzmi ilə qaladan çıxıb, döyüşdən və vuruşdan sonra əsir tutuldu. Pir Ömər onu Təbriz tərəfə göndərdi və özü Ərzincan tərəfə döndü. Sonra Qara Yusif Türkmanın yanına yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik qasidlər göndərərək yardım istədi. Ona görə də Azərbaycan padşahı divan əmiri Bayram bəyi, Baba Hacı bəy Gavərudini, Bayəzid bəy Ayinlünü və Əmir İlyas Hacılanı iyirmi min adlı-sanlı süvari ilə Qara Osmanı dəf etməkdə Pir Osmana kömək göstərmək üçün göndərdi. Adları çəkilən əmirlər güclü bir ordu və rəadələrlə Mardin qışlağına yetişmək üçün Aladağa çatdılar” [16, s.90]. Bu məlumat həmin dövrdə Qaraqoyunlu ordusunda atıcı silahlardan istifadə olunduğunu bir daha təsdiq edir.

Qaraqoyunlu hökmdarı Qara İsgəndər 1435-ci ildə Teymuri hökmdarı Sultan Şahruxa məğlub olaraq Şərqi Anadoluya çəkilməmişdi. 1436-cı ilin yazında Sultan Şahrux Azərbaycanın idarəsini Qara

İsgəndərin qardaşı Cahanşaha verərək geri döndü. Bundan istifadə edən Qara İsgəndər taxt-taca yiyələnmək üçün qardaşı ilə mübarizəyə başladı. O, 1437-ci ildə Teymurilərin hakimiyyəti altında olan Sultaniyyə qalasını mühasirəyə aldı. Qaraqoyunlu ordusu qalanın qarşısına mancanaqlar yerləşdirərək, qalanın bir neçə bürcünü dağıtmağa nail oldu [4, s. 91; 14, s. 446]. Qeyd olunan bu məlumatlar Qaraqoyunlu ordusunda atıcı silahlardan, o cümlədən rəadələrdən istifadə edildiyini göstərir.

Qaraqoyunlu ordusunda katapultlarla (mancanaq, ərradə) bərabər müxtəlif ballista növlərindən də istifadə edirdilər. Bunlar arasında “çarx” adlanan ballista növü geniş yayılmışdı. Çarx ağac dəzgah üstünə bərkidilmiş və bir neçə döyüşçü tərəfindən qulluq edilən iri yayı xatırladırdı. Bu cür qurğular tərpənməyən hədəflərə və ya qrup şəklində olan, hərəkət edən hədəflərə oxvari mərmilərlə atəş açırdı. Adından göründüyü kimi, kiriş tətiiyən dişinədək təkrarlı mexanizm vasitəsilə dartılır, atəş açmaq üçün isə çəkişlə tətiiyə vurulurdu. 132 kq təzyiqə malik olan çarxın oxu 365 m məsafəyə uçurdu. Məsafəni artırmaq üçün qundağın üstünə bir-biri ilə birləşdirilmiş 2-4 yaydan istifadə olunurdu [3, s. 283-284]. Zəmburək adlanan çarxlarla ox və nizələr də atmaq mümkün idi. Zəmburək dörd üzü olan, baş barmaq qalınlığında və dirsək uzunluğunda bir silahdır. Onun atdığı ox bir-birinin ardınca dayanan iki nəfəri deşmək qabiliyyətinə malik idi, vurduğu əsgərin həm zirehini, həm də paltarını asanlıqla deşərək bədəninə girirdi. Çarxın divar daşlarını belə keçə bilən bir silah olması onun döyüşlərdə təsirli bir şəkildə istifadə edilməsinə səbəb olurdu [21, s.108].

Mühasirə zamanı atış qurğularından başqa “qoçbaşı” adlanan divardələn qurğulardan da geniş istifadə olunurdu. “Qoçbaşı” üzərində zəncirlər və ya iplər vasitəsilə bərk ağac növlərindən düzəldilmiş, yoğun tir asılmış təkrarlı özəldən ibarət idi. Tirin zərbə hissəsi metaldan, qoçbaşı şəklində düzəldilirdi [3, s.285].

Qala qapılarını sındırmaq üçün qoçbaşı formasında olan korbud adlanan ağır çəkiclərdən istifadə olunurdu. Mühasirə zamanı qala divarlarının ən zəif yeri müəyyən olunur, matkabla divarlarda dəliklər açılır, bu dəlikləri taxta ilə dolduraraq yandırırldılar. Bu, qala qapılarının açılmasına səbəb olurdu.

Nafta. Orta əsrlərdə mühasirə prosesində istifadə edilən ən təsirli döyüş alətlərindən biri də tez alışan materiallardan hazırlanan və “nafta” adlanan yandırıcı maddə idi. Bu yandırıcı silah müxtəlif kimyəvi maddələrin qarışdırılması ilə əldə edilirdi. Bu qarışıq kömür, kükürd, neft, qatran və selitra kimi materialları qarışdırmaqla əldə edilirdi. Naftalar bəzən maye formada, bəzən çəlləklərdə, butulkalarda və bəzən də nizə və ya oxlarla istifadə olunurdu [7, s.360-361]. Nizaməddin Şəminin qalaların mühasirəsi zamanı “atəş və neft atdılar, ağaclardan tikilmiş evləri yandərdələr” ifadəsini işlətməsi yandırıcı silahlardan istifadə edildiyini təsdiq edir [20, s.19].

Bu silahdan istifadənin əsas məqsədi şəhər və qalalardakı tikililəri, qala qapılarını, mancanaq kimi mühasirə silahlarını yandırır məhv etmək, mühasirəyə alınan şəhəri və ya qalanı yandırmaq idi. Nafta mis borulardan və ya xüsusi hazırlanmış qablardan atılırdı. Bu silahlardan xüsusi hazırlıqlı əsgərlər istifadə edirdi. Bu, qala və ya şəhəri müdafiə edən döyüşçülərin təslim olmaq üçün yalvarması üçün əsaslı səbəb olurdu [7, s.361]. Yandırıcı qabları atan döyüşçü “naffatin” adlanırdı: “naffatini gətirdilər ki, neft olan yandırıcı mərmini atsın” [15, s.151; 5, s.287]. Çarxların heyəti isə “çarxandaz” adı ilə tanınırdı.

Nizaməddin Şəminin yazdığına görə, bu nafta ilə silahlanmış əsgərlər (nafta-əndazlar) o qədər möhtəşəm təchiz edilmişdi ki, düşməni gördüyü vaxt sinəsində ürəyi döyünər, canı ağzına gələrdi [19, s.305]. N.Şəmi qalaların mühasirəsi zamanı “atəş və neft atdılar, ağaclardan tikilmiş evləri yandırdılar” yazmaqla yandırıcı silahlardan istifadə olunduğunu göstərir [20, s.19]. İlk mənbənin bu məlumatında şəhər və qalaların mühasirəsi zamanı yandırıcı maddələrdən geniş istifadə olunduğunu bir daha təsdiq edir.

Çəpər. Məharibə zamanı Qaraqoyunlu ordusu qurulan düşərgələrin qarşısında səngərlər qazar və müdafiə divarları (çəpər) ucaldırdılar. Bu çəpərlər müdafiə səddi kimi istifadə olunurdu [19, s.281].

Qala mühasirələrində hücumun qarşısını almaq, əks istiqamətdən gələ biləcək hücumlara qarşı qoruyucu *barrikadalar* (çəpərdən) istifadə etmək geniş yayılsa da, Qaraqoyunluların qala mühasirəsi zamanı bundan istifadə etmələri barədə dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq qalaların müdafiəsi zamanı onların bundan istifadə etdikləri məlumdur. Belə ki, 1420-ci ildə Teymuri hökmdarı Sultan Şəhrux Qara Yusifin üzərinə yürüşə çıxarkən Qara Yusifin Sultaniyyə hakimi olan oğlu Mirzə

Cahanşah, Şahruxun gəlişi xəbərini eşidincə qalanı möhkəmlətməyə və azuqə toplamağa başladı. Mirzə Cahanşahın əmri ilə türkmanlar Sultaniyyəni qarət edib sarayların qapılarını, dükanların taxtalarını söküb barrikada qurmaq üçün qalaya gətirdilər [12, s.5339; 16, s.95; 1, s.118; 14, s.446].

Qaraqoyunluların qalanı barrikadalar düzəldərək müdafiə etmələri onların bu üsulu yaxşı bildiklərini göstərir. Yəqin ki, onlar qala mühasirələrində də bu üsulu tətbiq etmişlər.

Şəhərlərin müdafiəsi zamanı peşəkar qarnizonlardan savayı “exdas” adlanan keşik dəstələri və şəhərlilər iştirak edirdilər. Qara Yusif ölkənin vəzifəli şəxslərinə ünvanladığı fərmanında “ulus, tümən, minlik, yüzlük əmirləri, sərkərdələr, şəhər kattaları, məhəllə və kənd kattalarını” xüsusi olaraq qeyd edir (sərkərdələrin digər əmirlərdən ayrı göstərilməsi hərbi-inzibati və hərbi taktiki bölmələrin mövcudluğunu və “dövlət sərkərdələrinin” bir daha olduğunu təsdiqləyir) [3, s.257].

Qüllə (bürc). Mühasirə döyüşlərində tez-tez istifadə edilən alətlərdən biri də “qüllə” deyilən alətdir. Mancanaqdan daha qədim olduğu anlaşılan qüllə adətən qalın və sıx ağacdən hazırlanırdı. Lakin bəzi hissələri qurğuşun, dəmir, mis kimi metallarla örtülmüş qüllələri təkərlər üzərində hərəkət edən səyyar qala ilə müqayisə etmək olar. Müxtəlif alət və digər döyüş texnikasının yerləşdirildiyi qüllələr qala divarlarının dağıdılması üçün istifadə olunmaqla yanaşı, divarlardakı müdafiəçilərə döyüşçülər yerləşdirərək onlara hücum edərək üstünlük qazanmağa çalışılırdı [14, s.446]. Hündür mövqedə ətrafı atəş altında saxlamaq kimi vacib üstünlüyü düşmənin əlindən almaq üçün divarlarda uca olan mühasirə bürxlərindən istifadə olunurdu. “Dəbbabə” adlanan, özühərəkət edən bürc təkərli özül üzərində qurulmuşdu, bir neçə mərtəbədən ibarət idi, alt mərtəbələrində və ya arxasında gizlənən işçi qüvvə ilə hərəkətə gətirilirdi. Dəbbabəni divara yaxınlaşdırmaq mümkün olduğundan onun alt mərtəbəsində qoçbaşı, üst mərtəbəsində isə aşırma körpü qurulurdu [3, s.285]. Oruc bəy Bayat yazır ki, dəbbabə bayır tərəfdən içərisinə torpaq doldurulmuş çuvallarla qorunurdu [3, s.285-286].

Mühasirə texnikasını və onun heyətini, lağımçıları düşmənin atəşindən qorumaq müxtəlif vasitələrdən istifadə olunurdu. Hündürlüyü 1,5-1,8 m olan ağac və ya hörülmə qalxanlar “tur” adlanırdı. Arxasında dayaq qurularaq daşınan, alt hissəsində təkərlər qurularaq sürülən turlar mövcud idi. “Camalun” adlanan qurğu təkərləri, ağac və ya hörülmə divarları, ikienişli tavanı ilə seçilirdi”. Qoçbaşından fərqli olaraq camalunun divarlarında mazğal olmuş, qabaq divarlar isə atəşin asanlaşdırılması üçün maili olmuşdur. Əl-Hələbi dörd nəfər heyəti olan camalunları divar dibinə söykəyəndən sonra divarı dağıtmaq üçün istifadə edildiyini bildirir [13, s.72; 3, s.286].

Qaraqoyunlular da qala mühasirələrində belə qüllələrdən bəhrələnilirdilər. Belə ki, Cahanşah 1458-ci ildə Heraat yaxınlığındakı İxtiyarəddin qalasının qarşısına gələrək qalanın təhvil verilməsi üçün qala hakimi Əhməd Yasavulun yanına qasidlər göndərdi. Lakin o, qalanın istehkamının möhkəmliyinə arxalanaraq müqavimət göstərməyi üstün tutdu. Bu vəziyyətdə Cahanşah mühasirə və döyüş maşınlarının hazırlanması əmrini verdi. Qaraqoyunlu əmirləri qalanı dairə kimi əhatəyə aldılar. Qalanın ətrafında bir divar, yəni 10 gəz hündürlükdə qüllə tikdilər və qüllə üzərindəki hər bir mazğalla 10 oxatan yerləşdirdilər. Bu vəziyyətdə Qaraqoyunlu ordusuna qarşı müqavimət göstərəcək gücdə olmadığını anlayan Əhməd Yasavul elçilər göndərərək aman istədi [17, s.831; 16, s.219; 14, s.446].

Nərdivan və kəmənd. Nərdivan və kəməndlər şəhər və qalaların mühasirəsi zamanı istifadə edilən ən qədim mühasirə alətlərindən biridir. Qalaların mühasirəsində divarlara dırmaşmaq üçün nərdivanlardan və ya digər mühasirə qurğularından, xüsusən də qala bürclərinə kəmənd ataraq divarları aşmağa çalışılırdı [2, s.295; 14, s.446]. Kəmənd uclarından dairə şəklində düyünlənmiş möhkəm və dayanıqlı kəndirlərdir ki, əsgərlər onları mühasirə zamanı tutmaq üçün divarlara atırlar. Kəmənd sayəsində əsgərlər mühasirə zamanı qalalara qalxa bilirdilər. Düşmən əsgəri döyüşdən qaçan zaman onları zərərsizləşdirmək üçün kəmənd ataraq atdan salınması geniş istifadə olunurdu.

Qala mühasirəsinin son mərhələsində ağacdən və göndən hazırlanmış hücum nərdivanlarından, hücum zamanı isə geniş şəkildə örkəndən istifadə edilirdi [3, s.286].

İlkin mənbələr Qaraqoyunlu ordusunun da şəhər və qalaların mühasirəsi zamanı nərdivanlardan istifadə etdiyini təsdiq edir. İsfahan Mirzə Cəlairi sultanı Hüseyni Hillədə məğlub etdikdən sonra əsgərləri ilə Vasitə yollandı. Oradan Numanıyyəyə getdilər. O, əsgərləri ilə bir müddət burada qalıb, nərdivanlar düzəltdi. 1433-cü il aprel 9-da gecə yarısı Şah Məhəmmədin hakimiyyəti altında olan Bağdadın qala divarlarına yaxınlaşdılar. İsfahan Mirzənin əsgərləri qalaya nərdivanlarla qalxaraq qısa müddətdə onu ələ keçirdilər [6, s.272-273; 14, s.446]. İlkin mənbənin verdiyi bu məlumatlardan

aydın olur ki, Qaraqoyunlu ordunda əlçatmaz qalaları ələ keçirən zaman döyüş nərdivanlarından geniş istifadə edilmişdi.

Nəticə. Orta əsrlər dövründə əksər türk dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində mühasirə silahlarından geniş istifadə edilmişdi. Bu silahlar arasında mancanaq və arradə geniş yer tutmuşdu. Mancanaq daş, ox və nafta kimi əşyaları böyük güclə atan, dirəyin öz oxu ətrafında fırlanması ilə gərmək, bükmək və dartmaqla işləyən döyüş silahı idi. Onlar həm də tarix boyu müharibələrdə və mühasirələrdə qala divarlarını dağıtmaq üçün istifadə edilən mühasirə maşınlarıdır. Qədim dövrlərdən bəri müharibələrdə istifadə olunur və içərisinə daş, dəmir, qurğuşun, yanan ot və s. kimi materiallar yerləşdirilə bilirdi. Göründüyü kimi, Qaraqoyunlu ordusunda ən çox istifadə edilən döyüş alətlərindən biri olan mancanaq, qala mühasirələri zamanı ağır daş güllələri atmaq üçün istifadə olunurdu.

Bundan əlavə, mancanaqlar müxtəlif ölçülərinə, əlavə edilən maddənin növünə və müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə fərqli adlar aldıkları görünür. Kiçik ölçülü mancanaqlar tək istiqamətli, fırlanan, sabit və ya gəzən kimi növləri olurdu, bunlara arradə deyilir. Bundan əlavə, atılan materialın növünə görə daş atan mancanaqlar, ox atan mancanaqlar, nafta və alov topları atan mancanaqlar var idi.

Mancanaqlarla yanaşı, Qaraqoyunlu ordusunda şəhər və qalalara hücum zamanı “dəbbabə” adlanan döyüş qüllələrindən də istifadə edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aka İ. Mirza Şəhruh və Zamanı, Ankara, TTK Yayınları, 1994, 260 s.
2. Arayancan A.A. Kara-Koyunlu Hükümdarlarından Cihânşah və Dönemi (Siyaset-Təşkilat-İktisad-Din və Kültür) 1438-1467, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 458s.
3. Azərbaycanın hərbi işi tarixi, C.1. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2006, 520 s.
4. Caferi b. Muhammed el-Hüseyni. Tarih-i Kebir, Terc. İsmail Aka, Ankara, TTK Yayınları, 2011, 180 s.
5. Əhmədov S.Ə. Azərbaycan silahları IX-XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı, 2017, 538 s.
6. Əl-Bağdadi Abdullah b. Fəthullah. Əl-Düvəlül-İslamiyyə fî əl-Şərq. Tah. Tarık Nafi əl-Həmdani. Beyrut, Dar və Məktəbətül-Hilal, 2010, 481 s.
7. Göksu E. Türkiye Selçuklularında Ordu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 469 s.
8. Göksu E. Türk Kültüründe Silah. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015, 484 s.
9. Göksu E. İslam Tarihinde Mancınıklar ve Mancınık Teknolojisi Üzerine Bir Değerlendirme, ANTAKİYYAT/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 2, sayı 2, 2019, s.159-175.
10. Клавихо Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406), Пер. со староисп., предисл. и коммент. И.С.Мироновой. Москва, Наука, 1990, 211 с.
11. Macit E. Timurly devletininki askeri teşkilatı. Yüksek Lisans tezi. Erzurum, 2012, 182 s.
12. Mirxond. Tarix-i rövzətüs-səfa fi sirətül-ənbiya vəl-müluk vəl-xuləfa, Haz. Cəməşid Kiyanfər, c.VII. Tehran, İntişarat-ı Esatir, 1385, 432 s.
13. Мухаммад ал-Халаби. Поход эмира Йашбека, / Перевод с арабского совместно с Т.Б.Гасановым, предисловие и примечания З.Б.Буниятова. Баку, ЭЛМ, 1985, 97 с.
14. Paydaş K., Korkmaz A. Kara-Koyunlu Devleti'nde Silah Teknolojisi: Orduda Kullanılan Silah Ve Teçhizat, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, III/II, Aralık 2020, s.442-450.
15. Рашид ад-Дин Фазлуллах. Джамии ат-таварих (Сборник летописей), т.2. Пер. Ю.П. Верховского. Прим. Ю.П. Верховского и Б.И.Панкратова. Москва-Ленинград, Наука, 1960, 252 с.
16. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof.Oqtay Əfəndiyev, t.ü.f.d., dos.Namiq Musalı. Kastamonu, Uzanlar, 2017, 661 s.
17. Səməqəndi Əbdürrəzzaq. Mətlə'-ı sa'deyn və məcma'-ı bəhreyn, Be kuşəşe Əbdülhüseyn Nəvai. II cild. Tehran, Pejuhişgah-ı Ulum-i İnsanı və Muta'alat-ı Fərhəngi, 1383, 518 s.
18. Sümer F. Kara Koyunlular (Başlangıçdan Cihan – Şaha kadar). I cilt. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, 167 s.

19. Şami Nizameddin. Zafername, Terc. Necati Lugal, Ankara, TTK Yayınları, 1987, 252 s.
20. Şami Nizaməddin. Zəfərnəmə (Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar), Türk dilindən tərcümə edəni akademik Z.M.Bünyadov. Bakı, Elm, 1992, 40 s.
21. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, TTK Yayınları, 1988, 520 s.

УЛЬВИ ЗАРБАЛИЕВ

*Докторант очного отделения
Гянджинского государственного университета*

ОСАДНЫЕ ОРУДИЯ И ТЕХНИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРМИИ ГАРАГОЮНЛУ

В начале XV века под предводительством Гара Юсифа карагоюнцы умело использовали конфликт между наследниками Амира Теймура в Азербайджане и нанесли тяжелое поражение Тимурид Абу Бакру и его отцу Мираншаху, положив конец правлению Тимуридов в Азербайджане. Было создано Азербайджанское государство Гарагоюнлу с центральным городом Тебриз. В то время как конница составляла основную ударную силу армии Гарагоюнлу, при завоевании отдельных городов и крепостей широко применялись осадные орудия.

Выдающийся азербайджанский историк средневекового периода Гасан-бек Румлу утверждает, что «азербайджанский падишах Гара Юсиф» использовал осадные орудия и орудия своего времени в борьбе против армии Тимуридов для освобождения городов и крепостей Азербайджана. Несомненно, умелое использование осадных орудий, таких как манджанаки, аррады, боевые башни, лестницы и арканы, обеспечило победу над врагом и освободило от него наши города и крепости.

Ключевые слова: Азербайджан, Кара Юсуф, войско Гарагоюнлу, Тимуриды, манджанак, боевая башня.

ULVI ZARBALIYEV

Full-time doctoral student of Ganja State University

SIEGE WEAPONS AND EQUIPMENT IN THE AZERBAIJANIAN ARMY QARA-QOYUNLU

At the beginning of the 15th century, under the leadership of Gara Yusif, the Qara-Qoyuns skillfully used the conflict between the heirs of Amir Teymur in Azerbaijan and inflicted a heavy defeat on Timurid Abu Bakr and his father Miranshah, putting an end to the rule of the Timurids in Azerbaijan. The Azerbaijani state of Qara-Qoyunlu was created with the central city of Tabriz. While the cavalry constituted the main striking force of the Qara-Qoyunlu army, siege weapons were widely used in the conquest of individual cities and fortresses.

An outstanding Azerbaijani historian of the medieval period, Hasan-bek Rumlu, argues that the "Azerbaijani padishe Qara Yusif" used siege weapons and weapons of his time in the fight against the Timurid army to liberate the cities and fortresses of Azerbaijan. Undoubtedly, the skillful use of siege weapons, such as manjanaki, arrads, battle towers, ladders and lassoes, ensured victory over the enemy and freed our cities and fortresses from him.

Keywords: Azerbaijan, Qara Yusuf, Qara-Qoyunlu army, Timurids, manjanak, combat tower.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Tofiq Nəcəfli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 94

AYNUR ORUCOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix və Etnologiya İnstitutu, elmi işçi, dissertant
aynur.orucova1995@gmail.com
ORCID ID : 0000-0002-1417-236X

VENESİYA ELÇİLƏRİ AĞQOYUNLU VƏ SƏFƏVİ SARAYLARINDA (XV ƏSRİN II YARISI – XVI ƏSRİN I YARISI)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/16-23>

Qonaqpərvərlik Azərbaycan xalqının həyatının ayrılmaz hissəsidir. Bu ənənə təkcə ictimai həyatla bağlı deyil, həm də siyasi və diplomatik mədəniyyətin xarakterik xüsusiyyətidir. Ona görə də tarix boyu Azərbaycan hökmdarları dost ölkələrin diplomatları və səfirləri ilə xüsusi siyasi mədəniyyət qaydalarına uyğun davranmışlar. XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq diplomatik tariximizdə Avropa dövlətləri ilə əlaqələr yaranmışdır. Ölkəmizə gələn Venesiya səfirləri göndərildikləri ölkələrin hökmdarları tərəfindən hörmət və rəğbətlə qarşılanırdı. Onlar üçün hər cür qorunma təşkil edilmişdi. Bu məqalədə XV əsrin ikinci yarısı-XVI əsrin birinci yarısında Venesiya səfirlərinə münasibət təhlil edilir. Səfirlərə münasibət onların səyahət kitablarından və məktublarından nümunə götürülərək təhlil edilir.

Açar sözlər. elçi, Venesiya, Uzun Həsən, Kontarini, I Şah Təhmasib, Membre

Giriş. Diplomatiya tariximizdə XV əsrin ikinci yarısı və XVI əsrlər dövrü diqqətçəkiciliyi və hadisələrin baş vermə ardıcılığı, maraq kəsb etməsi baxımından olduqca önəmli dövrüdür. Azərbaycan dövlətçiliyinin imperiyalar dövrü adlandırıla biləcəyimiz bu mərhələ hadisələrin əhəmiyyəti cəhətdən də xüsusi diqqət və araşdırma tələb edir. Çünki bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarında iki böyük imperiya - Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri yaranmış və bu dövlətlər fəaliyyətləri ilə dönəmin beynəlxalq münasibətlərində önəmli mövqedə dayanmışdılar. Hər iki imperiyamız həm şərq aləmində, həm də Qərbdə daim fəaliyyətləri izlənilən, maraqlanılan və baş verə biləcək hadisələrin beynəlxalq münasibətlərə də təsirli olacağı qüdrətli dövlətlər idilər. Bu səbəbdən istər Şərqdəki dövlətlər, istərsə də Qərbdə-Avropada yerləşən dövlətlər hər iki dövlətimizlə diplomatik əlaqələr yaratmaqda, bu münasibətlərin yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirilməsində maraqlı idilər. Bu münasibətlərin yaradılması diplomatik dostluq, həmçinin ticarət tərəfdaşlığı nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycan torpaqlarının yerləşdiyi coğrafi mövqe hər zaman Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü rolunu oynamağa imkan yaradırdı. Təbii ki, bu ərazidə mövcud olmuş dövlətlərin digər dövlətlərlə həmişə qarşılıqlı əlaqələri olmuş, diplomatik proseslərdə iştirak etmiş və ticari münasibətlər sayəsində ölkə ərazisinə müxtəlif yerlərdən səyyah və tacirlər gəlmişdi. Avropa dövlətləri ilə münasibətlərinin yaranması və inkişaf etdirilməsi üçün atılan addımlar, ölkəyə rəsmi səfirlərin göndərilməsi əsas diqqətçəkən məsələlərdəndir. Məlumdur ki, Avropa dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin qurulması Azərbaycan tarixində Ağqoyunlu dönəmi ilə əlaqədardır. [5, s.72] XV əsrin ikinci yarısından etibarən Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri qurulmuş və xələfi Səfəvi dövləti tərəfindən davam etdirilmişdir. Lakin bizi bu məqalədə daha çox maraqlandıran hər iki imperiyamızın Venesiya ilə əlaqələrinin davamlılığı prosesində ölkə ərazisində rəsmi vəzifələrini yerinə yetirən italyan səfirləridir.

Elçilik. Elçilər dövlətlərarası diplomatik münasibətlərin tənzimlənməsində önəmli rol oynayan şəxslər olmaqla həm müharibə, həm də sülh şərtlərində səlahiyyətli olduqları ölkələrdə dövlətlərini ən yaxşı şəkildə təmsil etməli və vəzifələrini uğurla başa çatdırmalı idilər. Elçi kəliməsinin açıqlanması ilə bağlı ümumən qəbul edilir ki, “xalq, ölkə, dövlət” mənasına gələn türkcə “El” sözündən yaranmış və elin sözünü çatdıran bir şəxs və nümayəndə mənasına gəlir [11, s.3]. Adətən elçilərin vəzifələri taxta çıxan hökmdarın təbriki, vəfat edən hökmdarın adına aparılan təziyatnamənin təqdim edilməsi, fəthnamə aparılması, hədiyyələr verilməsi, sülh müqaviləsi imzalanması və dövlətlərarası

ixtilafların həll edilməsi idi [1, s.197]. Məlumdur ki, qədim zamanlardan müxtəlif dövlətlər arasında elçiliklə bağlı ənənələr olmuşdu. Türk dövlətlərində həm islam öncəsi, həm də islam sonrası bununla bağlı ayrıca qaydalar mövcud idi. Klassik Orta əsrlər dönməsində artıq bəzi ümumi qaydalar istər Avropa dövlətlərində, istərsə də Şərqdə qəbul olunmuş idi. Ümumi olaraq elçilər toxunulmaz hesab olunur, hökmdarın, bir dövlətin rəsmilərinin sözlərini çatdırmaqla mükəlləf olduqlarından onlara qarşı davranışlarda qaydalara adətən riayət olunurdu. Lakin tarixdə elçilərin toxunulmazlığının pozulması halları da yaşanmış və diplomatik qaydalara əməl edilməmişdir. Bu da dövlətlər arasında münasibətlərin gərgin olması vəziyyəti ilə izah oluna bilər. Dövrün siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar elçilərə münasibət də bəzən dəyişirdi. Kimliyindən asılı olmayaraq bəzi elçilər yaxşı qarşılanırsa da, bəziləri həbs edilir, bəziləri isə hökmdarın qəzəbinə düşərək olaraq öldürülürdülər [1, s.200]. Elçiliklə bağlı Nizam-mülk “Siyasətnamə”də, Yusif Xas Hacib (Balasaqunlu) də “Kutadqu Biliq”də elçilərin kimlərdən seçilməsi, onların yetişdirilməsi barədə məlumat verir. [11, s.6] Elçilik qəbulu ilə bağlı olan prosedurlar qaydalarına görə elçilər öncə onların işləri ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən qarşılanır, qonaqlama yerlərinə yerləşdirilir, daha sonra qəbul mərasimi təşkil olunurdu. [1, s.203] XV və XVI əsrlərdə ölkəyə gələn elçiliklərin qarşılanması, təşrifatın təşkil edilməsi işi ilə vəzifələndirilən şəxslər şiqavullar, haciblər və mehmandarlar idi. Bu vəzifələr qədimdən türk dövlətçiliyində mövcud olmuşdu. Bu da türk dövlətlərində elçilik məsələsinə verilən önəmle əlaqəli idi.

Elçilik prosesinin xərcləri məsələsi də dövlət tərəfindən maliyyələşirdi. Səfəvilər dövlətində bu saray xəzinə hesabına həyata keçirilirdi. Belə ki, əcnəbi elçiliklərin Səfəvi ərazisinə daxil olmasından geri qayıdana kimi olan bütün xərclərin ödənməsi və təminatı məsələləri ilə Səfəvi sarayında təşrifat məmurları məşğul idilər. [3, s.95-96] Belə ki, elçi və onu müşayiət edən şəxslərin yemək, yaşayış, at və s. kimi müxtəlif xərcləri əvvəlcədən hesablanır, sərhəddən paytaxta gələnə qədər gedəcəkləri yol boyunca vilayətlərin səlahiyyətli rəhbərlərinə bu məsələlərlə bağlı hazırlıqlar görülməsinə dair əmrlər verilir. Elçilər də yol boyunca keçdikləri yerlərdə bu idarəçilər tərəfindən qarşılanır, onlar üçün müəyyən edilmiş yerlərdə qalırdılar. Paytaxta çatdırılması məsələsində də qeyd olunduğu kimi mehmandarlar vəzifələndirilirdilər [11, s.9]. Elçilərin qarşılanma mərasimləri də istər Ağqoyunlu, istərsə də Səfəvi dövlətində təmtəraqlı şəkildə həyata keçirilirdi. Elçilərin qəbul mərasimlərində hökmdarın ətrafında saray adamları, ayan-əşrəf, divan nümayəndələri toplaşır, əvvəlcə elçilərin etimadnamələri təqdim edilir, gətirdikləri məktublar oxunur və gəliş məqsədləri açıqlanırdı. Bununla bağlı Barbaronun hind elçisinin Ağqoyunlu sarayında qarşılanma mərasimini təsvir etməsi maraqlıdır. Onun qeyd etdiyinə görə bu mərasimdə dörd yüzə yaxın saray adamı yığılmışdı [13, s.55; 8, s.60]. Həmçinin Kontarini də onun qəbul edilmə mərasimindən sonra təşkil olunan yemək məclisində dörd yüzdən çox adamın süfrəyə əyləşdiyini bildirirdi [13, s.132-133; 10, s.100-101].

Elçilik qaydalarına əsasən elçilər göndərildiyi ölkəyə məktubdan əlavə hökmdarlara, onların ailəsinə qiymətli əşyalar, hədiyyələr aparır, “ələmə” mərasimindən sonra onları təqdim edirdilər. [1, s.199] Şübhəsiz ki, elçilər hədiyyələri təntənəli şəkildə hökmdara təqdim etməklə ona tapşırılan diplomatik missiyanı öz dövlətinin və xalqının xeyrinə həll etməyə çalışırdı. Orta əsrlər dövrünün ən böyük dövlətlərindən hesab olunan istər Osmanlı, istərsə də Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərində də bu tarixi təcrübə davam etdirilmişdi və elçi qəbulu ilə bağlı prosedurlara diqqət verilmişdi. Məlumdur ki, bu dövlətlərin hər birinə müxtəlif ölkələrdən elçiliklər gəlmiş və vəzifələrini yerinə yetirdikləri müddətcə qalmış və sonra ölkəni tərk etmişdilər. Qeyd olunmalıdır ki, bu ölkələrin heç birində daimi səfirliklər olmamışdır. Yalnız yuxarıda qeyd edilən məqsədlərlə vəzifələndirilən elçilər müəyyən zaman kəsiyində öz missiyalarını yerinə yetirmişdilər. Elçilərin gətirdikləri ölkədə qalma zamanı isə onlara tapşırılan məsələnin mahiyyətindən, onun həll olunma vaxtından asılı olurdu [1, s.201]. Təsədüfi deyildir ki, Ağqoyunlu sarayında K.Zeno təxminən 2 il, İ.Barbaro 4 il, A.Kontarini 9 ay, Səfəvi sarayında M.Membre də təqribən 1 il qalmışdılar. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, bu dövlətlərin digər dövlətlərin ərazilərində də daimi səfirlikləri yox idi. Həm Ağqoyunlu, həm də Səfəvi hökmdarları ölkələrlə diplomatik münasibətlərini müvəqqəti elçiliklər vasitəsilə qururdular. Elçiliklərin göndərilməsində, yəni elçilərin seçilməsində missiyanın əhəmiyyəti və göndərildikləri ölkə ilə olan münasibətlər nəzərə alınaraq fərqləndirilirdilər [3, s.49].

Səfirlərin göndərilməsindəki məqsədlər. XV əsrin ikinci yarısında Venesiya Respublikası ilə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin ilk təmasları başlandı. Qurulan münasibətlər hər iki dövlət tərəfin-

dən məqsədli şəkildə öz maraqlarının təmini baxımından gerçəkləşdirilirdi. Maraqlar məsələsindəki ortaq xüsusiyyətlərdən olan Osmanlı faktoru təkcə Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya Respublikası arasında deyil, eyni zamanda gələcəkdə Səfəvi dövləti ilə Venesiya arasında da təməl rollardan birini oynayacaqdı. Məlumdur ki, bu dövəmdə Osmanlı sultanlarının həm şərq, həm də qərb sərhədlərində apardığı fəal siyasət onlara qarşı olan dövlətləri narahat etməyə bilməzdi [2, s.67]. Xüsusən də, Aralıq dənizində itiriləcək mövqelər baxımından Venesiya üçün tamamilə təhlükəli vəziyyət formalaşa bilərdi. Bu səbəbdən müttəfiq qüvvələrin osmanlıları daha tez və təsirli şəkildə məğlub edə biləcəyi düşüncəsi bu iki ayrı cəbhəni yaxınlaşdırdı. Qeyd olunmalıdır ki, Venesiya XV əsr boyu Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə idi. Lakin bu müharibələrin əksəriyyəti uğursuzluqla nəticələnmiş, Egey və Adriatik dənizində Venesiyanın sahib olduğu mövqelərin bir hissəsi itirilmişdi. Bu səbəbdən 1463-1479-cu illərdə baş verən Venesiya-Osmanlı savaşında Venesiya özü üçün osmanlılara qarşı mövqedə dayanmış müttəfiq qazanmaq üçün fəaliyyətə keçdi [15, s.580]. Bu müttəfiqlik mövqeyində isə Osmanlı dövlətinin Şərqdə irəliləməsinin qarşısında dayanan Azərbaycan Ağqoyunlu və gələcəkdə Səfəvi dövlətləri durdu. Hadisələrin gedişatı sübut etdi ki, öz mənafə və maraqlarını güdən Venesiya Azərbaycan dövlətlərinə elçilik göndərilməsini demək olar ki, yalnız özünün çətin vəziyyətində reallaşdırırdı.

Azərbaycan Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinə göndərilən səfirlərin qarşılarında qoyulan əsas məsələ Azərbaycan dövlətlərini Osmanlılarla müharibəyə təhrik edərək öz maraqlarının təminatı idi. Bu məqsədlə həm Ağqoyunlu sarayına, həm də Səfəvi hökmdarlarının yanına zaman-zaman elçilər göndərildi. Katerino Zenonun ardınca göndərilən İosafat Barbaronun, Ambroco Kontarininin, Paolo Onyibeninin, Covanni Darionun əsas təməl vəzifələri dövlətlərinin diplomatik gedişlərini gerçəkləşdirmək idi. Lakin Səfəvi dövlətinin yaranmasının ilk illərində bu dövlətə qarşı hələ tərəddüdlə yanaşan Venesiya rəsmi səfir yollamaqdan çəkinirdi [6, s.305]. Lakin I Şah Təhmasib hakimiyyəti dövründə Luici di Covanninin səfərnaməsində adlarını qeyd etmədiyi 1529-cı ildə Səfəvi sarayına göndərilən 3 nümayəndənin [17, s.113], 1539-1541-ci illərdə rəsmi səfir Mikele Membrenin [4, s.3] səfərlərində məqsəd dəyişilmir, “ümumi müttəfiqlik, birgə hərəkət” vəd edilirdi. Lakin qəbul edək ki, Venesiyanın məqsədi Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri ilə tam səmimi münasibət yaratmaq deyildi. Beləcə Venesiyanın Avropadakı mövqeyini gücləndirmək və qoruyub saxlamaq baxımından güclü türk dövlətlərinin bir-biriləri ilə aparacaqları mübarizə və müharibə ilə qazanan onlar olacaqdı. Osmanlı dövləti və Azərbaycan imperiyaları arasındakı istər siyasi arenada, istərsə də ticari proseslərdəki rəqabətdə müxtəlif imtiyazlar alan və bundan gen-bol istifadə edən qərblilər üçün bu, qazanılan uğur idi. Baş verəcək hadisələr Venesiyanın heç də Azərbaycan hökmdarlarının “səmimi dostu” olmadığını, daim öz mənfəətlərini güddüklərini sübuta yetirəcəkdi.

Qeyd olunmalıdır ki, Venesiya ilə Azərbaycan dövlətləri arasındakı mövcud əlaqələri yalnız siyasi məqsədlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki ticarət münasibətləri də bu əlaqələrin mühüm özlülərindən birini təşkil edirdi [2, s.67]. Torpaqlarımızın tranzit mövqeyi, Azərbaycan ipəyinin və digər məhsullarının da italyan tacirləri üçün əhəmiyyəti olduqca vacib idi. İtalyan tacirləri əsas ipək parçalara, xam ipəyə, ədviyyata və müxtəlif daş-qəşlərə meyilli idilər, çünki bunlar Avropa bazarlarında tələb olunan məhsullar hesab olunurdu [5, s.55].

Səfirlərə göstərilən qonaqpərvərlik. XV əsrin II yarısından etibarən Azərbaycan dövlətlərində səfir kimi vəzifələrini yerinə yetirən nümayəndələrin onlara qarşı sərgilənən münasibətini biz elə onların özləri tərəfindən yazılmış mənbələr əsasında görə bilərik. Yəni bu məlumatlar nə şişirdilmiş məlumatlardır, nə də üçüncü şəxslər tərəfindən yazılmışdır. Bu elçilər hər zaman onlara olan xoş davranışlardan məmnun olduqlarını bildirmiş və yazılarında da bunları əks etdirmişdilər. Həm Ağqoyunlu, həm də Səfəvi sarayında Venesiya səfirlərinə xüsusi rəğbət bəslənilmiş, onlar hörmətlə qarşılanmışdı. Təsədüfi deyil ki, bu səfirlər ya sarayın ən gözəl yerlərində qalır, ya da şəhərin ən yaxşı qonaqlanma yerlərində iqamət edirdilər, onlar həmçinin hökmdarın süfrəsində əyləşən xüsusi qonaqlardan hesab olunurdular. Ağqoyunlu sarayında Venesiya elçilərinə rəğbətlə, ehtiramla yanaşıldı, Zeno və Barbaro ölkə ərazisində qaldıqları müddət ərzində onlara olan bu qonaqpərvərlikdən və onlara yaradılan imkanlardan gen-bol istifadə etdilər. Uzun Həsən səfirlərə xüsusi yanaşırdı. Təsədüfi deyildir ki, Uzun Həsənin həyat yoldaşı Dəspinə xanım Zenonun qohumluğu da ona yalnız elçi kimi davranılmasına deyil, ailə üzvü kimi də yanaşılmasına səbəb olurdu. K.Zeno şahın süfrəsində əyləşir, xanı

mı Dəspinə ilə tez-tez fikir mübadiləsi aparır və Həsən padşahın xarici siyasətlə əlaqəli düşüncələrinə təsir etməyə çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, Fatih Mehmed tərəfindən sülh imzalanması üçün göndərilən türk elçiləri Zenonun Uzun Həsənə təsiri ilə geri göndərilmişdi [2, s.69].

Zenonun qeydlərindən anlaşılır ki, hər gün ona hökmdarın saray mətbəxindən xüsusi hazırlanmış yeməklər göndərilirdi [12, s.13; 10, s.18-19]. Hökmdarın süfrəsinə qonaq edilmə Ağqoyunlu hökmdarlarının sarayına göndərilən səfirlərə qarşı olan xüsusi yanaşması ilə izah oluna bilər. Həmçinin bununla bağlı Kontarininin və Darionun məlumatları da maraq kəsb edirdi. Uzun Həsənin süfrəsində əyləşən Kontarini şahla birgə dörd yüz nəfərdən çox insanın əyləşib yemək yediğini və süfrəyə əyləşənlərin böyük hörmətlə qarşılandığını qeyd edirdi [13, s.132-133; 10, s.100-101]. Daha sonra sultan Yaqubun sarayında elçi olmuş Dario da saraydakı səfirlərə olan münasibətin necə xoş olduğunu, özünün şahın süfrəsinə dəvət olunmasını və əyləşməsinə qeyd edir: “... *naharda müxtəlif yeməklərlə zəngin 8 qab da mənim qarşıma qoyuldu... olan hər şeydən yedik...*” [16, s.150-151]. Dario xüsusilə bildirir ki, mənim şəxsiyyətim bu sarayda çox şərəflidir. Onun bu qeydindən anlaşılır ki, Ağqoyunlu sarayında italyan səfirinə necə də ehtiramla yanaşılmış və qonaqpərvərlik göstərilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, Covanni Dario Venesiyadan 1478-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sülh imzalanması prosesi üçün əvvəlcə İstanbula nümayəndə kimi yollanmışdı. Daha sonra isə İstanbuldakı Venesiya baylosu (Venesiyanın daimi nümayəndəsi-A.O.) Pyetro Bembo tərəfindən 1485-ci ildə Ağqoyunlu sarayına göndərildi. Əslində bu fakt sübut edir ki, 1479-cu ildə Osmanlı ilə sülh müqaviləsi imzalanmasına baxmayaraq, Venesiya Ağqoyunlu sarayı ilə əlaqələrin davam etdirilməsində maraqlı idi. Həmçinin əlavə edilməlidir ki, Dario Osmanlı dövləti ilə sülh imzalayan Venesiyanın nümayəndəsi olaraq Ağqoyunlu sarayında qalırdı. Lakin sultan Yaqubun zamanında Osmanlı dövləti ilə stabil münasibətlərin saxlanması əvvəlcə İstanbula nümayəndə olan Darioya qarşı fərqli mənfi münasibət göstərilməsinə təsir etmədi. Belə ki, P.Bembonun göstərişi ilə göndərilə də Dario digər italyan səfirləri kimi hörmət və rəğbətlə qarşılandı [16, s.22]. Lakin təbii ki, Darionun şəxsiyyəti Ağqoyunlu sarayında nə qədər şərəfli hesab olunsada, Uzun Həsənin zamanında Zenoya, Barbarayo yaradılan imkanlar verilmədi və ona da digər ölkələrin rəsmi elçiləri kimi yanaşıldı. Çünki məlum olduğuna görə sultan Yaqub Osmanlı dövləti ilə sülh şəraitində münasibətlərin davam etdirilməsində maraqlı idi və buna zərər verəcək heç bir addım atmırdı.

Saraya gələn italyan səfirlər onlara qarşı olan bu xoş münasibəti hesabatlarında və səfərnamələrində qeyd edirdilər. Onların yazdıqlarına görə şahlar həmişə onlara hədiyyələr də göndərirmişlər. Bununla bağlı Kontarininin səfərnaməsində qeyd etdiyinə görə onunla eyni vaxtda Uzun Həsənin qəbulunda olan rahib Lodovikoya və ona şah tərəfindən xüsusi hazırlanmış iki geyim-cübbə verilib. Hökmdar onlara, həmçinin az miqdarda pul, at və başqa şeylər də hədiyyə edib [13, s.134]. Hədiyyə almaqla bağlı Membre də səfərnaməsində bunları xatırlayır. “... *şah söhbətimiz qurtaran kimi mənim evə gedib istirahət etməyimə icazə verdi, sonra mənə paltarlar, 80 dukat pul və at verilməsini əmr etdi*” [7, s.42; 14, s.37]. Ümumiyyətlə, Səfəvi dövlətindəki səfirlər bu torpaqlara ayaq basdıqdan tərk edəndə qədər onların bütün xərcləri şah xəzinəsindən təmin edilirdi [14, s.36]. Həmçinin hədiyyələrin təqdim edilməsi də adətə çevrilmişdi.

Azərbaycan hökmdarlarının sarayına gələn italyan səfirlərinin səyahətlərinin necə keçməsi barədə onlardan soruşması və onları dinlənməsi hörmət əlaməti idi. Uzun Həsənin həm Kontarinidən, həm də Barbarodan səfərlərinin gedişi barədə soruşmasını qeyd etmək olar. Kontarini bununla bağlı yazırdı ki, şah təqdim olunan etibarnaməsini alıb onu dinlədi. Yolda baş verən hadisələrlə əlaqədar Uzun Həsən söhbət əsnasında səfirdən üzr istədi [13, s.130-131]. Bunun səbəbi ilə əlaqədar qeyd olunmalıdır ki, Kontarini Təbrizdə sarayda şahın hüzuruna çıxma bilməmişdi, çünki Uzun Həsən oğlu Uğurlu Məhəmmədin üsyanını yatırmaq üçün şəhərdən getmişdi. Kontarini də Təbrizdə baş verən hadisələr ucbatından bir müddət gizlənməli olmuş və sonrakı günlərdə şahın ardınca yola düşmüşdü [13, s.130-131]. Kontarini ilə demək olar ki, eyni zaman kəsiyində Ağqoyunlu ərazisində olan Barbaronun da qeyd etdiyinə görə şah onun yol boyu necə gəldiyini soruşmuş və hətta yolda itirdiklərinin qarşılığını geri qaytarmaqla bağlı əmr vermişdi [13, s.51; 8, s.56]. Membre bu məsələ ilə bağlı səfərnaməsində məlumat verir. “*Sufi məndən hansı yollarla səyahət etdiyimi soruşdu. Ona mənim sərhədi keçməyim və təhlükələrdən yayınmağım çətin iş kimi göründü. Mən ona səyahətimi danışdım və o çox məmnun qaldı*” [7, s.42].

Ağqoyunlu və Səfəvi saraylarına göndərilən bu səfirlərə şahın hüzuruna çıxana kimi şahın adamları tərəfindən köməklik göstərilirdi. Çünki elçilər ali hökmdarların qəbuluna çıxanacan onlar tərəfindən qorunmalı idilər, yanına gələndə də kömək edilirdi. Şahın hüzuruna çıxacaq elçilər rəsmi səfir olduqlarından onlara göstərilən hörmət əlaməti olaraq yolda müşayiət də edilirdi. Bunu Membre səfərnəməsində dəfələrlə yazmışdır. Belə ki, onun yazdığına görə Lari qalasının rəisi Məhəmməd Xəlifə onun şahın sarayına getməsinin təmin edilməsi üçün 7 nəfər təyin etmişdi, bu insanlar onu yol boyu müşayiət etməli idilər, həmçinin Membreyə əlavə at da verildi [7, s.36]. Səfərnəməsində daha sonra əlavə edir ki, müşayiət edənlər onu Şah Əli Sultanın yanına çatdırırlar. *“...o məni görəndə çox sevindi və dərhal gəlişimi Sufiyə bildirmək üçün saraya yollandı. Sufi bundan məmnun olub Şah Əli Sultana məni 3 gün saxlamağı, sonra məktub ilə birlikdə ona təqdim etməyi və adətlərinə uyğun qonaqpərvərlik göstərilməsini əmr etdi...”* [7, s.37].

Həm Barbaronun, həm də Membrenin səfirlikləri müddətində onların hökmdarı əksər səfərlərdə müşayiət etdikləri də məlum olur. Uzun Həsən və I Şah Təhmasib səfirlərin özləri ilə səfərə çıxmaqlarına imkan yaratmışdılar. Hətta Uzun Həsən bununla bağlı Barbarodan fikrini soruşmuş və onun razılığını eşitdikdə məmnun olmuş və səyahət boyu onun hər cür təminatının təşkili ilə də bağlı əmr vermişdi [13, s.63; 8, s.68]. Ağqoyunlu dövlətində Zeno və Barbaroya ağqoyunlu ordusuna baxış keçirmək şəraiti də yaradılmışdı. Bununla bağlı Zeno ağqoyunlu döyüşçülərinin 100 min nəfər olması və bir hissəsinin italyan süvariləri kimi silahlandığını da qeyd edirdi [2, s.70]. Barbaro da hökmdarla birgə orduya baxış keçirilməsi prosesində iştirak etmiş və bunla bağlı qeydlərini səfərnəməsində yazmışdı. Səfəvi dövlətində bu cür fürsət Membreyə də verilmişdi. O da Səfəvi ordusunun bəzi xüsusiyyətləri barədə qeydlər etmişdi. Təsədüfi deyildir ki, bu müşayiətlər zamanı həm Barbaro, həm də Membre dövlətdə ordu quruluşları, hökmdarın köç adətləri və əhalinin bu proseslərdə yaşayış tərzlərini müşahidə etmiş və səyahətnamələrində təsvir etmişdilər. Onların qeydləri dövrün hadisələri, sosial həyat barədə dəyərli məlumatlardır. Məlumdur ki, Membre şahı həm Mərənd, həm də Marağa ətrafında çadır düşərgəsində müşayiət edir. Əgər Membreyə xüsusi rahatlıq və imkan verilməsə idi, o düşərgədə olduğu müddət ərzində yazdıqlarını görə və təsvir edə bilməzdi. O, şahın çadırında hörmətli qonaq kimi əyləşirdi və orda şahın adamlarının oturma düzülüşlərini də təsvir edirdi. Maraqlı burasındadır ki, Membre Səfəvi əyanlarının həyatları, yaşayışları haqqında da məlumatları əsərində əks etdirirdi. Membreyə təkcə şah tərəfindən deyil, eyni zamanda şahın əyan-əşrəfi tərəfindən də hörmət və ehtiramla yanaşılır, qonaqpərvərlik edilirdi. Membre zaman-zaman Şah Əli Sultan, Şahqulu Xəlifə, Bəhram Mirzə və digərləri ilə görüşür, onlarla həmsöhbət olurdur [7, s.39, s.59].

Azərbaycan hökmdarlarının saraylarında olan başqa dövlətlərin səfirlikləri barədə də italyan səfirləri məlumat verirlər. Belə ki, onlar sarayda digər səfirlərə də göstərilən münasibətdən bəhs etmiş və bundan məmnunluq duymuşdular. Çünki italyan səfirlərinin qeydlərində, hesabatlarında yazdıqları Ağqoyunlu hökmdarlarının, yalnız onlara deyil, digər dost hesab edilən dövlətlərin də səfirlərinə də diqqət və qayğının göstərilməsini, xüsusi münasibət bəslənməsini təsdiq edir. Təsədüfi deyildir ki, Barbaronun hind səfirliyinin qarşılınması prosesi, səfirin gətirdiyi hədiyyələri sadalayıb təsvir etməsi, həmçinin Darionun da macar səfirin qarşılınması, hədiyyələrdən bəhs etməsi maraq kəsb edir. Barbaro Hindistandan gələn elçi heyətinin qarşılınma mərasimində saray əhlinin düzülüşü, onların sayı barədə geniş məlumat verərək bu prosesi təsvir edirdi [13, s.55; 8, s.60]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1485-ci ildə səfir kimi Ağqoyunlu sarayında olan Covanni Dario da sarayda macar və hind səfirlərinin qarşılınmasını heyrət, təəccüb və maraqla qarşılamışdı. Dario həmçinin qeyd edir ki, sarayda çoxlu elçilər var, saray onlarla çox məşğuldur [16, s.151]. 1529-cu ildə Səfəvi torpaqlarında olan Venesiyalı Luici də Səfəvi hökmdarının sarayında fərqli ölkələrdən gəlmiş çoxlu səfirlərin olduğunu qeyd edirdi. O, Səfəvi hökmdarının yanına zəngin hədiyyələrlə Hindistandan çoxlu səfirlərin gəldiyini, Ərəbistandakı Ədən kralından da səfirlərin 3 milyon qızıl pul dəyərində cəvahirat və dəyərli daşlar gətirdiyini yazırdı. Maraqlı burasındadır ki, Venesiyalı Luici I Şah Təhmasibin yanına Malakka adalarının* hökmdarından da səfirlər gəldiyini bildirirdi. [17, s.113] Fikrimizcə, əslində baş-

* Malakka adaları Malay yarımadası olaraq bilinir və indi Myanma, Tailan və Malayziya dövlətlərinin ərazisinə daxildir. Tarixdə Səfəvi dövləti ilə Tailand Siam (Ayutiya) dövləti arasında münasibətlərin mövcud olduğu məlumdur.

qa hökmdarların da səfir-elçi heyəti gələrkən belə mərasimlərdə italyan səfirlərinin iştirakının təmin edilməsi xüsusi siyasi yanaşmadan irəli gəlirdi. Azərbaycan hökmdarlarının öz əzəmətlərini, digər dövlətlər tərəfindən onlara böyük hökmdar kimi yanaşıldığını Venesiya səfirlərinə göstərmək üçün atılan bu addımlar strateji gediş baxımından olduqca əhəmiyyətli idi, bununla italyan nümayəndələrində hökmdarların qüdrəti, onların təsir arealı və təsir gücü haqqında fikirlərinin formalaşmasına və öz dövlətlərinə ötürdüləri məlumatlarda da bunu əks etdirilməsinə gətirib çıxaracaqdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ağqoyunlu və Səfəvi sarayında Venesiya səfirlərinə qarşı sərgilənən münasibətlər əsasən qonaqpərvərlik cəhətdən müsbət olsa da bəzi məsələlərə görə fərqli vəziyyətlər var idi. 1472-1473-cü illərdə Osmanlı ilə müharibə vəziyyətində olan Uzun Həsən Zenoya, Barbaroya göstərdiyi xoş yanaşmanı Kontariniyə eynilə etmədi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, elçi göndərildiyi ölkədə missiyasını başa çatdırana qədər qalırdı. Uzun Həsən isə Kontarininin əsas missiyasını, yəni ısrarlı şəkildə Ağqoyunlu hökmdarını döyüşə cəlb etməyi reallaşdırmasına şərait yaratmadı. Çünki həm Otluqbəli döyüşündə məğlub olmuş, Zenonu öz nümayəndəsi kimi Avropa ölkələrinə göndərmiş, həm də artıq Barbaronun sarayda olmasını nəzərə alaraq Kontarinin elçiliyinin davam etməsini lüzumsuz bilmişdi. Düzdür, sarayda elçilərin qəbul edilməsi, onlara qonaqpərvərlik göstərilməsi qaydaları hamısı Kontariniyə də tətbiq olunsaydı ona missiyasını gerçəkləşdirmək fürsəti verilməmişdi. Kontarinin etirazlarına baxmayaraq hökmdar qərarından dönməmişdi. Eyni şəkildə Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib də Venesiyanın Osmanlı ilə sülh imzaladığını bildikdən sonra Membre elçiliyinin sarayda davam etməsini gərəksiz bilmiş və onun geri qayıtmasına dair göstəriş vermişdi. Ağqoyunlu hökmdarı sultan Yaqub Venesiya elçisi Darionu qəbul etsə də onun Osmanlıya qarşı birləşmək kimi əvvəlki dövəmdə aktiv olan məsələləri ümumiyyətlə müzakirə etməmişdi.

Nəticə. Ağqoyunlu və Səfəvi sarayına digər dövlətlər tərəfindən göndərilən elçilər hər zaman xüsusi hörmət və rəğbətlə qarşılanmışdı. Venesiya səfirləri də onlara yaradılan imkanlardan hər zaman yararlanmağa çalışmışdılar. Onlar həm hökmdarlar tərəfindən, həm də onları təbəələri və yaxın adamları tərəfindən də hörmətlə qarşılanmış və xoş rəftar edilmişdi. K.Zenonun saraydakı mövqeyi, hərəkət azadlığı, səfirlik müddəti ərzində hökmdarın daim yanında olması, Barbaronun Uzun Həsənlə birgə səfərə çıxması və Hindistandan gətirilən hədiyyələrin qiymətləndirilməsi üçün hökmdarın onun fikrini soruşması, Membreyə göstərilən qonaqpərvərlik, hörmət əlaməti olaraq onun həmişə müxtəlif şənliklərdə iştirakına şərait yaradılması, bu səfirlərin şahın süfrəsində əyləşən qonaqlardan hesab olunması, rahatlıqla hərəkət etmələri, gəzişmələri və s. kimi hallar Azərbaycan hökmdarlarının, xalqının qonaqpərvərlik, əcnəbi diplomatlara olan xoş, diqqətli və səxavətli münasibətlərinin təəcəssümü idi. Səfirlər də bu münasibətdən həmişə məmnun olmuş və bunu öz yazılarında əks etmişdilər. Darionun “şəxsiyyətim sarayda şərəfli hesab olunurdu” – deyə qeydi digər səfirlərə də eyni cür yanaşılmasına bir nümunədir. Ümumiyyətlə, dövlətlərə elçi göndərilməsi və qəbul edilməsi ilə bərabər onlara göstərilən xüsusi maraq və onlara qarşı ortaya qoyulan göstəriş sayəsində həm onlara, həm də əlaqəli dövlətlərə təsir etmək və onlarda xoş təəssürat yaratmaq niyyətində olunurdu. Çünki elçinin qəbul edildiyi dövlət haqqında düşüncələr, qənaətlər, göndərən dövlətlə olan münasibətlərdə çox önəmlidir. Böyük, əzəmətli görünmək, qüdrət nümayiş etdirmək, psixoloji və mənəvi təsir göstərmək cəhdləri uzun müddət beynəlxalq münasibətlərdə istifadə edilən ən təsirli üsullardan idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, Elm, 1999, 241 s.
2. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənlə Venesiya dövlətinin üç səfiri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə dair // Azərbaycan Akademiyası Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1994 №1-4, s.67-80.
3. Quliyev Ə. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin diplomatiya tarixi məsələləri Venesiya arxiv sənədlərində. Bakı, Nəşriyyat şöbəsi, 2023, 228 s.
4. Quliyev Əhməd. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin “Səyahətnamə”si əsasında). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 192 s.
5. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələr ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər) Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.

6. Nəcəfli T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı, "Turxan NPB", 2020, 520 s.
7. Venesiyalı I Şah Təhmasibin sarayında (Mikel Membré və Vinçenzo Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər O.Əfəndiyevindir. Bakı, Təhsil, 2005, 112 s.
8. Anadolu'ya və İran'a Seyahat. Josafat Barbaro. Çeviren T.Gündüz. İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2016, 120 s.
9. Bozkurt N. Mihmandar / TDV İslam Ansiklopedisi, 30. Cilt. Ankara, TDV, 2020, s.25-26
10. Doğuda Venedik Elçileri Uzun Hasan və Fatih mücadelesi döneminde. Çeviren T.Gündüz. Yeditepe yayınevi, 2021, 152 s.
11. İpşirli M. Elçi / TDV İslam Ansiklopedisi, 11. Cilt. İstanbul, TDV, 1995, s.3-15.
12. A Narrative of italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. By Charles Grey. London, 1873, 231 s.
13. Barbaro, J. & Contarini, A. Travels to Tana and Persia. Thomas, William & Roy, S. A. transl., Lord Stanley of Alderley ed. London: Hakluyt Society. London 1873, 173 p.
14. Guliyev A. Safavids in Venetian and European Sources. Venezia, 2022, 116 s.
15. Rota G. Diplomatic relations between Safavid Persia and the Republic of Venice an overview // The Turks Middle Ages, 2002, pp.580-587.
16. Berchet G. La Repubblica di Venezia e La Persia.Torino, 1865, 294 p.
17. Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India et in Costantinopoli: con la descrizione particolare di città, luoghi, siti, costumi et della Porta del gran turco: di tutte le intrate, spese, della ultima impresa contra portoghesi. ed. da Antonio Manuzio.Venegia, 1543, 180 p.

АЙНУР ОРУДЖЕВА

*Национальная Академия Наук Азербайджана,
Институт истории и этнологии, научный сотрудник, докторант*

ВЕНЕЦИАНСКИЕ ПОСЛЫ ВО ДВОРЦАХ АККОЮНЛУ И САФАВИДОВ (II ПОЛОВИНА XV. ВЕКА - I ПОЛОВИНА XVI. ВЕКА)

Гостеприимство является неотъемлемой частью жизни азербайджанского народа. Эта традиция связана не только с общественной жизнью, но и является характерной чертой политической и дипломатической культуры. Поэтому на протяжении всей истории азербайджанские правители относились к дипломатам и послам дружественных стран в соответствии с правилами особой политической культуры. Со второй половины XV века в нашей дипломатической истории появились отношения с европейскими государствами. Послы Венеции, прибывавшие в нашу страну, с уважением и симпатией принимались правителями стран, в которые они направлялись. Для них была организована всевозможная охрана. В данной статье анализируется отношение к венецианским послам во второй половине XV- первой половине XVI вв. Отношение к этим посланникам анализировалось по их путевым книгам и письмам.

Ключевые слова: посол, Венеция, Узун Хасан, Контарини, Шах Тахмасп I, Мембре.

AYNUR ORUJOVA

*Azerbaijan National Academy of Sciences,
Institute of History and Ethnology, researcher, doctoral student*

THE VENETIAN AMBASSADORS IN THE PALACES OF AKKOYUNLU AND SAFAVID (II HALF OF XV. CENTURY - I HALF OF XVI. CENTURY)

Hospitality is an integral part of the life of Azerbaijani people. This tradition is not only related to social life, but is also a feature of political and diplomatic culture. Therefore, throughout the history, Azerbaijani rulers have treated diplomats and ambassadors of friendly countries according to the rules of special political culture. Since the second half of the 15th century, relations with Euro-

pean states took place in our diplomatic history. The Venetian ambassadors who came to our country were received with respect and sympathy by the rulers of the countries to which they were sent. All kinds of guards were organised for them. This article analyses the attitude towards Venetian ambassadors in the second half of the XV - first half of the XVI centuries. The attitude towards these envoys was analysed through their travel books and letters.

Keywords: ambassador, Venice, Uzun Hasan, Contarini, Shah Tahmasp I, Membre.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Şahin Fərzəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

NƏRMIN QOCAYEVA

*Bakı Dövlət Universitetinin
"Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi" ixtisası üzrə II kurs magistrantı
gojaevanarmin@gmail.com*

SULTAN SÜLEYMANIN "İRAQEYN" SƏFƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/24-29>

"İraqeyn" sözü ərəb sözü olub, "iki İraq" mənasını verir. Bu bölgə Həmədandan başlayır və Təbriz, Mosul və ətrafını əhatə edir. Osmanlı sultanının 1533-1535-ci illər yürüşü Azərbaycanla yanaşı Ərəb və Əcəm İraqını əhatə etdiyi üçün tarixə «İraqeyn» yürüşü kimi daxil olmuşdur [19, s.62]. Qanuni Sultan Süleymanın Səfəvi dövlətinə qarşı ilk yürüşü olan «İraqeyn səfəri» XVI əsr türk siyasi və hərbi tarixinin mühüm hadisəsi idi. Ərəb İraqı həm Səfəvilər, həm də Osmanlılar üçün siyasi, iqtisadi və dini səbəblərdən əhəmiyyətli olan ərazi idi. Səfəvilər üçün bu bölgənin əhəmiyyəti həm də burada sıx şiə əhalisinin yaşaması idi. Hər şeydən əvvəl Hz. Əlinin məzarı yerləşdiyi güman edilən və atabat hakimiyyəti kimi təsvir edilən Nəcəf və Kərbəla da daxil olmaqla digər imamların məzarlarının yerləşdiyi Kazimiyyə və Samarra kimi şəhərlər Səfəvilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [14, s.158-163]. Osmanlılar üçün Ərəb İraqı torpaqlarının fəthi Suriya və Misirin təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət və zərurət kəsb edirdi. Siyasi, hərbi və iqtisadi faktorlardan başqa, Ərəb İraqı ərazisi həm sünni, həm də şiə müsəlmanlar üçün də dini əhəmiyyət kəsb edirdi və mühüm təbliğat vasitəsi kimi bu yerlərə sahib olmaq hər iki dövlət üçün vacib idi.

Bir sözlə, hər iki dövlət üçün əhəmiyyətli olan Ərəb İraqında Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında münaqişə ocağının alovlanması qaçınılmaz idi. Hakimiyyətinin ilk dövrlərində Avropa məsələləri ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qalan Sultan Süleyman 1532-ci ildə Avstriya ilə müqavilə bağladı. Sülh bağlandıqdan sonra bütün qüvvəsini şərqə çevirdi və böyük bir səfərə hazırlaşmağa başladı.

Açar sözlər: Səfəvilər, Osmanlılar, Şah I Təhmasib, Sultan I Süleyman Qanuni, Ərəb İraqı.

Giriş. Sultan I Səlimin vaxtında Osmanlı imperiyası Azərbaycanın işğalına nail ola bilmədi. Suriya və Misirin fəthi ilə Qırmızı dəniz sahillərinə çatan Osmanlı sərhədləri Moxaça çatdı. Böyük qələbələrdən sonra sərhədlərin Mərkəzi Avropaya qədər genişlənməsi xarici siyasətdə prioritetlərin yenidən qurulmasını gərək etmişdi [12, s.435-455]. I Sultan Süleyman (hakimiyyət illəri: 1520-1566) Osmanlı imperiyasının ərazisini şərq istiqamətində genişləndirmək üçün dəfələrlə cəhd etdi. Bu işğal planı əslində sultanın əvvəldən düşündüyü bir məsələ olsa da, Avropadakı məsələlərə görə bunu reallaşdırmaq mümkün olmamışdı. Belə ki, hakimiyyətinin ilk illərində Şah İsmayılın Avropa dövlətləri ilə ittifaq cəhdləri, Üləma, Zülfüqar və Şərəf Xanın təmsalında olduğu kimi, iki tərəfin sərhəd valiləri arasında zamana və məkana görə tərəf dəyişdirən mövqeləri Süleymanı Azərbaycana yürüş etməyə sövq etdi. Şah Təhmasibə görə, Süleymanın ilk şərq səfərinin səbəbi o idi ki, Üləma Osmanlıya sığınmışdıqdan sonra o xüsusən də vəzir İbrahim Paşanı yürüşə sövq etmişdir [22, s.29-32]. Üləma bəy Osmanlı sultanını Azərbaycana və İraqa yürüş etməyə sövq edirdi. O, şahı əmin edirdi ki, indi şahın başlıca qüvvələri özbəklərin Xorasana basqınına dəf edirlər və xondkarın (yəni sultanın) qızılbaş qoşunlarının olmadığı ölkəni ələ keçirməsi çətin olmayacaqdır [3, s.79]. Bununla birlikdə Osmanlıları əsl motivasiyə edən 1524-cü ildə Şah İsmayılın ölümündən sonra onun yerinə keçən on yaşlı oğlu Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvilər dövlətində baş verən qarışıqlıqlar idi. Sultanın hücum barədə qəti qərara gəlməyinə səbəb iki Səfəvi əmirinin - Noxud Sultan Mosullu (Luristan hakimi Zülfüqar xan) və Ölmə Təkəlinin (Azərbaycan əmirəl-ümərası) Şah Təhmasibə xəyanəti olmuşdur. Noxud Sultan h. 934 (m. 1528)-cü ildə Bağdada hücum edib, oranı öz əlinə keçirmiş və özünün bundan sonra Azərbaycan şahına deyil, Türkiyə sultanına tabe olacağını bildirmiş, hətta Sultan Süleymana məktub yazaraq, Bağdadın açarlarını ona göndərmişdi [5, s.72]. Habsburqlarla sülh bağlayan kimi Sultan Süleyman böyük ordu ilə təsis etdiyi vəzir İbrahim paşanın 90 min nəfərlik qoşununu 1534-cü ilin av-

qustun əvvəlində Azərbaycana göndərdi [6, s.449-482]. Üləmə bəy Təkəlinin ordusu ön sırada 10 min nəfərlik heyətlə çıxarılmışdı. Üləmə 940- cı ildə qurban bayramı günü (22 iyun 1534-cü ildə) Təbrizə gəldi [23, s.51]. Üləmə ilə əlaqəsi olan bəzi qızılbaş əyanları Səfəvilərə xəyanət edərək düşmənin tərəfinə keçdilər [3, s.80]. Daha sonra Üləmə Təkəli Təbrizin açarlarını Osmanlı sultanına verərək “İrana gəlmək istəyirsənsə, mənim yanıma gəl, sən gələndə qədər mən bu ərazini əlimdə saxlayacağam, Şah Təhmasib Türküstanda və Xorasanda tatarlarla məşğuldur. Onun mübarizə aparmağa gücü yoxdur. İraq və Azərbaycan sizi əliboş gözləyir” – dedi [9, s.182]. Qələbə ayəli nəvvəbi-kamyab [şah Təhmasib] o xəbəri [eşitdikdən] sonra Sam mirzəni Ağzıvər xan Şamlu ilə Heratda qoyub, Ələngnişindən köçə İraqa gəldi. Bəhram mirzə və Qazı xan Təkəlini özü ilə gətirdi [23, s.52]. İbrahim paşa sultana yazdığı məktubda Şah Təhmasibin böyük qoşunla Xorasandan Təbrizə doğru hərəkət etməsi barədə xəbər etməklə sultanın gəlişini tezləşdirmişdi [10, s.140; 9, s.179]. İbrahim Paşa mərkəzi Təbriz olmaqla Azərbaycan bəylərbəyliyi Üləmə paşaya vermişdi [9, s.181]. Təbriz şəhərini daimi nəzarətdə saxlamaq üçün İbrahim Paşa Elxani hökmdarı Qazan xanın məşhur Şənbi-Qazan türbəsi yaxınlığında bir qala inşa etdirmək üçün xeyli xərc çəkməli olmuşdur. [8, S.116; 15, s.51]. Azərbaycanın işğalında İbrahim Paşanın ehtiyatsızlıqları və səhvləri olmuşdu. Sultan Süleymanın ordusu isə sentyabrın sonunda Təbrizə daxil oldu. Artıq oktyabrın əvvəlində Təbriz də daxil olmaqla Azərbaycanın cənub torpaqları Osmanlı qoşunları tərəfindən zəbt edilmişdi [5, s.72]. Təhmasib atası Şah İsmayıl kimi əzəmətli türk ordusunun önünə çıxıb vuruşmağın məğlubiyyətlə nəticələnəcəyini bildiyi üçün döyüşə girməməyi qərar etdi və özünün bu hərəkətini əsərində belə əsaslandırdı: - “Onun məktubuna cavabda yazdım ki, həzrət pərvərdigar bütün mövcudatın böyüyüdür. O, - Kəlame-şərifdə (Quranda) buyurmuşdur ki, kafirlərlə cahad və qəza etdiyiniz vaxt özünüzlə təhlükəyə atmayın. Pərvərdigar bir halda ki, bizim kafirlərlə döyüşdüyümüz vaxt belə təhlükəli hərəkəti qadağan etmişdir, mən döyüş fitvası verərək necə ola bilər ki, müsəlmanları təhlükəyə atım? Şah Təhmasib belə dəlil gətirməklə yanaşı, eyni zamanda qızılbaş və Osmanlı qoşunlarının tənəşübünü də nəzərə çatdırmağı unutmur: - İndi bizim bir nəfərimiz Sizin on nəfərinizin müqabilində nə edə bilər? Belə olan halda biz necə Allahın əmrinə qarşı çıxmaq və bilərəkdən özümüzü oda yaxmaq? Adam gərək divanə, ya da sərxoş olsun ki, faydasız döyüşə başlasın” [5, s.73]. Mənbələrin məlumatına görə bu zaman Səfəvi ordusunun sayı 7 min nəfərdən çox deyildi. Digər tərəfdən Həsən bəy Rumlu yazır ki, Osmanlı ordusunun sayı “səhranın qum dənələrindən və payız yarpaqlarından çox idi”.

Şah Təhmasib Əbhərdə əmirlərin müşavirəsini çağırdı. Onlardan hər biri öz fikrini söylədi. Hüseyn xan Şamlı dedi: “Bizim atlarımız əldən düşmüşlər, biz Rum qoşununun qarşısına çıxma bilmərik”. I Şah Təhmasib ona belə cavab verdi: “Məgər mən dedim ki, biz rumlularla üz-üzə vuruşmaq istəyirik? Mən atamın qaydası ilə gedə bilmərəm. Bu düşmən çox güclüdür” [21, s.598-599].

Sultan Süleyman I Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubda onu qorxaqlıqda təqsirləndirdi və döyüşə başlamağı təkid etdi. Şah cavabında yazdı ki, o, ağılı itirməyib, bir qızılbaş qarşı on türkün dayandığı qeyri – bərabər şəraitdə düşmənlə vuruşa bilməz [3, s.81].

İbrahim paşanın qoşunları ilə Bəhram Mirzənin qoşunu Qızılüzən çayının sahilindəki Qaraağac yaxınlığında qarşı qarşıya gəldilər. Səfəvilər qismən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Sayca qızılbaş qoşunundan qat-qat çox olan Osmanlı ordusu artıq qızılbaşları şahın düşərgəsinə çəkilməyə vadar etdi. Sultan Süleymanın Sultaniyyə şəhərinə gəlməsi xəbəri çatdıqda qızılbaş əmirləri arasında ixtilaf başladı. Məhəmməd xan Zülqədər oğlu, Hüseyn xan Təkəli və başqaları düşmənin tərəfinə keçdilər [3, s.81].

Osmanlı ordusunun soyuq hava şəraitinə görə Sultaniyyədə böyük itki verməsi onları Bağdada tərəf keçməyə vadar etdi. Osmanlı ordusu şiddətli soyuqlar və azuqə çatışmazlığı üzündən böyük itkilər verdi. Osmanlılar qızılbaşların artilleriyanı ələ keçirmələrinin qarşısını almaq üçün yüzə qədər topu yollarda yandırdılar [7, s.213]. Bu zaman sultan Üləmə Təkəlini Təbrizə göndərdi. Sultan Süleymanın Bağdada getməsi xəbərini əsirlərdən alan Şah Təhmasib Təbrizə doğru hərəkət etdi. Bu zaman Təkəli nəslinin nümayəndəsi Qazi xan şahdan üz döndərdi və şahdan əvvəl Təbrizə gələrək Səfəvi ordusunun Təbrizə yaxınlaşdığını sultana çatdırdı. Qışın sonunadək osmanlılar Van qalasında mühasirədə qalmağa məcbur oldular.

Belə bir vaxtda Şah Təhmasibin “öz oğlu” adlandırdığı Sam Mirzənin xəyanəti xəbəri gəldi, şah mühasirəni yarımçıq qoyub, Azərbaycana yollandı. Qanuni Sultan Süleyman ona sığınan Sam Mirzə

ilə digər türkmən bəylərinə iltifat göstərdi, onları I Şah Təhmasibə qarşı mübarizəyə təhrik etmək və Səfəvi dövlətini daxilən parçalamaq niyyətində idi [9, s.496].

Budaq Qəzvininin yazdığına görə Məhəmməd Təkəli qızılbaş əmirələrini bir araya toplayıb yaranmış vəziyyət haqqında məlumat verdikdə Təkəli tayfasının təqribən 3 min nəfəri şahdan imtina etdi. Xana tabe olmayan başçılar məktub və və qala açarları ilə Sultanın yanına göndərildi. Bundan sonra Məhəmməd xan ona sadıq olan adamlardan ibarət dəstə ilə qaladakı ehtiyatlar od vurdurdu, qalan əmlakı çapıb – talayaraq döyüşə-döyüşə Dəclə çayının sağ sahilinə keçdi [3, s.83]. Bundan sonra Təkəli Məhəmməd Xan heç bir müqavimət göstərmədən qalanı Osmanlılara verməyə məcbur oldu. Osmanlılar Bağdadı işğal etdilər (28 noyabr 1534- cü il) [13, s.344-351].

Hicri 941 (1534-1535)-ci ilin qışını Bağdadda keçirən Sultan Süleyman 1535-ci il yazın əvvəlində Təbrizə hərəkət etdi. Bundan əvvəl şah, sakinləri Təbrizdən köçürmüş, şəhəri boşaltmışdı [3, s.82]. Şah Təhmasib sultanın gəlişindən öncə, sakinləri Təbrizdən köçürmüş, şəhəri boşaltmışdı. Bu ərazidə yaşayan əhali İraq və Farsda yerləşdirilmişdi. Bütün suvarma kanalları torpaqla doldurulmuş, taxıl və əkin sahələri yandırılmışdı. Bu taktika tarixdə “viran edilmiş torpaq” adlandırılmışdır. Sam Mirzənin xəyanəti I Şah Təhmasibi Osmanlı sultanının yanına elçi heyəti göndərməyə vadar etdi. Dərəcəzinə – Osmanlı qərargahına gələn Ustaclı xan Türkmənin rəhbərliyi altında Səfəvi elçiləri Sultan Süleymana Ərəb İraqının osmanlılara verilməsi şərti ilə sülh təklif etdi. Osmanlı sultanı bu təklifə cavab vermədən elçini geri göndərdi [19, s.63]. Şah Təhmasibin təzkiyəsinə görə, Sultan Süleymanın Bağdaddan Təbriz üzərinə ikinci yürüşü zamanı Şah Təhmasib Seyid Abdullahla Mir Şahsuvarı xüsusi məktubla barışıq əldə etmək üçün İbrahim paşanın yanına göndərdi. Lakin İbrahim paşa sülhə razı olmadı. O, Səfəvi şahına tamamilə təhdidədi məktub yazaraq elçini geri göndərdi [19, s.64]. Təhmasibin qoşunları Sultaniyyədən Dərəcəzinə gedən yolda bütün əkin sahələrini yandırdılar. Osmanlı qoşunu Sultaniyyə şəhərinə çatdıqda taun xəstəliyinin yayılması və aclıq sultanın canlı qüvvəsinə böyük tələfat verdi. Dərəcəzində səfəvilərin qabaqda olan qüvvələri (çərxçiyan) Çıraq Sultan Ustaclının və Əmir Sultan Rumlunun rəhbərliyi ilə osmanlı qoşunları ilə toqquşdular. Osmanlılar məğlub oldular. Ağır vəziyyətə düşən osmanlı qoşunları geri çəkilməyə başladılar.

Şah Təhmasib Van qalasına yola düşmüşdü. Bu vaxt Bəhram Mirzə bir qrup əmirlərlə - Əmir Sultan, Şahqulu xəlifə möhrdar, Məntəşə Sultan, Məhəmməd Əmin bəy Süfrəçi ilə birgə İbrahim paşanı təqib etmək üçün göndərildi. Qalada mühasirəyə düşən osmanlı qoşununa kömək göstərmək üçün sultan Diyarbəkir hakimi Məhəmməd paşanı və Üləmanı 2 min nəfərlik yeniçəri və 10 minlik süvari ilə ora göndərdi. Onlar türkmən tayfasından olan şah qorçiləri ilə Vostan yaxınlığında qarşılaşdılar. Üləma Təkəlinin yaxınlıqda olması xəbərini alan şah 2 min nəfərlə onun üzərinə yeridi.

Osmanlı Məhəmməd paşa özünün sayca üstünlüyünə arxalanıb yeniçəriləri ön sırada yerləşdirərək qızılbaşlarla döyüşə girməyi qərara aldı. Halbuki, Üləma ona dəfələrlə xəbərdarlıq etmişdi. Bu zaman Şiraz hakimi Qazi xan Zülqədər zülqədər və türkmən tayfalarından olan qorçilər dəstəsi ilə Məhəmməd paşanın qoşunu üzərinə hücum etdi. Həsən bəy Rumlunun sözləri ilə desək, “bir anda dörd yüzə qədər türk qızılbaşlar tərəfindən öldürüldü və onların başları şah atının ayaqları altına atıldı”. Sultanın bir neçə əyanı əsir alındı [3, s.83].

Səfəvilər sultanın ordusunu Bidlisədək təqib etdilər. Onlar böyük qənimət ələ keçirdilər. Bəhram Mirzə əmirlərlə Ərcişə yola düşdü. Ərcişin müdafiəçiləri səfəviləri qalanın qarşısında qarşıladılar. Səfəvi hücumuna davam gətirməyən türklər qalaya çəkilib sultandan kömək gözləməli oldular. Sultanın təlimatı ilə buraya Sinan paşanın başçılığı ilə qoşun göndərildi. Lakin Budaq xan Qacarın dəstəsi onları qarşılayaraq darmadağın etdi. Sinan paşa və başqa Osmanlı sərkərdələri ilə birlikdə yüzlərlə türk məhv edildi. Onların başları Van yaxınlığında olan şaha çatdırıldı. Sinan paşanın həlak olmasından xəbər tutan Sultan Süleyman öz ordusunun seçmə hissələrini İbrahim paşanın başçılığı altına keçirdi və Ərcişdə mühasirədə qalanlara köməyə göndərdi. Lakin qızılbaşlar İbrahim paşanın göndərdiyi dəstəni də darmadağın etdilər. Bundan sonra İbrahim paşa qalanın sakinlərini də özü ilə götürərək oranı tərk etdi. Beləliklə, Van və Ərciş əraziləri şahın əlinə keçdi [3, s.84].

«İraqeyn» yürüşü zamanı osmanlılar 30 min əsgər, 22 min heyvan və böyük çaplı 100 topu itirdi. Sultan Süleymanın əsl məqsədi olan Səfəvi dövlətinin varlığına son qoymaq və Yaxın Şərq regionunda bütün hakimiyyəti ələ keçirmək niyyəti gerçəkləşmədi. F.Sümerin fikrincə, bu səfərin ən mühüm nəticələrindən biri də Səfəvi dövlətini aradan qaldırmağın mümkünsüz olmasıdır [18, s.96-110].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasibin 150 minlik Osmanlı ordusunun hücumuna qarşı tətbiq etdiyi «viran edilmiş ərazi» taktikası Sultan Süleymana öz planını həyata keçirməyə imkan vermədi. Osmanlı dövləti təcavüzkar tərəf olduğuna görə qızılbaşlar öz strategiyalarını müdafiə üzərində qururdular. Osmanlı ordusunun Səfəvi dövlətinin ərazisində irəliləməsini daha çox çətinləşdirmək üçün ərzaq ehtiyatları məhv edilir, içməli su mənbələri torpaqla doldurulur, buğda və digər dənli bitki əkinlərinə od vurulurdu. I Şah Təhmasibin Osmanlılarla münasibətdə əsas məqsədi texniki cəhətdən və qüvvələr baxımdan daha üstün olan Osmanlı ordusu ilə vuruşmamaq və məğlub olmamaq idi. Sultanın ordusunu Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda boş-boşuna dolaşdıraraq onları yormaqla və ərzaq çatışmazlığına məruz qoyaraq geri dönməyə məcbur etmək idi. Daha sonra da qoruyub saxladığı qüvvələrlə itirdiyi əraziləri geri almaq digər məqsəd idi. Və nəticə etibarilə Şah Təhmasibin yeritdiyi taktika özünü doğrultmuşdu. Sultan Süleyman yürüş etsədə, Azərbaycan torpaqlarında uzun müddət qala bilməmişdi. Təhmasib həyata keçirdiyi bu taktika ilə Sultanın Təbrizi tərk etməsinin ardınca qızılbaşlar itirilmiş əraziləri yenidən öz idarələri altına ala bilmişdilər.

Nəticə. “İraqeyn” səfəri Osmanlı ordusunun şərqdə həyata keçirdiyi ən böyük və ən uzun hərbi əməliyyatlardan biri idi. Bu yürüş Çaldıran döyüşündən (1514) sonra təxminən iyirmi illik fasilədən sonra Səfəvi və Osmanlı münasibətini yenidən başlatdı. Bu ekspedisiyanın məqsədi yalnız şərq sərhədlərini mühafizə etmək deyildi, digər məqsəd sünni dünyasının nümayəndəsi olmaq missiyasını yerinə yetirmək və onlarla rəqabət aparmağa çalışan Səfəviləri tamamilə aradan qaldırmaq idi. İraqeyn yürüşü nəticəsində İraq Ərəbi Osmanlı İmperiyasının tərkibinə daxil edildi. Van və Ərcişdən başqa Şərqi Anadolu və Cənub-Şərqi Anadoludakı bütün vilayət və şəhərlər tamamilə Osmanlı dövləti tərəfindən ələ keçirildi. Bu, Qanuni Süleymanın faktiki olaraq iştirak etdiyi altıncı ekspedisiyadır. “İraqeyn” səfəri Bağdadın və Ərəb İraqının “fəth” edilməsinə rəğmən əsgər və hərbi sursat itkisinin çoxluğu baxımdan uğursuzdur. Belə ki, baş vəzir İbrahim Paşa öncə Bağdad üzərinə yürüş etməsini planlamış və hazırlıqlarını buna görə etmiş, ordunu kifayət qədər avadanlıq baxımdan yoxsul bir halda öncə Təbriz üzərinə göndərərək itkilərin artmasına yol açmış, Təhmasibin bunu eşidib gəldiyini eşidəndə Sultan Süleymanı köməyə çağırmaq məcburiyyətində qalmışdı. Baş vəzirin bu səhvi irəlində onun edam səbəblərindən biri olacaqdı [2, s.217-218]. Digər tərəfdən, Qanuni Süleyman bunu çox istəsə də, Şah Təhmasib ilə açıq döyüşə girə bilmədi. Şah Təhmasib birbaşa Osmanlı ordusu ilə üz-üzə gəlməməklə özünün hakimiyyətini qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Osmanlılar işğal etdikləri bölgədən çıxdıqdan dərhal sonra ora hücum edərək bu taktika ilə Van və Ərciş qalaları asanlıqla geri alındı. Bu yürüş nəticəsində təxminən otuz min nəfər insan, iyirmi min heyvan, yüz iri miqyaslı artilleriya qurğusu itirildi. Bu tarixi ekspedisiya Qanuni Süleymanı Avropa torpaqlarında etdiyi fəthlərdən məhrum etdi. İraqeyn yürüşü nəticəsində Osmanlılarla Səfəvilər arasında sülh əldə olunmadığından hər iki dövlət qarşılıqlı mübarizədən əl çəkmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Bacque-Grammont J.L “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler”, Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, 219 s.
3. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 340 s.
4. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun «Əhsənüt-təvarix» əsəri əsasında). Bakı: Elm, 1983, 108 s.
5. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV -XVI əslər) Bakı: Azər nəşr, 1995, 145 s.
6. Gökbilgin M.T, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fıtuhatı”, Belleten, XXI/83, (Temmuz 1957), 454 s.
7. Hammer J. Historie de L Empire Ottoman, t V, 213 s.
8. Karaçelebizade A., Süleymanname, Hacı Mahmud Kitaplığı, nr. 4823, Süleymaniye Ktb., (Bulak Matbaası-Mısır), İstanbul, 1248 H, 230 s.
9. Kılıç R. Kanuni devri Osmanlı-İran münasebetleri (1520- 1566). IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2006, 500 s.
10. Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi, (1451-1590) T.T.K Basımevi, Ankara, 1993, 552 s.

11. Kūpeli Ö. Irak-ı Arabta Osmanlı-Safevi Mücadilesi (XVI-XVII. Yüzyıllar) // History Studies International Jurnal of History, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010
12. Labib S. "The Era of Suleyman the Magnificent: Crisis of Orientation", International Journal of Middle East Studies, X/4, (November 1979), 444 s.
13. Lütfi Paşa, Tevârih-i Âl-i Osman, (neşr. Âli Bey), İstanbul 1341,464 s.
14. Matthee R., "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab as Seen by the Safavids", International Journal of Turkish Studies, IX/1–2, (Summer 2003), 159 s.
15. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Sahaifu'l-Ahbar, fi Vekây-i ü'l-Asâr, (Müneccimbaşı Tarihi) Terc. İ. Erünsal, c.I- III, Tercüman (1001 Temel Eser), İstanbul, (t.y) C.II , 156 s.
16. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F. Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 999 s.
17. Nəcəfli T.H. Sultan Süleymanın Azərbaycanla yürüşlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair //Azərbaycan Respublikası uğurlar və perspektivlər 16 noyabr 2011-ci il Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2012, s.39-49.
18. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı: 2014, Turxan NPB, 516 s.
19. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Xarici siyasəti. Bakı: 2020, Turxan NPB, 520 s.
20. Süleymanov M. S. Səfəvilər, IV cild Şah Təhmasib. Bakı: 2020, Maarif nəşriyyatı, 744s.
21. Şah Təhmasibin təzkirəsi. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H. Rəhimovundur. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1996, 128 s.
22. Şah Tahmasb-ı Safevî, Tezkire, (çev. Hicabi Kırılancı), İstanbul 2001, 100 s.
23. Şirazlı Xacə Zeynalabdin Əli Əbdü bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü- Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrünün tarixi). Fars dilindən tərcümə , müqəddimə və şərhlər: Ə.H.Rəhimli. Bakı: Elm, 1996, 200 s.

НАРМИН ГОДЖАЕВА

*Магистрант II курса по специальности
«Древняя и средневековая история Азербайджана»,
Бакинский Государственный Университет*

ПОХОД СУЛТАНА СУЛЕЙМАНА "ИРАКЕЙН"

Слово "Ирак"- это арабское слово, означающее "два Ирака". Этот регион начинается от Хемедана и охватывает Тебриз, Мосул и его окрестности. Экспедиция османского султана 1533-1535 гг. включала в себя арабский и персидский Ирак, а также Азербайджан и была известна как "иракская" экспедиция. "Иракский поход", ставший первой кампанией Сулеймана Великолепного против государства Сефевидов, был важным событием в турецкой политической и военной истории XVI века. Арабский Ирак был регионом, имевшим важное политическое, экономическое и религиозное значение как для Сефевидов, так и для Османов. Важность этого региона для Сефевидов заключалась еще и в том, что здесь проживало многочисленное шиитское население. Прежде всего, для Сефевидов были важны Наджаф и Карбала, которые считались местом нахождения гробницы пророка Али и определялись как местонахождение атабата, а также такие города, как Казимийя и Самарра, где находились гробницы других имамов. Для османов завоевание арабских земель в Ираке имело огромное значение и было необходимо для обеспечения безопасности Сирии и Египта. Помимо политических, военных и экономических факторов, арабские земли Ирака имели религиозное значение как для мусульман-суннитов, так и для шиитов, и для обоих государств было важно претендовать на них как на важный пропагандистский инструмент.

Одним словом, искра конфликта между Османской империей и Сефевидским государством в арабском Ираке, который был важен для обоих государств, была неизбежна. Султан Сулейман, которому в первые годы своего правления пришлось заниматься европейскими дела-

ми, в 1532 году подписал договор с Австрией. После установления мира он обратил все свои силы на восток и начал подготовку к большой экспедиции.

Ключевые слова: Сефевиды, османы, шах Тахмасиб, султан Сулейман Великолепный, Арабский Ирак.

NARMIN GOJAYEVA

*Master student of the 2nd course of Baku State University,
majoring in "The ancient and medieval history of Azerbaijan"*

SULTAN SULEİMAN'S "İRAKEYN" EXPEDITION

The word "Iraq" is an Arabic word meaning "the two Iraqs". This region starts from Hemedan and covers Tabriz, Mosul and its surroundings. The 1533-1535 expedition of the Ottoman sultan included Arab and Persian Iraq as well as Azerbaijan and was known as the "Iraqi" expedition. "Iraqi campaign", the first campaign of Suleiman the Magnificent against the Safavid state, was an important event in the 16th century Turkish political and military history. Arab Iraq was a region of political, economic and religious importance for both the Safavids and the Ottomans. The importance of this region for the Safavids was also the presence of a large Shiite population. First of all, Najaf and Karbala, which were believed to be the location of the tomb of Prophet Ali and defined as the seat of Atabat, were important for the Safavids, as were cities such as Qazimiyya and Samarra, where the tombs of other Imams were also located. For the Ottomans, the conquest of the Arab lands in Iraq was of great importance and necessity for the security of Syria and Egypt. In addition to political, military and economic factors, the Arab lands of Iraq were of religious significance for both Sunni and Shiite Muslims, and it was important for both states to claim them as an important propaganda tool.

In short, the spark of conflict between the Ottoman and Safavid states in Arab Iraq, which was important for both states, was inevitable. Sultan Süleyman, who had to deal with European affairs in the first years of his reign, signed a treaty with Austria in 1532. After the peace, he turned all his forces to the east and started preparations for a great campaign.

Keywords: Safavids, Ottomans, Shah Tahmasib, Sultan Suleiman the Magnificent, Arab Iraq.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 mart 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Nərgiz Axundova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, Akademik

haciye.i1951@gmail.com

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

NAXÇIVAN DIYARINDA HƏRBİ-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ MUXTARIYYƏT STATUSUNUN ƏLDƏ EDİLMƏSİ (1917-1921-ci illər)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/30-42>

Məqalədə 1917-1921-ci illərdə Naxçıvan diyarında hərbi-siyasi vəziyyət, Rusiyada baş verən siyasi hadisələrin Cənubi Qafqaza, eləcə də Naxçıvan diyarına təsiri, hakimiyyət strukturlarının yaradılması, Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması, osmanlı hərbi heyətinin Naxçıvana gəlməsi, ingilis və amerikan hərbi nümayəndələrinin ikili siyasəti, Naxçıvan diyarını Ermənistanla vermək cəhdləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi kimi məsələlərdən bəhs edilir. Burada Sovet Rusiyasının ikili siyasəti, Naxçıvanın sovetləşməsi, Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusu qazanması və Azərbaycanın himayəsində qalmasına aid məsələlər də tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Rusiya, Cənubi Qafqaz, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, Zaqafqaziya Seymi, Azərbaycan, Naxçıvan, muxtariyyət.

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 100 illik yubileyinin Azərbaycanın, habelə bölgənin tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və onun xalqımızın həyatında əlamətdar hadisə olduğunu nəzərə alan Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il dekabrın 30-da Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: “2024-cü il fevralın 9-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 ili tamam olur.

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin keçmişində layiqli yer tutmuş, ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır... Strateji mövqeyi ilə seçilməsi tarixən Naxçıvanı vaxtaşırı gərgin siyasi mübarizələr meydanına çevirsə də, bu diyar qarşılaşdığı bütün sınaqları qətiyyətlə dəf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində Naxçıvanın uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu vaxtlarda belə, qəhrəman əhalisi bu qədim Azərbaycan torpağını işğal təhlükəsindən qurtarmış, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda atdığı cəsarətli addımlarla milli dövlətçiliyin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi naminə fədakarlıq nümayiş etdirmişdir” [18, 2023, 31 dekabr].

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün dövrlərdə Naxçıvan nəinki qonşu dövlətlər, həmçinin dünyanın digər dövlətləri üçün də çox böyük coğrafi-siyasi və strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, bu ərazini “Böyük Ermənistan”a qatmaq üçün cəhdlər göstərmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirmişlər. Çətin və mürəkkəb mərhələlərdən keçən Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əzəli və əbədi tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış, ona muxtariyyət statusu verilmişdir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması bu bölgədə 1917-1921-ci illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin, onlara təsir edən daxili və xarici amillərin, əhalinin inadlı mübarizəsinin, referendumun nəticəsinin və iki mühüm beynəlxalq müqavilənin sayəsində olmuşdur.

Rusiyada monarxiyanın süqutu. XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-siyasi proseslər, xüsusən, Birinci dünya müharibəsinin nəticələri, Rusiya imperiyasının dağılması, siyasi həyata yeni müstəqil dövlətlərin gəlməsi Naxçıvan diyarının da taleyində dərin iz buraxmışdı. Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın əksər əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də iki hakimiyyətlik meydana gəlmiş, bu diyar bir sıra dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur.

1917-1920-ci illər Naxçıvan diyarı üçün çətin inkişaf dövrü olmuş, bu qədim Azərbaycan torpağının real olaraq Ermənistanla ilhaq edilmək təhlükəsi yaranmışdı. Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin himayə etdiyi Ermənistanın daşnak hökuməti bu bölgəni “Böyük Ermənistan”a qatmaq üçün silahlı təcavüzə əl atmış, bu məqsədlə Andronik, Dro, Njde və b. qanıçənlərin başçılıq etdikləri quldur daşnak dəstələrindən də fəal istifadə edilmişdi. Lakin diyarın yerli azərbaycanlı əhalisi bu amansız təcavüzlərə mərdliklə müqavimət göstərmiş, özünün yeganə xilas yolunu tarixi vətənə - Azərbaycana birləşməkdə görmüşdü. Naxçıvan diyarının əhalisi hələ o vaxt öz qəti fikrini belə ifadə etmişdi: “Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz”.

Fevral inqilabı keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində, o cümlədən Naxçıvanda da tamamilə yeni siyasi şərait yaratdı. 1917-ci il martın 9-da diyarda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (OZAKOM) verildi [28, s.68]. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi Cənubi Qafqazda mülki işləri idarə etmək üçün təsis edilmişdi, ancaq qanunvericilik hüququna malik deyildi. Komitənin sədri V.A.Xarlamov, üzvləri isə M.Y.Cəfərov, K.Abaşidze, M.Papacanov və A.Çxenkeli idi. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin 1917-ci il 26 aprel və 18 iyun tarixli qərarları ilə Naxçıvana iki müvəkkil (B.Maqsudov, Mxitaryants) təyin edildi [29, s.37].

Naxçıvan, Culfa və Ordubad şəhərlərində Müsəlman və Erməni milli komitələri yaradıldı. Bu komitələr faktiki olaraq yerli idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirməyə başladılar. Eyni zamanda, onlar öz silahlı qüvvələrini yaratmaq məqsədi ilə əhali arasında fəal iş aparırdılar.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirilən müşavirədə gürcü menşevikləri, Azərbaycan müsavətcıları, erməni daşnakları və sağ eserlərinin nümayəndələri Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdilər. Belə qərar qəbul edildi ki, Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Zaqafqaziya hökuməti yaradılsın. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı [28, s.71]. Gürcü menşeviki E.P.Gegeçkorinin rəhbərlik etdiyi hökumətdə 10 komissarlıq təsis edilmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq və Türkiyə ilə münasibətləri nizamlamaqdan ibarət idi.

Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması ilə Naxçıvanın inzibati idarəciliyində əsaslı dəyişiklik baş vermədi. Diyarda Zaqafqaziya Komissarlığının müvəkkilliyi fəaliyyət göstərsə də, yerlərdə əsas hakimiyyət yenə də milli komitənin əlində idi. Naxçıvan şəhərində isə Qarışıq Komitə fəaliyyət göstərirdi.

Ərzincan barışıqı imzalandıqdan sonra (1917, 18 dekabr) rus qoşunları Naxçıvanı tərk etdi. Onların malik olduqları silah-sursatı erməni daşnakları ələ keçirdi. Yerli azərbaycanlılarla müqayisədə ermənilər kifayət qədər silah-sursat üstünlüyünə malik idi. Rus komandanlığı erməniləri silahlandırdığı halda, müsəlmanlara silah verməkdən imtina edirdi.

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq daşnakların silahlı dəstələri Naxçıvanın bir çox kəndlərini yerlə yeksan etmiş, çoxlu dinc əhalini qırmışdı. Yanvarın 29-da Əznəbürd kəndinin erməniləri 22 nəfər müsəlmanı qətlə yetirdilər. Martın əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qarşıdurma qızışdı. Naxçıvan şəhərindəki döyüşlərdə azərbaycanlılar özlərini müdafiə edirdilər, bölgənin digər yerlərində vəziyyət ağır idi. Kəndlərdə yerli müsəlmanlar silahlı erməni dəstələri qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qalmışdılar.

Osmanlı komandanlığı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin davam etdirildiyini daşnaklara xatırladıb türk ordusunun müsəlmanların qırılması təqdirində sadəcə müşahidəçi olmayacağını bildirdi. Türkiyə silahlı qüvvələrinin Qafqaz ordusu Baş komandanı Mehmed Vehib paşa öz ordusuna hücum əmrini verdi. Osmanlı ordusunun bütün cəbhə boyu irəliləməsi fevralın 23-də Zaqafqaziya Seyminin açılmasına kimi davam etdi. 1918-ci il fevralın 23-də Zaqafqaziya Komissarlığının əvəzinə yeni orqan – Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Həmin ilin aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. A.Çxenkelinin başçılığı altında 12 nəfərdən ibarət yeni hökumət yaradıldı [26, s.26].

Cənubi Qafqazda müstəqillik dalğası. Cənubi Qafqaz bölgəsində baş vermiş hadisələr son nəticədə Zaqafqaziya Federasiyasının süqutu və üç müstəqil dövlətin – Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi Naxçıvan diyarı əhalisində müəyyən ümidlər yaratdı. Naxçıvan bölgəsinin qarşılaşdığı problemləri

həll etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istər yerli əhali və onun başçıları, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, ermənilərin ərazi iddialarının və etnik təmizləmə siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində ilkin cəhdləri dəf olunmuşdu.

Erməni tərəfin Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik siyasəti aparmasına baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası Ermənistan nümayəndələrinin yardım üçün müraciətlərini qəbul edərək əzəli Azərbaycan şəhərini – İrəvan şəhərini onlara paytaxt kimi güzəşt edilməsinə razılıq verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Tiflisdən xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, "... biz İrəvanı ermənilərə verməyə razılaşdıq" [9, v. 5]. Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn edirdi. Bu xeyirxahlıq erməni tərəfini yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürməkdən çəkindirmədi. Ermənistan hökuməti bütün İrəvan quberniyasını, Qars vilayətini, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının bir hissəsini (o cümlədən keçmiş Dağlıq Qarabağı – İ.H.) özünün ayrılmaz hissəsi elan edərək, əhalinin 62,5 faizi azərbaycanlılar olan Naxçıvana da iddia etdiyini bəyan etdi.

Osmanlı dövləti nümayəndələri ilə Batumda aparılan danışıqlarda türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiədzin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi [28, s.168]. 4 iyun 1918-ci il tarixdə imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 10 min kv. km ərazisi olan bir dövlət oldu [28, s.169].

Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan "Aleksandropol quberniyası" hüddurlarında erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistanla vermək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağa, eləcə də İrəvan quberniyasının Naxçıvan bölgəsinə olan iddialarından imtina etsinlər.

1918-ci ilin may-iyun aylarında ermənilər və Andranikin başçılığı ilə erməni yaraqlıları Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdi. Erməni silahlı quldur dəstələri bölgədə azərbaycanlı dinc əhaliyə divan tutur, Naxçıvan əhalisinə qarşı vəhşi hərəkətlərini davam etdirir, yaşayış məntəqələrinə basqınlar edir, etnik təmizləmə siyasəti aparır, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitələrə əl atır, Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistanla birləşdiriləcəyi barədə məlumatlar yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər.

Yeni idarəetmə sisteminin yaradılması. Erməni daşnakları Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərini və Culfanı işğal edən zaman – 1918-ci il mayın 17-də kapitan Xəlil bəyin başçılığı ilə türk hərbi heyəti Naxçıvana gəldi. O, bölgəyə gəldikdən sonra Naxçıvanı gözlənilən erməni təcavüzündən qorumaq üçün yerli gənclərdən könüllü qoşun hissələri təşkil etməyə başladı [29, s.62].

Batum müqaviləsinə əsas götürən Osmanlı dövləti qəti tədbirlər görməyə məcbur oldu. Türkiyə hərbi komandanlığı Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan IX Orduya Naxçıvana kömək etməyi tapşırırdı. IX Ordunun tərkibində olan XI Qafqaz diviziyası 1918-ci il iyulun əvvəlində erməni dəstələrini məğlub edərək Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşdı. İyul ayının 20-21-də baş vermiş döyüşlərdən sonra şəhər erməni qüvvələrindən təmizləndi, Culfa isə azad edildi [26, s.65-66].

Naxçıvan bölgəsi türk qoşunlarının nəzarətinə keçdikdən sonra burada Osmanlı sisteminə uyğun inzibati idarəetmə sistemi yaradılmağa başlandı. Alay komandiri Sürəyya bəy qəza rəisi təyin edildi. Sürəyya bəyin əmri ilə Naxçıvan Milli Komitəsi ləğv edilərək yerində jandarm, ədliyyə və bələdiyyə idarələri yaradıldı. Jandarm komandanlığına Məhəmməd Əli xan, onun müavini Qəni bəy Vəzirov, Bələdiyyə idarəsinin rəisi Cəfərqulu xan, üzvləri isə Hacı Abdulla Şeyxov və Tağı Nağdalıyev təyin edildilər. Ədliyyə məhkəməsinə isə Şeyx Kərim Axundzadə, Cabbar Kələntərov, Vəliağa Kəndlinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim paşa Kəngərlinski təyin olundular [26, s.72]. Bir müddət sonra ordunun Təbrizə getməsi ilə əlaqədar, Sürəyya bəyin yerinə mayor Əli Şəfiq bəy təyin olunmuş, o isə öz növbəsində bir sıra inzibati dəyişikliklər etmişdi. Türk komandanlığı Naxçıvanda hərbi vəziyyət elan etdi, yerli əhalidən özünümüdafiə dəstələri təşkil edərək onlara hərbi təlim keçməyə başladı.

1918-ci il avqustun 1-də Osmanlı imperatorluğunda kolorduların (xüsusi korpusların – İ.H.) təşkili və cəbhələrdə aparılan yerdəyişmələrlə əlaqədar Naxçıvan bölgəsinin müdafiəsi Kazım Qara-

bəkir paşanın komandanlığı altında olan I Qafqaz kolordusuna tapşırıldı, IX və XI diviziyalar onun tərkibinə qatıldı. Avqustun 7-dən Naxçıvanda olan Kazım Qarabəkir paşa bölgənin müdafiəsi üçün bir sıra tədbirlər gördü və bununla da erməni silahlı qüvvələrinin yenidən Naxçıvana hücum etmələrinin qarşısı alındı [29, s.62].

Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti oktyabrın 30-da Mudros sazişini imzalamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə Türkiyə Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvanı ingilislərin himayəsinə verməli idi. Siyasi vəziyyət həddindən artıq çətin və mürəkkəb idi. Türk qoşunu ölkəni tərk etmək ərafəsində - 1918-ci il noyabrın 18-də sabiq Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının əsasən üzvlərindən ibarət Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Kazım Qarabəkir paşa bu cümhuriyyətin silahlı qüvvələrinin yaradılmasına kömək məqsədi ilə bölgədə türk ordusundan ibarət əsgər və zabıt saxlanılmasına icazə verdi. Polkovnik Xəlil bəy bu cümhuriyyətdə Türkiyəni təmsil edirdi. Gələcəkdə erməni hücumlarından qorunmaq üçün türk komandanlığı burada güclü və sabit hakimiyyət yaratmağa, könüllülərdən ibarət hərbi qüvvələr qurmağa, müsəlman əhalisini təşkilatlandırmağa başlamışdı. Bu məqsədlə Naxçıvan şəhər əhalisinin ümumi yığılmasında Müsəlman Milli Şurasının yenidən təşkili-nə, əhalinin silahlandırılmasına, müdafiə işlərinin sürətləndirilməsinə qərar verilmiş, Naxçıvanı tərk edən Əli Şəfiq bəyin yerinə Mirzə Nəsrullah Əmirov yerli hökumətin başçısı təyin edilmişdi [26, s.83-84].

Araz-Türk Cümhuriyyəti. Noyabrın ilk günlərindən osmanlı qüvvələri Naxçıvanı tərk etməyə başladılar. Ordu komandanı Yaqub Şövqü paşanın teleqramında göstərilirdi ki, tərxis olunan ehtiyat zabitlərindən Naxçıvan bölgəsində yaradılan təşkilatda işləmək istəyənlər orada qala bilərlər, ancaq osmanlı forması geyinməsinlər. Alınan əmrə görə Xəlil bəy və yoldaşlarının bir qrupu Naxçıvanda qalırdı. Türk ordusu Naxçıvandan çıxandan sonra bölgədə 5 zabıt və 300 əsgər qaldı.

1918-ci il noyabrın 18-də Naxçıvan diyarını və ətraf əraziləri erməni daşnaklarının işğalından qorumaq üçün Araz-Türk Cümhuriyyəti yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaradılması təşəbbüsü ilə Naxçıvan, Şərur müsəlmanları çıxış etmiş və onların təklifi ilə ordubadlılar da bu siyasi tədbirə qoşulmuşlar. Araz-Türk Cümhuriyyətinin hakimiyyət strukturu formalaşdırılmış və Əmir bəy Nərimanbəyov hökumətin sədri seçilmişdir. Hökumətin tərkibi hərbi, maliyyə, inzibati, ədliyyə, xarici işlər, şeyxülislam və aşirətlər rəisindən ibarət idi. Xəlil bəy Türkiyə dövlətinin Araz-Türk Cümhuriyyətinə hərbi müşaviri idi.

Araz-Türk Cümhuriyyətində dövlət, parlament və digər idarəçilik orqanları, 20 tabordan ibarət könüllü xalq dəstələri yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin sahəsi 8696 kv. km, əhalisi 1 milyon nəfərə çatırdı. Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. ərazilər cümhuriyyətin tərkibində idi. General Vesəl Ünüvar yazmışdır ki, Araz-Türk hökuməti Ordubaddan Sürməliyədək olan torpaqlar bu respublikanın ərazisinə daxildir. Cümhuriyyətin yaradılması məsələsi Qəmərliyə müzakirə edilmiş və sonra Naxçıvan şəhərində yaradılmış və paytaxtı da Naxçıvan şəhəri idi.

Respublika ərazisində milis idarələri, onların sahə şöbələri, taborlar (batalyonlar), süvari alayı yaradıldı. Araz-Türk Cümhuriyyətinin yaratdığı özünümüdafiə qüvvələri, süvari alayı yerli əhali ilə birlikdə diyarın və əhalinin təhlükəsizliyini, ərazinin qorunmasını, onun erməni işğalına düşməsi üçün əzmlə mübarizə aparırdı.

Araz-Türk Cümhuriyyəti fəaliyyəti dövründə (18.11.1918 – 10.03.1919) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Osmanlı dövləti, Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikası ilə əlaqələr yaratmış, Naxçıvan diyarını qoruyub saxlamışdır.

Naxçıvana İngiltərə və ABŞ müdaxiləsi. 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvan bölgəsinə çox az miqdarda ingilis hərbi qüvvələri gətirildi. Bir neçə gündən sonra mayor Vilyam Gibbon Naxçıvana gəldi. Onun gəlişinin əsas məqsədi erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz-Türk Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdur. V.Gibbon Naxçıvan hökumətinin səlahiyyətli şəxsləri ilə görüşündə erməni mühacirlərinin məsələsini həll etmək, onları buradakı evlərində yerləşdirmək üçün gəldiyini bildirsə də, müsbət cavab ala bilmədi və geri qayıtdı.

1919-cu il yanvarın 19-da Fridrix Lautenin başçılığı ilə daha bir ingilis heyəti Naxçıvana gəldi [29, s.87]. F.Lauten Milli Şura üzvləri ilə görüşükdən sonra münaqişənin qəti həllinə və sərhədlərin

müəyyənləşdirilməsinədək bu ərazilərin ingilis komissiyası tərəfindən idarə olunacağını, müsəlmanların silahlı qüvvələrinin Arazdəyən stansiyası və Sədərəkdə, erməni hərbi hissələrinin isə Arazboyu Yayıda qalacağını bildirdi [4, v. 7-8].

1919-cu il fevralın əvvəllərində Qafqazdakı ingilis hərbi komandanlığının əmri ilə F.Lauten Naxçıvan rayonunun general-qubernatoru təyin edildi. Polkovnik F.Lautenə səlahiyyət verilmişdi ki, “əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən qonşu rayonları da öz general-qubernatorluğuna birləşdirə bilər” [29, s. 88]. İngilislər dəmiryolu, poçt, teleqrafı nəzarətə götürmüş, yerli əhalidən vergi toplanması hüququnu əllərinə keçirmiş, hərbi qüvvələrini Naxçıvan, Culfa, Şaxtaxtı və Dəvəlidə yerləşdirmişdilər [34, s.57]. İngilislər özlərini bitərəf elan etmələrinə baxmayaraq, Naxçıvanın Ermənistan qatılması ideyasını müdafiə edirdilər. Milli Şuranın sədri Cəfərqulu xan və üzvləri 1919-cu il fevralın 26-da general-qubernator F.Lautenə məktub göndərərək bölgənin müsəlmanların iradəsinin əksinə olaraq Ararat Respublikasına verilməsinə etiraz edir və göstərirdilər ki, “müsəlmanlar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilərlər” [10, v. 2].

İngilis missiyası ermənilərin Naxçıvana qarşı işğalçılıq hərəkətlərinə nəinki mane olmur, əksinə erməniləri silahlandırır. Onlar bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təkliflərini irəli sürürdülər [34, s.59].

1919-cu il 3 aprel tarixindən F.Lauteni Con Simpson əvəz etdi. Yeni general-qubernatorun fəaliyyəti sayəsində Naxçıvanın Ermənistanə tabe etdirilməsi daha da sürətləndi. Onun bilavasitə göstərişi ilə əhalidəki silahlar yığılmağa, Osmanlı təbələri bölgədən çıxarılmağa başlandı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən Naxçıvana göndərilmiş polkovnik Ququşovun başçılığı ilə zabit heyətindən Naxçıvanı tərk etmək tələb olundu [22, s.66].

Naxçıvanın erməni idarəsinə verilməsinin ilk mərhələsini Britaniyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı Devi aprelin 17-də Xatisyan ilə Gümrüdə müzakirə etdi. Erməni komandiri Dronun Naxçıvanı silah gücünə tabe etdirmək haqqında planı Devinin Simpsonla görüşündə bəyanıldı [26, s.167-168]. General Tomson da onların bu məqsədlərini qəbul etdi. Tomson erməni rəhbərlərinə təklif edirdi ki, Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycana verilməsini qəbul edərlərsə, Qars və Naxçıvanın onların nəzarəti altına keçməsinə kömək edəcəkdir.

Bölgənin Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi yolunda atılan ən mühüm addımlardan birini də ingilis generalı Devinin mayın 2-də Naxçıvana səfəri təşkil edir. Mayın 5-də Devi Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və Naxçıvanın sayılan adamları ilə görüşündə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarının Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiklərinə görə onun hakimiyyətinin təbəçiliyinə keçməli olduqlarını bildirdi [6, v. 4]. Naxçıvan müsəlmanları Ermənistanə birləşməkdən qəti imtina etdilər və bunu açıq zorakılıq kimi səciyyələndirdilər. Onlar qəti olaraq bildirdilər ki, erməni hökuməti tanınmayacaq, ermənilərə xidmət edənlər edam ediləcək, əhalinin bölgədən çıxmasına icazə verilməyəcək. Biz yeganə hakimiyyət orqanı olaraq yaradılan Milli Komitəni tanıyıırıq [26, s.121].

İngilislərin bu rayonları ermənilərə vermək fikrindən dönmədiklərini görə naxçıvanlılar bir sıra şərtlər irəli sürdülər. Bu şərtlərin yerinə yetirilməsi zorla ayrılmış vilayətlərin vəziyyətini qismən yüngülləşdirdi. Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi barədə ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro tərəfindən birgə əmr imzalandı. Azərbaycan hökumətinin və yerli müsəlmanların bununla əlaqədar etirazları ingilislər tərəfindən qəbul edilmədi.

Mayın 14-də general Devi və Ermənistanın Baş naziri Q.Xatisyan Naxçıvana gəldilər. Onları Kalbalı xan, Milli Komitənin üzvləri qarşıladılar. Onlar şəhərdə əhali ilə görüşlərində naxçıvanlıların barışmaz mövqeyinin şahidi oldular. Beləki, Q.Xatisyan müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndələrinin – ingilislərin iradəsi ilə Naxçıvanın müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi fikrini söyləyərkən tədbirdəki ağsaqqalların kəskin etirazları ilə qarşılaşdı. Naxçıvanlılar öz etirazlarını həmçinin, yazılı surətdə Cənubi Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandanlığına, Ermənistan, Azərbaycan və müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə bildirdilər. Lakin azərbaycanlı əhalinin etirazları əməli nəticə vermədi və bölgənin əhalisi iyulun sonlarına qədər erməni “idarəçiliyi” altında yaşamalı

oldu. Mayın ortalarında Ermənistan hökumətinin qərarı ilə daşnak Varşamyanın başçılığı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Daşnaklar yalnız Naxçıvan şəhərinin bir hissəsini və dəmiryolu ətrafındakı əraziləri nəzarətdə saxlaya bilmişdi. Qəzalarda hakimiyyət yerli liderlərin əlində idi. Şərura zabit Həməzəyev, Naxçıvanın şimal sahəsinə Bəhram xan Naxçıvanski, Ordubada Səmədbəyov nəzarət edirdi [34, s.62].

1919-cu ilin mayın ortalarından iyulun sonlarınaqədər – təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni “idarəçiliyi” peyda oldu. Həmin müddət çoxlu mühüm siyasi hadisələrlə zəngin olub naxçıvanlıların ermənilərə qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi ilə səciyyələnir [29, s.139]. Azərbaycanlı əhali bir sıra mülahizələri, xüsusilə, bütün işlərin müttəfiq dövlətlər adından görüldüyünü, Devi və Xatisyanın vədlərini nəzərə alaraq əvvəlcə ermənilərə müqavimət göstərmədi. Lakin Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri həmin dövrdə bölgədə baş verən siyasi hadisələr barədə məlumatda yaranmış şəraitdə onların tutduqları mövqeyi belə izah edirdi: “Baxmayaraq ki, hazırda Naxçıvanda erməni mülki qubernatoru və general-qubernatoru vardır, biz hamımız, Naxçıvan rayonunun sakinləri öz təşkilatlarımızı dağıtmamışıq və ingilislərin buradan getməsinə və Zəngəzur qəzasının Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmasını gözləyirik. Azərbaycan bu qəzanı ələ keçirən kimi biz onlarla birləşib ələ həmin gün ermənilərə təklif edəcəyik ki, öz avadanlıqlarını bizim ərazidən yığıdırsınlar, əgər biz buna sülh yolu ilə nail olmasaq, silaha əl atacağıq, çünki biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik...” [14, v.16].

1919-cu il iyunun sonu – iyulun əvvəllərində ingilis qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə başladı. Ermənilər ingilislər hələ bölgədən çıxmamış Naxçıvan məsələsini öz xeyirlərinə həll etmək məqsədilə bölgəni azərbaycanlılardan təmizləmək, etnik tərkibdə ermənilərin sayını artırmaq, ölkədə hərbi səfərbərlik aparmaq və Naxçıvan bölgəsinə əlavə qoşun hissələri yeridilməsinə başladılar. Bunun müqabilində naxçıvanlılar da ingilislərin çıxmasından istifadə edərək erməni “idarəçiliyi”nə son qoymaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər.

Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı tədricən əsl müharibəyə çevrilən azadlıq mübarizəsinə başladı. Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yerlərində könüllü partizan dəstələri ermənilərə qarşı uğurlu əməliyyatlar aparır, onların qüvvələrini sarsıdırdı. Ermənilərə qarşı vuruşan könüllülərin sayı 10 minə çatırdı. İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndə M.Təkinski vasitəsi ilə Azərbaycan hökuməti naxçıvanlılara geniş siyasi, diplomatik və maliyyə yardımı göstərirdi [24, s.64-65].

Ermənilərin bölgədəki ağalığına son qoyulması ilə nəticələnən əsas hərbi hadisələr 1919-cu il iyul ayının son ongünlüyündə baş verdi. Naxçıvan şəhəri ətrafında, Şahtaxtı, Yengicə və Noraşen stansiyalarında hərbi sursat cəhətdən daha üstün olmalarına baxmayaraq, erməni qüvvələri məğlub edildilər, çoxlu silah və sursat, zirehli qatar ələ keçirildi. Şahtaxtıda erməni qarnizonu və Naxçıvandakı qoşunlara köməyə gələn Humba paşanın – “Yapon”un eşalonu darmadağın edildi. Xanlıqlar kəndi döyüşsüz təslim oldu, 5 zabit, 95 əsgər əsir alındı, 600 tüfəng qənimət götürüldü [27, s.81].

General Şelkovnikovun qüvvələri Naxçıvan şəhərində bir müddət müqavimət göstərsə də iyunun 24-də o, şəhəri tərk etməli oldu. Ordubad bölgəsi üç günlük döyüşlərdən sonra ələ keçirildi. Düşmənin Vedidə möhkəmlənmək cəhdi də baş tutmadı, ermənilər burada 4 min canlı qüvvə itirdi.

Naxçıvan bölgəsində ingilislərin “himayəsi” altında silah gücünə yaradılmış erməni “idarəçiliyi” iflasa uğradı və biabırçılıqla başa çatdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu barədə demişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən də Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilacıları devirərək təbii orqanizm saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi [29, s.155].

1919-cu ilin yayında Naxçıvan bölgəsində ingilislərin mövqelərinin zəiflədiyini görən ABŞ burada daha fəal siyasət yeritməyə başladı. Qafqazda nüfuz dairəsini qazanmaq uğrunda İngiltərə ilə rəqabətə girən Birləşmiş Ştatlar Şimali Azərbaycanın, xüsusi ilə də Naxçıvan bölgəsinin strateji mövqeyinə mühüm əhəmiyyət verir, ermənilərin bu diyarı ələ keçirmək niyyətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, müxtəlif vasitə və üsullarla bölgədə möhkəmlənməyə çalışırdı [34, s.66]. ABŞ əsasən, daşnakpərəst mövqedən çıxış etsə də, bölgəyə kifayət qədər hərbi qüvvə gətirə bilməməsi, yerli azərbaycanlı əhalinin çox güclü müqaviməti, AXC hökumətinin prinsipial mövqeyi və s. görə ikili siyasət yeridirdi. Belə ki, 1919-cu il avqustun 22-də Paris konfransının Ermənistanı Ali komissar təyin etdiyi polkovnik V.Haskel Ermənistandakı çıxışında daşnakların bu qəzalara qarşı irəli sür-

dükləri ərazi iddialarını müdafiə etdiyini bildirmişdi. Avqustun 29-da Bakıda Baş nazir N.Yusifbəyli, Xarici İşlər naziri M.Cəfərov və b. ilə görüşündə bölgənin Azərbaycanın idarəçiliyində saxlanacağını elan etmişdi [29, s.170].

1919-cu ilin sentyabrında V.Haskel Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqlarını əhatə edən “bitərəf zona” yaradılması layihəsini Azərbaycan hökumətinə təqdim etdi. Bu layihəyə görə “bitərəf zona” polkovnik V.Haskelin təyin etdiyi amerikalı qubernatorun idarəsində olmalı idi. “Bitərəf, yaxud neytral zona” yaradılması haqqında Haskelin birinci layihəsi yerli hakimiyyət orqanlarının tamamilə Amerika qubernatoruna tabeliyini nəzərdə tuturdu. Bu layihəyə görə Şərur və Naxçıvan qəzaları amerikalı qubernatorun başçılığı ilə müttəfiqlərin idarəsi altında olan zonanı təşkil etməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti V.Haskelin layihəsini qəbul edə bilməzdi. Hələ 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə AXC hökuməti Naxçıvan general-qubernatoru yaratmış və Bəhram xan Naxçıvanskini oraya qubernator təyin etmişdi [5, v. 2]. Xarici İşlər naziri M.Cəfərovun V.Haskelə göndərdiyi teleqramda “bitərəf zona” yaradılmasına qəti etiraz olunur, bölgənin yalnız Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Amerika general-qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verilirdi.

V.Haskelin layihəsi əsasında Naxçıvanda general-qubernatorluğun yaradılması yerli azərbaycanlı əhalinin də kəskin etirazına səbəb oldu. Onların nümayəndələrinin 1919-cu il sentyabrın 9-da Haskelə təqdim etdiyi tələbnamədə, eləcə də həmin ilin oktyabrın 1-də Naxçıvanda S.Cəmillinskinin, Xəlil bəyin və Kəlbali xanın V.Haskelin nümayəndəsi A.Robenzone ilə görüşündə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Vedibasar və Milistan əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğunu, bu ərazilərin iqtisadi, siyasi, mədəni və strateji cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu və öz qanları ilə azadlıq qazandıqlarını nəzərə çatdırmışdı [15, v.73].

Müttəfiqlərin Ali komissarının Azərbaycan üzrə müvəkkili Ceyms Rey 1919-cu il oktyabrın 16-da Müsəlman Milli Şurasına və Kalbali xana göndərdiyi məktubunda Naxçıvan və Şərur rayonlarının müttəfiq idarəçiliyində saxlanıldığını, orada Amerika general-qubernatorluğunun yaradıldığını, ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmond L.Dellinin ona başçı təyin edildiyini və oktyabrın 23-də Naxçıvana gəlib vəzifələrinin icrasına başlayacağını çatdırırdı [27, s.92; 29, s.200].

1919-cu il oktyabrın 24-də Naxçıvana gələn C.Rey S.Cəmillinski, Kalbali xan və Xəlil bəylə görüşündə V.Haskelin Naxçıvanda general-qubernatorluq yaradılması haqqında bəyanatını elan etdi. Bəyanatda, həmçinin bölgədə yaşayan xalqların sayına görə erməni və azərbaycanlılardan ibarət Mərkəzi Şuranın yaradılması, bölgədən Azərbaycan və Ermənistan qoşunlarının çıxarılması, dəmir-yolun və teleqrafın qubernatorun nəzarəti altında qalacağı, idarəetmə xərclərinin yerli büdcə hesabına ödənilməsi bildirilirdi [14, v. 76]. Lakin Naxçıvan rəhbərləri öz mövqelərində qalaraq C.Reyin təkliflərini qətiyyətlə rədd etdi. Ertəsi gün ictimaiyyətin geniş nümayəndələri amerikalı nümayəndələr ilə görüşündə də əhalinin yalnız Azərbaycan hökumətini tanıdığı amerikalı nümayəndələrin nəzərinə çatdırıldı. Bölgənin azərbaycanlı əhalisinin güclü müqaviməti ilə rastlaşan C.Rey Delinin burada general-qubernator kimi deyil, müttəfiqlərin Ali komissarlığının nümayəndəsi kimi qalması ilə razılaşdı.

Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin inadlı mübarizəsi və Azərbaycan hökumətinin ciddi səyləri nəticəsində amerikalıların bölgəni “bitərəf zona”ya çevirmək və orada Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq yolu ilə Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri boşa çıxdı. Məqsədlərinə nail ola bilməyən Amerika nümayəndələri 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanı birdəfəlik tərk etdilər [11, v. 121].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsindən qovulması regionun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrini möhkəmlətdi. Bundan istifadə edən respublika hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini 11 avqust 1919-cu il tarixdə buranın müvəqqəti general-qubernatoru təyin etdi [29, s.159].

Erməni işğalına son qoyulduqdan sonra bölgənin idarə edilməsində çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Əslində hakimiyyət üç qüvvənin: Azərbaycan hökumətinin bölgədəki nümayəndəsi – general-qubernator S.Cəmillinskinin, Türkiyənin hərbi nümayəndəsi Xəlil bəyin və Kəlbali xan və onun tərəfdarlarının əlində idi. Bölgənin ermənilərdən azad edilməsində onlar birgə mübarizə aparsalar da

hakimiyyət bölgüsündə, diyarın idarə edilməsində, xarici oriyentasiya və s. məsələlərdə onlar arasında kəskin fikir ayrılıqları var idi.

General-qubernator S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xəttini yeridir və diyarın Azərbaycanla əlaqələrini daha da möhkəmləndirməyə çalışırdı. Naxçıvan bölgəsində öz mütləq hakimiyyətini qurmağa və müstəqil fəaliyyət göstərməyə çalışan Kəlbəli xan və 1919-cu ilin yayında yenidən Naxçıvana qayıtmış, bölgəni Türkiyənin nüfuz dairəsinə qatmağa çalışan Xəlil bəy arasında münasibətlər kəskinləşmiş, onlar arasında ziddiyyətlər yaranmışdı. Bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə S.Cəmillinski Xəlil bəyi Naxçıvan qoşunlarının baş komandanı, rütbəsi artırılmış Kəlbəli xanı isə onun köməkçisi, eyni zamanda, Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri təyin etmişdi [22, s.85]. S.Cəmillinski Naxçıvanda Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu yüksəltmək və çoxhakimiyyətliyə son qoymaq üçün bölgəyə nizami qoşun hissələrinin göndərilməsini, yerli xəzinənin pul vəsaiti ilə təmin edilməsini və s. kimi addımların atılmasını hökumətdən xahiş edirdi.

Naxçıvan diyarının idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq və onun sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət orqanları fəaliyyətə başlamışdı. Bu problemlər içərisində qaçqınlar problemi xüsusi yer tuturdu. Erməni hökumətinin təcavüzkar siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasından Naxçıvan ərazisinə pənah gətirmiş qaçqınların sayı 70 mindən artıq idi [9, v.4]. Bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi və təmin olunması üçün B.Şahmurovun başçılığı ilə Qaçqınlar Komitəsi yaradıldı.

Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət və sovetləşmə. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində hərbi-siyasi vəziyyət yenidən gərginləşməyə başladı. Erməni daşnakları tərəfindən bütün sərhəd boyu Naxçıvan mahalının Vedibasardan Ordubada qədər bölgəyə hücum üçün hazırlıqlar görülür, nizami silahlı qüvvələr cəmləndirilirdi. 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün daşnak Ermənistanı yeni cəhd göstərdi. Naxçıvan rəhbərləri arasında birliyin olmaması vəziyyəti çətinləşdirirdi. 1920-ci ilin martında Cavid bəyin xahişi ilə Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvana Əli Teymur bəyin komandanlığı altında 50 nəfərdən ibarət yeni türk qoşun hissəsi gəldi [34, s.72]. Kəlbəli xanın, Ədib bəyin, Abbasqulu bəy Şadlinskiyin başçılığı ilə yerli azərbaycanlılar erməni quldur dəstələrinə layiqli cavab verdilər və İrəvanın 8 km-liyində qədər çatdılar [26, s.274].

Türkiyə milli azadlıq hərəkatının liderləri Antantanın işğalçılıq planlarına qarşı mübarizədə yeganə müttəfiq Sovet Rusiyasını görür və onunla yaxınlaşmağa can atırdı. Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında əlaqənin, ancaq Naxçıvan ərazisi vasitəsilə mümkün olacağını başa düşən Mustafa Kamal hökuməti Azərbaycanda bolşevizmin hakimiyyətə gəlməsində maraqlı olmuş, XI Ordu ilə sıx əlaqə yaradılmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi və bolşeviklər hakimiyyətə gəlməklə Şimali Azərbaycan sovetləşdirildi. Aprel çevrilişindən sonra Ermənistan hökuməti bildirdi ki, əgər Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina edərsə, o da Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana birləşdirilməsinə razılıq verər. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov bu təklifi rədd edərək, Culfa və Naxçıvanın sovet qoşunları tərəfindən dərhal tutulmasını və Azərbaycana birləşdirilməsini təkidlə tələb edirdi.

Erməni basqınlarından cana doymuş yerli əhali 1920-ci ilin iyulunda məktubla N.Nərimanova və Q.Orconikidzeyə müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: “Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qırmızı ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqe edirik” [17, v. 252].

Beləliklə, iyulun 28-də Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və respublikanın ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnqilab Komitəsi (M.Bektaşov, A.Qədimov, A.Bağırov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev, Q.Əsgərov, N.Nəcəfov) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsi tərəfindən Azərbaycan SSR XKS-in sədri N.Nərimanova göndərilən məktubda deyilirdi: “Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir” [34, s.82].

1920-ci ilin oktyabrında G.Əsgərov Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri təyin olunur və 10 şöbə yaradılır.

Sovet Rusiyasının ikili siyasəti. Bu dövrdə Sovet Rusiyası yenə ikili siyasət yeridirdi. Bir tərəfdən erməni daşnak qüvvələri ilə müharibə aparır, digər tərəfdən isə onlarla danışıq aparırdı. Məhz Sovet Rusiyasının təşəbbüsü ilə 1920-ci il avqustun 10-da daşnak Ermənistanı ilə barışıq sazişi imzalandı [27, s.151]. Sazişə görə tərəflər hərbi əməliyyatları dayandırmaqlı, erməni qoşunları Şahtaxtı-Xok-Əznəbürd-Sultanlı, daha sonra Küküdən şimala və Bazarçaydan qərbə uzanan demarkasiya xəttində dayanmalı, sovet qoşunları isə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı tutmalı idilər. Gümrü-Şahtaxtı-Culfa dəmiryolundan ermənilər qeyri-hərbi məqsədlər üçün istifadə edə bilərdilər. Beləliklə, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının məsələsi müzakirə olunur, Ermənistanla danışıqlarda Sovet Rusiyası onun adından çıxış edirdi.

Erməni tərəfi Dərələyəz, Zəngəzur, Ordubad, Şərur, Şahtaxtı ərazilərinə basqınlar edir, onları tutmağa çalışırdı. Türk və sovet qoşunları ilk dəfə olaraq ermənilərə qarşı birgə döyüşə girdi və daşnakları məğlub etdilər. 1920-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bütün Şərur qəzası ermənilərdən təmizləndi [27, s.161].

Çox qərribə idi ki, Naxçıvanda olan bolşevik ordusu Ermənistanla müharibə apardığı halda, həm də onlarla siyasi və diplomatik danışıqları davam etdirirdi. Bu danışıqlarda Azərbaycanın mübahisəsiz torpaqlarının Ermənistanla verilməsi məsələsi müzakirə olunurdu. Bunu bilən Nəriman Nərimanov Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstanın və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanla verir...” [16, v. 1].

Sovet Rusiyası Ermənistanı öz tərəfinə çəkmək, öz nüfuz dairəsinə almaq üçün Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Naxçıvan və Zəngəzuru Ermənistanla verməyi planlaşdırırdı. Bu yolla həm də Ermənistanı sovetləşdirmək istəyirdi. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın bu bölgəsinə dair planlarını İ.Stalinin 1920-ci ilin noyabrın 9-da Bakıdakı çıxışında dediyi bu sözlər də təsdiqləyir: “Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada sovet hökuməti yaranarsa vermək olar” [15, v. 30].

İ.Stalinin bu fikri özünü çox gözlətmədi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla verilməsi istiqamətində konkret addımlar atılmağa başlandı.

Ermənistanın bolşeviklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. HİK-in sədri N.Nərimanovun imzası ilə yayılan bəyanat Rusiyanın diqtəsi ilə yazılmışdı və “iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin” Azərbaycanın milli mənafeələrinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi. Bəyanatda deyilirdi: “...Bundan sonra heç bir ərazi əsrlər boyu qonşu olan iki xalqın qanının tökülməsinə səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir. Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir” [31, v.6]. Bu qərarı AK(b)P Mərkəzi Komitəsi qəbul etmişdi, N.Nərimanov bunu sadəcə bəyan etmişdi. N.Nərimanov orada çalışan 11 nəfərdən biri idi. S.Orconikidze İ.Stalinə təklif etmişdi ki, belə təşəbbüs Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanovdan gəlməli idi. Onda Rusiya bu məsuliyyətdən kənar qalırdı [25, s.292].

Q.Orconikidze dekabrın 2-də Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla verilməsi barədə Rusiya rəhbərliyinə məlumat verir və həmin gün RSFSR ilə Sovet Ermənistanı arasında bu bəyanatı “bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt” adlandırır.

Bu məlumatdan xəbər tutan Naxçıvan əhalisi kəskin etirazlarını bildirir və buna yol verməyəcəklərini bəyan edirlər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi Hərbi İnqilab Komitəsinin üzvü, Ədliyyə komissarı Behbud Şahtaxtinskini dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. B.Şahtaxtinski Naxçıvan şəhərində, Şərur və Ordubadda əhali ilə keçirdiyi görüşlərdə 1920-ci il 1 dekabr tarixli bəyanatı ilə əlaqədar əsil həqiqəti əhaliyə söyləməli oldu: “Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi B.Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib, özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər” [32, v. 1].

B.Şahtaxtinskini əhali ilə görüşləri və söhbətləri öz nəticəsini verir. Diyarın əhalisi Azərbaycanın himayəsi altında olmaqla Naxçıvanda müstəqil sovet respublikası yaradılmasını tələb edirlər. Naxçıvan əhalisinin qətiyyətli mövqeyi mərkəzin öz mövqeyini müəyyən qədər də olsa dəyişməsinə səbəb oldu. Naxçıvanın azərbaycanlı əhalisinin qətiyyətli və inadlı mübarizəsi ermənilərin Naxçıvan barəsindəki planlarını pozur. Məkrli niyyətlərini hələlik pərdələyən ermənilər və Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanımış və bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etmişdir [27, s.188]. Əslində Ermənistanın Naxçıvanı Azərbaycanın bir hissəsi kimi deyil, müstəqil respublika kimi tanıması onun düşünülmüş, məkrli planlarının tərkib hissəsi idi. Naxçıvanı müstəqil qurum kimi tanımaqla Ermənistan gələcəkdə onu ilhaq etmək niyyəti güdürdü.

Naxçıvan ərazisini Azərbaycandan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” [20, s.75].

Naxçıvan diyarının əhalisi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibində muxtariyyət tələb edirdi. 1921-ci ilin yanvarında Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90%-dən çoxu Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi [29, s.301; 35, s.138]. Bu rəy sorğusunun nəticəsi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında mühüm rol oynadı.

Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. 1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın ərazisi və statusu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı – Həməsür dağı – Qurdqulaq kəndi – Saat dağı – Arpaçay evləri – Gömürlü dağı – Saray bulağı – Ararat stansiyası – Araz çayı – Aşağı Qarasu çayının töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistanın müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılması nəzərdə tutulurdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur-Şahtaxtı-Naxçıvan-Culfa yolu və İran-Maku-Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi.

Naxçıvan məsələsində N.Nərimanovun əvvəlki mövqeyindən fərqli olaraq sonradan prinsipial mövqe tutması, onun adından B.Şahtaxtinskini Moskvada apardığı danışıqlar Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətinin dəyişməsinə və nəticə etibarı ilə Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə təsir etdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Rusiyada Azərbaycan SSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Müfəttişi, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini kimi çox məsul vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn Behbud Şahtaxtinskini Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidməti olmuşdur. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan SSR-in müxtəlif problemləri ilə bağlı RSFSR XKS-in sədri V.Leninə teleqramlar vurmuş, məktublar yazmış, bu məktublara bir sıra arayışlar da əlavə etmişdir. Onun V.Leninə göndərdiyi məktub və arayışlar içərisində 1921-ci il martın 1-də göndərdiyi teleqram və ona daxil etdiyi əlavələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onun V.Leninə ünvanladığı bu teleqramda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Güney Qafqazda sərhəd məsələləri və xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər irəli sürmüşdü [29, s.304]. Martın 7-də V.Leninin dərkənarı ilə müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilən həmin məktuba martın 16-da Stalinin, Çiçerinin və b. iştirakı ilə baxılmış, B.Şahtaxtinskini təklifi nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvana muxtariyyət statusu verilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu.

Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış “Dostluq və qardaşlıq haqqında”kı müqavilədə də öz əksini tapdı. 1921-ci il martın 16-da imzalanan Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı razılığa gəldi ki, “Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (C) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti

ilə muxtar ərazi təşkil edir". "Naxçıvanın ərazisi" adlı I (C) əlavəsində bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: "Ararat stansiyası – Saray Bulaq dağı – Kömürlü dağ – Sayat dağı (7868)– Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8060) – 8022 yüksəkliyi – Kükü dağı (8282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi" [23, s.137-138; 33, s.33, 38]. Bununla da Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə bir aydınlıq gətirildi.

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR ilə Türkiyə arasında imzalanan Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi. Müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavəsi Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhədlərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi [3, v. 9-19]. Burada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilmiş sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olduğu məsələsində müttəfiqdirlər. Müqavilə maddəsindən də göründüyü kimi, burada Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinin müəyyən bir hissəsi, yəni, "Azərbaycan bu himayəçilik haqqını üçüncü bir dövlətə heç bir zaman güzəştə gedə bilməməsi" öz əksini tapmışdı.

"Naxçıvanın ərazisi" adlı 3 nömrəli əlavədə bölgənin sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: "Urmiya kəndi, oradan düz xəttlə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiyanı Ermənistan SSR-də saxlamaqla), sonra düz xəttlə qərbi Daş-Burun dağına (3142) və daha sonra suayırıcı xətlə şərqə Daş-Burun dağı (4108) və Cəhənnəmdərəsi çayından keçməklə "Bulaq"dan cənuba, Bağırşaq dağı (6607), (6587 suayırıcı xətti ilə və buradan keçmiş İrəvan, Şəhur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədi ilə 6625 yüksəkliyindən keçərək Kömürlü dağına (6839), (6930) və daha sonra 3080 – Sayatdağ (7868) yüksəklikləri ilə Qurdqulaq kəndi, Həməsür dağı (8160), 8022 yüksəkliyi, Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan qəzasının şərq inzibati sərhədi" [17, v. 114-115].

Qars müqaviləsinin mühüm əhəmiyyətindən biri Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflərin müəyyən edilməsidir. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri idi. Qars müqaviləsi ilə Ermənistan da Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu rəsmən təsdiq etdi. Müqavilənin ən əhəmiyyətli tərəflərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi.

Bununla belə, Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq Naxçıvanın statusu və təbəçiliyinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəə Qars müqaviləsində əks olunmamışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev beynəlxalq Qars müqaviləsinin tarixdəki yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan sənəddir..." [20, s.9].

Nəticə. Naxçıvanın tarixi müqəddəratında, onun Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında bir sıra amillərlə yanaşı, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin də mühüm rolu olmuşdur. Hər iki beynəlxalq müqavilə müddətsiz imzalanmış və bu gün də qüvvədədir. Həmin müqavilələri birtərəfli qaydada onu imzalayan dövlətlər ləğv edə bilməz. Buna baxmayaraq Ermənistan dövləti beynəlxalq müqavilələrin ləğv edilməsinə bir neçə dəfə cəhd göstərmişdir. Azərbaycanda da bu mövqedə olan adamlar yox deyildir. Onların fikrincə, unitar dövlətin tərkibində muxtar respublika ola bilməz. Lakin dünya təcrübəsində belə nümunələr çoxdur. İkinci bir tərəfdən, Naxçıvanın muxtariyyət statusu onun təhlükəsizliyi üçün çox vacib bir amildir. Nə qədər ki, Naxçıvanın Azərbaycanla sərhəd əlaqəsi yoxdur, muxtariyyətin də olması əhəmiyyətlidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusundan bəhs edən Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir ki, Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına tarixi səfərləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının yubiley tədbirlərində iştirakı, dərin məzmunlu çıxışları, muxtar respublikada görülən işlər, quruculuq tədbirləri Heydər Əliyevin siyasi kursunun uğurla həyata keçirilməsini bir daha göstərir. Ardıcıl, düşünülmüş, uzaqgörən siyasətin nəticəsində "Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün dövlət proqramlarını və infrastruktur layihələrini uğurla gerçəkləşdirir, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında və intellektual potensialının gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Hazırda Naxçıvan beynəlxalq miqyaslı mötəbər tədbirlərin ar-

dıcıl keçirildiyi məkanlardandır. Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində muxtar respublika yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur”.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və keçdiyi çətin və şərəfli yol Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyətidir. Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanması və bu statusun Azərbaycan dövləti tərəfindən daha da möhkəmləndirilməsi ölkəmizin ümumi inkişafının böyük bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy.1, iş 20
2. ARDA, f. 28, siy.1, iş 55
3. ARDA, f. 28, siy.1, iş 67
4. ARDA, f. 894, siy.2, iş 92
5. ARDA, f. 894, siy.2, iş 102
6. ARDA, f. 894, siy.10, iş 33
7. ARDA, f. 894, siy.10, iş 80
8. ARDA, f. 894, siy.10, iş 104
9. ARDA, f.970, siy. 1, iş 1
10. ARDA, f. 970, siy.1, iş 37
11. ARDA, f. 970, siy.1, iş 65
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 1, iş 24
13. ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 18
14. ARPIİSSA, f. 277, siy.2, iş 57
15. ARPIİSSA, f. 277, siy.2, iş 58
16. ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 71
17. ARPIİSSA, f. 609, siy.1, iş 94
18. “Azərbaycan” qəzeti
19. Cəfərli E. Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Naxçıvan (XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 224 s.
20. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 24-cü kitab. Bakı: Azərənəşr, 2005, 520 s.
21. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920. Naxçıvan). Bakı: Azərənəşr, 1992, 142 s.
22. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 124 s.
23. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2021, 152 s.
24. Hacıyev İ. Araz-Türk Cümhuriyyəti. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2021, 160 s.
25. Həsənlı C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı: Adiloğlu, 2012, 656 s.
26. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2013, 496 s.
27. İsmayılov K. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920). Bakı: Turxan NPB, 2019, 200 s.
28. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərənəşr, 2011, 474 s.
29. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU, 1996, 328 s.
30. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA), f. 1, siy. 3, iş 13
31. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 14
32. NMRDA, f. 314, siy. 5, iş 15
33. İsmail Soysal. Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiyenin siyasal antlaşmaları. I cilt (1920-1945). 2 Baskı. Ankara, TTKB, 1989, 704 s.
34. Мадатов Г.А. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1968, 187 с.
35. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку: Тəhsil, 2009, 256 с.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

Председатель Нахчыванского отделения НАНА, Академик

**ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНСКОМ КРАЕ
И ПРИОБРЕТЕНИЕ СТАТУСА АВТОНОМИИ (1917-1921 гг.)**

В статье рассмотрены такие вопросы, как военно-политическая ситуация в Нахчыванском крае в 1917-1921 годах, влияние политических событий в России на Южный Кавказ, а также на Нахчыванский край, создание властных структур, образование независимых государств на Южном Кавказе, прибытие османского военного персонала в Нахчыван, двойная политика британских и американских военных представителей, попытки передать Нахчыванский край Армении, укрепление связей с Азербайджанской Демократической Республикой.

Здесь также были затронуты вопросы, касающиеся двойной политики Советской России, советизации Нахчывана, Гюмрийского, Московского и Карсского договоров, обретения Нахчыванским краем статуса автономии под покровительством Азербайджана.

Ключевые слова: Россия, Закавказье, Особый Закавказский Комитет, Закавказский Сейм, Азербайджан, Нахчыван, автономия.

ISMAYIL HAJIYEV

Chairman of ANAS Nakhchivan Division, Academic

**MILITARY-POLITICAL SITUATION AND AUTONOMY STATUS
IN NAKHCHIVAN REGION (1917-1921)**

The article deals with the military-political situation in the Nakhchivan region in 1917-1921, the impact of political events in Russia on the South Caucasus, as well as on the Nakhchivan region, the establishment of power structures, the establishment of independent states in the South Caucasus, arrival of Ottoman military personnel to Nakhchivan, policy of British and American military representatives on double standards, attempts to cede Nakhchivan to Armenia, strengthening of relations with Azerbaijan Democratic Republic.

The issues related to the dual policy of Soviet Russia, Sovietisation of Nakhchivan, Gyumri, Moscow and Kars treaties, gaining the status of autonomy of Nakhchivan and being under the protection of Azerbaijan were also involved in the study.

Keywords: Russia, South Caucasus, special Transcaucasian Committee, Transcaucasian Seim, Azerbaijan, Nakhchivan, autonomy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

UOT 94(479.24)

MUSA RƏHİMOĞLU-QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kuliyevm@yandex.com

Naxçıvan Muxtar Respublikası – 100

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ QURUCULARINDAN BİRİ - MİRZƏ VAHAB HƏSƏNZADƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/43-48>

XX əsrdə Naxçıvanın muxtariyyətini əldə etməsi bir çox tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Çar hökumətinin 10 aprel 1840-cı il islahatına əsasən, 1841-ci il yanvarın 1-də Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibində Naxçıvan qəzası yaradılmışdı. Mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Naxçıvan qəzası 1920-ci ildə yaradılmış Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasının, 1923-cü il fevralın 27-dən Naxçıvan ölkəsinin (diyarının), 1924-cü ildən isə Naxçıvan MSSR-in tərkibinə daxil olmuş və 1929-cu ildə ləğv edilib. Muxtariyyətin qazanılması ərəfəsində və qazanıldığı dövrdə naxçıvanlılar hər sahədə ciddi mübarizə aparmışlar. Belə ki, 1918-ci illərdə azğın düşmənlə - erməni daşnakları ilə qəhrəmanlıqla döyüşən naxçıvanlılar, sonralar bir çox sahələrdə, o cümlədən maarifçiliklə, yeni məktəblərin yaradılmasında ciddi fəaliyyət göstərmişlər. Naxçıvanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qoruyan naxçıvanlılar, sonralar Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasında da var qüvvələri ilə çalışmışlar. Məqalədə bu istiqamətdə görkəmli siyasi xadim və ensiklopedik alim Mirzə Vahab Həsənzadənin fəaliyyəti təsvir edilir. O, 1919-cu ildən 1934-cü ilədək Naxçıvanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirak etmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, ensiklopedik alim, muxtariyyət, Naxçıvan maarif komissarı.

Giriş. Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixində onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın xüsusi yeri vardır. Çünki çox mürəkkəb və ziddiyyətli olan 1918-1920-ci illərdə naxçıvanlılar müstəqillik uğrunda qan və can bahasına mübarizə aparmış, həmçinin yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmanlıqla vuruşmuşlar. Zəfərlərlə dolu Azərbaycan tarixinin parlaq səhifəsini yaratmışlar.

1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları ilə vuruşan və sonralar Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasında fəal iştirak edən Mirzə Vahab Həsənzadə Salman oğlu 1890-cı ildə Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndində anadan olmuşdur. Qeyd edək ki, Yuxarı Əylis-Azərbaycanda yaşayış məntəqəsi olmaqla, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi orta əsrlərdə məşhur olmuşdur. Yuxarı Əylis kəndi sanki orta əsrlərə aid bir maraqlı tarixi abidələr muzeyidir. O, Arazın sol qolu olan Əylis çayının hər iki sahilində əzəmətli qayalıqlar içərisində yerləşir. Əylis çayı Zəngəzur silsiləsindən (3100 m) başlanan Vardanaxdərə və Dabaxlıdərə çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Əsasən ipək ticarəti ilə məşğul olan Yuxarı Əylis tacirləri bir çox Şərq və Avropa ölkələri ilə ticarət edirdilər. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, 1752-ci ilədək Əylis adlı şəhər olub. Lakin XVII-XVIII əsrlərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Əylis dağıdılmış, XIX əsrin sonlarında isə Yuxarı və Aşağı Əylis kəndlərinə ayrılmışdır (2, s.153).

Mirzə Vahabın atası Salman kişi Yuxarı Əylisin çox bacarıqlı boyaqçılarından olmuşdur. Maraqlıdır ki, Həsənzadələrin ailələri Şəkiyə köçəndə, oradakı məktəbin də adı "boyaq" mənasını verən ərəbcə "sibqət" sözündəndir. Şəki də öz ipəyi ilə məşhur olduğundan orada belə bir adda məktəb fəaliyyət göstərmişdir.

Mirzə Vahab Həsənzadə ilk təhsilini Yuxarı Əylis kəndində almışdır. Amma sonralar, daha doğrusu 1905-ci ildə valideynləri ilə birlikdə Şəki şəhərinə köçmüşdür. O, 1905-1907-ci illərdə Şəki-dəki "Sibqət" məktəbində oxumaqla bərabər, həm də Şəki mədrəsəsində ərəb dilini öyrənib. "Sibqət" məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün Gəncə şəhərindəki ruhani seminariyasına daxil olmuşdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, M.V.Həsənzadənin seminariyada oxumaqda məq-

sədi ərəb dilini və islam dininin incəliklərini dərinlən öyrənmək olub. O, 1905-1912-ci illərdə Gən-cədəki ruhani seminariyasında oxumuşdur. Seminariyada təhsilini davam etdirən Mirzə Vahab Həsən-zadə ərəb dilini, fars dilini, ərəb qrammatikasını, məntiq, kəlam, fiqh, üsul, islamıyyə, İslam tarixini, astronomiya, nücum və s. elmləri mükəmməl öyrənməyə nail olmuşdur. Bacarıq və istedadına görə seminariya müəllimlərinin böyük etimad və hörmətini qazanmışdır (3).

M.V.Həsənzadə 1912-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra islamıyyəyə aid bir çox fənlərdən Zaqafqaziya "Şeyxül-islam idareyi-ruhaniyyə"sində imtahan verərək diplom almışdır. Seminariyanı bitirən M.V.Həsənzadə Yuxarı Əylis kəndinə qayıtmış, vətən övladlarının maarifləndirilməsi, savad-landırılması üçün "Üsuli-cədid" məktəbi təsis etmişdir. Öz ana vətəni olan Yuxarı Əylis kəndində ya-ratdığı məktəbin müdiri və müəllimi olan M.V.Həsənzadə məktəbə cəlb etdiyi qız və oğlanlara əlif-badan başlayaraq dil, ədəbiyyat, şərq ədəbiyyatı, fars dili, habelə təbiət, zoologiya, coğrafiya, astro-nomiya və digər dünyəvi elmlərin əsaslarını öyrədirdi. "Üsuli-cədid" məktəbində təhsil alan qızlar və oğlanlar birbaşa ibtidai sinif müəllimi hüququ alırdılar. Onun yazdığı ərəb dərslisi üç hissədən ibarətdir: I hissə: "Əldürüsül-ibtidaiyyə", II hissə: "Əldürüsül-nəhviyyə", III hissə: Nurəddin Əbdürrəh-man Caminin "Qəvaidül təyaiyyə" əsəri. Mirzə Vahab Həsənzadənin məktəbində qısa müddətdə təh-sil alıb müəllim kimi işləməyə layiq olanları gördükdə hamı onun bacarıq və biliyinə, qabiliyyətinə heyran olaraq "Üsuli-cədid" məktəbini bir "Küpə" oxşadaraq deyirdilər ki, bu müəllimlər Mirzə Va-habın küpündən çıxanlardır (5).

Mirzə Vahab Həsənzadə 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan diyarına hücum edən erməni daşnakla-rına qarşı mərdliklə vuruşmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivində saxlanılan bir sənəddə göstərilir ki, Yuxarı və Aşağı Əylis kəndlərinə köməyə gəlmiş türk döyüşçülərinin komandi-ri Ədib bəy gənc müəllim M.V.Həsənzadənin döyüş hünərlərindən razıdır. Həm də döyüşçülər M.V.Həsənzadənin evində qalırlar. Buna görə də Ordubadın həmin vaxt pristavı olan Mir Əbülfət ağa (o, türk zabiti Ədib bəylə yola getmirdi) M.V.Həsənzadəni incidir. Türk döyüşçülərin dostu olan M.V.Həsənzadəni hamının gözü önündə möhkəm döyürür. Bundan xəbər tutan Xəlil bəy və III Kalbalı xan Naxçıvanski, həmçinin Naxçıvanın qubernatoru Cəmillinski Naxçıvanda məsləhətləşir-lər. Qərara alırlar ki, geniş səlahiyyətlərə malik bir komissiya yaradılsın və məsələni dərinlən araş-dırmaq üçün Ordubada ezam edilsin. Yaradılan komissiyaya Əmirov Türkiyə tərəfdaşı kimi, müsava-tın nümayəndəsi Mirzə Cabbar Məmmədov və ictimaiyyətdən isə Bəhmən bəy Kazımbəyov da-xil edilir. Komissiya Ordubadda məsələni araşdırıb Xəlil bəyə və III Kalbalı xana hesabat təqdim edir. Baş verən hadisələrdə qubernatorun qohumu, pristav Mir Əbülfət ağa günahkar bilinir. Naxçı-vana çağırılan pristav səhvlərini etiraf edir və Ordubadda qarşıdurma aradan qaldırılmış olur (7, v.2).

Əylis kəndini erməni quldur dəstələrindən müdafiə edən qoşunların tərkibində cəsurluqla vuru-şan M.V.Həsənzadə 1918-1920-ci illərdə Müsəlman İctimai Siyasi Təşkilatları Milli Şurasının İc-raiyyə Komitəsinin katibi olmuşdur. 1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o, Naxçıvan Maarif Komissarlığının əmri ilə yenidən Yuxarı Əylisdəki məktəbə müdir təyin olunub. M.V.Həsənzadə 1921-1922-ci illərdə Ordubad Qəza İnkilab Komitəsinin sədri, Naxçıvan İnkilab Ko-mitəsinin üzvü olmuşdur. O, 1923-cü ildə Ordubad qəza xalq maarif şöbəsinin müdiri, 1923-cü ildən 1929-cu ilin fevral ayına kimi Naxçıvan ölkə xalq maarif komissarı vəzifəsində çalışmışdır (2). 8 de-kabr 1922-ci ilə aid bir arxiv sənədindəki 167 nömrəli əmrdə deyilir: Ordubad Qəza İnkilab Komitə-sinin və Ordubad xalq maarifinin müavini M.Səməndərov işdən azad olunsun və onun yerinə V.Hə-sənzadə təyin edilsin (8, v.1-2).

M.V.Həsənzadə Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmiş və deputatı olmuşdur. Qeyd edək ki, vəzifədə işlədiyi illərdə o, Naxçıvanda və Ordubadda maarifçiliklə ciddi məşğul ol-muş, müəllim kadrlarının yetişdirilməsində böyük zəhmət sərf etmişdir (11, s.235). Onun Naxçıvanın Maarif komissarı işlədiyi illərdə imzaladığı çoxlu sayda vəsiqələr arxivdə saxlanır. Hətta burada onun bir çox şəxslərin günahsız olması haqda imzaladığı və möhürlədiyi rəsmi məlumatlar da var (9). Bütün bunlar bir daha Mirzə Vahabın ən çətin illərdə təmiz və xeyirxah insan olduğunu təsdiqlə-yir. Arxiv fondlarında onun 1923-1924-cü illərdə həm də müxtəlif məktəblərdə müəllimlik etməsi haqda sənədlərə rast gəlinir (10).

25 may 1925-ci ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsi yaradıldı. M.V.Həsənzadə bu cəmiyyətə sədr təyin edilir. Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin 1925-1928-ci illər ərzində keçirilən 41 iclasının protokolları Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılıb. İlk protokollardan aydın olur ki, Mərkəzi Cəmiyyətin nümayəndəsi Məhəmməd Baharlının iştirakı ilə keçirilən birinci iclasda Vahab Həsənzadə sədr, Mirbağır Mirheydərzadə isə elmi katib seçilib. Protokolda qeyd edilib ki, bu cəmiyyətin yaradılmasında məqsəd Naxçıvan respublikasının maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya və tarixini, iqtisadiyyatı və təbiətini ətraflı və planlı şəkildə öyrənməkdir (4, s.3-4) Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyətin - Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin iclas protokollarından məlum olur ki, M.V.Həsənzadə bu elmi cəmiyyətə sədrlik etməklə yanaşı, həm də bilavasitə elmi ekspedisiyalarda iştirak etmişdir. Hətta onun Xaraba Gilanda bir arxeoloq kimi qazıntıları da olduğunu təsdiqləyən foto da şəxsi arxivində saxlanılır (6).

Məşhur tarixçi-arxeoloqlardan V.M.Sisoyevin, A.A.Millerin, İsa bəy Əzimbəyovun və digərlərinin məruzələrinin dinlənilməsi və axtarıqların nəticələri Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan professor A.A.Millerin Qızılwəngin (Qızılburunun) tədqiqi haqqındakı məruzəsinin tarixi əhəmiyyəti böyükdür (4, s.45, 51-52, 53).

Cəmiyyətin sədri M.V.Həsənzadə fəaliyyətə başladığı ilk günlərindən etibarən tarixi abidələrin qorunması məqsədi ilə onların təmir edilməsinə çalışmış və bu işi həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu dövrdə cəmiyyətin keçirdiyi iclaslarda Naxçıvan şəhərinin Şahab məhəlləsindəki Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin, Qala məhəlləsindəki İmamzadə memarlıq kompleksinin, Qarabağlar kəndində olan türbə və qoşa minarələrin təmir və bərpa edilməsi məsələsi qaldırılmışdı (5, s.225-226).

Mirzə Vahab Həsənzadə Naxçıvanda maarif komissarı işləyərkən 1926-1927-ci illərdə ilk dəfə olaraq "Qızıl qələmlər" ədəbiyyat cəmiyyətini yaratmış və həmin cəmiyyətin sədri olmuşdur. Bu haqda protokol №28-də məlumat verilir: 1926-cı il sentyabr ayının 3-də Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin ümumi iclası yoldaş V.Həsənzadənin sədarəti və Ə.Sadıqzadənin katibliyi ilə açılır. İclasda 20 üzv və bir neçə nəfər Azərbaycan Pedaqoji İnstitut tələbələri iştirak edirdilər. Müzakirə olunan 2-ci məsələ haqqında müəllim Ə.Sadıqzadə məruzə edərək Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Naxçıvanda şöbəsini təşkil etməyi təklif edib Nizamnaməsini oxuyur. İclas tərəfindən şöbənin təşkil olunması qəbul olunub. Şöbənin rəyasət heyəti 9 nəfərdən ibarətdir:

1. Mehdi bəy Hacımski
2. Vahab Həsənzadə
3. Mirbağır Mirheydərzadə
4. Qəzənfər Hacı
5. Şərif Əfəndizadə
6. Əbülfəzl Sadıqzadə
7. Məhəmməd Rasizadə
8. Rza Paşazadə
9. Həsən Səfərli

Bunlardan sədrliyə Vahab Həsənzadə, katib isə Əbülfəzl (Sadıqzadə) seçilir (4, s.49-50) M.V. Həsənzadənin foto arxivində ədəbiyyat cəmiyyətinin üzvləri ilə birlikdə maraqlı fotosəkilləri vardır. Burada adı çəkilən Əbülfəzl Sadıqzadə yazıçı Əvəz Sadıqdır.

Qeyd etmək yerinə düşər. 1928-ci ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında proletar yazıçıların birinci qurultayı münasibətilə verilmiş materialların arasında M.V.Həsənzadə sədrlik etdiyi Naxçıvan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin üzvlərinin onunla birlikdə fotosəkil də dərc olunmuşdur.

M.V.Həsənzadə 1929-cu ildən 1934-cü ilin may ayına kimi Ordubad konserv zavodunun direktoru olmuşdur (3). O, bu zavodda işlədiyi illərdə fəhlələrin yaxşı əmək haqları almalarına çalışmış, hətta buna görə yuxarı təşkilatların tənqidinə də məruz qalıb (6). Şərq dillərinin mahir bilicisi olan M.V.Həsənzadənin yaşadığı Yuxarı Əylis kəndindəki memarlığı ilə göz oxşayan evində çox zəngin kitabxanası olub. Hətta bu kitabxana haqqında akademik Yusif Məmmədaliyevin tədqiqatçıları da yazmışlar. "Mamedaliyev" kitabının (rusca) müəllifi, B.A.Platonov yazır: "Məlum oldu ki, evdə və qonşularda olan kitablar hamısı oxunub. Yusif eşitmişdi ki, Ordubaddan 7-8 km aralı olan Əylis kəndində müəllim Mirzə Əbdülvahab Həsənzadənin zəngin kitabxanası vardır (sonralar Naxçıvanda So-

vet hakimiyyəti qurulanda Mirzə Əbdülvahab maarif komissarı işləmişdi). Hər şeyi öyrənmək istəyən gənc müəllimin xoşuna gəldi, onu kitablarla təchiz etdi, ancaq şərt kəsdi: bir-bir götürmək və onlarla səliqəli davranmaq lazımdır" (12, s.25).

Mirzə Vahab Həsənzadənin zəngin kitabxanasından istifadə edənlərdən akademik Yusif Məmmədəliyevin, Müzəffər Abutalıbın, professor Bəhmən Axundovun, müəllim, ziyalı Əli Qənbərlinin, Həsən Kazımzadənin və bir çoxlarının təhsil görüb yetişmələrində onun böyük xidmətləri olmuşdur (3).

1934-cü ildə M.V.Həsənzadə Bakıda-Azərbaycan kinofilm trestində işə dəyişdirilib və o, 1935-ci ilin axırınadək burada işləyib. M.V.Həsənzadə həm də poliqlot olmuşdur. O, ərəb, fars, əfqan, tacik, özbək, rus dillərini mükəmməl bildiyindən onu SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialına dəvət etmişdilər. 1936-cı ildən orada elmi kitabxananın müdir müavini və akademiyanın Şərq şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Bu müddətdə respublika əlyazmaları Fondunun yaradılması və təşkili işində ilk fəaliyyət göstərənlərdən biri olmuşdur. Bu səbəbdən o, tariximizlə və ədəbiyyatşünaslığa aid çoxlu əlyazmaların və qiymətli kitabların toplanması üçün böyük işlər görmüşdür. Mirzə Vahab ərəb və fars dillərini, islamşünaslığı mükəmməl bildiyindən Quranın müxtəlif nəşrlərini və nadir əlyazmaların toplanması kimi çox xeyirxah və faydalı iş görmüşdür. İndiki M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yaradılmasında da Mirzə Vahab Həsənzadənin böyük xidmətləri olmuşdur (3).

Mirzə Vahab Həsənzadə Bakıda işləyərkən İçərişəhərdə, Əli Bayramov küçəsində kommunal mənzildə (25 №-li evdə) akademik Həsən Əliyevlə qonşu olub. Bu iki ailə arasında həm də mehriban dostluq əlaqələri yaranıb. Bu haqda xalq yazıçısı E.Axundova yazır: "Zərifə xanımın atası Mirzə Əbdülvahab Həsənzadə Naxçıvanın məşhur pedaqoqu, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ilk xalq maarif komissarı, keçən əsrin 30-cu illərinin sonu, 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan Elmlər Akademiyası kitabxanasının direktoru vəzifələrində işləyib. Heydər Əliyevin qardaşı Həsən Əliyev kommunal mənzildə onunla qonşu olub. Onlar İçərişəhərdə, Əli Bayramov küçəsi, 25 nömrəli evdə yaşayıb, axşamlar isə bir-birinə qonaq gedərmişlər. Kitabın qəhrəmanı da bura tez-tez baş çəkərmiş.

Zərifə xanım o günləri belə xatırlayır: "Atamı yazıçılardan Məmməd Səid Ordubadi, İslam Səfərli, Səməd Vurğun yaxşı tanıyırdılar. Mənzilimizdə bədii qiraət gecələri keçirərdilər. Bəzən Bakıya, qardaşılıq qonaq gələn Heydər Əliyev də bu tədbirlərdə iştirak edərdi.

Heydər Həsən müəllimlə qonaq gələndə, qardaşlarım nərd oynayırdılar. Onu da deyim ki, Heydər udurmağı xoşlamırdı. Nə olursa olsun, udmalı idi. Yadımdadır, hətta atam qardaşım Rəhibə deyirdi: "Yaxşısı budur, sən onu güzəştə get, görmürsən o uduzanda nə günə düşür? Bir gün onlar yenə də oynayırdılar. Oyunu bitirəndən sonra Heydər mənə dedi: "Zərifə, belə otur, şəklini çəkim". Çəkdi. Portret mənim çox xoşuma gəldi. Mən onu aparıb çarpayımın üstündən asdım. Sonra biz Ordubada köçdük, portreti rayona gətirdim. Sonralar onu özüm ilə albomda gəzdirdim. Biz Bakıdan Ordubada köçəndə mənə məxsus əşyalarımın yalnız bu portreti götürdüm. Onu çantamda gizlətdim. O mənim üçün həyatda hər şeydən qiymətli idi. Sonralar hara köçürdüm, bu şəkli özüm ilə götürürdüm. Onu çəiz kimi ərimin Ordubaddakı evinə də gətirdim" (1, s. 71-72).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin cavan vaxtlarında böyük ustalıqla çəkdiyi rəsmlərdən biri olan və öz əli ilə yazdığı "Zərifənin şəkli" rəsm əsəri bu gün də çox maraqla nümayiş etdirilir.

Mirzə Vahab Həsənzadə 1935-1938-ci illərdə Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan tarixi" şöbəsində kiçik elmi işləyərkən həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. O, Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə"sini ruscadan, Səədullanın Azərbaycanın tarixindən bəhs edən "Zübdət-ət-Təvarix"ini farscadan, həmçinin Nizamülmülkün "Siyasətnamə"sini, Həmdulla Qəzvininin, Şeyx Fəzlullahın, Mirzə Mehdixanın, Mirxondun, Xandəmirin, Mirzə Məmməd Tağı xanın və digərlərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

O, 1937-ci ilin avqustundan dövlət tapşırığını yerinə yetirmək üçün Din Tarixi Muzeyinin açılış işlərinə cəlb edilmişdir.

1941-ci il dekabrın 19-da Azərbaycan SSR XDİK orqanları tərəfindən "əksinqilabi ədəbiyyatı saxlamaqda" təqsirli bilinərək həbs edilmiş və 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Mənzilində aparılan axtarış zamanı tapılan kitablar (ərəb əlifbası ilə) "zərərli" olduqlarına görə SSRİ EA Azərbaycan Filialının xüsusi şöbəsinə təhvil verilərək məhv edilməli idilər. Həmin kitabların AzF xüsusi şöbəsinə təhvil verilməsi haqqında özünün qeyd aparmasına baxmayaraq, əslində

onlar onun kitabxanasında saxlanılırdı. Beləliklə, öz həyatı və azadlığı hesabına o nadir əlyazmaları və kitabları məhv olmaqdan xilas etmişdir"(5, s.227-228).

Əslində Mirzə Vahabı 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarına qarşı vuruşduğu üçün sovet çekistləri (ermənilər) mühakimə edir və incidirdilər. Onun foto arxivində 1919-cu ildə Yuxarı Əylis kəndində türk zabiti Ədib bəylə birlikdə şəkli də vardır. Həbsdən sonra Azərbaycana qayıdan Mirzə Vahaba Bakıda və Naxçıvanda yaşamağa icazə vermirlər. 1944-cü il mart ayının 30-dan Azərbaycan Maarif Nazirliyinin əmri ilə Quba iki illik Dövlət Müəllimlər İnstitutuna fars dili və Azərbaycan orta əsrlər ədəbiyyatı müəllimi təyin olunmuşdur. Həmin illərdə o, institutun kitabxanasına həm də müdir təyin edilmişdi (3).

Təqaüdə çıxandan sonra, daha doğrusu 1956-cı ildən sonra ana vətəni Yuxarı Əylisə dönmüş və ömrünün qalan 4 ilini ailəsi və balaları ilə birlikdə keçirmişdir. Görkəmli siyasi xadim və maarif-pərvər ziyalı, böyük alim Mirzə Vahab Həsənzadə 1960-cı il yanvarın 14-də ürəkdən sevdiyi Yuxarı Əylis kəndində vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

Nəticə. Ensiklopedik və vətənpərvər alim, Naxçıvanı erməni daşnaklarından mərdliklə müdafiə edən Mirzə Vahab Həsənzadə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasında və inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. Bakı, Ozan, 2007, 352 s.
2. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası). Bakı, ASE Baş redaksiyası, 1980, 592 s.
3. Həsənzadə T. Görkəmli ziyalı və maarifpərvər / "Respublika" qəzeti, 2003, 22 avqust.
4. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı, "Nurlan", 2005, 196 s.
5. Kərimova T.S. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin ilk sədri Vahab Salman oğlu Həsənzadə. Naxçıvan qədimdən günümüzdə qədər (Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu), Bakı, 2014, s.223-230.
6. Materiallar və fotolar M.V.Həsənzadənin gəlini, tarix elmlər doktoru, professor Tahirə Həsənzadə və nəvəsi ehtiyatda olan polkovnik-leytenant M.Q.Seyidov tərəfindən təqdim olunmuşdur.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA), fond 63, siy. 1, iş №5/9.
8. NMRDA, f.1, siy.2, iş №2/4.
9. NMRDA, f.1, siy.2, iş №20/1577.
10. NMRDA, f.1, siy. 2, iş №8-9.
11. Naxçıvan Ensiklopediyası, I cild. Bakı, 2005, 356 s.
12. Платонов Б.А. Мамедалиев. Баку, АН Азерб.ССР, 1966, 222 с.

МУСА КУЛИЕВ

*Ведущий научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии
Нахчыванского отделения НАНА, доктор философии по истории*

ОДИН ИЗ ОСНОВОПОЛОЖНИКОВ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ – МИРЗА ВАХАБ ГАСАНЗАДЕ

Завоевание Нахчываном автономии в XX веке прошло через многие исторические стадии. Согласно реформе Царского правительства от 10 апреля 1840-го года, 1 января 1841-го года в составе Грузино-Имеретинской губернии был образован Нахчыванский уезд. После образования в 1849-ом году Иреванской губернии Нахчыванский уезд был включён в состав последней. Нахчыванский уезд, центром которого был город Нахчыван, находился в составе созданной в 1920-ом году Нахчыванской Советской Социалистической Республики, с 27 февраля 1923-го года в составе Нахчыванского края, с 1924-го года в составе Нахчыванской АССР, а в 1929-ом году был упразднён. В годы борьбы за независимость и в годы независимости нахчыванцы во всех сферах вели серьёзную борьбу. Так, героически воевавшие с армянскими дашнаками в 1918-1920 годах нахчыванцы, впоследствии вели упорную деятель-

ность во многих сферах, в том числе и в образовании, создании школ. Нахчыванцы, защищавшие Нахчыван, как неотделимую часть Азербайджана, впоследствии вели упорную борьбу за создание Нахчыванской Автономной Республики. В статье освещается деятельность в этом направлении видного политического деятеля и энциклопедического учёного Мирзы Вахаба Гасанзаде. С 1919-го до 1934-го года он активно участвовал в политической, культурной и экономической жизни Нахчывана.

Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, энциклопедический учёный, автономия, комиссар образования Нахчывана.

MUSA GULIYEV

*Leading researcher of the Institute of History, Archeology and Ethnography
Nakhchivan Department of ANAS, doctor of philosophy in history*

**THE MIRZA VAHAB HASANZADE –
ONE OF THE CREATORS OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

In the XX century, the autonomy gaining process of Nakhchivan has passed through lots of historical stages. According to the reform of Tsar government on April 10, 1840, Nakhchivan gaza was formed within Georgia-Imeretia governorate on January 1, 1841. As Iravan governorate was formed in 1849, Nakhchivan gaza was included to its boundaries. Nakhchivan gaza, of which the centre was Nakhchivan city, was within Nakhchivan Soviet Socialist Republic formed in 1920, from February 27, 1923, within Nakhchivan country, from 1924 within Nakhchivan ASSR and was abolished in 1929. On the eve of independence and in the period it was gained the Nakhchivanians struggled seriously in every field. So, in 1918-1920 the Nakhchivanians who fought against the savage enemies – Armenian dashnaks heroically, afterwards were very active in a variety of fields, including the enlightenment and formation of the new schools. Nakhchivanians who protected this territory as an integral part of Azerbaijan also tried very hard to create the Nakhchivan Autonomous Republic. In this research work, the activity of Mirza Vahab Hasanzade – the prominent politician and encyclopaedic scholar is described. He had attended in the political, economic and cultural life of Nakhchivan from 1919 till 1934.

Keywords: Nakhchivan, Ordubad, encyclopaedic scholar, autonomy, People's Commissar of Education of Nakhchivan.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: Akademik İsmayıl Hacıyev.

UOT 94(479.24)

GÜLŞƏN HÜSEYNOVA

Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyində şöbə rəisi
yupiter57@mail.ru

**AZƏRBAYCAN MİLLİ QURTULUŞ HƏRƏKATININ İDEOLOQU VƏ LİDERİ
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN HƏYATI VƏ DÖVLƏTÇİLİK
FƏALİYYƏTİNƏ DAİR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/49-56>

Məqalədə Xalqımızın müstəqillik ideyalarının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində böyük xidmətlər göstərmiş, siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və dövlətçilik fəaliyyəti mötəbər mənbə və ədəbiyyatlar vasitəsi ilə təhlil olunmuşdur. Dünyanın inkişaf perspektivlərini dərinlən dərk edən görkəmli siyasət və dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə böyük uzaqgörənliklə milli müstəqilliyimizi yenidən bərpa edərək, o zaman Şərqdə ilk dəfə çoxpartiyalı, demokratik dövlət formasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təməl daşını qoyanlardandır. Onun çoxşaxəli fəaliyyəti, zəngin ədəbi-siyasi irsi, elmi-nəzəri görüşləri Azərbaycan tarixinin XX əsrin birinci yarısı, xüsusilə rus imperiyasında üç inqilab (1905-1907. 1917 fevral və oktyabr) dövrü və milli, müstəqil Azərbaycanda dövlət quruluşunun yaradılması və fəaliyyəti dövrü tarixinin öyrənilməsi baxımından çox dəyərlidir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, müstəqillik, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tarixi şəxsiyyətlər, soyqırımı, Qarabağ, erməni.

Giriş. Tarixə nəzər salsaq onun dərin qatlarından bu günədək Vətənimizin azadlığı, suverenliyi, müstəqilliyi uğrunda böyük fədakarlıqları ilə yadda qalan bir çox şəxsiyyətlərimizi görə bilərik. Onların sırası çox uzundur: Babək, Cavad xan, Uzun Həsən, Abbas Mirzə, Nadir şah, XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyi bizə yaşadan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, müasir Azərbaycan Respublikasının qurucusu, Ulu Öndər Heydər Əliyev və 30 ildən artıq düşmən tapdağında olan torpaqlarımızı yüksək zəkası və dəmir iradəsi ilə azad edən Ali Baş Komandan İlham Əliyev. Onların hər birinin həyat yolu keşməkeşli və əzab-əziyyətlə dolu olmuşdur. Ancaq bu dahi şəxsiyyətlər xalqımızın xoşbəxtliyi nəminə gördüyü işlərdən usanmamış, bütün həyatlarını müstəqil Azərbaycanda demokratik dövlətin qurulmasına sərf etmişdirlər.

Xalqımızın tanınmış simalarından biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai-siyasi proseslərin həyata keçirilməsində tarixin həqiqi və fədakar yaradıcılarından. Onun 71 illik mənalı, bir o qədər də çətin və keşməkeşli ömür yolu Azərbaycanın azadlıq hərəkatının səlnaməsidir. Yaşadığı illər ərzində onun ölkəmizin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda gördüyü işlərlə tanış olduqca, etdiyi hər çıxışın, qələmə aldığı hər məqalənin, kitabın, şerin, piyesin və s. arxasında dərin zəkanın, böyük dünya görüşünün, sözlə ifadə edilməyəcək dərəcədə yüksək vətənpərvərliyin, bir sözlə mükəmməl şəxsiyyət obrazının yaradılmasının şahidi oluruq. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ötən əsrin əvvəllərində genişlənən milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmiş, Qafqaz müsəlmanlarının oyanışında, azadlıq ideyalarına qovuşmasında mühüm rol oynamışdır. Tariximizin məhz bu mərhələsində belə çətin missiyanı öz üzərinə götürən M.Ə.Rəsulzadə rus imperiyasının böyük bir coğrafiyasında yaşayan müsəlman xalqlarının tarixi yaddaşının təzələnməsi, onlarda milli mənlilik şüurunun formalaşdırılaraq siyasi bir qüvvə kimi təşkilatlanmasının əsasını qoymuşdur.

Güclü qələmə və geniş dünya görüşünə sahib olan M.Ə.Rəsulzadənin mətbu irsinin coğrafiyası çox genişdir. O qələmə aldığı əsərlərində Cənubi Qafqaz və Rusiya, İran və Türkiyə, Qərbi Avropa və Amerikada baş verən hadisələri, ümumiyyətlə, planetimizin mənzərəsi, demokratiya və tərəqqi, azadlıq və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə məsələlərini dərinlən və hərtərəfli şərh etmiş, dövrün eybəcərliklərini açıb göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə illər boyu Xalqımızın tarixi yaddaşında, qanında və ru-

hunda dərin kök salmış milli istiqlal düşüncəsinə, inam və iman gücünə söykənərək Azərbaycan Respublikasının elan edilməsi mərasimində milli bayrağının qaldırılması ilə bağlı demişdi: «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» [24, s.5]. Doğrudur minlərlə soydaşımızın qanı bahasına qaldırılmış bu istiqlal bayrağı 1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyasının işğalçı qoşunları və onlann yerli nöqərləri müvəqqəti endirməyə müvəffəq olsalar da, Xalqımız vicdanına və ruhuna hopmuş qəhrəmanlıqla qəlbində qoruyaraq saxladığı üçrəngli istiqlal bayrağını yenidən yüksəltməyə müvəffəq olmuşdur. Zaman keçdikcə M.Ə.Rəsulzadənin müdrikcəsinə dediyi «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» şüarı öz təsdiqini tapmışdır.

Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası din xadimi olsa da, oğlunu şəriət dərslərini yox, dünyəvi elmləri öyrənməyə yönəltdi. M.Ə.Rəsulzadə ilk əvvəl təhsilini məşhur pedaqoq Sultan Məcid Qənizadənin müdiri olduğu ikinci "Rus-müsəlman" məktəbində, daha sonra isə Bakı texniki məktəbində rus dilində davam etdirməsi onun gələcək taleyində böyük rol oynamışdır. Onun inqilabi fəaliyyətinin ilk illəri də məhz bu dövrə təsadüf etmiş, 1902-ci ildə on yeddi yaşında rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı gizli mübarizə aparan ilk siyasi təşkilat – "Müsəlman gənclik" təşkilatını yaratmış və bununla da Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təməlini qoymuşdur [11, s.5]. Təşkilat mətbəə üsulu ilə intibahnamələr çap edib əhali arasında yayır, yerli müsəlman əhalinin mariflənməsində sistemli iş aparırdı.

1904-cü ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadə Mir Həsən Mövsümov və Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə "Müsəlman demokratik "Müsavat" cəmiyyəti"nin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı" yaratmışdır [12]. Gizli fəaliyyət göstərən təşkilatın əsas vəzifəsi gənclərdə milli vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırmaq, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni inkişaf etdirmək, yerli ədiblərin əsərlərini oxumaq və ən əsası cəmiyyətin sadə təbəqələri arasına hürriyyət və inqilabi fikirləri sistemli olaraq yaymaq idi. Təşkilatın bir qolu da sonralar İranda qurulmuş və burada başlamış məşrutə inqilabına istiqamət verici rəhbər qüvvəyə çevrilmişdir. Məşədi Əzizbəyov, Nəriman Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və başqa azərbaycanlı ziyalılar da 1905-ci ildən bu təşkilatın üzvü olmuşdurlar. Təşkilatın təbliğat işində "Hümmət" adlı qəzeti də böyük rol oynamışdır. 1904-1905-ci illər arasında cəmi 6 nömrəsi çapdan çıxmış qəzet öz nəşrini dayandırdıqdan sonra 1906-cı ilin dekabrından "Təkamül" adı ilə çap olunmağa başlamışdır [11, s.5].

Həmin illərdə Bakı neft mədənlərinə və Azərbaycanın qəzalarına ana dilində inqilabi qəzet və intibahnamələrin göndərilməsi də bilavasitə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. O, mətbuatda dərc olunmuş yazılarında xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqlarının verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edir, xalqı maariflənməyə çağırır, rus imperiyasının Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi [13]. 1905-1907-ci illər rus inqilabı zamanı və bundan sonra baş vermiş hadisələr M.Ə.Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. O bu dövrdə azərbaycanlı əhali arasında yaranan milli oyanış, "türk qanlı, İslam imanlı, Avropa qiyafətli" məfkurəsinin daha da alovlanması işinin təşkilində səylə fəaliyyət göstərmiş, 1906-1907-ci illərdə çalışdığı "Təkamül" jurnalının səhifələrində millətlərə, siniflərə, insanlara hüquqi bərabərlik və azadlıq tələb edən yazılarla çıxış edərək zaman keçdikcə bu siyasi tələbləri "insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" çağırışı kimi formalaşdırmışdır [15].

1905-07-ci illər inqilabının məğlub olmasından sonra M.Ə.Rəsulzadə Rusiyada çar üsul-idarəsi tərəfindən ona qarşı təqiblərin artdığı şəraitdə İrana mühacirət etmişdir. O, Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttarxan, Bağırxan və onun silahdaşları ilə görüşmüş, yerli əhalinin milli-demokratik oyanışında fəal iştirak etmiş və 1908-11-ci illər İranda şahlıq üsul-idarəsinə qarşı başlanmış məşrutə inqilabının əsas rəhbərlərindən biri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Cənubi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzərək, öz doğma xalqının acınacaqlı vəziyyətini yaxından müşahidə etmişdir. Bu müşahidələr sonralar onun ədəbi yaradıcılığında da dərin iz buraxmışdır. M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu il avqustun 24-də çap etdirdiyi dövrünün ən çox satan gündəlik və müstəqil "İrane Nou" (Yeni İran), daha sonra isə "İrane Ahat" qəzetləri ilə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoymuşdur. Həmçinin o, 1910-

cu ilin sentyabr ayında Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalı - Seyid Həsən Tağızadə, Hüseynqulu xan Nəvvab, Süleyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza və b. ilə birlikdə İran demokrat partiyasını yaratmış və onun Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir [11].

1911-ci ildə İran inqilabı yatırıldıqdan sonra ona qarşı güclənən təqiblər M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşı S.H.Tağızadə ilə birlikdə Türkiyəyə mühacirət etməsinə səbəb olmuşdur. Burada çar Rusiyasının təqiblərindən qurtularaq Türkiyəyə sığınmış həmyerliləri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu ilə görüşən Məhəmməd Əmin bəy fəaliyyətini bir qədər də genişləndirərək Yusifbəy Ağçura oğlu, Ziya Göyaltı və başqa görkəmli alimlərlə sıx əməkdaşlıq etmiş, "Türk ocağı" təşkilatına daxil olaraq 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlamış "Türk yurdu" jurnalının fəal yazarlarından biri olmuşdur. O Cənubi Azərbaycan türklərinə həsr olunmuş məqalələrində onların milli-siyasi hüquqlarını müdafiə etmişdir [18]. M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, bu dövrdə türkçülük ideyaları ilə daha dərindən tanış olmuş, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi"nə ("Milli Birlik fəlsəfəsi"nə) yiyələnmiş, onu farscadan türkcəyə çevirib "Türk yurdu"nda çap etdirmişdir [2].

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibəti ilə verilmiş əfv-ümumidən sonra vətənə geri dönmə M.Ə.Rəsulzadə "Müsəlman Demokratik Partiyası" - "Müsavat" partiyasının rəhbərliyinə keçərək (təşkilat Rəsulzadə hələ Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman onun təklifi ilə 1911-ci ilin oktyabrında Məmmədali Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən yaradılmışdı) milli azadlıq mübarizəsində daha fəal iştirak etmişdir [2].

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabının qələbəsindən sonra M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan qayəsi" məsələsini yenidən gündəmə gətirərək əsarət altında olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına yeni yaradılacaq demokratik Rusiyada "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" verilməsi uğrunda mübarizə aparmış, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı (1917, aprel) və Rusiya müsəlmanlarının Moskva (1917, 1-11 may) qurultaylarında öz mövqeyini uğurla müdafiə etmişdir. Həmin il mayın 1-dən 11-dək maarif-pərvər azərbaycanlı milyonçu Şəmsi Əsədullayevin Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladığı əzəmətli binada keçirilən qurultayda onun Azərbaycan dilində etdiyi çıxışda irəli sürülən "Türktatarlığı, Türküstan, Qazaxıstan, Başqırdıstan və Azərbaycan-Dağıstan kimi bir neçə muxtariyyətlərdən ibarət olan gələcək Rusiyayı federativ şəkildə qurmaq" - "Milli-məhəlli (ərazi) muxtariyyət" proqramı böyük səs üstünlüyü ilə qəbul olunmuşdur ki, bu da rus əsarətində olan müsəlman əhali arasında M.Ə.Rəsulzadənin nüfuzunu daha da artırmışdır. Nəticədə o, Rusiyanın gələcək dövlət idarəçiliyi formasını müəyyən edəcək Müəssislər məclisinə Azərbaycanla yanaşı Türküstandan da deputat seçilmişdir [1].

1917-ci ilin iyun ayının 17-də keçirilən qurultayda Nəsim bəy Yusifbəylinin sədri olduğu Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbəri olduğu Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası birləşərək vahid Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası "Müsavat" adı altında fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Təşkilatın şöbələri Azərbaycanın bütün qəzalarında, Rusiyanın Həştərxan, Stavropol şəhərlərində, Türkiyə, Cənubi Azərbaycan, Türküstan, Ukrayna, Gürcüstan və Ermənistanın paytaxtlarında təşkil olunmuşdu. Həmin il oktyabr ayının 26-dan 31-ə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən Müsavatın birinci qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilmişdir. Bu qurultaydan sonra Azərbaycanın bütün qəzalarında "Azərbaycana muxtariyyət" şüarı altında milli hərəkət başlanmış və həmin dövr tariximizə Milli Azərbaycan hərəkəti kimi daxil olmuşdur [1].

1917-ci ildə baş vermiş oktyabr inqilabından sonra Rusiyada yeni milli əsarət dövrü başlanmış, Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak birləşmələri Bakıda və onun ətrafında hakimiyyəti ələ keçirmiş, keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək məqsədi ilə bu yolda sistemli olaraq hazırlanmış planı həyata keçirmişdir. 3000-dən çox müsəlmanın İsmailiyyə binasının qarşısında mitinq keçirərək Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən şəhərdə qayda-qanun yaradılması üçün tədbir görməsini tələb etməsi də hadisələrin sonrakı inkişafına təsir göstərə bilməmiş, nəticədə Şaumyanın bolşevik-daşnak güruhu 1918-ci ilin martında Bakıda və bunun ardınca Naxçıvan, Şamaxı, Quba və b. bölgələrdə xalqımıza qarşı kütləvi soyqırımları törətmişdir [3].

1918-ci il mayın 27-də M.Ə.Rəsulzadə Batum konfransında iştirak edir və gizli səsvermə ilə qiyabi olaraq Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) sədri seçilir. Ondan bir gün sonra - mayın

28-də Milli Şura Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edir. Ölkənin sərhədlərinə təcavüz təhlükəsi ilə qarşılaşacağını əvvəlcədən hiss edən M.Ə.Rəsulzadə Xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalamış və bununla da erməni-daşnak quldur dəstələri tərəfindən soyqırma məruz qalmaqda olan Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini qırılıb məhv olmaqdan qurtarmışdır [4]. Bəli həmin dövrdə Azərbaycan xalqı qarşısında dayanan ən çətin məsələ həllini tapmış, Xalqımız müstəmləkədən azad olaraq öz müstəqil milli dövlətini yaratmaq yolunda yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdu. O dövrdə bu çətin vəzifəni M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları öz üzərlərinə götürmüşdülər.

1920-ci il aprelin 27-də 11-ci Qırmızı Ordunun Azərbaycanı işğalı zamanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək məsələsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə qətiyyətlə bunun əleyhinə çıxmış, lakin buna mane ola bilməmişdir. Bu çıxışdan bir neçə saat sonra Bakı bolşeviklərin əlinə keçmişdir. Hadisələrin gedişatından Bakıda qalmağın təhlükəli olduğunu hiss edən M.Ə.Rəsulzadə Bakını tərk edərək yaxın dostu və məsləkdəşi Abbasqulu Kazımzadə ilə birlikdə Lahıca getmişdir. Lakin ciddi izlənilməsi səbəbindən 1920-ci il avqustun 25-də Lahıcdan Qaraməryəm istiqamətinə gedərkən XI Ordunun Hərbi İnqilabi Şurasının Xüsusi şöbəsinin 1931 sayılı həbs vəərəqi əsasında həbs olunmuşdur [5].

1920-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində Oktyabr inqilabının növbəti ildönümü ilə əlaqədar Bakıya gələn İosif Stalin Rəsulzadənin həbsdə olduğunu öyrənmiş, XII Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V.Pankratova RSFSR-i Millətlər Komissarlığı adından göstəriş verərək onu həbsdən azad etmişdir. Bununla o, 1905-ci ildə onu ölümdən qurtaran M.Ə.Rəsulzadə qarşısında öz tarixi vicdan borcunu yerinə yetirmişdir. M.Ə.Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya aparan İ.Stalin onu RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etmişdir. Bir müddət o vəzifədə çalışan M.Ə.Rəsulzadə "Müsavət" partiyasının gizli mərkəzi komitəsi tərəfindən Moskvadan qaçırılmışdır. Əvvəlcə o, ona təklif olunmuş elmi-tədqiqat adı ilə Leninqrada getmiş, oradan da qayıqla Fin körfəzi üzərindən Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdir. Daha sonra isə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə mühacirət etmişdir [12].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qələmə aldığı məqalələrinin bir çoxunda XX əsrin əvvəllərində suni şəkildə yaradılmış "Qarabağ" məsələsinə də toxunmuşdur [2]. Məsələnin onun 1916-cı il avqustun 15-də "Açıq söz" qəzetinin 259-cu nömrəsində dərc edilən "Türkiyədə ermənilər" adlı məqaləsində I Dünya Müharibəsi zamanı Osmanlı imperiyasında baş verənlər təsvir olunmuş, orada yaşayan ermənilər ilə Qafqazda yaşayan ermənilərin müqayisəli təhlili verilmişdir. Müəllif Anadoluda türklərlə ermənilər arasında fikir ayrılıqlarının 1877-ci ildən etibarən başladığını qeyd edərək, bunun başlıca səbəbi kimi onların Osmanlı imperiyasının tərkibindən ayrılaraq müstəqil dövlət qurmaq istəklərini vurğulamışdır. Erməniləri isə bu mübarizədə təşkilatlandıran ilk əvvəl erməni kilsəsi, daha sonra isə 1890-cı ildən bəri fəaliyyət göstərən Daşnaksütyun partiyası olmuşdur [3].

I Dünya müharibəsinin sonlarında və sonrakı illərdə baş verən tarixi hadisələrin nəticəsində ermənilərin bu xülyası Rusiyanın da dəstəyi ilə XIX əsrin ortalarında Qafqazda yaradıldı, nəticədə tarixi torpaqlarımız olan Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur müharibə meydanına çevrildi. Dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti adından Ermənistan hökumətinə nota göndərilərək Qarabağda azərbaycanlılara qarşı təcavüz siyasətinin dayandırılması tələb olunsada bu münasibətləri bərpa etmək mümkün olmamışdır [31, s.136-137; 21, s.21].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1919-cu ilin avqustunda "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş məqalələrinə əsasən Qarabağın erməni əhalisinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina etdiklərinin, tez-tez münaqişələr törətdiklərinin şahidi oluruq. Yuxarı Qarabağ problemini XX əsrin əvvəllərində də hərbi yolla həll etmək istəyən Ermənistan 1918-ci ildə general Andranikin silahlı quldur dəstələrini Qarabağa yeritmiş, lakin bu problem çətinliklə də olsa həllini tapmışdır [16, s.399, 402].

Məhəmməd Əmin bəy "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il aprelin 6-da dərc olunmuş "Ordumuz zəfərdə" məqaləsi ilə Qarabağdakı hadisələrə münasibət bildirmiş, orada separatçı fəaliyyətlə məşğul olan qüvvələrin qarşısını almaq üçün ordumuz tərəfindən növbəti Əsgəran əməliyyatının başlatıldığından xəbər vermiş, az sonrakı məqaləsində "Əsgəran alındı" ifadəsi ilə hadisələrin Qarabağda AXC-nin xeyrinə cərəyyan etdiyini oxucularının diqqətinə çatdırmışdır [16, s.460].

1922-ci ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda siyasi mühacir həyatı başlamışdır. O, burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müxtəlif xarici ölkələrə getməyə məcbur olan azərbaycanlıların istiqlal mübarizəsini vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədilə Azərbaycan Milli Mərkəzini yaratmışdır. 1923-27-ci illərdə onun redaktorluğu ilə İstanbulda "Yeni Qafqasya" jurnalı nəşrə başlasa da, sovet hökumətinin tələbi ilə jurnal bağlanmış və Rəsulzadə Türkiyəni tərk edərək əvvəlcə Varşavaya, daha sonra isə Berlinə mühacirət etmişdir [22].

1932-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin siyasi mühacirətinin Polşa dövrü başlamışdır. O, Ə.Topçubaşovla birlikdə 1934-cü ildə Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası sazişini imzalamış və Azərbaycanın mühacirətdə olan milli qüvvələrinin bir yerdən idarə olunmasına nail olmuşdur [23].

1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə M.Ə.Rəsulzadə Polşadan Fransaya, oradan İsveçrəyə, İngiltərəyə, nəhayət Rumıniyaya köçmüşdür. Müharibənin sonuna yaxın Münhendə gizli şəraitdə yaşayan M.Ə.Rəsulzadənin yaratdığı "Azərbaycan Demokrat Birliyi" cəmiyyəti azərbaycanlıların faşist əsirliyindən azad olunmasında, bir müddət sonra yaratdığı "Türkiyə-Azərbaycan" cəmiyyəti isə onların Türkiyəyə aparılmasında böyük işlər görmüşdür [23].

Müharibədən sonra, 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan M.Ə.Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbəri kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, eyni zamanda 1949-cu il fevralın 1-də bütün Azərbaycan mühacirlərini vahid mərkəz ətrafında birləşdirmək məqsədilə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratmışdır [9; 10; 15].

Ankara Universitetinin tibb fakültəsinin klinikasında şəkər xəstəliyindən müalicə alan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış üç dəfə "Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!" deyərək əbədiyyətə qovuşmuşdur. Mart ayının 7-də saat 22:45-də Ankara radiosu Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin vəfat etdiyini təəssüf hissi ilə bütün dünyaya bildirmişdir. O, Ankarada, Əsri qəbristanlığında dəfn edilmişdir [26].

Bütün ömrünü xalqına həsr edən bu dahi şəxsiyyətin vəfatı ilə bağlı Türkiyədə "Dünya", "Birlik", İranda "Aram", "İrani-Nov" qəzetlərində, Almaniyada yayımlanan "Azadlıq" radiosunda və Qərbi Avropa ölkələrində çoxlu sayda nekroloq çap olunmuşdur [27].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müasiri Azərbaycan istiqlal hərəkatı tarixinin həm yaradıcısı, həm də bilavasitə fəal iştirakçısı və tədqiqatçısı kimi tanınan Mirzə Bala Məmmədzadə «Qələm, kəlam və məfkurə ustadımız»- deyə müraciət etdiyi Rəsulzadənin mütəfəkkir və inqilabçı, siyasət və dövlət adamı, mühərrir, ədib və natiq bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirmişdir [25, s.12].

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Məhəmməd Əmin Rəsulzadə şəxsiyyətinə hörmət etdiyini, ehtiramla yanaşdığını dəfələrlə nümayiş etdirmişdir. Ümummilli lider Türkiyəyə səfər edərkən Rəsulzadənin məzarını ziyarət etmiş, ona olan ehtiramını nümayiş etdirmişdir [7; 6; 10; 17]. Ulu Öndərin Məhəmməd Əmin bəyin anadan olmasının "110 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 29 dekabr 1993-cü il tarixli 79 nömrəli fərmanı da xalqımızın XX əsr tarixinin yaşadılması baxımından çox dəyərlidir.

Bu gün də bu münasibət Ulu Öndərin davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin təmsalında bir daha nümayiş olunmuşdur. Prezident İlham Əliyevin dilindən desək, Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadimdir. Onun Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 22 noyabr 2023-cü il tarixli sərəncamı da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, Cümhuriyyət liderlərinin xidmətlərinə verilən böyük qiymətdir, dövlət başçımızın Cümhuriyyət tariximizin öyrənilməsinə göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

Düz 106 il əvvəl M.Ə.Rəsulzadə və onun məsləkdaşları ilə birgə qaldırılmış istiqlal bayrağı, 71 illik fasilədən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin Vətən təəssübkeşliyi və sevgisi sayəsində 1990-cı ildə istiqlal meydanlarında yenidən görünərək ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilmiş, daha sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının bayrağı kimi yenidən dalğalanmağa başlamışdır.

Bu gün isə Ali Baş Komandan İlham Əliyev apardığı uğurlu xarici siyasətinin nəticəsi kimi keçən əsirdən yarımçıq qalan mübarizəmizi şanlı qələbə ilə yekunlaşdırmış və müzəffər Ordumuzun

cəsurluğu sayəsində 44 günlük “dəmir yumruq” əməliyyatı ilə qazanılmış Zəfərin nişanəsi olan üç-rəngli bayrağımız işğaldan azad olmuş torpaqlarda dalğalandırılmışdır.

Nəticə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bütün həyatını xalqına və xalqının gələcəyinə həsr etmişdir. O, son nəfəsinə qədər canından çox sevdiyi Vətəni Azərbaycandan və bir də onun mühacirətə getmə-sindən sonra dəhşətli hadisələrlə üzləşən ailəsindən çox nigaran qalmışdır. M.Ə.Rəsulzadə kimi ailəsi də Stalin repressiyalarından kənarda qalmamış, oğlu Rəsul 20 yaşında güllələnmiş, bütün ailəsi və qohumları Qazaxıstana sürgünə göndərilmişdir. Sürgündə M.Ə.Rəsulzadənin analığı Maral xanım, hə-yat yoldaşı Ümmülbanu xanım vəfat etmiş, qızı Lətifə soyuqdan donaraq dünyasını dəyişmişdir. Digər qızı Xalidə Bakıya qayıtdıqdan sonra itkin düşmüşdür. Yeganə sağ qalan oğlu Azər isə 1993-cü ildə Qazaxıstanda, Karaqanda dünyasını dəyişmişdir [18; 19; 20].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun silahdaşlarının bizə miras qoyub getdiyi böyük milli məf-kurənin gerçəkləşməsi və Azərbaycan xalqının eyni əzm, qeyrət və mətanətlə dirənərək yenidən qovuş-duğu müstəqilliyinin daimi olması diləyi ilə onun əziz xatirəsi önündə hörmətlə baş əyir, ruhu şad olsun deyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Akif Nəsirli, Məmməd Əmin Rəsulzadə - 138 / Paralel.az, 31-01-2022. URL: <https://paralel.az/az/article/304081> [12.02.2024].
2. Allahverdiyeva Sürəyya, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərində Qarabağ tarixinə nəzər // Geostrategiya, 18.05.2021. URL: <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=162> [12.02.2024].
3. Almaz. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kim olub? / Xalq Cəbhəsi qəzeti, 28 may 2013-cü il, s.10. URL: anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2013/may/311839.htm [12.02.2024].
4. 6 mart Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölüm günüdür - Faktlar Və Faciələr / Modern.az, 6 mart 2008. URL: <https://modern.az/aktual/158978/6-mart-mehemmed-emin-resulzadenin-lum-gunudur-faktlar-ve-facieler/> [12.02.2024].
5. "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!" / Sputnik Azərbaycan, 31.01.2017. URL: <https://sputnik.az/20170131/resulzadenin-133-yasi-olur-408656267.html> [12.02.2024].
6. Bu gün Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anım günüdür / Yeni Çağ, Mart 06 2022. URL: <https://yenicag.az/bu-gun-mehemmed-emin-resulzadenin-anim-gunudur/> [12.02.2024].
7. Heydər Əliyev Məmməd Əmin Rəsulzadə haqda nə demişdi? / BiG.Az xəbər saytı, 31 yanvar 2014. URL: <https://big.az/171460-heyder-eliyev-memmed-emin-resulzade-haqda-ne-demisdi-video.html> [12.02.2024].
8. Həsənov Murtəza, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət idarəçiliyi, Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları dergisi cilt: 1- sayı: 1- temmuz 2018, s.16-22.
9. Qan Turalı, Məhəmmədəmin, Məhəmməd Əmin, yoxsa Məmməd Əmin? / Aydın Yol, 16.03.2022. URL: <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/2282/Mehemmedemin-Mehemmed-Emin-yoxsa-Memmed-Emin> [12.02.2024].
10. Mehdiyeva Gülşən, Dahi mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə / Azerbaijan Realities, 2016-02-03. URL: <https://a-r.az/az/article/11100> [12.02.2024].
11. Mahmudov Yaqub, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi / “Xalq qəzeti”.-2014.-1 fevral.-N 21.-S.5.
12. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - Həyatı, fəaliyyəti / Ədalət qəzeti, 31 yanvar 2014. URL: <https://www.adalet.az/mobil/33166> [12.02.2024].
13. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimdir? / Toplum.tv, 6 mart 2017. URL: <https://toplum.tv/siyaset/mehemmed-emin-resulzade-kimdir-videosoru> [12.02.2024].
14. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Məhəmməd_Əmin_Rəsulzadə [12.02.2024].
15. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - 139 / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin saytı, 31 yanvar 2023. URL: <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/4237>; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) / AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun saytı, URL: <http://tarixinstitutu.az/personalities/view/104> [12.02.2024].

16. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri. V cild (1918 – aprel, 1920) Bakı, Qanun nəşriyyat, 2014, 564 s.
17. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”ni “Məmməd Əmin” yazanlara cavabım - Nəsiman Yaqublunun araşdırması / Moderator.az, 20 noyabr 2023. URL: <https://moderator.az/az/arasdirma/706457/mehemmed-emin-resulzadeni-memmed-eminyazanlara-cavabim-nesiman-yaqublunun-arasdirmasi/> [12.02.2024].
18. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – həyatını Azərbaycana adanmış ulu öndər / Sciencearc, 30 yanvar 2021. URL: <https://sciencearc.com/mehemmed-emin-resulzade/> [12.02.2024].
19. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. URL: <https://www.bioqrafiya.com/2018/08/mehemmed-emin-resulzade.html> [12.02.2024].
20. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə / Ensiklopediya.az, 18 dekabr 2018. URL: <https://www.ensiklopediya.az/az/mehemmed-emin-resulzade> [12.02.2024].
21. Məmmədova H. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı, Nağıl evi, 2006, 134 s.
22. Mirişli Elşən, İstiqlal tariximizdə Məmməd Əmin Rəsulzadə / Türkünstan.az, 12 Dekabr 2023. URL: <https://www.turkustan.az/news/authors/67484> [12.02.2024].
23. Mürşüdlü Mələhət, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə irsində təlim – tərbiyə məsələləri / Azərbaycan müəllimi, 31 Yanvar 2020. URL: <https://muallim.edu.az/news.php?id=9586> [12.02.2024].
24. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild, 1903-1909). İkinci nəşri. Bakı. “Təhsil”, 2014, 480 s.
25. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild (1903-1909). İkinci nəşri. Bakı, “Təhsil”, 2014, 480 s.
26. Rəsulzadənin Ankarada məzarı haqqında bilmədikləriniz / BBC News Azərbaycanca, 27 may 2022. URL: <https://www.bbc.com/azeri/articles/cj5jvnn93eo> [12.02.2024].
27. Tarixi yaradanlar: Məmməd Əmin Rəsulzadə / Xalq qəzeti, 15.11.2023. – URL: <https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/148300-tarixi-yaradanlar-memmed-emin-resulzade> [12.02.2024].
28. Yaqublu Nəsiman, Azərbaycan Cümhuriyyəti: Dövlətimiz niyə Azərbaycan adlanıb? // Ədəbiyyat qəzeti. - 2023.- 27 may. - № 20. - S. 14.
29. Yaqublu Nəsiman. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, “Nurlan” Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2018, 504s.
30. Yaqublu Nəsiman. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı, “Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrifiya mərkəzi, 104 s.
31. Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. Баку, Элм, 1998, 616 с.

ГУЛЬШАН ГУСЕЙНОВА

Заведующий отделом Азербайджанского военно-исторического музея

**О ЖИЗНИ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
МОХАММЕД ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ, ИДЕОЛОГА И ЛИДЕРА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ**

В статье на основе авторитетных источников и литературы проанализированы жизнь и государственная деятельность видного общественно-политического деятеля Мохаммед Эмина Расулзаде, оказавшего большие заслуги в реализации идей независимости нашего народа, в возрождении национально-государственного устройства на основе исторических традиций государственности Азербайджана, внесшего достойный вклад в историю нашей литературно-общественной мысли своей политической публицистикой. Видный политический и государственный деятель М.Э.Расулзаде - один из тех, кто с большим предвидением восстановил нашу национальную независимость, заложив первый камень в фундамент Азербайджанской Демократической Республики в форме многопартийного демократического государства на Востоке.

Его многогранная деятельность, богатое литературно-политическое наследие, научно-теоретические взгляды очень ценны с точки зрения изучения истории Азербайджана первой половины XX века, особенно периода трех революций в Российской Империи (1905-1907-е гг.,

Февральской и Октябрьской революций 1917 г.) и периода становления и деятельности государственного устройства в национальном, независимом Азербайджане.

Ключевые слова: Южный Кавказ, независимость, Азербайджанская Демократическая Республика, исторические личности, геноцид, Карабах, Армения.

GULSHAN HUSEYNOVA

Head of Department of the Azerbaijan Military History Museum

**ABOUT THE LIFE AND GOVERNMENT ACTIVITIES OF
MOHAMMED EMIN RASULZADE, IDEOLOGIST AND LEADER
OF THE AZERBAIJANI NATIONAL LIBERATION MOVEMENT**

The article, based on authoritative sources and literature, analyzes the life and state activities of the prominent social and political figure Mohammed Emin Rasulzade, who made great contributions to the implementation of the ideas of independence of our people, in the revival of the national state structure based on the historical traditions of statehood of Azerbaijan, who made a worthy contribution to history our literary and social thought with its political journalism.

Prominent political and states man M.E. Rasulzade is one of those who, with great foresight, restored our national independence, laying the first stone in the foundation of the Azerbaijan Democratic Republic in the form of a multi-party democratic state in the East.

His multifaceted activities, rich literary and political heritage, scientific and theoretical views are very valuable from the point of view of studying the history of Azerbaijan in the first half of the 20th century, especially the period of three revolutions in the Russian Empire (1905-1907, February and October revolutions of 1917) and the period of formation and activity of the state structure in national, independent Azerbaijan.

Keywords: South Caucasus, independence, Azerbaijan Democratic Republic, historical figures, genocide, Karabakh, Armenia.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hacı Həsənov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

İRADƏ NURİYEVƏ

Siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Azərbaycan
iradanuri@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5309-0009

**POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ YENİDƏNQURMA İŞLƏRİ
VƏ “BÖYÜK QAYIDIŞ” PROQRAMI**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/57-63>

“Postmüharibə dövründə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində yenidənqurma işləri və “Böyük Qayıdış” proqramı” adlı məqalədə postmüharibə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun bərpası, insanların öz doğma yurdlarına qayıtması, onların rifahlarının yaxşılaşdırılmasından bəhs edilir. Məşğulluğun və əmək məhsuldarlığının təmin edilməsi üzrə sistemli tədqiqatlar və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi və icrası izah edilir. Postmüharibə dövründə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də məcburi köçkünlərin erməni işğalından azad edilmiş torpaqlarımıza qayıtması - “Böyük Qayıdış” proqramının həyata keçirilməsidir. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” modelləri erməni işğalından azad edilmiş ərazilərimizin yenidən qurulması modelləridir.

Açar sözlər: Qarabağ, postmüharibə dövrü, “Böyük Qayıdış”, “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd”, məcburi köçkünlər.

Giriş. 44 günlük Vətən müharibəsi Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və xalqımızın həmrəyliyi ilə Azərbaycan Milli Ordusunun qəhrəmanlığı sayəsində Zəfərlə bitdi. 30 ilə yaxın bir müddətdə Ermənistan dövlətinin işğalı altında qalan Azərbaycan torpaqları tamamilə və vəhşicəsinə dağıdılmışdır. Postmüharibə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun bərpası və insanların öz doğma yurdlarına qaytarılması, onların rifahının yaxşılaşdırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün sistemli tədqiqatların aparılması və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Aparılan bərpa işləri iqtisadi və sosial baxımdan sərfəli olduğundan Prezident İlham Əliyev bu ərazilərə səfərlər edir. Ölkə başçısı səfərləri zamanı çıxışlarında bəzi iqtisadi layihələrin başladığını və başa çatdığını bildirərək qeyd edirdi ki, bu layihələr: avtomobil və dəmir yollarının çəkilməsi, su elektrik stansiyalarının, hava limanlarının tikilməsi və digər mühüm iqtisadi layihələr tam şəkildə Azərbaycan dövlətinin hesabına maliyyələşdirilir. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda icra edilən ilk layihələrdən biri 16 noyabr 2020-ci ildə Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun, 14 yanvar 2021-ci ildə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun 27-ci km-də Füzuli-Şuşa yolunun, həmçinin Füzuli rayonunda hava limanının, 14 fevral tarixində Füzulidə Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin, Zəngilanın Ağalı kəndində “Ağıllı kənd”in, martın 15-də Füzuli-Hadrut avtomobil yolunun, Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yolunun, aprelin 26-da Zəngilanda Beynəlxalq Hava Limanının, Horadiz-Zəngilan avtomagistral yolunun, Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu üzərində - Murovdağda inşa olunacaq tunelin, avqustun 16-da Kəlbəcər-Laçın avtomobil yolu üzərində tikiləcək tunelin, Laçın hava limanının və s. layihələrin təməli qoyulmuş, daxili əhəmiyyətə malik olan 700 km uzunluğunda yolların çəkilişi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bundan başqa, 2021-ci il fevralın 14-də Laçın rayonunun Gələbird kəndində ilk infrastruktur layihəsi kimi su elektrik stansiyasının açılışı olub və digər mühüm iqtisadi proqramların icrası müəyyən edilib [2, s.419].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin postmüharibə dövründə Qarabağın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də məcburi köçkünlərin erməni işğalından azad edilmiş torpaqlarımıza qayıtması - “Böyük Qayıdış”ın həyata keçirilməsidir. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” modelləri erməni işğalından azad olunmuş ərazilərimizin yenidən qurulması modelləridir. Yeni modelin həyata keçirilməsi üçün seçilmiş ilk kənd Zəngilanın Ağalı kəndi müəyyən edilmişdir.

28 may 2021-ci il tarixində Ağdamın Baş Planı – işğaldan azad edilmiş torpaqlarda ilk baş plan təsdiq olundu. 2021-ci il avqustun 16-da Prezident İlham Əliyev Kəlbəcər və Laçın rayonlarına səfəri zamanı demişdir: “Yenidənqurma, bərpa işlərinə artıq start verilib, bu da əsas vəzifələrdən biridir. Keçmiş məcburi köçkünləri azad edilmiş torpaqlara tədricən qaytarmaq da gündəlikdə duran məsələdir. Mən artıq bildirmişəm, Zəngilan rayonunda bir neçə aydan sonra artıq birinci qrup keçmiş köçkünlər yerləşəcək. Eyni zamanda Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarında da pilot kəndlər seçildi. Artıq işlər gedir ki, o kəndlərin bərpasına start verək və vətəndaşları oraya qaytaraq” [10].

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yeni iqtisadi rayonlaşdırma tədbirləri həyata keçirilir. Prezidentin Sərəncamı ilə 14 iqtisadi rayon yaradılıb. Səfərləri zamanı Prezident İlham Əliyev həm də onu qeyd elədi ki, “onlardan ikisinin – Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması tarixə əsaslanır. Belə ki, hər iki bölgə bizim əzəli torpaqlarımızdır. Qarabağ iqtisadi rayonunda bütün Qarabağ bölgəsinə aid olan rayonlar birləşdi. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda Şərqi Zəngəzura aid olan rayonlar birləşdi. Qərbi Zəngəzur Ermənistanın nəzarəti altındadır və Zəngəzur dəhlizinin açılışı nəticəsində vətəndaşlarımız öz əzəli torpaqlarımıza qaytarılacaq. Çünki bizim vətəndaşlarımız ... təkcə Zəngəzur mahalından yox, Göyçə mahalından da ... zorla qovulmuşlar və onların tam haqqı var ki, gedib öz dədə-baba torpaqlarında yaşasınlar” [10]. Qarabağ müharibələri Azərbaycan dövləti və cəmiyyəti üçün həm sosial-iqtisadi, həm də sosial-psioloji, ekoloji, siyasi və s. problemlər yaradıb. Postmüharibə dövrdə münafişlərin təkrarlanma riskini minimuma endirmək, sosial, siyasi və iqtisadi institutlara inamı bərpa etmək üçün dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini nəzərə almaqla əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək imkanlarını artırmaq mühüm məsələlərdən biridir.

UNDP (BMTİP) (United Nations Development Programme/Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı) tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, postmüharibə dövründə sülhün bərpası üçün hərbi əməliyyatların və zorakılığın dayandırılması, sülh müqavilələrinin imzalanması, demobilizasiya, tərk-silah və reinteqrasiya, qaçqınların və məcburi köçkünlərin geri qaytarılması, ərazidə dövlətin iş mexanizminin əsasını yaratmaq, ərazidə barışıq və sosial inteqrasiyaya başlamaq, iqtisadi dirçəliş üçün zəmin yaratmaq lazımdır [12, s. 17]. Bu siyahıya aşağıdakıların əlavə edilməsi vacib hesab olunur:

- təhlükəsizlik (sərhəd nəzarəti, polis və digər aidiyyəti orqanlar);
- idarəetmə (regional və yerli hakimiyyət orqanlarının infrastrukturu, yeni kadrların işə qəbulu və lazımı təlimlərin keçirilməsi, vergi və ödəniş sistemlərinin bərpası);
- nəqliyyat (avtomobil, hava və dəmir yolu nəqliyyatı);
- təchizat (əhəlinin ərzaq və digər istehlak malları ilə, müəssisələrin işə xammal və avadanlıqlarla, ilk növbədə tikinti materialları ilə təmin edilməsi);
- kommunikasiyalar (telefon rabitəsi, radio və televiziya verilişləri, poçt xidməti);
- banklar və maliyyə (sənaye, kənd təsərrüfatı və mülki inşaat kreditləri, istehlak kreditləri);
- təhsil (ümumi və orta ixtisas məktəbləri, məktəbəqədər təhsil müəssisələri, peşə hazırlığı mərkəzləri);
- səhiyyə (xəstəxanalar, poliklinikalar, dispanserlər) [1; 7, s.17-18].

Azərbaycanda qeyd olunan məsələlərin bəziləri öz həllini tapsa da, bəzilərinin həyata keçirilməsi üçün dağıntıların səviyyəsindən, münafişlərin davam etmə müddətindən, formalaşmış sosial-psioloji vəziyyətdən asılı olaraq zaman tələb olunur.

Respublika Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi əsasında 5 milli prioritet müəyyənləşdirilmişdir. Onlardan biri də işğaldan azad edilmiş ərazilərə “Böyük Qayıdış”dır. Bu prioritetin həyata keçirilməsi üçün 2 məqsəd qarşıya qoyulmuşdur: davamlı köçürmə və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyaya nail olmaq. Respublika Prezidenti 2021-ci il noyabrın 24-də işğalçılar tərəfindən dağıdılmış ərazilərdə bərpa işlərinin aparılması prosesinin sistemli və mərhələli şəkildə, vahid strategiya əsasında həyata keçirilməsi məqsədilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli üçün Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Fərman imzalayıb. Əlaqələndirmə Qərargahının nəzdində yaradılmış İdarələrarası Mərkəzdə müxtəlif dövlət strukturlarının nümayəndələrini təmsil edən İşçi qrupları fəaliyyət göstərir. Əlaqələndirmə Qərargahı müvafiq dövlət orqanlarının rəyləri əsasında hər bir məsələyə kompleks yanaşmanı təmin edir. Əlaqələndirmə Qərar-

gahının qarşıya qoyduğu hər bir məqsəd üzrə tədbirləri, icra müddətlərini və məsul qurumları əks etdirən bir sıra sənədlər qəbul edilib.

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın layihəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, onların ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, yüksək sosial rifahə nail olunması məqsədilə hazırlanmışdır. Bu layihə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin səmərəli həlli üçün hazırlanan Əlaqələndirmə Qərargahının Strateji Fəaliyyət Planında tapşırıq kimi qeyd edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və inkişafı ilə bağlı Konsepsiyası” əsasında “Dövlət Proqramı”nın layihəsi hazırlanmış, mütərəqqi beynəlxalq təcrübə və işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi potensialı nəzərdən keçirilmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə bağlı aparılan mütərəqqi islahatlardan biri də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəliklərinin yaradılmasıdır. Xüsusi nümayəndəliklərin yaradılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq işlərinə nəzarətin gücləndirilməsinə, hesabatlılığın artırılmasına, layihələrin vahid dövlət siyasətinə uyğun həyata keçirilməsinə xidmət edir. İlk mərhələdə Prezident İlham Əliyevin Şuşa və Ağdam rayonlarının işğaldan azad edilmiş hissəsinə xüsusi nümayəndələri təyin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 4 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri haqqında Əsasnamə”yə əsasən müvafiq ərazinin müəyyən edilmiş hədəflərə uyğun olaraq inkişafını təmin etmək, perspektiv inkişafı ilə bağlı hədəflərə nail olunması məqsədilə dövlət orqanlarının (qurumlarının) müvafiq ərazinin müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun inkişafını, perspektiv inkişafı ilə bağlı məqsədlərə nail olunmasını təmin etmək, onların yerli bölmələrinin fəaliyyətini əlaqələndirmək, müvafiq ərazidə mülkiyyətin mühafizəsini, dövlət əmlakından səmərəli istifadəni, habelə sahibkarlıq, şəhərsalma, tikinti və digər sahələrdə fəaliyyətin həyata keçirilməsini təşkil etmək xüsusi nümayəndəliyin əsas fəaliyyət istiqamətləridir. Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmanı təmin etmək məqsədi ilə həyata keçiriləcək tədbirlər 4 mərhələdə icra olunacaq: 1) idarəetmə və təhlükəsizlik; 2) infrastruktur məsələlərinin həlli; 3) sosial xidmətlərin fəaliyyətinin təmin edilməsi; 4) iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı məsələlərinin həlli. İşğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası üçün əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Məcburi köçkünlərin öz doğma ərazilərinə “Böyük Qayıdış”ının və məskunlaşmasının təmin edilməsi;
2. İnfrastruktur təminatının bu regionun 4 davamlı logistik imkanlarına uyğunlaşdırılması;
3. Əhalinin geri qayıdışı zamanı sosial ədalət və mülkiyyət hüquqlarının bərpası prinsipinə əməl olunması;
4. İqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin olunması;
5. Tələb olunan investisiyaların həcmnin optimallaşdırılması;
6. Dövlət xərclərinin azaldılması məqsədilə bərpa prosesinə özəl, həmçinin yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, xüsusilə dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə olunması;
7. Bərpa və yenidənqurma prosesində müasir texnologiyaların və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin geniş tətbiq edilməsi və bu həllərin ölkənin digər regionlarında da həyata keçirilməsi üçün pilot səciyyəsi daşması;
8. Ərazilərin bərpası prosesinin yerli istehsalat daha çox tələb yaratması və beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının artımının stimullaşdırılması [2, s.432-433].

Qarabağın bərpası və orada iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əsas məqsədlərdən biri də məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sözlərinə görə, minalardan təmizləndikdən və infrastrukturun bərpasından sonra azərbaycanlıların işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıtması 2022-ci ildən planlaşdırılır [3]. Şuşanın tarixi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlanmış yeni planına əsasən ilkin mərhələdə simvolik olaraq 2020 nəfər şuşalı geri dönəcəkdir [4]. 2023-cü il martın 16-da 20 məcburi köçkün ailəsi Talış kəndinə qayıtdı [11]. 18 avqust 2023-cü ildə Füzuli şəhərinə ilk köç (90 nəfərdən ibarət 25 ailə) baş verdi [6]. Şərqi Zəngəzur iqtisadiyyatının Birinci, İkinci və Üçüncü Ağalı kəndlərinin Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə məskunlaşılan ilk kənd-

lərə çevrilməsi planlaşdırılır. Ağalı kənd məskunlarının ilk qrupu 2022-ci il iyulun 19-da Zəngilana köçürüldü [5]. Laçın şəhərinə ilk köç 27 may 2023-cü ildə olmuş, 20 laçınlı ailə (97 nəfər) geri qayıtmışdır [8]. 2023-cü il avqustun 25-də Laçının Zabux kəndinə I Qarabağ müharibəsi şəhidinin ailəsi də daxil olmaqla 20 ailə (88 nəfər) geri qayıdıb [9]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin potensialı və müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla 4 regional mərkəzin yaradılması nəzərdə tutulur: Ağdamda sənaye, Cəbrayıl-da logistika və ticarət, Şuşada mədəniyyət və turizm, Kəlbəcərdə mədənçilik və turizm mərkəzləri. Postmüharibə dövründə iqtisadi siyasət milli və sektoral çərçivələr əsasında həyata keçirilir. Bu ərazilərdə hasilat sənayesi, alternativ enerji, mineral suların və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, turizm və nəqliyyat, tikinti məhsullarının istehsalı, təhsil, informasiya və kompyutor texnologiyaları, yerli xammal əsasında tikinti məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşan regional profillərin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, postmüharibə dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə görülmüş və görülməkdə olan işlər aşağıdakılardır:

Ağdam

- Ağdam Sənaye Parkının təməli qoyulub;
- Açıq səma altında İşğal və Zəfər muzey-komplekslərinin və Mərkəzi meydanın təməli qoyulub;
- 1-ci yaşayış binasının və 1 nömrəli məktəbin təməli qoyulub;
- 44 km-lik Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun tikintisi davam edir;
- “Ağdam-1” və “Ağdam-2” yarımstansiyalarının tikintisi davam edir;
- Ağdam Xüsusi Nümayəndəliyinin müvəqqəti düşərgəsinin tikintisi davam edir;
- Ağdam-Xındırstan enerji xəttinin çəkilməsi davam edir;
- Bərdə-Ağdam dəmir yolunun yenidənqurulması davam edir;
- “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamda inkişaf impulsarı” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirilib;
- “Yolumuz Ağdama” adlı müntəzəm səfərlər təşkil edilir.

Xocavənd

- Dördzolaqlı Hadrut-Cəbrayıl, Hadrut-Füzuli avtomobil yollarının təməli qoyulub;
- “Hadrut” yarımstansiyasının təməli qoyulub. Füzuli rayonundakı 110/35/10 kV-luq “Şükürbəyli” yarımstansiyasından “Hadrut” yarımstansiyasına qədər uzunluğu 27 km olan 35 kV-luq ikidövrəli hava xətti çəkilib;
- Şuşa şəhərinin qısa vaxtda elektrik enerjisi ilə təmin olunması üçün 35/10 kV-luq “Daşaltı” yarımstansiyası inşa edilib. Yarımstansiyanı qidalandırmaq üçün “Hadrut” yarımstansiyasından 53,3 km uzunluğunda elektrik veriliş xətti çəkilib. “Hadrut” – “Daşaltı” elektrik veriliş xətti vasitəsilə ilkin mərhələdə Şuşa şəhərinin, Xocavənd rayonunun bəzi kəndlərinin və ətraf ərazilərdəki mühüm strateji obyektlərin, eyni zamanda bu istiqamətdə aparılan yol infrastrukturu və digər tikinti işlərinin elektrik təchizatı təmin edilib;
- Hadrutda məscidin tikintisinə başlanılıb.

Cəbrayıl

- “Araz Vadisi İqtisadi Zonası”nın təməli qoyulub;
- “Cəbrayıl” yarımstansiyası istifadəyə verilib;
- Lacın və Kəlbəcər rayonlarında hazırda su-elektrik stansiyalarının bərpa işləri davam edir;
- Tərtər rayonunda Suqovuşan su-elektrik stansiyasının fəaliyyəti təmin edilib;
- Zəfər və İşğal muzeylərinin təməli qoyulub;
- Cəbrayıl şəhərində ilk çoxmənzilli yaşayış məhəlləsinin təməli qoyulub;
- 960 şagirdlik akademik Mehdi Mehdişadə adına tam orta məktəbin və Cəbrayıl Rayon Mərkəzi Xəstəxanasının təməli qoyulub;
- Dövlət Sərhəd Xidmətinin hərbi hissə kompleksinin açılışı olub;
- 110/35/10 kV-luq “Cəbrayıl” yarımstansiyasının açılışı olub;
- Füzulidəki “Şükürbəyli” yarımstansiyasından Cəbrayıl rayonuna uzunluğu 31 km olan 110 kV-luq ikidövrəli 1-ci və 2-ci “Cəbrayıl” hava xətləri çəkilib;

- Cəbrayıl "KamAz" ASC ilə "Gəncə Avtomobil Zavodu" İstehsalat Birliyinin birgə servis mərkəzinin təməli qoyulub;
- Cəbrayıl Memorial Kompleksinin və Cəbrayıl şəhərinin bərpasının təməli daşı qoyulub.

Tərtər

- Tərtər rayonunun Suqovuşan qəsəbəsinə və Talış kəndinə gedən avtomobil yollarının açılışı olub;
- Talış-Tapqaraqoyunlu-Qaşaltı-Naftalan avtomobil yolunun təməli qoyulub;
- "Suqovuşan-1" və "Suqovuşan-2" kiçik su-elektrik stansiyalarının yenidənqurma işləri tamamlanıb;
- Vətən müharibəsi Memorial Kompleksinin və Zəfər Muzeyinin təməli qoyulub.

Füzuli

- Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa Zəfər yolunda işlər davam edir və Daşaltı kəndinin ərazisindən keçən hissəsində inşa olunacaq tunnelin təməli qoyulub;
- Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi davam edir;
- Uzunluğu 100 km olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun təməli qoyulub;
- 110/35/10 kV-luq "Füzuli" yarımstansiyası istifadəyə verilib.

Şuşa

- 110/35/10 kV-luq "Şuşa" yarımstansiyası istifadəyə verilib;
- Şuşada 960 şagirdlik 1 saylı ümumtəhsil məktəbinin təməli qoyulub;
- Şuşada yeni məscidin təməli qoyulub;
- Şuşa şəhərində "Qarabağ" hotelinin açılışı olub;
- Şuşa şəhərində dahi Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin büstünün açılışı olub;
- Şuşa şəhərində dahi Azərbaycan şairi və ictimai-xadimi Molla Pənah Vəqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra açılışı olub;
- Xalq artisti Bülbülün Şuşa şəhərindəki ev-muzeyinin bərpa işlərindən sonra açılışı olub;
- Şuşa şəhərində görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışı olub;
- Şuşada "Hotel və Konfrans Mərkəzi"nin təməli qoyulub.

Kəlbəcər

- Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu üzərində Murov dağında inşa olunacaq 11,6 km tunnelin təməli qoyulub;
- 110/35/10 kV-luq "Kəlbəcər" yarımstansiyası istifadəyə verilib;

Laçın

- Laçın rayonunda 8 meqavatt gücündə olan "Gələbird" su-elektrik stansiyası istifadəyə verilib;
- Kəlbəcər-Laçın avtomobil yolu üzərində tikiləcək 3,4 km uzunluğundakı tunnelin təməli qoyulub;
- Laçın Beynəlxalq Hava Limanının təməli qoyulub;
- Uzunluğu 51 km olan İstisu-Minkənd yolunun yenidən çəkilməsi işlərinə başlanılıb.

Zəngilan

- Zəngilanın 1-ci, 2-ci, 3-cü Ağalı kəndlərini əhatə edən birinci "Ağıllı kənd" layihəsinin təməli qoyulub;
- Zəngilanda Beynəlxalq Hava Limanının 2021-ci ilin aprel ayında təməli qoyulub, 2022-ci il 20 oktyabrda açılış mərasimi keçirilib;
- Ümumi uzunluğu 124 km olan Zəngilan-Horadiz avtomobil yolunun təməli qoyulub [2, s.436-439].

Nəticə. Bütün bunlar Qarabağın müasir həyatının reallıqlarıdır. Göründüyü kimi, Vətən müharibəsində Qələbədən sonra Qarabağa və ətraf rayonlara qayıdış böyük ictimai-siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən prosesə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin elan etdiyi "Böyük Qayıdış" 44 günlük Vətən müharibəsindəki Zəfərdən sonra Azərbaycan xəritəsinin tam mənzərəsinin yaradılmasına, regionda və onun ətrafında yeni nəqliyyat – logistika qovşaqlarının formalaşdırılmasına və iqtisadi-mədəni inkişafın təmin edilməsinə geniş üfüqlər açan hərəkət səviyyəsində mövcud olan dövlət əhəmiyyətli bir proqramdır. Buna görə də "Böyük Qayıdış" Azərbaycan üçün

mahiyyət etibarı ilə həm regional, həm də beynəlxalq miqyaslı hadisədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən 15 iyun 2021-ci il Milli Qurtuluş Günündə işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhərində imzalanmış Şuşa Bəyan-naməsi “Böyük Qayıdış” epopeyası ideyalarının gerçəkləşdiriləcəyinin möhkəm təminatıdır. Azərbaycan-Türkiyə birliyi uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyevin “Bir millət - iki dövlət” ideyasının beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlərdə çətin sınaqlar nəticəsində bariz şəkildə təzahür edən sarsılmaz həmrəyliyin əyani təcəssümüdür.

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Qarabağın işğaldan azad edilməsi uğrunda Vətən müharibəsində verdiyi bəyanatlar qardaş ölkənin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevə və Azərbaycan xalqına hərtərəfli dəstəyinin canlı və ibrətamiz nümunəsidir. Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan müttəfiqliyi və həmrəyliyi “Böyük Qayıdış” epopeyasının alternativsiz dəstəyinin bariz ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nazim Müzəffərli, Eldar İsmayılov. Azərbaycanın postkonflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2010, 270 s.
2. Vətən müharibəsi tarixi. Şəxsiyyət faktoru (27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, 444 s.
3. "Azerbaijan to begin returning Nagorno-Karabakh refugees in 2022" / Alarabiya.news, 2021-09-24. URL: <https://english.alarabiya.net/News/world/2021/04/14/Azerbaijan-to-begin-returning-Nagorno-Karabakh-refugees-in-2022#:~:text=minute,Azerbaijan%20to%20begin%20returning%20Nagorno%20Karabakh%20refugees%20in%202022,last%20year%20from%20Armenian%20separatists> [09.01.2024].
4. "Azerbaijan plans for resettlement in Shusha". eurasianet.org (ingilis). 2022-09-02 tarixində arxivləşdirilib. URL: <https://eurasianet.org/azerbaijan-plans-for-resettlement-in-shusha> [09.01.2024].
5. "Ağalı sakinləri bu tarixdə Zəngilana qayıdır – RƏSMİ". modern.az (az.). 2022-07-22 tarixində arxivləşdirilib. URL: <https://modern.az/qarabag/358741/aali-sakinleri-torpaqlarina-qayidir-proses-basladi/> [09.01.2024].
6. "Füzuli şəhərinə yola salınmış ilk köç mənzil başına çatıb – YENİLƏNİB-1 – FOTO – VIDEO". apa.az. 18 avqust 2023. 2023-08-26 tarixində arxivləşdirilib. URL: <https://apa.az/az/social/fuzuli-seherine-ilk-koc-baslaiyb-781644> [09.01.2024].
7. Hoeffler, Anke; Ijaz, Syeda Shahbano; von Billerbeck, Sarah. 2011. Post-Conflict Recovery and Peacebuilding. Washington, DC: World Bank // World Bank. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/9184> License:CC BY 3.0 IGO [09.01.2024].
8. "Laçına ilk köç başladı" / Fed.az, 27 may 2023. 2023-06-03 tarixində arxivləşdirilib. URL: <https://fed.az/az/qarabag/lacina-ilk-koc-basladi-video-fotolar-165511> [09.01.2024].
9. "Laçının Zabux kəndinə ilk köç yola salınıb". apa.az. 25 avqust 2023. 2023-08-26 tarixində arxivləşdirilib. URL: <https://apa.az/az/sosial/lacinin-zabux-kendine-ilk-koc-yola-salinib-yenilenib-foto-782517> [09.01.2024].
10. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Kəlbəcər və Laçın rayonlarında olublar. 17.08.2021. URL: https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_ve_birinci_xanim_Mehriban_Aliyeva_Kelbecer_ve_Lacin_rayonlarinda_olublar___YENILANIB_2_VIDEO-1854117 [09.01.2024].
11. "Talış kəndinə ilk köç" / Trend, 16 mart 2023. 2023-05-28 tarixində arxivləşdirilib. <https://az.trend.az/azerbaijan/gundem/3723897.html> [09.01.2024].
12. UNDP, 2008. Crisis Prevention And Recovery Report 2008. Post-Conflict Economic Recovery Enabling Local Ingenuity, New York, 2008.

ИРАДА НУРИЕВА

*Доктор политических наук, профессор кафедры “Гуманитарных наук”
Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности*

**РЕКОНСТРУКЦИОННЫЕ РАБОТЫ И ПРОГРАММА «ВЕЛИКОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ»
НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье “Реконструкционные работы и программа «Великое возвращение» на освобожденных территориях Азербайджанской Республики в послевоенный период” говорится о восстановлении инфраструктуры территорий, освобожденных от оккупации в послевоенный период, возвращении людей на родные земли и улучшение своего благосостояния. Разъясняется проведение и реализация систематических исследований и соответствующих мер по обеспечению занятости и производительности труда. Одним из основных направлений стратегии социально-экономического развития Президента Азербайджана Ильхама Алиева в послевоенный период Карабаха является возвращение вынужденных переселенцев на наши земли, освобожденные от армянской оккупации – реализация программы “Великого возвращения”. Модели “Умный город” и “Умная деревня” – это модели восстановления наших территорий, освобожденных от армянской оккупации.

Ключевые слова: Карабах, послевоенный период, “Великое возвращение”, “Умный город”, “Умная деревня”, вынужденные переселенцы.

IRADA NURIYEVA

*Doctor of Political Sciences, professor at the
Department of Human Sciences of Azerbaijan State Oil and Industry University*

**RECONSTRUCTION WORK AND THE “GREAT RETURN” PROGRAM
IN THE LIBERATED TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
IN THE POST-WAR PERIOD**

The article “Reconstruction work and the “Great Return” program in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan in the post-war period” talks about the restoration of the infrastructure of the territories liberated from occupation in the post-war period, the return of people to their native lands, and the improvement of their well-being. Implementation and implementation of systematic studies and relevant measures on ensuring employment and labor productivity are explained. One of the main directions of the socio-economic development strategy of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev in the post-war period of Karabakh is the return of internally displaced persons to our lands freed from the Armenian occupation - the implementation of the “Great Return”. The “Smart City” and “Smart Village” models are models for the restoration of our territories liberated from the Armenian occupation.

Keywords: Karabakh, post-war period, “Great Return”, “Smart City”, “Smart Village”, forced migrants.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 yanvar 2024-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Nərinə Məmmədova, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

RAMİNƏ HÜSEYNLİ

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
h.ramina.m@gmail.com*

**AZƏRBAYCAN MİLLİ DÖVLƏT QURULUŞUNUN DİRÇƏLMƏSİ HƏRƏKATININ
UNUDULMAZ NÜMAYƏNDƏSİ – MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/64-68>

Ziyalı elitanın formalaşdırdığı milli ideologiya olmadan, millətin təşəkkülü mümkünsüzdür. Bir qayda olaraq, millətin xəyali surət və görünüşü, eləcə də milli maraqlar konsepsiyası məhz bu çevrədə müzakirə olunaraq formalaşır, daha sonra isə geniş kütlələrə ötürülür. İntelektual elita tərəfindən həzırlanan və milli maraqların ifadə forması olan millətçilik, faktiki olaraq “millət quruculuğu” layihəsidir.

Açar sözlər: milliyətçilik, milli hərəkət, milli ideologiya, milli qurtuluş, siyasi partiya, siyasi mübarizə.

*Tarixin yeni bir gözəl çağında
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.
Hər hansı bir ilin, ayın günündə
Azərbaycan istiqlalə erəcəkdir.*

M.Ə.Rəsulzadə

Giriş. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli kimlik axtarışları ümummüsləman kontekstindən kənara çıxmırdı. Bu baxımdan, islami dünyagörüş azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin düşüncəsinə hakim olaraq qalırdı və onlar özlərini türk deyil, müsəlman saymaqda davam edirdilər. XX əsrin başlanğıcında islam təkcə geniş xalq kütlələri deyil, həm də Azərbaycan ziyalıları üçün də başlıca kimlik forması olaraq qalırdı. Bu zaman Azərbaycan cəmiyyətində modernləşmə prosesləri gedirdi. 1905-1907-ci illərin inqilabi hadisələri, erməni – Azərbaycan münasibətlərinin kəskinləşməsi, Rusiyada ifrat sağ və qaragüruhçu qüvvələrin fəallaşması, eləcə də dünya miqyasında milli ideyaların populyarlaşması Azərbaycan türkləri arasında da milli hisslərin oyanışına təkan verdi. Məhz bu oyanışın təzahürü olaraq türkçülük məfkurəsi meydana çıxdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi həyatını müəyyənləşdirən Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının unudulmaz nümayəndələrindən biri Məmməd Əmin Rəsulzadə idi.

XX əsrin əvvəllərinin aydın mənzərəsini göstərmək üçün əvvəla Məmməd Əmin Rəsulzadənin dolğun ictimai və quruculuq fəaliyyətini, ədəbi-siyasi irsini dərinlən öyrənmək zəruridir. Azərbaycanın müstəqilliyini və suverenliyini əldə etmək üçün Məmməd Əmin Rəsulzadə azərbaycanlı ziyalıları ilə birlikdə ilk siyasi partiya “Hümmət” sosial-demokrat təşkilatını yaratdılar. Partiyanın üzvləri birinci Rus inqilabı dövründə tətillərdə fəal iştirak edirdilər və Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyasının Bakı komitəsi ilə birlikdə inqilabi vərəqlər buraxırdılar.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin bədii yaradıcılığını siyasi mübarizə formalarından biri hesab etmək olar. O, 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetindən başlamış, “Dəvət-Qoç”, “İrşad”, “Təkamül”, “Füyuzat”, “Tərəqqi” qəzetlərinin hamısında çox aktiv çıxış edirdi. Tədqiqatçı Vaqif Sultanlının fikrincə, “Məmməd Əmin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunun əsasını qoymuş və ədəbiyyatın bu özül ərzində ucalmasına təsir göstərmişdir” [5, s.14]. Məmməd Əmin Rəsulzadənin şerlərində ilk dövrün siyasi proqramı və ictimai tələblər əks olunmuşdur. Məsələn, ilk şerində öz həmvətənlərinə müəyyən tövsiyələr edib, bu cür müraciət edir “aç qulağını bir eşit bu sözləri”.

Bir az sonra Bakıda, ümumiyyətlə bütün Rusiyada baş verən siyasi hadisələr Məmməd Əminin fikrini və mövqeyini daha da dəqiqləşdirir. O, artıq sosial ədalətsizliyin və onun əsas dölü olan boğucu

mühitin dəhşətini dərk edib, bu vəziyyətlə barışmaq istəmir və özünü bütünlüklə azadlıq uğrunda mübarizəyə sərf etmək qərarına gəlir. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1906 -cı ildə yazdığı “Həsbi-hal” əsərində ilk siyasi platformasını və daxilində baş verən oyanma prosesini əks etdirir. O zaman Məmməd Əmin siyasi platformalı bir ideloq olmasa da, artıq oyanmış vətəndaş idi. Məmməd Əmin Vətənin belə bir çətin siyasi vaxtında kənara çəkilib, sakit güşədə dayana bilməzdi. Həmin anlarda Məmməd Əmin qəti qərar verdi və xalqın dərini çiyində gəzdirməyə and içdi. Fəaliyyətinin ilk illərindən və son nəfəsinə qədər Məmməd Əmin bu əqidə ilə yaşadı. O, ilk addımlarından etibarən azadlıq yolundan geri çəkilməyəcəyini qəti bildirir və özünü bu yolun fədailərindən biri hesab edirdi. Çox maraqlıdır ki, onun poetik inkişaf mərhələsində hər şey düşünülmüş siyasi bir xətt üzrə irəliləyirdi. Məmməd Əmin dünyanın qaranlığını gözəl dərk edərək, şəxsi fədakarlıq nəticəsində sonda əldə olunacaq azadlığı tam aydın şəkildə təsəvvür edirdi. Növbəti şəri elə beləcədə adlanırdı “Təsəvvürati-əhrəranı”, yəni azadlıq haqqında təsəvvürlər. O zaman Məmməd Əmin dünyanı bütünlüklə azad və məsud görmək arzusunda idi [4, s.25-26].

M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılıqla bərabər, çoxlu bədii tərcümələri də mövcuddur. Bu tərcümələr onun siyasi mübarizəsinin, azadlıq idealının tərkib hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tərcümə edəcəyi əsərlərin hamısını o özü seçir və idealına uyğun olanları və zamanənin tələblərinə cavab verənləri Azərbaycan oxucusuna çatdırmağa çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadənin bütün tərcümələri dövrünə görə mütərəqqi hadisə idi, çünki onun tərcümə seçdiyi əsərlərin həm ideyası, həm də onların tərcümə dili xüsusilə seçilirdi. O zaman bizdə poetik tərcümə artıq formalaşmışdı, lakin nəşr və elm dili hələ əsl axarına düşməmişdir.

XX əsrin ilk illəri Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatında ən ziddiyətli səhifələrindən biri idi. 1909-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə çarizm tərəfindən sıxışdırılıb, Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olur və İrana yollanır. Tehranda Rəsulzadə “İrane nou” qəzetinin nəşrinə başlayır. Öz məqalələrində o, şah rejiminin və Rusiyada çarizminin olduğu kimi, İranda da konstitusiyə hərəkətini boğmağa çalışan hiyləgər siyasətini ifşa etməyə çalışırdı.

1910-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə İran Demokratik Partiyasının üzvü olur. Sonralar Seyid Həsən Tağızadə Məmməd Əmin Rəsulzadə haqqında demişdir: “Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən Rəsulzadə olmuşdur” [3, s.9].

1911-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadə Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İranı tərk etməyə məcbur olub, Türkiyə mühacirətə gedirlər. Həmin zaman Türkiyədə Milli oyanış dövrü idi və gənc türk ingilabından doğan bu oyanış gələcəyə yeni ümidlər verirdi. O dövrdə yaradılan “Türk ocağı” mədəni-maarif cəmiyyətləri arasında ən təsirlisi idi. Sözü gedən ocağa türk ziyalılarının ən görkəmli nümayəndələri yığışırdılar. “Türk ocağı” cəmiyyətin fəaliyyətində Məmməd Əmin Rəsulzadənin böyük rolu vardır. Əsasən, türk dili məsələsi ilə bağlı yeridilən siyasətə münasibətini bir sıra məqalələrində bildirmişdir.

Əvvəla, Rusiyadakı türk xalqlarının daxilində baş verən obyektiv proseslər nəticəsində türkçülük məfkurəsi meydana çıxmışdı. Türkçülük ideologiyasının formalaşması, M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, ilk növbədə, keçmiş Rusiya imperiyasının türk xalqları arasında müşahidə olunan “milli ruhun güclü yüksəlişi” ilə bağlı idi. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türkçülüyn yaranması, Rusiya imperiyasının məzlum türk xalqlarının həm siyasi azadlıq, iqtisadi tərəqqi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymaq istəyinin təzahürü idi, həm də türk dünyasının Rusiya imperiyasının təcavüzkar müstəmləkə siyasətinə qarşı müdafiə reaksiyası idi. Digər tərəfdən, türkçülərin irəli sürdüyü “vahid türk milləti” anlayışı müxtəlif türk xalqlarının bir araya gəlməsinə təkan verməli və çarizmin ruslaşdırılma siyasətinə qarşı bir növ ideoloji maneə funksiyasını yerinə yetirməli idi. Qeyd etmək olduqca zəruridir ki, M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda məskunlaşdığı dövrdə türk xalqlarının siyasi düşüncəsinin sonrakı inkişafına önəmli təsir göstərmiş tarixi olaylarla əlamətdar oldu. Məmməd Əmin Rəsulzadə I Dünya müharibəsi ərəfəsində hələ ümumtürk kimliyi ilə Azərbaycan milli kimliyi arasında orta bir yol axtarışında idi. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadənin azərbaycanlıların etnik birlik kimi – “böyük türk millətinin” tərkib hissəsi, yoxsa müstəqil bir milli toplum olması haqqında fikirləri sürətlə dəyişirdi. Məhz belə bir yanaşma nəticəsində, o, türkçülük ideyalarına əsaslanaraq yeni orijinal konsepsiya – azərbaycançılıq məfkurəsini yaratdı. Yeni konsepsiya Azərbaycan türklərinin özəl milli kimliyi və milli dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını təşkil etdi. Sonradan Məmməd Əmin Rəsulzadə azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətini

izah edərək, yazırdı: “Azərbaycançılıq demək, böyük türk irqinə mənsub bir millətin istiqlalını qazanmaq üçün başlanmış şanlı bir mücadilə deməkdir” [2, s.48]. Beləliklə, I Dünya müharibəsi ərəfəsində Məmməd Əmin faktiki olaraq Azərbaycan türklərinin Osmanlı kimliyini qəbul etməsi və Osmanlı imperiyasının tərkibinə inteqrasiyasının əleyhinə çıxış edirdi və Azərbaycan türklərinin müstəqil millət olması fikrini artıq formalaşdırmışdı. 1914-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin “Dirilik” jurnalında çap etdiyi “Milli dirilik” adlı məqalələr silsiləsi azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılması yolunda çox mühüm bit mərhələ oldu. Faktiki, həmin məqalələr silsiləsi Azərbaycan ictimai fikrində millət haqqında baxışlar sistemini müasir elmin tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün edilmiş ilk cəhd kimi hesab etmək olar. Özü də bu ciddi addım o zaman atılmışdı ki, nə millətin, nə də onun dilinin adı hələ formalaşmamışdı. “Milli dirilik” adlı məqalələr silsiləsində Məmməd Əmin Rəsulzadə xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, yalnız “milli istiqlal millətlərin özəlliklərinin mühafizəsini təmin etmək iqtidarındadır [2, s.57].

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli mətbuatın yaranmasını təmin etdi. Bakıya döndəndən sonra 1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetinin nəşrinə başlayır və “Türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək” sözlərinin ilk dəfə qəzetin epigrafına çıxarır.

XX əsrin əvvəlləri güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi imperiyanın müstəmləkə ucqarlarında milli hərəkətlərin görünməmiş yüksəlişinə təkan verdi. Bolşeviklər bu yüksəlişin qabağını almağa cəhd göstərdilər və bu cəhdlər Azərbaycanda 1918-ci ilin mart hadisələrinə gətirib çıxardı. Bu hadisələr zamanı Bakı şəhəri və ətrafında, eləcə də Şamaxı, Quba və Lənkaran qəzalarında bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən 30 minə yaxın dinc azərbaycanlı əhalisi məhv edilmişdi. Bu qətləyam bolşeviklərin həmin ərazilərdə Azərbaycan əhalisinin sayını maksimum dərəcədə azaltmaq məqsədini daşıyırdı. Həmin dövərdə bolşeviklərin İ.Stalinin başçılığı altında Abşeron yarımadasını və Bakı quberniyasının digər Xəzərsahili bölgələrini Azərbaycandan qoparıb, Rusiya Federasiyasına birləşdirmək fikirləri var idi və bu istiqamətdə təhlükəli plan hazırlayırdılar. İ.Stalin iddia edirdi ki, Bakı neft rayonunun iqtisadi baxımından Azərbaycanın digər rayonları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və Bakını Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanımaqdan imtina edirdi. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

Həyat Məmməd Əmin Rəsulzadəni uzaqlara atsa da, o Bakıdakı dostlarını unutmurdu və İstanbuldan onlarla müntəzəm yazışmalar aparırdı. Bu yazışmalarda yeni bir siyasi partiyanın yaradılması fikri irəli sürülürdü. Yeni partiya Azərbaycan ziyalılarının rəğbətlə qarşıladığı türkçülük, islamçılıq və müasirlik idealarını həyata keçirməyə qadir olmalı idi. Sözü gedən partiya, Bakıda yaradılmış “Musavat” partiyası idi. “Musavat” partiyası Azərbaycanın tam müstəqilliyi xəttini götürdü. 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi [1, s.3]. Bununla da, “Azərbaycan” kəlməsi sadəcə coğrafi, linqvistik və etnoqrafik bir kəlmə olmaqla yanaşı siyasi bir anlama çevrilmiş oldu.

Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaranması elan olunanda Məmməd Əmin Rəsulzadə Batumda idi. Lakin, buna baxmayaraq onu qiyabi şəkildə Milli Şuranın sədri seçdilər. M.Ə.Rəsulzadə gələcəyə qədər onun vəzifəsini Həsən bəy Ağayev aparmışdı. Türkiyə ilə bağlanan müqavilədə Azərbaycan Milli Şurasının sədri olan M.Ə.Rəsulzadənin imzası vardır.

28 may 1918 – 27 aprel 1920-ci ilə qədər davam etmiş Milli Azərbaycan hökuməti dövrü şanlı tariximizin mühüm səhifələrindən biridir. Bu dövrdə əsas simalardan biri Məmməd Əmin Rəsulzadə olub.

Şair Kərim Yayıcı M.Ə.Rəsulzadə haqqında belə yazırdı: “Rəsulzadə harada olursa olsun, hər dolaşdığı diyarda məktəbi və tələbələri olan bir öyrətmən idi. O yaşayır və ədəbiyyən yaşayacaqdır” [5].

Nəticə. Məmməd Əmin Rəsulzadə milli ideologiyanın təşəkkülü yolları və vasitələrinin araşdırılmasına böyük önəm verirdi. Onun sözlərinə görə, millətin hər bir nümayəndəsinin düşüncəsi və qəlbində onun gələcəyi haqqında müəyyən fikirlər yarana bilsə də, “fəqət onlar bu arzulara bir şəkil və surət verməkdə acizdilər”. Həmin işin öhdəsindən yalnız intellektual elitanın “ayrı-ayrı əməlpərvər” nümayəndələri gələ bilər ki, məhz onlar da milli ideologiyanın yaradıcısı və təbliğatçısı qismində çıxış

edirlər. Məmməd Əmin Rəsulzadənin fikrincə, məhz ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində ümumi şüur və kollektiv iradə təkmilləşərək Vətən və xalqın istiqlalı uğrunda mübarizə səviyyəsinə yüksəlir, etnik birliyinin hər bir üzvünün mənəvi tələbatına çevrilir. “Bunların sayəsində milliyət toplumu bir millət olmaq əzminə gəlir” – deyə o vurğulayırdı. Məmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Ayrı-ayrı əməlpərvərlər tərəfindən təsvir və təyin edilən, başqa sözlə desək, hazırlanan milli əməllər layihəsi xalqın düşünüb də hiss və arzu etdiklərinə uyğun gələrsə, sürətli bir şəkildə xalq arasında yayılar və bol tərəfdarlar qazanar. Əks halda, məhdud bir dairədə intişar tapıb nəhayət, unudular və bir күncə atılıb qalar [2, s.53].

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, “bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və mədəni inkişaf amili təsəvvür oluna bilməz” [2, s.54]. O, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, hər bir xalqın müstəqil dövlətə sahib olması, onun millət səviyyəsinə yüksəlməsinin mütləq şərtidir, çünki millət dövləti deyil, dövlət milləti formalaşdırır [2; s.57].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cumhuriyyəti – 100, İçərişəhər Dövlət Tarix-memarlıq Qoruğu İdarəsi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 520 s.
2. Aydın Balayev, “Məmməd Əmin Rəsulzadə və XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan millət - dövlətinin yaranması”, Bakı, JekoPrint, 2020, 100 s.
3. Elçin Əfəndiyev, “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, Bakı, Şərq-Qərb, 1994, 24 s.
4. Şamil Qurbanov, “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, Bakı, Nurlan, 2001, 132 s.
5. Vaqif Sultanlı, “Məmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası”, Bakı, Bakı Universitetin nəşriyyatı, 1993, 180 s.
6. Kerim Yayıcı, Büyük mücahit (M.Emin Resulzade'ye) // “Azerbaycan” dergisi, Ankara, Mart 1955, Yıl: 4, Sayı №12 (36), s.13-16.

РАМИНА ГУСЕЙНЛИ

*доктор философии по истории,
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*

МАМЕД АМИН РАСУЛЗАДЕ - НЕЗАБЫВАЕМЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ДВИЖЕНИЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Мамед Амин Расулзаде – основоположник национальной идеологии Азербайджана, сыгравший в начале XX века решающую роль в процессах национализации в Азербайджане. Он боролся за создание азербайджанского государства и нации. Эта борьба была основным содержанием всей последующей деятельности Мамеда Амина Расулзаде. В этом отношении Мамед Амин Расулзаде был не только теоретиком, но и практиком, сыгравшим решающую роль в создании Азербайджанской Республики. Таким образом, историческая заслуга Мамеда Амина Расулзаде и других руководителей республики заключается в том, что впервые на всем мусульманском Востоке им удалось реализовать европейскую модель национальной государственности. Как известно, большинство европейских народов прошли этот этап исторического развития еще в XIX веке, в то время как на Востоке миссия быть пионерами этого процесса легла на азербайджанскую интеллигенцию.

Ключевые слова: национализм, национальное движение, национальная идеология, национальное спасение, политическая партия, политическая борьба.

RAMİNA HUSEYNLİ

*Doctor of Philosophy in History,
Azerbaijan State Pedagogical University*

**MAMMAD AMIN RASULZADE IS AN UNFORGETTABLE REPRESENTATIVE OF
REVIVAL MOVEMENT OF THE AZERBAIJANI NATIONAL STATEHOOD**

Mammad Amin Rasolzade, the founder of our national ideology, Azerbaijan, played a decisive role in the processes of nationalization in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century and fought seriously for the creation of the Azerbaijani state and nation. This struggle was the main content of all subsequent activities of Mammad Amin Rasolzade. In this regard, Mammad Amin Rasolzade was not only a theorist, but also a practitioner who played a decisive role in the creation of the Republic of Azerbaijan. Thus, the historical merit of Mammad Amin Rasolzade and other leaders of the Republic is that for the first time in all Muslim East they managed to implement the European model of national statehood. As is known, most European peoples passed that stage of historical development back in the XIX century, while in the East the mission of being the pioneers of this process fell on the Azerbaijani intelligentsia.

Keywords: nationalism, national movement, national ideology, national salvation, political party, political struggle.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Taleh Cəfərov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

PƏRVANƏ İBRAHİMOVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
pervanei@mail.ru
ORCID NO:0000-0002-3611-0362

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏR ARASINDA VAHİD İNFORMASIYA MƏKANININ YARADILMASINI ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ İLK ADDIMLAR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/69-75>

Türk dünyası dil, tarix və mədəni dəyərlər baxımından zəngin irsə malikdir. Türkdilli ölkələr arasında ümumi irsin qorunub saxlanması, qlobal səviyyədə effektiv şəkildə təbliği vahid media və xəbər axını mexanizminin işlənilib hazırlanmasını zəruri etmişdir. Məqalədə Türkdilli Xəbər Agentlikləri Birliyi, Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Forumlarının fəaliyyəti təhlil edilmiş, türkdilli ölkələrin media birliyi vahid informasiya sferasının yaradılması kontekstində nəzərdən keçirilmiş, Azərbaycan-Türkiyə Ortaq Media Platformasının yaradılması zərurətinə toxunulmuşdur. Məqalədə habelə türk cümhuriyyətlərinin paytaxtlarında keçirilən toplantıların türk mediasının qlobal informasiya məkanına integrasiyasını təşviq etməklə yanaşı, medianın üzləşdiyi çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, müasir texnoloji inkişafın yaratdığı yeniliklərə uyğunlaşmaq istiqamətində mühüm addımların atılmasına diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat işində qeyd edilən platformaların yaranma məqsədi, fəaliyyət istiqamətləri, türk dünyasının media sektorunda əməkdaşlıq və integrasiya amilləri ətraflı şəkildə təhlil edilmiş, birgə layihələrin hazırlanması istiqamətində görülən işlər araşdırılaraq ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Türkdilli dövlətlər, Türkdilli Xəbər Agentlikləri Birliyi, Ortaq Media Platforması, media forumları.

Giriş. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik əldə edən türk dövlətləri regional və qlobal integrasiya proseslərində fəal iştirak etməyə başlamış, 1992-ci ildən keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantıları integrasiya səylərinin konkret nümunəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan arasında keçirilən bu görüşlər ortaqlıq mədəniyyəti, tarix, dil, din və etnik mənsubiyyət kimi dəyərlər üzərində qurulmuş əməkdaşlıq platformasına zəmin yaratmışdır. Zirvə toplantıları türk dövlətlərinin beynəlxalq platformalarda birgə fəaliyyət imkanlarını artırmış, xarici siyasət və regional problemlərdə ortaq həll yollarının yaradılması istiqamətində əməkdaşlığı təşviq etmişdir. Türkiyənin başçılıq etdiyi bu proses türk dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınmasını təmin etmiş və regional birliyin möhkəmləndirilməsində mühüm addım olmuşdur [7, s. 48]. Türk dövlətləri arasında əlaqələr həm də iqtisadi, mədəni, təhsil və siyasi sahələrdə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsinə imkan yaratmış, konkret olaraq enerji, nəqliyyat və infrastruktur layihələri kimi iqtisadi əməkdaşlıq regionun inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Paralel olaraq təhsil və mədəniyyət mübadiləsi proqramları xalqlar arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində və ümumi mədəni irsin qorunması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Türkdilli dövlətlər arasında ortaq informasiya siyasəti: TKA-nın yaradılmasını zəruri edən amillər. 1990-cı illərin əvvəllərindən türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq səylərinin genişləndirilməsi prosesində vahid informasiya məkanının yaradılması mühüm amil kimi ön plana çıxmış, əsas motiv münasibətləri dərinləşdirmək, bununla da regional və beynəlxalq səviyyədə birlik və bütövlüyü təşviq etmək olmuşdur. Türk xalqlarının ideoloji zəmində birləşməsi ilə bölgədə siyasi və mədəni birliyin, dünyada güclü təmsilçilik imkanının yaradılması ümumi maraqların qorunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu birlik türk xalqlarının ortaq maraqlarını müdafiə edəcək, qlobal səhnədə daha effektiv təmsil olunmasına şərait yaradacaqdı. Buna görə də 1992-ci ilin noyabrında Türkdilli Ölkələrin Xəbər Agentlikləri Birliyinin (TKA) yaradılması bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur.

Tarixə nəzər saldıqımızda, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq türk-müsəlman birliklərinin yaşadıkları geniş coğrafiyalarda vahid informasiya və xəbər axınının təmin edilməsi ideyasının mütləq ziyalılar tərəfindən ifadə edildiyini və bu istiqamətdə söylər göstərildiyini görə bilərik. Bu söylərin ən mühüm nümunələrindən biri də İsmayıl bəy Qaspiralının nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzeti olmuşdur. Qaspiralının məqsədi təkcə Kırmda deyil, həm də Rusiya imperiyasının müxtəlif yerlərində yaşayan türk-müsəlman toplumlarına müraciət edərək pantürkizm ideologiyası altında birliyi və məlumat mübadiləsini təşviq etmək idi. Bu çərçivədə “Tərcüman” qəzeti müxtəlif bölgələrdəki türk-müsəlman icmaları arasında mədəni və intellektual əlaqələr yaratmağa müvəffəq olmuş, çap mediasının birləşdirici və maarifləndirici gücünü təmsil etmişdir [12, s.15]. Lakin bu cür təşəbbüslər heç də həmişə müvəffəqiyyətlə nəticələnməmişdir.

Pantürkizm hərəkatı türk xalqlarının ortaq dil, tarix və mədəni bağlara əsaslanaraq Sovet İttifaqı daxilində və xaricində yaşayan türk xalqlarını birləşdirmək məqsədi daşımışdır. Lakin Sovet İttifaqının ideoloji quruluşu beynəlxalq proletar birliyinə və marksizm-leninizm təliminə əsaslandığı üçün milli kimliklərin önə çəkilməsi və millətçi hərəkatların təşviq edilməsi Sovet İttifaqının təməl ideologiyasına zidd olmuşdur. Bu kontekstdə pantürkizm və bənzər hərəkatlar Sovet İttifaqı dövründə müxtəlif məhdudiyyət və təzyiqlərlə üzləşmiş, mədəni fəaliyyətlərə, maarifləndirici proqramlara və mediaya nəzarət gücləndirilmişdir. Türk dili və tarixi ilə bağlı araşdırmalar məhdudlaşdırılmış, türk mədəni irsinin mühüm elementləri gözdən keçirilərək yanlış şərh edilmişdir. Pantürkizmi müdafiə edən ziyalılar, yazıçılar və siyasi liderlər saxlanılmış, sürgün edilmiş və ya daha ağır cəzalara məhkum olunmuşdur. Sovet rəhbərliyinin repressiv siyasətinə rəğmən türk xalqlarının milli ideyalarını tamamilə məhv etmək mümkün olmamış, əksinə, Sovet İttifaqının dağılması zamanı o, özünü müstəqillik və azadlıq axtarışlarının mühüm amili olaraq büruzə vermişdir. Türk dövlətləri müstəqillik əldə etdikdən sonra türk xalqlarının mədəni, siyasi və iqtisadi inteqrasiya söylərində təsirli rol oynamağa başlamış, bu ideyalar istiqamətində atılan addımlardan biri də 1992-ci il noyabrın 26-27-də Ankarada keçirilən Rəhbərlik Əməkdaşlıq Konfransında Türkdilli Ölkələrin Xəbər Agentlikləri Birliyinin (TKA) yaradılması olmuşdur. TKA-nın təsisçiləri arasında Türkiyədən Anadolu, Azərbaycandan AzərTAc, Qazaxıstandan KazTag, Qırğızıstandan Kabar və Şimali Kipr Türk Respublikasından TAK agentlikləri yer almışdır [4]. Birlik üzvləri arasında davamlı xəbər mübadiləsini təmin etmək, telekommunikasiya vasitələrini yaxşılaşdırmaq, peşəkar əlaqələri gücləndirmək və qarşılıqlı maraqları qorumağı əsas məqsəd olaraq müəyyən etmişdir. Bu məqsədlə birliyə üzv qurumlar arasında xəbər mübadiləsi mexanizmi yaradılmış, hər ölkədən yalnız bir agentliyin üzv ola biləcəyi struktur formalaşdırılmışdır. Üzvlük üçün müəyyən edilmiş şərtlər birliyin peşəkar və qərəzsiz çərçivədə fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur [8].

Türkdilli ölkələrin xəbər agentliklərinin vahid şəbəkədə birləşməsi və xəbərlərinin mərkəzi platformada yayımlanması ideyası ölkələr arasında daha sıx və dərin əlaqələrin qurulması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, xəbər axınını mərkəzləşdirməklə yanaşı, həm də mədəni, iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı gücləndirmişdir. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş xəbərlərin yayılması mexanizminin yaradılması türkdilli ölkələr üçün məlumat mübadiləsinin standartlaşdırılması və məlumatın daha sürətli və effektiv yayılması üçün şərait yaratmışdır. Bu, ölkələrə öz daxilində və beynəlxalq səviyyədə daha koordinasiyalı fəaliyyət göstərməyə imkan vermiş, üzv ölkələrin əlaqələrini intensivləşdirməklə onların siyasi və iqtisadi inteqrasiyasını dərinləşdirmək potensialı təqdim etmişdir. Bundan əlavə, vahid xəbər agentliyinin yaradılması türkdilli ölkələrin mədəni irsinin və dilinin qorunması istiqamətində öz təsirini göstərmişdir. Ortaq dil və mədəniyyəti paylaşan bu ölkələr öz kimliklərini, adət-ənənələrini beynəlxalq arenada daha güclü ifadə etmək imkanı qazanmış, bu da mədəni müxtəlifliyin qorunması və təbliği üçün böyük imkan yaratmışdır.

Birlik fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə davamlı olaraq iclaslar keçirmişdir. 2007-ci ilin 10 may tarixində Türkiyə Respublikasının Karaman vilayətində Anadolu Agentliyinin ev sahibliyi ilə baş tutan altıncı növbədənkənar iclasda üzv qurumlar tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar və razılaşdırılmış tövsiyələr, o cümlədən “www.tkaonline.org”, “tkaweb.org” və “tkahaber.org” internet saytları vasitəsilə türk, ingilis və rus dillərində xəbər mübadiləsi etmək birliyin fəaliyyət sahələrini genişləndirmək və səmərəliliyini artırmaq baxımından faydalı olmuşdur. Bundan əlavə, nizamnamənin

müddəalarına uyğun olaraq qarşılıqlı təlim proqramlarının təşkili, texniki əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi və birliyin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün qərarlar qəbul edilmişdir [9].

Türkdilli Ölkələrin Xəbər Agentlikləri Birliyinin yeddinci iclası 2008-ci ilin 29 aprel-3 may tarixlərində Bakıda keçirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə ilə əlaqədar keçirilən iclasda türk dünyasının media- kommunikasiya sahəsində üzləşdiyi problemlər, qarşılıqlı fəaliyyətin artırılması yolları müzakirə edilmiş, xəbər agentliklərinin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq təklif və tövsiyələr irəli sürülmüş, üzv qurumlar arasında sıx əməkdaşlığın qurulmasının zəruriliyi, onun texnoloji, peşəkar təcrübə, həmçinin xəbər mübadiləsinə əhatə etməli olduğu qeyd olunmuşdur.

Bundan başqa, türkdilli ölkələrin və xalqların siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni həyatına dair xəbərlərin üzv qurumlar tərəfindən yayımlanması obyektiv məlumatların geniş auditoriyaya çatdırılmasında mühüm faktor olaraq qiymətləndirilmiş, “Türk Dünyasından Xəbərlər” adı altında əhatəli və illüstrasiyalı materialların ildə ən azı iki dəfə hazırlanaraq mübadiləsi nəzərdə tutulmuş, yaradıcı və texniki heyətin qarşılıqlı səfərlərinin həyata keçirilməsi gündəmə gətirilmişdir.

TKA Baş Məclisinin türk cümhuriyyətlərinin paytaxtlarında keçirilən toplantıları mühüm bir hadisəylə yadda qalmış və əlaqələri daha da genişləndirmək baxımından faydası zaman-zaman hiss edilmişdir. Birliyin Bakıda keçirilən VII iclası bu baxımdan son dərəcə faydalı olmuşdur. Türkdilli ölkələr və xalqlar arasında əlaqələrin daha da genişləndirilməsində, türk dünyası ilə bağlı xəbərlərin böyük coğrafiyada yayılması istiqamətində rəy və təkliflərin səsləndirildiyi Bakı görüşünün ən böyük əhəmiyyəti Rusiya Federasiyası Tatarıstan və Başqırdıstan Respublikalarının “Tatar-inform” və “Başinform”, Ukraynanın Krım Muxtar Respublikasından “Krım Xəbərləri” agentliklərinin Birliyə üzv qəbul edilməsi, həmin vaxtdan qurumun adının Türkdilli Ölkələrin Xəbər Agentlikləri Birliyi deyil, Türkdilli Xəbər Agentlikləri Birliyi (TKA) adlandırılmasıdır [4].

“Başinform”, “Tatar-inform” və “Krım Xəbərləri” agentliklərinin birliyə üzv qəbul edilməsi İttifaqın təsir dairəsini və müxtəlifliyini artırmış, həmçinin türkdilli ölkələr arasında kommunikasiya şəbəkəsini daha da genişləndirmişdir [10].

Ümumiyyətlə, həyata keçirilən görüşlər və ötən illərdə qəbul edilmiş qərarlar birliyin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, məhsuldarlığının artırılması istiqamətində mühüm addım olmuşdur. Bu görüşlərdə üzv qurumlar arasında sıx əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanmış, müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi, texnologiya və peşəkar təcrübə mübadiləsi kimi məsələlərlə bağlı mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. TKA bir növ sivil, iqtisadi və siyasi qardaşlığı təşviq edən, türkdilli ölkələrin qlobal arenada effektivliyini artıran körpü rolunu oynamışdır.

Türk dünyasının media sahəsində əməkdaşlığı və integrasiyasında tarixi dönüş nöqtəsi: Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Forumları. Türkdilli dövlətlər arasında vahid informasiya məkanının yaradılması istiqamətində atılan ilk addımlardan biri də Media Forumların keçirilməsi olmuşdur. Belə ki, 2006-cı ilin 11 aprel tarixində Bakıda keçirilən “Azərbaycan və Türkiyə mediası: oxşarlıqlar və fərqliliklər” adlı beynəlxalq konfrans Azərbaycan və Türkiyə media sektorunun aparıcı nümayəndələri arasında media birliyi ideyasının irəli sürülməsinə zəmin yaratmışdır. Bundan sonrakı konfranslarda eyni istək dilə gətirilmiş və nəhayət 2010-cu ilin 21-22 dekabr tarixlərində Ankarada baş tutan Türkdilli Ölkələrin və Toplumların I Media Forumu Türk dünyasının media sahəsində əməkdaşlığı və integrasiyası baxımından tarixi dönüş nöqtəsi olmuşdur. Media birliyi ideyasının reallaşması istiqamətində konkret addımların atılmasına şərait yaradan forum zamanı Türkdilli Ölkələrin Media Birliyinin təşkil edilməsi yekdilliklə qərara alınmış və lazımi işçi qrupu yaradılmışdır. İşçi qrup bir sıra görüşlər və məsləhətləşmələr aparmış, o cümlədən birliyin əsasını təşkil edəcək əsasnamənin hazırlanmasını həyata keçirmişdir. Proses türkdilli ölkələrin media qurumları arasında daha sıx əməkdaşlıq və koordinasiyanın təmin edilməsi, informasiya və xəbər mübadiləsinin asanlaşdırılması, birgə media layihələrinin həyata keçirilməsi baxımından böyük potensial təklif etmişdir [2, s.5].

Türkdilli Ölkələrin və Toplumların II Media Forumu 2011-ci ilin 28 oktyabr tarixində Bakıda keçirilmişdir. Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi forumda Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Şimali Kipr, Tuva, Saxa, Xakasiya, Kabardin-Balkar, Qaraçay-Çerkəz, Tatarıstan, Başqırdıstan kimi türkdilli ölkələrin və icmaların nümayəndələri iştirak etmişdir. Bundan əlavə, bu foruma Krım Muxtar Vilayəti və Moldova Qaqauz Muxtar Bölgəsi kimi xüsusi statuslu bölgələrdən və İraq,

Bolqarıstan, Yunanıstan, Makedoniya və Kosovo kimi türk əhalisinin çox olduğu Avropa ölkələrindən nümayəndələr də qatılmışdır [11]. Açılış zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev forum iştirakçılarına ünvanladığı məktubda qloballaşma proseslərinin geniş vüsət aldığı günümüzdə türkdilli icmalar arasında əlaqələrin strateji əhəmiyyətinin artdığını qeyd etmiş və bu əlaqələrin dövrün tələblərinə uyğun yenilənməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Prezident İlham Əliyev Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası, TÜRKSOY kimi təşkilatların siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın dərinləşdirilməsində oynadığı rola toxunaraq, xalqlar arasında əlaqələrin inkişafında rəsmi qurumlarla yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən media qurumlarının da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişdir. Beləliklə, Prezident İlham Əliyev türkdilli ölkələrin media qurumlarının dövlətlər və xalqlar arasında yaxınlaşmanın təmin edilməsinə, ortaq mədəni-mənəvi dəyərlərin təbliğinə, müasir inkişafın müxtəlif aspektləri haqqında məlumatlandırılmasına mühüm töhfələr verə biləcəyinə inandığını qeyd etmişdir [3].

“Xalq qəzeti” “Türk dünyasının media nümayəndələri əməkdaşlığı daha da gücləndirəcək” məqaləsində Türkdilli Ölkələrin və Toplumların II Media Forumunda müzakirə edilən məsələləri şərh edərək yazmışdır ki, forumda türk dünyasının media sektorunda keçdiyi yollar, müasir medianın üzləşdiyi problemlər və türk mediasının global informasiya məkanına inteqrasiyası prosesi hərtərəfli müzakirə olunmuşdur. Forumda, xüsusilə sosial mediadan istifadənin və rəqəmsal medianın əhəmiyyətinin artdığı bir dövrdə türkdilli ölkələr və toplumlar arasında media əməkdaşlığının əhəmiyyəti vurğulanmış, gələcək üçün birgə fəaliyyət strategiyalarının hazırlanması çərçivəsində sosial media platformalarından səmərəli istifadə, birgə media layihələrinin hazırlanması və rəqəmsal transformasiya proseslərinə uyğunlaşma məsələləri diqqətdə olmuşdur. Ortaq dil və mədəniyyətin qorunub saxlanmasına və inkişafına töhfə verəcək ümumi elektron resursların və televiziya kanallarının yaradılması kimi innovativ fikirlər forumun əsas müzakirə mövzularından olmuşdur. Ümumilikdə, forum iştirakçıları türk dünyası mediasının global informasiya məkanına inteqrasiyasını sürətləndirəcək, inkişaf tendensiyalarını dəstəkləyəcək və medianın üzləşdiyi müasir problemlərlə mübarizə aparacaq birgə əməkdaşlığın və perspektiv addımların atılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Xüsusilə, texnoloji yeniliklərin və rəqəmsal transformasiyanın media sektoruna təsiri, bu prosesdə yaranan imkanlar və problemlər, bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün regional əməkdaşlığın gücləndirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdur [1].

Türkdilli Ölkələrin və Toplumların III Media Forumu 2013-cü ilin 8-9 noyabr tarixlərində Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə türk dünyasının media nümayəndələrini bir araya gətirmişdir. Forumda Azərbaycanı təmsil edən Mətbuat Şurasının o vaxtkı sədri Ə. Axaşov Türkdilli Ölkələrin və Toplumların Media Birliyinin müstəqil struktur kimi fəaliyyət göstərməsinin vacibliyini vurğulayaraq, son iki ildə Birliyin sədri olan Azərbaycanın bu istiqamətdə mühüm addımlar atıldığını və bunun nəticəsi olaraq “turkmep.org” internet portalının fəaliyyətə başladığını qeyd etmişdir.

Bundan başqa, forumda türk toplumlarının qloballaşan dünyaya inteqrasiyasını sürətləndirmək üçün media əməkdaşlığının əhəmiyyəti vurğulanmış, əlaqələrin adət-ənənə, dil, din və ailə bağlarına əsaslanan ortaq maraqları gücləndirdiyi bildirilmişdir. Forum sosial medianın cəmiyyətə, texnoloji dəyişikliklərin isə mediaya təsiri, türk dünyasında medianın mövcud vəziyyəti kimi müxtəlif mövzuları əhatə edən sessiyalardan təşkil olunmuşdur. Media etikası məsələsinin də müzakirə olunduğu görüşdə iştirakçılar arasında hərtərəfli fikir mübadiləsi aparılmışdır [5].

Türkdilli Ölkələrin və Toplumların IV Forumu 2014-cü ilin 15-17 noyabr tarixlərində Şimali Kipr Türk Respublikasının ev sahibliyi ilə həyata keçirilmişdir. 21 müxtəlif ölkədən 250-yə yaxın media mütəxəssisinin iştirakı ilə baş tutan forumda medianın sosial və siyasi problemlərin həllində oynadığı kritik rola diqqət yetirilmişdir. Dörd sessiyadan ibarət forumda ilk olaraq türkdilli ölkələrin və cəmiyyətlərin üzləşdiyi müasir problemlərə medianın yanaşmaları müzakirə edilmişdir. Forumun davamında türk dünyasının önəmli simalarından olan İsmayıl bəy Qasıralının ortaq türk dəyərlərinin təbliği istiqamətində gördüyü işlər araşdırılmış, dövlət və hökumətlərarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsində medianın rolu vurğulanmışdır. Dördüncü sessiyada Türkiyə media qurumlarının peşəkarlığı və bu sahədə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Forumun sonunda “Yeni Azərbaycan” qəzetinin o vaxtkı baş redaktoru Hikmət Babaoğlu türk dünyasının global siyasi proses-

lərdə rolunu, türkdilli ölkələrin media qurumlarının qlobal rəqabətdə yerini dəyərləndirmişdir. Həmçinin forumun növbəti iclaslarının bu kontekstdə türk dünyasının önəmli simalarından biri olan Əli bəy Hüseynzadəyə həsr olunması qərara alınmışdır [6].

Türkdilli Ölkələrin Media Forumlarının keçirilməsi, türk dünyasını əhatə edən ortaq media qurumlarının və yeni resursların yaradılması, bu sahənin inkişafı ilə bağlı əməkdaşlıq sazişlərinin və protokolların imzalanması media sahəsində əlaqələrin genişlənməsinə mühüm töhfə verməklə yanaşı, informasiya işində yeni texnologiyaların tətbiqinə geniş imkanlar yaratmışdır. Nəticə etibarilə bu forumlar və müxtəlif illərdə təməli qoyulan ortaq media qurumları, o cümlədən 2020-ci ilin sentyabrında təsis edilən və həmin ilin dekabrında Prezident İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə imzalanan "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında media sahəsində strateji əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu" ilə rəsmiləşdirilən Ortaq Media Platforması türk mediasının qlobal informasiya məkanına integrasiyasını təşviq etməklə yanaşı, medianın üzləşdiyi çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, müasir texnoloji inkişafın gətirdiyi yeniliklərə uyğunlaşmaq istiqamətində mühüm addımların atılmasına zəmin yaratmışdır. Xüsusilə sosial media və rəqəmsal platformalardan istifadənin artdığı dövrdə türkdilli ölkələr və toplumlar arasında media əməkdaşlığının gücləndirilməsi, ortaq dil və mədəniyyətin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni metodların araşdırılması əsas müzakirə edilən məsələlərdən olmuşdur. Forumlarda həmçinin media etikası, peşəkarlığı, məzmunun keyfiyyəti, medianın sosial və siyasi problemlərə yanaşması kimi mövzularda fikir mübadiləsinə imkan yaratmaqla türk dünyası media sektorunun standartlarını yüksəltmək və beynəlxalq miqyasda daha effektiv təmsil olunmaq imkanlarını inkişaf etdirmişdir. Bundan əlavə, media nümayəndələri arasında keçirilən bu görüşlər birgə layihələrin, təlim proqramlarının və media əməkdaşlığı təşəbbüslərinin başlanması üçün başlanğıc nöqtəsi yaratmış, beləliklə, regional və qlobal səviyyədə birgə fəaliyyət potensialını gücləndirmişdir.

Nəticə. Ortaq media platformalarının yaradılması istiqamətində atılan addımlar türk cümhuriyyətlərinin bir-biri və dünya ilə əlaqə qurma yollarını dəyişdirmiş və gücləndirmişdir. TKA, Ortaq Media Platforması və bənzər qurumların yaradılması bu dövlətlərin ünsiyyət, informasiya mübadiləsi, birgə media layihələri üzrə əməkdaşlıq imkanlarını xeyli artırmışdır. Bu cür platformalar türk cümhuriyyətlərinin dəyərlərini beynəlxalq arenaya çıxarmaq və ortaq prizmadan təqdim etmək imkanlarını təkmilləşdirmişdir.

Bu gün bu birliklərin təməlləri üzərində yeni media platformalarının yaradılması türk dünyasının media və kommunikasiya sahəsində daha səmərəli integrasiyasına şərait yaratmışdır. Yeni strukturlar texnoloji inkişafın və rəqəmsallaşmanın gətirdiyi imkanlardan yararlanaraq türk cümhuriyyətlərinin qlobal informasiya axınında effektiv rol oynamasına kömək edir. Bundan əlavə, bu birliklər ortaq mədəni və tarixi dəyərlərin qorunması, təbliği, beynəlxalq platformalarda müdafiəsi və türk cümhuriyyətlərinin ümumi maraqlarının qorunması baxımından kritik əhəmiyyətə malikdir. Bu əlaqələr türk cümhuriyyətlərinin gələcək integrasiya və əməkdaşlıq səyləri üçün möhkəm zəmin yaradır, qlobal miqyasda daha güclü və vahid türk dünyasının formalaşmasına töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramqızı, Ə. (2011). Türk dünyasının media nümayəndələri əməkdaşlığı daha da gücləndirəcək. "Xalq" qəzeti, URL: <https://old.xalqqazeti.com/az/news/interview/16615> [21.02.2024].
2. Əhmədov, N. (2014). Türkdilli ölkələrin media birliyi: tarixi zərurətin doğurduğu reallıq. "Xalq qəzeti", s.5. URL: <https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2014/oktyabr/398721.htm> [21.02.2024].
3. Əliyev, İ. (2011). Türkdilli ölkələrin və toplumların II media forumunun iştirakçılarına. "President.az" internet portalı, URL: <https://president.az/az/articles/view/3453> [21.02.2024].
4. İbrahimova, P. (2014). Türk toplumlarının haqq səsi. "Modern.az" internet portalı, URL: <https://m.modern.az/az/news/66196/turk-toplumlarinin-haqq-sesi-> [21.02.2024].
5. Modern.az. (2013). Bişekdə Türkdilli Ölkələrin və Toplumların III Media Forumu keçirilib. URL: https://modern.az/tehsil/47261/bisekte-turkdilli-lkelerin-ve-toplumlarin-iii-media-forumu-kecirilib/site_url/lang/news/cat/76 [21.02.2024].

6. Modern.az. (2014). Türkdilli Ölkələrin və Toplumların IV Media Forumu keçirilib. URL: <https://modern.az/news/67409/> [21.02.2024].
7. Özsoy, B. (2023). “Türk dünyası” söylemi içinde türk devletleri teşkilatı’nın rolü ve önemi. *Anasay Dergisi*, (25), s.40-55.
8. TAK. Hakkında. URL: https://tkaweb.org/?page_id=897 [21.02.2024].
9. TAK. Karaman’da Yapılan Türkçe Konuşan Ülkeler Haber Ajansları Birliği Genel Kurulu Sonuç Bildirgesi. URL: https://tkaweb.org/?page_id=899 [21.02.2024].
10. TAK. Türkdilli Xəbər Agentlikləri Birliyi Baş Məslisi VII İclasının Yekun Sənədi. URL: https://tkaweb.org/?page_id=899 [21.02.2024].
11. Trend.az. (2011). Bakıda Türkdilli ölkələrin və toplumların II Media Forumu keçiriləcək. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/society/1950183.html> [21.02.2024].
12. Zakırqızı, A. (2018). Türk düşüncəsinin əzəmətli abidəsi. “Kaspi” qəzeti, s.15 URL: https://www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2018/aprel/584329.htm [21.02.2024].

ПАРВАНА ИБРАГИМОВА

*Доктор философии по политическим наукам,
доцент Бакинского государственного университета*

ФАКТОРЫ, ОБУСЛОВИВШИЕ НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ ЕДИНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА МЕЖДУ ТЮРКОЯЗЫЧНЫМИ ГОСУДАРСТВАМИ И ПЕРВЫЕ ШАГИ В ЭТОМ НАПРАВЛЕНИИ

Тюркский мир имеет богатое наследие с точки зрения языка, истории и культурных ценностей. Сохранение общего наследия среди тюркоязычных стран, его эффективная пропаганда на глобальном уровне потребовали разработки единого механизма медиа и новостных потоков. В статье проанализирована деятельность Объединения Тюркоязычных Новостных Агентств, Медиафорумов Тюркоязычных Государств и Общин, медиасообщество тюркоязычных стран рассмотрено в контексте создания единой информационной сферы, затронута необходимость создания совместной азербайджано-турецкой медиаплатформы. В статье также уделено внимание проведенным в столицах тюркских республик собраниям, направленным на содействие интеграции тюркских медиа в глобальное информационное пространство, а также на принятие важных шагов по преодолению трудностей, с которыми сталкиваются медиа, адаптации к инновациям, порожденным современным технологическим развитием. В исследовательской работе были подробно проанализированы цель создания упомянутых платформ, направления деятельности, факторы сотрудничества и интеграции в медиа-секторе тюркского мира, изучена и обобщена работа, проводимая в направлении разработки совместных проектов.

Ключевые слова: Тюркоязычные государства, Объединение Тюркоязычных Новостных Агентств, Совместная Медиа Платформа, медиа форумы.

PARVANA IBRAHIMOVA

*Doctor of Philosophy in Political Sciences,
Associate Professor of Baku State University*

FACTORS REQUIRING THE CREATION OF A SINGLE INFORMATION SPACE AMONG TURKIC-SPEAKING COUNTRIES AND THE FIRST STEPS IN THIS DIRECTION

The Turkic world has a rich heritage in terms of language, history and cultural values. Preserving the common heritage between Turkic-speaking countries and effective promotion at the global level has necessitated the development of a unified media and news flow mechanism. The article analyzes the activities of the Association of Turkic-speaking News Agencies, Media forums of Turkic-speaking

countries and communities, examines the media union of Turkic-speaking countries in the context of creating a single information space, and touches on the need to create Azerbaijan-Turkey Joint Media Platform. In addition to promoting the integration of the Turkic media into the global information space, as well as meetings held in the capitals of the Turkic republics, the article focuses on taking important steps to overcome the difficulties faced by the media and adapt to the innovations created by modern technological development. The purpose of the platforms mentioned in the research, areas of activity, factors of cooperation and integration in the media sector of the Turkic world were analyzed in detail, and the work done in the direction of preparing joint projects was examined and summarized.

Keywords: Turkic-speaking countries, Association of Turkic-speaking News Agencies, Common Media Platform, media forums.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.d.Sabir Məmmədli, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

РАФИК АХУНДОВ

кандидат исторических наук, доцент
Азербайджанского Государственного Экономического Университета, UNEC
rafiaxundov@yandex.ru

РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/76-82>

В статье проанализированы некоторые вопросы, касающиеся развития международных связей Азербайджанской Республики на современном этапе. Подчеркивается важное значение международных организаций, в работе которых активное участие принимал Азербайджан. Главным направлением внешней политики страны являлось урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта на основе норм международного права и территориальной целостности страны. Отмечается значимость форумов и конференций по международному сотрудничеству, способствующих укреплению взаимопонимания и доверия, направленных на реализацию совместных международных проектов и программ, охватывавших политическое, экономическое, социальное, культурное, гуманитарное, образовательное направления.

Ключевые слова: международные организации, международное право, конфликт, декларация, безопасность, сотрудничество.

Введение. После обретения государственной независимости Азербайджанская республика проводила активную внешнюю политику. 2 марта 1992 года Азербайджан был принят в Организацию Объединенных Наций (ООН), в этом же году стал членом Организации Исламской Конференции (ОИК), в 1993 вступил в Содружество Независимых Государств (СНГ), в 1996 году подписал меморандум о сотрудничестве с ЮНЕСКО. 28 июня 2000 года сессия Парламентской ассамблеи Совета Европы в Страсбурге приняла постановление о принятии Азербайджанской Республики в качестве полноправного члена в Совет Европы. Важнейшим политическим успехом стало избрание страны в 2011 году непостоянным членом Совета Безопасности ООН на 2012-2013 годы. Участие Азербайджанской Республики в работе самой влиятельной международной организации, обладающей исключительными полномочиями, повысило международный авторитет страны. Главным направлением внешней политики Азербайджана на современном этапе являлось урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта. Совет Безопасности ООН принял 4 резолюции за № 822, 853, 874, 884, которые подтверждали территориальную целостность страны и содержали требование немедленного вывода армянских войск из оккупированных азербайджанских земель.

Сотрудничество АР с международными и европейскими организациями. В октябре 2017 года в Санкт-Петербурге проходила 137-я Ассамблея Межпарламентского Союза (МПС), в работе которой участвовала парламентская делегация республики во главе с председателем Милли Меджлиса Октаем Асадовым. В своем выступлении О. Асадов заявил, что Армения в течении 25 лет игнорировала решения и резолюции международных организаций и продолжала грубо нарушать нормы международного права. По его мнению, отсутствие механизмов, заставляющих агрессора соблюдать эти правила, говорило о двойных стандартах в отношении Нагорно-Карабахского конфликта. Армения пыталась представить враждебную политику против Азербайджана как христианско-мусульманское противостояние и таким образом обосновать этнический сепаратизм в Нагорном Карабахе.

Такая политика привела к гибели около 20 тысяч азербайджанцев, изгнанию из родных очагов около 1 миллиона человек, ставших беженцами. По мнению О. Асадова, игнорирование этнического сепаратизма и воинствующего национализма, захват чужих земель, представляли угрозу для спокойствия и безопасности во всем мире. В работе Ассамблеи Межпарламентского

Союза (МПС), основанного в 1889 году и объединявшего парламентариев из 173 стран мира и 11 межпарламентских организаций, участвовали председатели парламентов около 100 стран из 5 континентов и делегации более чем 150 стран мира (1). В мае 2018 года в Баку прошло XV заседание Комитета парламентского сотрудничества Европейский Союз – Азербайджан, по итогам которого было принято совместное заявление. В этом документе была выражена поддержка решению Нагорно-Карабахского конфликта на основе норм международного права и территориальной целостности Азербайджана. Выступившие депутаты Самед Самедов, Асим Моллазаде, Эльман Насиров отмечали оккупационный характер политики Армении, наличие двойных стандартов. В свою очередь председатель Комитета парламентского сотрудничества Европейский Союз-Азербайджан Сойяд Карим заявил, что «мы всегда признавали и будем признавать территориальную целостность Азербайджана». Во время обсуждений на тему «Региональное сотрудничество и вызовы для Азербайджана» отмечалась важная роль Азербайджана в реализации проекта «Южный газовый коридор», говорилось об укреплении политического, экономического и культурного сотрудничества с Европейским Союзом. В рамках XV заседания в концертном зале оперной студии при Бакинской музыкальной академии состоялся праздничный концерт, посвященный дню Европы. На вечере прозвучали произведения Моцарта. Вивальди. Кара Караева, Ф. Бадалбейли и других авторов» (2).

18 июля 2022 года во время визита председателя Европейской Комиссии Урсулы фон дер Ляйен в Баку был подписан Меморандум «О взаимопонимании по стратегическому партнерству в энергетической сфере между Азербайджанской Республикой и Европейским Союзом». В меморандуме определялись 3 основных направления: первое касалось увеличения объемов поставляемого в Европу газа, второе было связано с поставками возобновляемой энергии и третье направление относилось к вопросам климатической безопасности. Президент Азербайджанской Республики и Председатель Европейской комиссии подтверждали, что между сторонами проходили активные политические контакты, способствовавшие расширению экономических и гуманитарных связей (3).

26 октября 2022 года министр иностранных дел Джейхун Байрамов на встрече с руководителями дипломатических представительств стран-членов Европейского Союза в Азербайджанской Республике подчеркнул значение подписанного 18 июля 2022 года Меморандума о взаимопонимании, отметил наличие широкого энергетического потенциала на освобожденных от оккупации территориях. Министр проинформировал участников встречи о новых реалиях, сложившихся в регионе на постконфликтном этапе, о шагах, предпринимаемых Азербайджаном для нормализации отношений с Арменией. Посол Петр Михалко, являющийся главой представительства Европейского Совета в Азербайджане, подчеркнул, что отношения между сторонами имеют прочную основу и играют конструктивную роль в расширении политического диалога и экономического сотрудничества (4).

15-16 августа в Женеве (Швейцария) в рамках 107-й сессии Комитета ООН по ликвидации расовой дискриминации был представлен периодический доклад правительства Азербайджана по международной конвенции «Об отмене всех форм расовой дискриминации». В выступлении заместителя министра иностранных дел Азербайджана Эльнура Мамедова отмечалось, что Азербайджан является мультиэтнической страной, в которой сохранялось и оберегалось религиозное и лингвистическое разнообразие. По его мнению, осуществленная Арменией этническая чистка и оккупация азербайджанских земель на протяжении нескольких десятилетий являлась основным препятствием для реализации конвенции. Он также проинформировал о возвращении вынужденных переселенцев на родные земли после победы в 44 дневной войне, а также восстановление на этих территориях мульти этнических общин.

На сессии в Женеве отмечалось, что Международный суд по иску, поданному Азербайджаном против Армении, обязал эту страну принять незамедлительные меры по пресечению пропаганды расовой ненависти. После презентации доклада был проведен интерактивный диалог, даны ответы на вопросы членов комитета (5).

Углубление связей АР с прикаспийскими государствами. Историческую важность имела подписанная в 2018 году в городе Актау (Казахстан) конвенция по правовому статусу Каспийского моря. Этот документ укреплял договорно-правовую базу сотрудничества прикаспийских государств и способствовал вступлению в силу соглашений в сферах безопасности, гидрометеорологии, транспорта, рационального использования водных биологических ресурсов, а также в иных областях, представлявших взаимный интерес. В двустороннем и трехстороннем форматах были заключены юридические обязательные соглашения по разграничению дна Каспийского моря. Таким образом, двустороннее и многостороннее сотрудничество между прикаспийскими странами, в том числе в рамках ООН, СНГ, Организации экономического сотрудничества стали важным фактором стабильности и безопасности на Каспийском море. Состоявшийся в Ашхабаде 29 июня 2022 года VI Саммит глав государств прикаспийских стран еще раз продемонстрировал, что ключевыми приоритетами России, Azerbaijan, Казахстана, Туркменистана и Ирана являлись вопросы развития взаимовыгодного экономического сотрудничества, улучшения инвестиционного климата, создание безопасных коммуникаций транспортной инфраструктуры, повышение качества мульти модальных перевозок. Все эти меры превращали регион Каспийского моря в крупный международный транспортный узел с развитой инфраструктурой (6).

С 8 по 11 сентября 2022 года в рамках VII Каспийского медиа форума, городе Астрахани, каспийской столице Российской Федерации, проходил международный образовательный проект «Аналитическая журналистика сегодня». Организаторами проекта выступили Политологический центр «Север-Юг» при поддержке Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества стран-участников СНГ. В работе форума участвовали около 70 молодых журналистов из России, Azerbaijan, Казахстана, Узбекистана. В своем выступлении руководитель центра «Север-Юг» Анжелика Трапезникова заявила: «Консолидация интеллектуального и творческого потенциала молодежи, направленная на решение актуальных для наших стран задач, способна обеспечить стабильное и устойчивое развитие Каспийского региона, что безусловно послужит укреплению дружбы и добрососедства» (7).

Студенты и молодые журналисты Прикаспия приняли участие в тренингах и мастер-классах на темы «производство аналитического материала», «Как делать специальный репортаж», «Как писать доступно для онлайн-изданий» и другие. Отдельная сессия была посвящена развитию кинематографа в прикаспийских странах и интегрированию медиа и кино посредством цифровых платформ. Важной и актуальной темой встречи стали проблемы современной аналитической журналистики, так как эта область медиа была максимально востребована в условиях геополитической нестабильности и динамично развивающихся общественных процессов. В работе форума участвовали известные журналисты из России и стран СНГ такие как заместитель председателя Союза журналистов России Алексей Вишневецкий, спецкор телеканала «Россия - 24» Александр Лукьянов, секретарь Союза журналистов РФ Юлия Загитова, генеральный директор киностудии Team FILMS Теймур Джафаров, секретарь Союза кинематографистов России Дмитрий Якунин, руководитель проектов центра Каспийской интеграции Гюльнара Мамедзаде, президент Общественного фонда ANCITadel Ассоль Мирманова (Казахстан) и другие. Они отмечали, что социальные сети предоставляли большие возможности для выхода за рамки своего региона, выбора форматов работы, использования современных способов подачи информации.

Для молодых кинематографистов прошла тематическая сессия «Кооперация молодых кинематографистов Каспийского региона в реалиях цифровой медиа среды», посвященная взаимопроникновению медиа и кино посредством цифровых платформ. В работе сессии приняли участие известные кинематографисты прикаспийских государств. Итогом проекта стало вручение официальных сертификатов о прохождении обучения. Участники VII Каспийского медиа форума были единодушны в том, что информационное поле должно быть общим, вызывать интерес у всех жителей Прикаспия и тем самым усиливать интеграционные процессы в Каспийском регионе (8).

Развитие международных проектов и программ в области культуры и образования.

29 июня 2022 года в центре Гейдара Алиева состоялось торжественное открытие экспозиции известного французского фотографа азербайджанского происхождения Резы Дегати под названием «Внутренняя Одиссея Резы». Его работы были представлены во многих книгах и изданиях, в журнале National Geographic, на международных выставках СМИ, в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке, Европейском парламенте в Брюсселе, штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже. Посол Франции в Азербайджанской республике Закари Гросс отметил, что фото выставка стала очередным мостом культуры между Азербайджаном и Францией и ознаменовала высокий уровень дипломатических отношений, которые развивались на протяжении 30 лет и охватывали широкое поле деятельности в политической, экономической и культурной сферах. Усилению этих связей способствовали также деятельность Азербайджано-Французского университета, Французского лицея в Баку, рабочей группы по парламентским связям Азербайджан-Франция и др. (9). В январе 2019 года в Бакинском государственном университете в рамках образовательного сотрудничества между Азербайджаном и Францией находилась делегация под руководством декана юридического факультета Университета Лион-2, профессора Гийони Протьера. В своем выступлении ректор БГУ Фируддин Гурбанов отметил важность углубления сотрудничества с французскими университетами. Он поделился впечатлениями о своем участии в конференции министров Европейского пространства высшего образования в Париже в мае 2018 года, подчеркнул эффективность этого мероприятия в определении общих ценностей для высшего образования на ближайшие 10 лет. По его мнению, особое внимание должно быть уделено применению программ двойного диплома, академической мобильности между университетами Европы. Профессор Гсейони Протьер дал высокую оценку состоянию дел в азербайджанской высшей школе, выступил за укрепление международных связей Франции и Азербайджана. По итогам переговоров были определены перспективы межвузовских связей и подписан протокол о намерениях между юридическими факультетами БГУ и Лион-2 по подготовке кадров на ступени магистратуры по программе двойного диплома в области «Права интеллектуальной собственности». Протокол включал в себя такие вопросы, как реализация совместных программ, обмен преподавателями и студентами, проведение семинаров, симпозиумов, конференции, обмен специалистов по программе двойного диплома (10).

Практическая реализация союзнических отношений между АР и РФ. 2 февраля 2022 года в Москве Президенты России и Азербайджана подписали «Декларацию о союзническом взаимодействии между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией». Декларация опиралась на исторические традиции дружбы и добрососедства, глубокие культурные и гуманитарные связи между народами двух стран, основывалась на Договоре о дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой от 3 июля 1997 года. В декларации говорилось, что обе страны проводили самостоятельную внешнюю политику, направленную на защиту своих национальных интересов, взаимодействовали в целях повышения стабильности как в глобальном, так и в региональном масштабе. РФ и АР придавали важное значение укреплению центральной роли ООН и Совета Безопасности ООН, а также реализации целей и принципов, закрепленных в документах ОБСЕ, СНГ и других международных организаций. Также в Декларации указывалось, что Россия и Азербайджан рассматривали конвенцию о правовом статусе Каспийского моря от 12 августа 2018 года в качестве прочной правовой основы для поддержания и укрепления безопасности и стабильности в Каспийском регионе (11). Как отмечал Президент Азербайджанской Республики Алиев, «сегодня российско-азербайджанские отношения носят характер стратегического партнерства и предусматривают все сферы сотрудничества, включая политическое, экономическое, торговое, социальное, культурное, гуманитарное, образовательное направление».

В 2019 году объем двусторонней торговли составил 3,2 млрд. долларов, в Азербайджане насчитывалось 950 совместных предприятий, инвестиции РФ в Азербайджан составили 4,5 млрд. долларов США, Азербайджанской Республики в Россию – 1,5 млрд. долларов. Азербайджан напрямую сотрудничал с 70 субъектами Российской Федерации. Десятки тысяч учащихся

обучались на русском языке в 340 школах Азербайджана, в государственных высших учебных заведениях функционировали факультеты на русском языке (12).

Декларация была подписана в преддверии важного события в двусторонних отношениях 30-летия установления дипломатических отношений и знаменовала собой новый этап в развитии российско-азербайджанских отношений. Подтверждением этому стало открытие выставки народного художника СССР Таира Салахова, проведенное в Москве, в новой Третьяковской галерее. В экспозиции, организованной в рамках «Дни Азербайджана в Москве», при поддержке фонда Гейдара Алиева, демонстрировались произведения выдающегося художника пера, долгие годы прожившего в Москве и возглавлявшего одну из важнейших творческих организаций – Союз художников СССР. Вниманию посетителей были представлены его работы в жанрах натюрморта, пейзажа, портрета, среди них такие как «Гладиолусы», «Портрет Кара Караева», «Айдан», а также одна из последних работ- «Утренняя охота», поступившая в Третьяковскую галерею в 2019 году. В творчестве Таира Салахова были отражены любовь к Азербайджану и России, традиции и культура двух народов (13).

23 февраля 2022 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев и вице-президент Азербайджанской Республики Мехрибан Алиева в рамках визита в Москву ознакомились с экспозицией, посвященной 30-летию установления дипломатических отношений между Российской Федерацией и Азербайджанской Республики в кадрах ТАСС и АЗЕР ТАДЖ. Выставка, включающая в себя несколько десятков фотографий, рассказывала о новейшем периоде истории дружбы и сотрудничества народов России и Азербайджана, в том числе в политической, экономической и культурной сферах. Фотографы ТАСС запечатлели подписание Президентами Российской Федерации и Азербайджанской Республики Б.Ельциным и Г.Алиевым Договора о дружбе, сотрудничестве и безопасности в 1997 году, совместного заявления о принципах сотрудничества на Каспийском море и Бакинской декларации о принципах обеспечения безопасности и развития сотрудничества на Кавказе в 2001 году. Примером сотрудничества в сфере экономики являлся снимок АЗЕРТАДЖ, рассказывающий о закладке фундамента сервисного центра ОАО «КАМАЗ» и производственного объединения «Гянджинский автомобильный центр» в Джабраиле в 2021 году. ТАСС представило фотографию с церемонии спуска на воду со стапелей завода «Красное Сормово» нефтеналивного танкера «Президент Гейдар Алиев, построенного для Каспийского пароходства Азербайджанской Республики. О культурных связях повествуют кадры АЗЕРТАДЖ с открытия памятника великому азербайджанскому поэту Низами Гянджеви в Санкт-Петербурге, общения после концерта Г. Алиева и народной артистки СССР, России и Азербайджана Людмилы Зыкиной» (14).

В торжественных мероприятиях, посвященных 875-летию города Москвы, участвовали представители азербайджанской диаспоры, а также деятели культуры и искусства. Директор торгового-выставочного центра Азербайджанской Республики на ВДНХ С.Кадырова рассказала зрителям о глубоких исторических и культурных связях между Россией и Азербайджаном, провела виртуальный экскурс по историческим локациям Москвы, связанных с выдающимися личностями- выходцами из Азербайджана. Мероприятия прошли в 4 локациях – парк «Останкино», «Рестомаркет», «Павильоны Москвы» и «Азербайджан». В рамках фестиваля состоялась презентация фильма «Культурные мосты: Россия-Азербайджан», в исполнении ансамблей «Алагез» и «Хары бюльбюль» были представлены азербайджанские танцы (15).

Взаимодействие АР с международными организациями и ООН в области культуры. Большую работу проводила Международная Ассоциация «Израиль-Азербайджан» (Аз Из). С ее участием в Баку, Одессе, Иерусалиме были проведены культурные мероприятия, издана книга бакинского КВН-щика Бахрама Багирзаде «Христианские храмы Азербайджана». «Аз Из» активно сотрудничала с Ассоциацией культуры Азербайджана «Симург», возглавляемой главным культурологом Азербайджана, профессором Фуадом Мамедовым, - постоянным автором журнала «Лига культуры», созданного великим русским ученым и путешественником Николаем Рерихом. В 2022 году отмечалось 90-летие Лиги культуры, в 21-м выпуске журнала были опубликованы 3 статьи посвященные Азербайджану. Одна из них посвящалась 880-летию великого азербайджанского поэта Низами, творчество которого способствовало духовному

сближению и гармонизации культур разных народов. В совместных планах ассоциаций «Аз Из» и «Симург» было участие в Бакинском международном форуме культурологов под девизом «Культура спасет мир, если мир защитит культуру!». В форуме планировалось участие известных ученых, общественных деятелей Запада и Востока, представителей ЮНЕСКО, Римского клуба, Международной Гуманитарной Академии «Европа-Азия», Всемирной Академии искусства и науки, Одесского Дома-музея имени Н.К.Рериха, Международного журнала «Лига культуры».

В рамках 9-го Глобального форума Альянса цивилизаций ООН, проводимого в марокканском городе Фас, прошла встреча членов Международного центра Низами Гянджеви с Генеральным секретарем ООН А.Гутерришем. Во встрече также приняли участие президенты 73-й и 75-й генеральных ассамблей ООН Мария Фернанда Эспиноза и Волкан Бозкыр, экс-президенты Болгарии, Грузии, Латвии, Чехии, Боснии и Герцеговины, бывший Генеральный секретарь Лиги арабских государств (ЛАГ) Амре Муса и др. В ходе беседы состоялся обмен мнениями о последних событиях и международных вызовах, с которыми сталкивается мир. Также была достигнута договоренность о регулярном проведении таких встреч генерального секретаря ООН проинформировали о проводимом центром Глобальном бакинском форуме, о сотрудничестве с Альянсом цивилизаций ООН. В заключение Генеральному секретарю была вручена книга «Магия пера» - избранные рукописи «Пятерицы» Низами Гянджеви. 23 ноября 2022 года в Камбодже прошло 2-е пленарное заседание 43-й Генеральной Ассамблеи Межпарламентской ассамблеи ASEAN, - политической, экономической и культурной региональной, межправительственной организации 10 стран, расположенных в Юго-Восточной Азии. На заседании была организована торжественная церемония в связи с принятием парламента Азербайджанской Республики (Милли Маджлиса) в члены-наблюдатели в Межпарламентской ассамблее. Также на заседании в качестве членов-наблюдателей были приняты парламент Грузии, Национальная Ассамблея Непала, конгресс США. Участие Азербайджанской Республики в этой организации способствовало повышению международного престижа страны, углублению международного сотрудничества (16).

Заключение. Благодаря активной внешней политике Азербайджанской республики проявлением которой являлось участие в форумах, конференциях, семинарах по международному сотрудничеству, а также реализации совместных международных программ в образовательной культурной и других сферах, резко возрос авторитет Азербайджана на международной арене. Таковы вкратце некоторые аспекты международных связей Азербайджанской Республики на современном этапе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакинский рабочий. 2017, 17 октября.
2. Бакинский рабочий. 2018, 9 мая.
3. Бакинский рабочий. 2022, 19 июля.
4. Бакинский рабочий. 2022, 28 октября.
5. Ежедневные новости. 2022, 19 августа, с. 3, №33 (1576).
6. Вышка. 2022, 1-7 июля, с.1.
7. Новое время. 2022, 14 сентября, с. 11.
8. Неделя. 2022, 1 июля. С.6.
9. Каспій, 2019, 17 мая.
10. Бакинский рабочий. 2022, 23 февраля, с.2.
11. Новое время. 2022, 23 февраля, с.3.
12. Новое время. 2022, 18-24 ноября, с.12.
13. Новое время. 2022, 24 февраля, с.2.
14. Бакинский рабочий. 2022, 13 сентября, с.8.
15. Вышка. 2022, 18-24 ноября, с. 12.
16. Ежедневные новости. 2022, 25 ноября, с. 2. №47 (1590).

RAFİQ AXUNDOV

t.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİSAFI

Ölkənin xarici siyasətinin əsas istiqaməti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllindən ibarət olmuşdur. Bu baxımdan beynəlxalq əlaqələrin inkişafına, erməni separatçıların və onların havadarlarının səbəb olduqları münaqişə ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına yönəlmiş tədbirlərdə iştiraka böyük önəm verilmişdir. Azərbaycanın 2011-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2012-2013-cü illər üçün qeyri-daimi üzvü seçilməsi, müstəsna səlahiyyətlərə malik ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatda həyata keçirilən fəaliyyət, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu artırmışdır. Siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar, təhsil sahələrində birgə beynəlxalq layihə və proqramların həyata keçirilməsi müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin dərinləşməsinə öz töhfəsini vermişdir.

Açar sözlər: beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq hüquq, münaqişə, bəyannamə, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq.

RAFIG AKHUNDOV

Ph.D, Associate Professor of Azerbaijan State University of Economics

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC AT THE PRESENT STAGE

The main direction of the country's foreign policy was the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict on the basis of international law and the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan. In this regard, great importance was attached to the development of international relations and participation in events aimed at conveying to the world community the whole truth about the conflict unleashed by the Armenian separatists and their patrons. The election of Azerbaijan in 2011 as a non-permanent member of the UN Security Council for 2012-2013, the activity carried out in the most influential international organization with exclusive powers, increased the international prestige of the country. The implementation of joint international projects and programs in the political, economic, cultural, humanitarian, and educational spheres contributed to the deepening of the foreign policy activities of the Republic of Azerbaijan at the present stage.

Keywords: international organizations, international law, conflict, declaration, security, cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Vəkil Həsənov, t.e.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32:93/94

NƏRGİZ NAĞİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nargiz_nagiyeva@mail.ru

POSTKOLONİALİZM VƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN DİL SİYASƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/83-88>

Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas təminatçısıdır. Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə daha güclü dövlətlər başqa millətləri öz təsiri altında saxlamaq məqsədilə onların dilini unutturmağa, hətta məhv etməyə çalışmışlar. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dillərin coğrafi paylanması müstəmləkəçilik siyasəti ilə yaxından əlaqəlidir. Sovet Rusiyası əvvəlcə işğal etdiyi türk toplumlarının dili ilə oynadı, məhz bu səbəbdən, tarix boyu bir cəmiyyəti assimilyasiya etmək üçün ilk olaraq onun dili ilə oynadı.

Məlum olduğu kimi, dövlət dili sahəsindəki fəaliyyətə Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldiyi ilk günlərdən başlamışdır. Bu dövrdə isə SSRİ Konstitusiyasının qəbulu ilə milli dillərin sıxışdırılması prosesi daha da gücləndirilmişdir. Rus dilinin hüquqlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar “vahid dil” siyasəti daha geniş şəkildə təbliğ olunurdu. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil siyasəti, postkolonializm.

Giriş. Həyat təzahürləri hər bir xalqın mahiyyətinə aid olan və bu mahiyyəti əks etdirən milli-mənəvi dəyərlərdir. Bu dəyərlər; din, dil, adət və ənənələr, dünyagörüşü, həyat tərz, incəsənət, ədəbiyyat... və s. elementlər kimi görünür. Bunlardan ən önəmlisi dildir. Mədəniyyətin formalaşması, inkişafı, köçürülməsi və s. dilin funksiyasını və əhəmiyyətini müxtəlif prizmalardan asanlıqla görmək olar. Bir xalqın dili nə qədər zəngin və aktivdirsə, o xalqın mədəniyyəti də bir o qədər canlı və dinamikdir. Dilçilərin dili “sosial təsisat” kimi müəyyən etmələri onun cəmiyyətin mədəniyyətini, həyat tərzini əks etdirən mühüm alət olduğunu göstərir. Bir milləti millət edən onun dili və mədəniyyətidir. Millətlər ancaq öz dili və mədəniyyəti sayəsində varlığını qoruya bilir. Dilini, mədəniyyətini qoruyub saxlaya bilməyən xalqların dünya arenasında uzun müddət qala bilməyəcəkləri danılmaz faktdır. Belə ki, bir xalqın dilini qorumaq onun mədəniyyətini qorumar deməkdir. Xalqın mədəniyyətinə yad olma- maq onun xarakterik həyat təzahürlərini yaşatmaq və bənzərsiz olanı unutmamaqdır. Bu keyfiyyətə malik olan xalqlar, assimilyasiya küləyinə məruz qalmadan öz varlığını davam etdirmək şansına malik olan xalqlardır. Öz mədəniyyətini itirmiş, başqa xalqın mədəniyyət dairəsinə girmiş xalqlar tarix səh- nəsindən siliniblər. Dövlətlərinin hərbi, siyasi və hətta iqtisadi cəhətdən ən güclü dövlətlərini quran şumerlər, assurlar, hetlər, finikiyalılar kimi min illər əvvəl mövcud olan xalqlar bu gün ancaq tarix kitablarında qalıb. Bu gün bu xalqların davamı olan xalq yoxdursa, bu, onların son fərdlərinə qədər başqaları tərəfindən öldürülmələri ilə deyil, öz mədəniyyətlərini itirərək başqa mədəniyyət dairəsinə daxil olmaları ilə izah edilə bilər. Bir sözlə, bir xalqın varlığı onun dilini, mədəniyyətini yaşatmaqdan asılıdır.

Postkolonializmdə dil və mədəniyyət. Cəmiyyətdə fərdlər arasında olması lazım olan birlik və bütövlük anlayışı dil və mədəniyyət dinamizmi ilə canlı tutula bilər. Dil və mədəniyyət bir-birindən ayırmaq olmaz. Bu iki element bir-birinə o qədər bağlıdır ki, demək olar ki, bir-birini tamamlayır. Dil mədəniyyətin daşıyıcısıdır; Mədəniyyət həm də dilin mənbəyi olan mühüm ehtiyat sahəsidir. Dilin funksiyaları bir milləti yaradan maddi və mənəvi dəyərlərdən ibarət mədəniyyət və bu dəyərlərin qoru- nub saxlanması, qeydə alınması və gələcəyə ötürülməsində mühüm rol oynayan, o milləti əzəl- dən əbədiyyətə daşıyan iki dinamik elementdir. İnsanın varlığı dillə mümkün olduğu kimi, cəmiyyətlə- rin də varlığı ancaq dillə mümkündür. Dil olmasa, cəmiyyət də olmaz. Dil bir cəmiyyətin mədəni kimliyidir” [1, 14]. “Cəmiyyətin ədəbiyyatı, incəsənəti, fəlsəfəsi, texnikası və bütün mədəniyyəti,

düşüncəsi, adət-ənənələri dillə bağlıdır. Adət və ənənələrin nəsildən-nəslə ötürülməsi yalnız dil vasitəsi ilə, bildirişlə ola bilər. Buna ancaq dil nail ola bilər” [2, 88-89].

Cəmiyyət dilini itirəndə mədəniyyətini, kimliyini, cəmiyyət olma keyfiyyətini itirir. Sovet Rusiyası əvvəlcə işğal etdiyi türk toplumlarının dili ilə manipulasiya etdi, məhz bu səbəbdən, tarix boyu bir cəmiyyəti assimilyasiya etmək üçün ilk olaraq onun dili ilə oynadı. Bu boyunduruq altında olan cəmiyyətlər işğalçı cəmiyyətin mədəniyyəti istiqamətində dırnaqarası inkişaf edərək öz dəyərlərini itirdilər. Bu səbəblərdən dil bir millətin kimliyi, yaddaşı və mədəniyyətidir. Bir sözlə, millət olmanın özəyi əslində dildə gizlənir. Dilimizi qoruyanda millətimizi, suverenliyimizi qoruyuruq.

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə daha güclü dövlətlər başqa millətləri öz təsiri altında saxlamaq məqsədilə onların dilini unutdurmağa, hətta məhv etməyə çalışmışlar. Bu meyil həm çox inkişaf etmiş müstəmləkəçi Qərbi Avropa ölkələrində, həm də elə Sovet İttifaqında müşahidə olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti dövründə bu ittifaqa daxil olan bəzi respublikalarda ana dilində orta və ali məktəblərin olmaması (Qırğızıstan, Qazaxıstan və s.), olanlarda isə get-gedə azaldılması (Ukrayna, Belorusiya, Türkmənistan, Azərbaycan, Özbəkistan və s.) bu siyasətin bariz nümunəsi sayıla bilər. Məlumdur ki, hərbi müstəmləkəçilik müstəmləkəçinin hegemonluğunun qurulmasında yalnız ilk addımdır. Bu həm də bahalı üsuldur və uzunmüddətli perspektivdə müstəmləkəçiyə o qədər də fayda vermir. Bu səbəbdən müstəmləkələrin vəziyyətlərini qəbul etmələri və müstəmləkəçilərə sadıq qalmaları üçün bir çox başqa strategiyalar irəli sürülmüşdür. Dil dominantlığının yaradılması, dil siyasətinin fəal şəkildə aparılması bu yollardan biridir. Müstəmləkəçi üçün işğal etdiyi ölkənin dilinin öz dili ilə əvəzlənməsi onun ekspansionizmində və yerinin möhkəmlətməsində mühüm faydalar verir. Tarixən Fransa, İngiltərə, Portuqaliya və İspaniya kimi dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasəti dünyanın böyük bir hissəsinə yayılmışdır. Bu imperiyalar müstəmləkəyə çevirdikləri ölkələrin maddi sərvətlərini ələ keçirməklə yekunlaşmır, onların mədəniyyətləri üzərində də təzyiq tətbiq edirdilər. Müstəmləkəyə çevrilən dövlətlərin yerli dilləri öz yerini ingilis, ispan, portuqal, fransız dili kimi dillərə buraxdı. Bu gün Hindistan, Əfqanıstan, Pakistan, Malaziya, Filippin və demək olar ki, bir çox Asiya ölkələrində iki və daha çox rəsmi dövlət dili mövcuddur ki, bu da kolonializm siyasətinin nəticəsidir. Yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərin bir çoxunda dövlət dili statusunda “ikinci ünsiyyət dili” faktoruna da yer ayrılmasına dair reallıqlar vardır. Bu daha çox Mərkəzi Asiya və Afrika ölkələrində müşahidə edilməkdədir.

Bu fenomen müəyyən mənada bəzi postsovet respublikalarında aiddir. Məsələn, Qırğızıstanda qırğız dili dövlət dilidir, bununla belə rus dili də rəsmi dil statusuna malikdir.

Bir ölkənin dilini dəyişmək onu ana dilindən uzaqlaşdırmaq və ona başqa, yad biri dilini qəbul etdirmək deməkdir, o ölkənin xalqının varlığını öz varlığı ilə əvəz etmək deməkdir. Edmund Spenser üçün dil şəxsiyyət və ölkəyə sadıqlıq deməkdir; beləliklə, fəth edilənin dilini öyrənməyə məcbur etməklə onun şəxsiyyətini dəyişdirmək mümkün ola bilər [3, 1].

Məsələn, anglo-amerikan çetiri altında global Britaniya hökmranlığını saxlamaq üçün səylər 1945-ci ildən intensivləşmişdi. Hal-hazırda ingilis dili postkolonial dünya imperiyası, linqvistik neo-imperializm kontekstində bugünkü dünya nizamının daxili və xarici əlaqələr şəbəkəsini təşkil etməklə mərkəzi mövqe tutmaqdadır. İngilis dilinin tədrisi metodologiyasının (ELT) yaranması, onun iş prinsipləri və Qərbin Şərq obrazını yaratma tərzindən bəhs edən şərqşünaslığın konseptuallaşdırılması bir-biri ilə sıx bağlıdır. Edvard Səid Qərb dünyasında orientalist araşdırmaların 1945-ci ildən sonrakı dəyərləndirməsində qeyd edir ki, bu tarixdən sonra orientalizm elmi axtarışdan daha çox, müstəqillik əldə etmiş postkolonial xalqları hədəf alan milli siyasət aləti kimi fəaliyyət göstərmişdir [3, 275]. Beləliklə, ELT ilə ingilis dilinin postkolonial dünyada milli siyasət aləti kimi istifadəsi arasında mühüm əlaqə mövcuddur. Buna misal olaraq, ingilislərin Hindistanda müstəmləkə sistemini gücləndirmək üçün gördükləri ilk işlərdən biri ingilis dilini təhsil, elm və sosial ünsiyyətin standart dili kimi yerləşdirməklərini göstərmək olar. Eyni hal Latın Amerikasında İspaniya, Şimali və Mərkəzi Afrikada Fransa, Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyada Rusiya üçün də keçərli idi.

Bu gün ingilis dili müstəmləkəçiliyin keçmişi və indiki dünya ilə dünyanın qalan hissəsi arasındakı əlaqələr, həmçinin neokolonializm və ya neoimperializm adlı postmüstəmləkəçilik nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Üstəlik, təkcə suveren Qərb dövlətləri deyil, həm də onların beynəlxalq təşkilatları (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı kimi) və ən əsası, beynəlxalq kapital institutlarının hər biri

həm öz daxilində, həm də xarici dünya ilə ingilis dili vasitəsilə əlaqə saxlayır. XVII, XVIII və XIX əsrlərdə İngiltərə xarici ölkələrdə müstəmləkə gücünü tətbiq etmək, saxlamaq və qanuniləşdirmək üçün müstəmləkəsi altında olan xalqların dillərini daim iyerarxik qiymətləndirməyə məruz qoydu və ingilis dilinin üstünlüyü ilə nəticələnməsi şərti ilə müqayisə predmeti etmişdir.

Qloballaşma ilə bütün dünyada ingilis dilinin və müəyyən bölgələrdə bəzi dillərin (ərəb, rus, türk, alman, fransız və s.) üstünlük təşkil etməsi bir çox yerli dillərin yaşamasına təhlükə yaradır. Nəqli kəsilmək təhlükəsi ilə üzləşmiş yerli, milli və ya etnik dillərin öz dillərini yaşatmaq tələblərinin artması (ana dilində tədris, öz dilinin rəsmi dil kimi tanınması və s.) bu dillərə rəğbəti artırır. Qlobal səviyyədə isə digər tərəfdən ölkə daxilində bu yerli dil və ya yad dillərə qarşı ayrı-seçkiliyin müxtəlif formalarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Tarixin dolanbaclarından, sərt sınaqlarından üzuağ çıxan dilimiz bu gün dünyanın ən inkişaf etmiş, zəngin dillərindən biridir. Azərbaycan dili ulu babalarımızdan bizə miras qalan milli sərvətimizdir. Bu sərvəti dədə-babalarımız göz bəbəyi kimi qorumuş, klassiklərimiz Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsində əllərindən gələni əsirgəməmiş, tarixi şəxsiyyətlərimiz (Ş.İ.Xətai, M.Ə.Rəsulzadə, H.Əliyev) isə dövlət dili kimi rəsmiləşməsinə, daha da inkişafına qayğı göstərmişlər.

Dilimizə yaşam hüququ verən amillərdən biri də bu dilin olduqca həyati olmasıdır. Dünyada yaşayan 50 milyon azərbaycanlı harada olmasından asılı olmayaraq bu dili unutmur. Hazırda Cənubi Azərbaycanda yaşayan 30-35 milyon azərbaycanlı doğma dilində məktəblərin yoxluğuna baxmayaraq, Azərbaycan dilini yaşadır.

Son dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafı, dövlət dili kimi onun inkişafına qayğı ümummilliliyimiz Heydər Əliyevin adıyla bağlıdır. Heydər Əliyevin bu istiqamətdəki rolu, nüfuzu, cəsarəti və apardığı siyasət müstəqil Azərbaycan dövlətinə və onun dövlət dili olan Azərbaycan dilinin rəsmiləşməsinə gedən yolun parlaq qığılcımı, bünövrəsi, sütunudur.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə ilk gəlişi ilə Azərbaycan özünün həqiqi inkişaf yolunu tapdı. Bu hadisə Azərbaycan xalqının tarixi müqəddəratında dönüş nöqtəsi oldu, ölkənin gələcək inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Bununla da Azərbaycan xalqının tarixində Heydər Əliyev dövrü - böyük dönüş dirçəliş, əsl İntibah mərhələsi başlandı. O dövrdə ən geridə qalan ölkələrdən hesab edilən Azərbaycanın inkişaf və tərəqqisinin əsası məhz bu tarixdə qoyulub. Bu dövrdə rus dilinin mövqeyi respublikada çox güclü idi. 1937-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan SSR-nin yeni Konstitusiyasında dilimizin hüquqi statusu haqqında heç nə qeyd olunmurdu. Şübhəsiz ki, bu keçmiş sovet rəhbərliyinin yeritdiyi siyasətin nəticəsi idi. Sovet imperiyasının sərt qanunlarına və rus dilinin hakimiyyətinə qarşı çıxmaq meylləri özünü bir sıra şairlərin, yazıçıların, dilçi-filoloq alimlərin əsərləri ilə yanaşı şeirlərində və M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, M.F.Axundzadənin, C.Məmmədquluzadənin, S.Vurğunun, B.Vahabzadənin və neçə-neçə görkəmli ədibimizə siyasi-ideoloji fəaliyyətində özünü daha qabarıq göstərmişdir. Heydər Əliyev sovet imperiyasının ruslaşdırma siyasəti yürütdüyünü yaxşı başa düşür, bu qeyri-humanist, imperialist, bayağı siyasətin məqsədinin müxtəlif yollarla Azərbaycan dilini dövlətçilikdən, inzibati idarə sistemindən, elmdən, mədəniyyətdən, təhsildən sıxışdıraraq yalnız məişət dili səviyyəsinə endirmək olduğunu bilirdi. Heydər Əliyevin ilk gündən yeritdiyi dil siyasəti ana dilini inkişaf etdirmək, onun dövlət statusunu reallaşdırmaq, dünya dilləri içərisində nüfuzunu artırmağa yönəlmişdir. Heydər Əliyevin milli oyanış siyasəti sahəsində təhsil, elm, mədəniyyətin tərəqqisi üçün geniş imkanlar açıldı. Xalqın milli mənlilik şüurunun, özünüdərkinin formalaşması, Azərbaycan dilinin, tarixinin öyrənilməsi, ali təhsil sisteminin daha da demokratikləşməsi sahəsində ciddi irəliləyiş baş verdi. Heydər Əliyev tərəfindən çox yüksək səviyyədə həyata keçirilən dil siyasəti də Azərbaycan dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsidir.

Məhz bu dövrdə Azərbaycan ali məktəblərinin bayraqdarı olan Bakı Dövlət Universitetinin həyatında da böyük dönüş yarandı. Onun ölkənin ali məktəbləri içərisində tutduğu aparıcı mövqe, Azərbaycan təhsil sisteminə, onun inkişaf istiqamətlərinə göstərdiyi təsir daha da gücləndi.

1969-cu ildə (noyabr ayında) Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubiley tədbirində (o zaman F.E.Dzerjinski adına klubda) iştirak edən Heydər Əliyevin o zaman üçün fəvqəladə hal hesab edilən bir partiya liderinin Azərbaycan dilində çıxış etməsi universitet həyatında milli ruhun, milli özünüdərk, milli dirçəliş və oyanışın hərəkətə gətirilməsi üçün signal rolunu oynadı. Azərbaycan ziyalıları sözün həqiqi mənasında qanı və canı ilə milli mənafeyi hər şeydən uca tutan həqiqi milli

liderini gördü, tanıdı və ümidini ona bağladı. Respublika rəhbərinin ana dilində çıxışı Azərbaycan dilində tədrisin qüvvələndirilməsinə, milli dilimizin hərtərəfli inkişafına xidmət edirdi. Bunun nəticəsində tezliklə universitetdə yaradılan 4 cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi Dövlət Mükafatına layiq görüldü. Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük fədakarlığı və mübarizəsi sayəsində Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi.

Məlumdur ki, XXI əsr Azərbaycan dilinin inkişafında əlamətdar hadisələrlə zəngindir. Xüsusilə dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, ana dilimizin inkişafı, tətbiqi və təsir dairələrinin genişlənməsi ilə bağlı ümummilli lider Heydər Əliyevin fərmanları, sərəncamları, habelə digər hüquqi-normativ aktlar, qanunlar, dilimizin daha da inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu şərait Azərbaycan dilinin tədrisi işinin yüksək səviyyədə qurulmasına da geniş imkan və perspektivlər açır.

Müstəqillik illərində ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti. Müstəqillik illərində ümummilli lider Heydər Əliyevin davam etdirdiyi dil siyasəti sayəsində ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqlar aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi. Dilimizin inkişafında Heydər Əliyev qayğısının parlaq təzahürü olan fərman və sərəncamlar o cümlədən, “Azərbaycan dili Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı” (09.08.2001), “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (30.IX.2002), “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı” (02.01.2003), “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanı (04.01.2003), “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı (12.01.2004), “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı (12.01.2004) və habelə dil və təhsil quruculuğu ilə əlaqədar olan normativ sənədlər, aktlar, təlimatlar və metodik göstərişlərdən irəli gələn tələblər ali məktəblərin fəaliyyətində və təcrübi işlərində də geniş şəkildə tətbiq edilir. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı qəbul olunmuşdur [5, 17].

Ulu öndər Heydər Əliyev ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, bugünkü durumunu və mövcud problemlərini də daim diqqət mərkəzində saxlamış və bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə ilkin olaraq imza atmışdır. Həmin tədbirlər sırasında “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərman xüsusi yer tutur. İlk növbədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsi, formalaşması və möhkəmləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu tarixi fərman dövlət dili ilə bağlı hərtərəfli və geniş məlumatları özündə ehtiva edir. Belə ki, fərmanda həm dilimizin tarixi ilə bağlı bir sıra incə və həssas məqamlara aydınlıq gətirilir, həm də onun keçdiyi inkişaf yolları və mərhələlərinin yığcam təhlili verilir. Fərmanda həmçinin müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin ölkədə geniş miqyasda tətbiq edilməsi və hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaranması qeyd olunur və bu məqsədlə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulurdu. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi ilə xalqımızın tarixi arasında sıx və qırılmaz tellər olduğu vurğulanır və dil siyasətinin azərbaycançılıqla bağlılığı qeyd olunurdu.

Azərbaycan dilinin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın ümumi ünsiyyət dili vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolunun artması, nüfuzunun yüksəlməsi də xalqımızın Ümummilli lideri, müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndərin ölkəmizə ikinci dəfə rəhbərliyinin ilk illərində Azərbaycanın dahi şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi geniş miqyasda keçirildi. 1999 - 2000-ci illərdə isə dilimizin ən əski qatını özündə yaşadan abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd olundu. Bu yubileylər həm də əbədiyaşar söz sənətinin və onun ifadə vasitəsi olan ana dilinin təntənəsi, dilimizə göstərilən böyük diqqət və qayğının göstəricisi kimi dəyərləndirildi və milli ziyalıların, bütövlükdə, xalqımızın yaddaşına əbədi olaraq həkk olundu.

Nəticə. H.Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərindən danışarkən onun türk dünyasının birləşdirilməsi sahəsində gördüyü tarixi xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası türk dünyasında xüsusi bir mərhələdir. Latın qrafikalı əlifbaya keçid səyləri XIX-XX əsrlərdə yaranmış, lakin müsbət nəticələnməmişdir. Bu ideyanın yaranması, reallaşması və

tətbiqi Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və b. ilə bağlı olmuşdur. Milli ruhlu bu ziyalılar Azərbaycan xalqının tərəqqisi, maarifə, elmə yiyələnməsi yolunda latın qrafikalı əlifbanın tarixi rolunu dərk etmişlər. O dövrün reallığı bu ideyanın həyata keçməsinə həmişə mane olmuş, sədd çəkmişdir. 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Türko-loji qurultay türkdilli ölkələrdə latın qrafikalı əlifbaya keçməyi tövsiyə etdi. Qurultayın tövsiyəsini ilk reallaşdıran ölkə Azərbaycan oldu. Lakin 30-cu illərin repressiyası Azərbaycan xalqına çox böyük zərbələr vurdu. Bunlardan biri də latın qrafikalı əlifbanı ləğv etməsi idi. Sovet strategiyasının şovinist siyasəti nəticəsində doğma əlifbamız kiril qrafikalı əlifba ilə dəyişdirildi. Üzərindən neçə onilliklər keçdi, tarix öz ədalətli hökmünü verdi - Sovet İttifaqı dağıldı, Azərbaycan Müstəqil Respublikaya çevrildi, H.Əliyev kimi dünya şöhrətli siyasətçi, qəlbində türkçülük, azərbaycançılıq məşəli yanan dahi bir lider Azərbaycan dövlətinə yenidən rəhbərlik etdi. H.Əliyev öz şəxsi nüfuzundan istifadə edərək Azərbaycan xalqını və onun dilinin adını əbədləşdirdi. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və latın qrafikalı əlifbaya keçmək haqqında dəyərli, tarixi fərman imzaladı. Bu fərman Azərbaycan dilinin tətbiqi və latın qrafikalı əlifbanın geniş işlədilməsi üçün dövlətin təminatı idi.

Azərbaycan dili ilə bağlı Heydər Əliyev tərəfindən çox yüksək səviyyədə həyata keçirilən dil siyasəti daha sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün də davam etdirilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ünalın Şükrü. Dil ve Kültür. Ankara, Nobel, 2005, 254 s.
2. Akarsu, Bedia Dil-Kültür Bağlantısı. 3. Basım: İnkılâp Kitapevi, 1998, S.89.
3. Berk, Özlem. Sömürgecilik, Dil ve Brian Friel'in Çevirileri, 14 Ağustos 2010. – URL: http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/18_cilt/19.pdf [07.01.2024].
4. Said, Edward. W. Orientalism. Harmondsworth: Penguin, 1978, P.378
5. Vilayət Əliyev. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003, 100 s.
6. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, Elm. 1998, 195 s.
7. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili/ Seçilmiş əsərləri X cild. Bakı. Elm və təhsil, 2014, 541 s.
8. Salatın Əhmədova. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Azərbaycan. Ata M. 2008, 456 s.

НАРГИЗ НАГИЕВА

*Доцент Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по политическим наукам*

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА И ПОСТКОЛОНИАЛИЗМ

Язык является основным источником существования каждого народа. В разное время и в разных странах более сильные государства пытались заставить другие народы забыть свой язык или даже уничтожить его, чтобы удержать их под своим влиянием. Родной язык азербайджанского народа является одним из основных факторов, определяющих его национальное существование. Географическое распространение языков тесно связано с колониальной политикой.

Как известно, Гейдар Алиев начал свою деятельность в области государственного языка с первых дней своего руководства Азербайджаном. В этот период процесс подавления национальных языков еще более усилился с принятием Конституции СССР. В связи с расширением прав русского языка шире пропагандировалась политика «единого языка». Придание азербайджанскому языку статуса государственного является одной из величайших исторических заслуг общенационального лидера Гейдара Алиева перед народом.

Ключевые слова: Азербайджан, языковая политика, постколониализм.

NARGIZ NAGIYEVA

*Associate professor of Baku State University,
Doctor of Philosophy in Political Science*

THE LANGUAGE POLICY OF THE STATE OF AZERBAIJAN AND POSTCOLONIALISM

Language is the main provider of the existence of every nation. At different times and in different countries, stronger states have tried to make other nations forget their language, or even destroy it, in order to keep them under their influence. The native language of the Azerbaijani people is one of the main factors that determine its national existence. The geographical distribution of languages is closely related to colonial policy.

As is known, Heydar Aliyev started his activities in the field of the state language from the first days of his leadership in Azerbaijan. During this period, the process of suppressing national languages was further strengthened with the adoption of the USSR Constitution. In connection with the expansion of the rights of the Russian language, the "single language" policy was promoted more widely. Giving the status of the state language to the Azerbaijani language is one of the greatest historical services of the national leader Heydar Aliyev to the people.

Keywords: Heydar Aliyev, language policy, postcolonialism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 yanvar 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Qurban Məmmədov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94(479.24); UOT 94; UOT 32:93/94

НАИДА ГАДЖИНСКАЯ

доктор философии по истории, доцент
Азербайджанского Государственного Педагогического университета
n.hajinskaya@gmail.com

В ЕДИНОМ ПОРЫВЕ БРАТСКОЙ СОЛИДАРНОСТИ: АЗЕРБАЙДЖАН И ТЮРКСКИЙ МИР

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/89-99>

В статье раскрывается значение и важность единства и солидарности тюркских государств на современном этапе как стратегической необходимости, открывающей новую страницу в истории тюркоязычных народов. В этом процессе Азербайджан играет роль важнейшего связующего звена между западом и востоком тюркского мира. Расположенный на берегу Каспийского моря, в регионе, имеющем важнейшее стратегическое значение для Евразии, Азербайджан является центром международных транспортных коммуникаций, который обеспечивает свободное передвижение капиталов, товаров, услуг, а также людей, проживающих в обширном тюркском пространстве. Именно через Азербайджан Запад и Восток устанавливает контакты, развивает торговлю, обменивается научным, техническим опытом, а также культурными ценностями.

Ключевые слова: тюркский мир; солидарность в период Отечественной войны Азербайджана; Организация тюркских государств; ТЮРКСОЙ; саммиты; Зангезурский коридор.

Введение. Сотрудничество тюркских государств началось в начале 90-х гг., с момента распада СССР. У многих политиков, ученых, экспертов за пределами тюркского пространства вызывал недоумение тот факт, что на сходстве языков, некоторых культурных ценностей и древних исторических связях вряд ли возможно выстроить успешное политическое, экономическое, гуманитарное и культурное сотрудничество. В течение многих лет, вопрос о том, в каком направлении будет двигаться тюркский мир и каковы перспективы взаимоотношений тюркоязычных государств между собой и с остальным миром, имели большое политическое и стратегическое значение.

Однако события последних лет в Турции, Казахстане, Азербайджане, Кыргызстане, Узбекистане и других тюркских республиках, полностью опровергли этот аргумент, более того, единство и солидарность тюркского мира перестали рассматриваться как возможность, а стали стратегической необходимостью, новой страницей в истории тюркских народов и новым политическим горизонтом.

После объявления Азербайджанской Республикой о своей независимости 30 августа 1991 года, Турция стала первым государством, признавшим нашу страну 9 ноября 1991 года. Дипломатические отношения были установлены 14 января 1992 года, а Генеральное консульство в Баку было повышено до уровня Посольства. Турция также имеет два генеральных консульства в Нахичевани и Гяндже, Азербайджан представлен Посольством в Анкаре и двумя Генеральными консульствами в Стамбуле и Карсе (19).

Укрепление отношений с тюркскими государствами является одним из основных приоритетов внешней политики Азербайджана. Об этом неоднократно заявлял Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. И в очередной раз это было озвучено на 10-м Саммите Организации тюркских государств в Астане. Было подчеркнуто, что фундаментом тесных отношений тюркских стран являются этнические и культурные корни, язык, общее историческое прошлое (11).

С распадом СССР и приобретением постсоветскими республиками независимости отношения между тюркскими государствами вышли на официальный уровень и постепенно активизировались. В практику вошли встречи - саммиты глав тюркоязычных государств, в ходе

которых их лидеры регулярно встречались и обсуждали основные приоритеты и направления сотрудничества. Эти саммиты чаще носили характер консультаций, а постоянная платформа сотрудничества еще не сформировалась. Однако со временем экономические, культурные и политические отношения между тюркскими государствами стали постоянными и осуществлялись через деятельность различных структур. Создание ТЮРКСОЙ в 1993 г., Парламентской ассамблеи тюркских государств (ТЮРКПА) в 2008 г., и Совета сотрудничества тюркоязычных стран (Тюркский совет) в 2009 г. придало импульс тесному сотрудничеству тюркоязычных стран (23).

Создание таких организаций, как Международная Тюркская Академия в Астане в 2010 г. в целях расширения исследовательских работ по истории тюркского мира, Международный фонд тюркской культуры и наследия, созданный в 2014 г. по инициативе Ильхама Алиева, Деловой совет Тюркского совета в 2011 г., и др., открыло широкие возможности для дальнейшего укрепления сотрудничества между тюркскими государствами в соответствующих областях (14).

Кроме этого, за истекший период подписаны Меморандумы о взаимопонимании по развитию малого и среднего предпринимательства, улучшению инвестиционного климата, совершенствованию инвестиционной статистики, Протокол о сотрудничестве между национальными телеканалами. В сфере туризма запущен специальный совместный проект «Современный Шелковый Путь», включающий 14-дневное путешествие по культурным и историческим городам стран-членов Тюркского совета. Тюркская торгово-промышленная палата (ТТПП), учредительные документы которой были подписаны государствами-членами Тюркского совета в Нурсултане на Экономическом форуме в Астане, начала действовать с 17 мая 2019 г.

В рамках Совета Сотрудничества Тюркских Государств действует Союз Тюркских университетов, на регулярной основе проходят Фестиваль молодежи, Тюркский молодежный лагерь и Курсы для молодых дипломатов тюркских государств. В 2018 году в Баку прошли Первые Студенческие игры Тюркского совета (Тюркская Универсиада) (14).

Особо следует остановиться на деятельности Организации тюркских государств (ОТГ), созданной Азербайджаном, Турцией, Казахстаном и Кыргызстаном в соответствии с Нахчыванским договором от 3 октября 2009 г. Первоначально организация называлась Совет Сотрудничества Тюркских Государств, однако в 2021 г. в рамках VIII саммита было принято решение о переименовании Совета Сотрудничества Тюркских Государств в Организацию тюркских государств для того, чтобы дать больший толчок дальнейшему развитию организации, которая, обладая политическим весом и международным авторитетом, стала действенной площадкой для межгосударственных контактов. Впервые на официальном уровне была сделана заявка на превращение в перспективе тюркского сообщества государств в один из силовых центров мировой политики, обладающего всеми возможностями воздействия на ход развития глобальных и региональных политических процессов. Сегодня в рамках организации обсуждается и решается множество совместных проектов – логистика, инвестиционные фонды, гуманитарное сотрудничество, сфера культуры и т.д. Вступление Узбекистана в организацию в 2019 г., деятельность Туркменистана, Венгрии и Турецкой Республики Северного Кипра в ОТГ в качестве государств-наблюдателей открывают широкие возможности для развития тесной интеграции между тюркскими государствами. После получения Венгрией статуса наблюдателя в Будапеште было открыто европейское представительство ОТГ. Европейский офис не только укрепляет отношения между ОТГ и Венгрией, но и способствует расширению сотрудничества с ЕС и другими европейскими институтами (21).

Одним из главных документов Организации тюркских государств является «Видение тюркского мира-2040», принятый на Саммите глав государств в Стамбуле в ноябре 2021 г. Он предусматривает пути углубления между тюркским и государствами на ближайшие два десятилетия в таких приоритетных сферах, как безопасности, транспорта, таможни, информационно-коммуникационных технологий, энергетики, туризма, здравоохранения, сельского хозяйства, культуры, образования и науки, молодежи и спорта, работы с диаспорами и т. д. (20).

Лейтмотивом деятельности ОТГ и сотрудничества тюркоязычных государств могут служить слова Президента Ильхама Алиева о том, что «если мы будем вместе и будем выступать

по определенным вопросам с единой позиции и укреплять это единство систематической работой, то наши международные позиции еще более упрочатся. Ведь тюркоязычные страны располагают всеми возможностями - есть природные ресурсы, нефтегазовые месторождения, благоприятное географическое положение, мощные экономики, талант людей, новая инфраструктура. Если собрать все эти возможности воедино и сконцентрировать их, то тюркоязычные страны превратятся в большую силу в мировом масштабе» (18).

Вышеназванные институты сотрудничества тюркских государств поддерживают тесные связи с рядом престижных международных организаций. ОТГ установила идеальный диалог с ООН, Программой развития ООН, Всемирной торговой организацией, Парламентским союзом Организации исламского сотрудничества, Международным межпарламентским союзом, Ассоциацией генеральных секретарей международных парламентов, Организацией Черноморского экономического сотрудничества, Парламентской Ассамблеей СНГ, Балтийской Ассамблеей и другими авторитетными организациями. В рамках международного сотрудничества тюркские государства посредством организации ТЮРКСОЙ развивают отношения с ЮНЕСКО, реализуя деятельность, связанную с сохранением нематериального культурного наследия. Участие на этом уровне в других международных организациях создает положительные возможности для тюркских государств занять общую позицию в переговорах по интересующим их вопросам и получить поддержку на международной арене (15, с.26-33).

В едином порыве братской солидарности с Азербайджаном выступил весь тюркский мир в период Второй Карабахской (Отечественной) войны осенью 2020 г. Обращаясь к событиям недавнего прошлого, напомним, что в течение 30 лет Армения держала под оккупацией азербайджанские земли, создав там незаконный вымышленный режим, не признанный мировым сообществом. В результате этнической чистки, проведенной Арменией, более одного миллиона азербайджанцев было изгнано со своих исторических земель. Оккупировав исконные азербайджанские территории Карабаха, Армения буквально сровняла с землей города и села, разрушила и надругалась над историческими и религиозными памятниками, превратив мечети в сараи и хлев для содержания скота и свиней.

На протяжении всех этих лет Азербайджан стремился решить конфликт мирным путем. Однако целью Армении было закрепить статус-кво, основанный на оккупации. Подстрекательские действия и заявления руководства Армении в июле 2020 года, военные провокации в товузском направлении государственной границы с Азербайджаном, сделали Вторую Карабахскую войну неизбежной. Цель провокации заключалась в создании нового очага напряженности в регионе, в переносе на второй план вопроса оккупации Арменией азербайджанских территорий, вовлечении в конфликт третьих государств и нанесении ущерба стратегической инфраструктуре Азербайджана.

44-дневная война Азербайджана (27 сентября-9 ноября 2020 г.) принесла долгожданную победу и освобождение исконных земель от армянской оккупации. Азербайджанская армия дала противнику достойный отпор, нанеся ему сокрушительный удар. В ходе наступательных операций Азербайджанской армии было освобождено более 300 населенных пунктов, в том числе города Джебраил, Физули, Зангилан, Губадлы, Шуша. Справедливая освободительная война азербайджанского народа завершилась трехсторонним Заявлением, подписанным 10 ноября 2020 г. Азербайджаном, Арменией и Россией, согласно которому Армения вернула Азербайджану оккупированные Агдамский, Кельбаджарский и Лачинский районы (22).

Во второй войне за освобождение оккупированного Нагорного Карабаха от Армении историческая победа была достигнута в результате военно-тактического и профессионального превосходства Азербайджана, использования инновационных и передовых военных технологий, эффективного сочетания механизма человеческого и искусственного интеллекта и, наконец, дальновидного руководства Президента Ильхама Алиева.

Чрезвычайные военные возможности Вооруженных Сил Азербайджана сильно изменили историю войны, и, более того, успешные региональные и глобальные дипломатические маневры Президента Ильхама Алиева не оставили Армении и ее сторонникам иного выбора, кро-

ме как смириться с поражением, отказаться от военных действий и освободить территории, которые были незаконно оккупированы.

Победа Азербайджана во Второй Нагорно-Карабахской войне изменила характер расстановки сил, интересы, масштабы и ожидания в регионе. Уравнение безопасности, возникшее в регионе, еще больше укрепило двусторонние отношения между Азербайджаном и Турцией.

Сейчас в регионе сложилась новая «шахматная доска», которая меняет двусторонние и многосторонние отношения Азербайджана, создавшего новую парадигму безопасности на Южном Кавказе. Блестящая победа национальной армии Азербайджана диктует ему сегодня политическое превосходство, экономическое доминирование и геополитический выбор.

Европейский Союз и весь западный мир назвали эту ситуацию появлением «Новой средней державы», которая успешно изменила взаимодействие, безопасность, оборону, социально-экономическую интеграцию и геополитическое уравнение, складывающееся на Южном Кавказе. Азербайджан и Турция стали прямыми победителями в войне. С другой стороны, Армения, ЕС и Минская группа ОБСЕ стали прямыми проигравшими в войне, а США и Иран - косвенными проигравшими (7).

Отечественная война азербайджанского народа получила в мировой военной науке название «войны XXI века». В условиях трудного рельефа победоносная Азербайджанская армия продемонстрировала истинный профессионализм, мастерство, непоколебимую решимость перед сложными укреплениями, на протяжении многих лет возводимыми противником, а главное, с бесконечной любовью к Родине доказала всему миру, что в любых условиях готова к любого рода трудностям и всяческому самопожертвованию ради нее.

Особого внимания и высокой оценки заслуживает тот факт, что за время 44-дневной Отечественной войны Турция и другие тюркоязычные государства были постоянно рядом с Азербайджаном, оказывая ему моральную, политическую, дипломатическую поддержку. Как отмечал в своем выступлении пресс-секретарь президента Турции Ибрагим Калын на мероприятии в Анкаре, посвященном турецко-казахстанскому сотрудничеству в области образования, «победу в Карабахе искренне праздновали не только в Турции и Азербайджане, но и во всем тюркском мире» (9).

Огромную поддержку Азербайджану во время Второй Карабахской войны 2020 года оказала Турция. После заключения заявления о прекращении огня Турция оказывала помощь Азербайджану по обезвреживанию мин и самодельных взрывных устройств на деоккупированных территориях. 11 ноября 2020 г. министры обороны России и Турции С. Шойгу и Х. Акар подписали меморандум о создании совместного центра по контролю за прекращением огня в Нагорном Карабахе (26).

Одним из приоритетных направлений в деле восстановления территориальной целостности Азербайджана, были, в первую очередь, экономическая мощь и боеспособная армия. В результате правильной стратегии и продуманной целенаправленной политики Азербайджан превратился в современное государство, не зависящее в экономическом отношении ни от одной страны и международной финансовой структуры, создав уникальную для мира модель развития. Экономический прогресс страны способствовал перелому и в армейском строительстве, арсенал азербайджанской армии был укреплен самыми современными видами оружия и военной техники, повышены знания и умения военнослужащих, предприняты важные шаги, направленные на улучшение их социальной защиты и условий работы. Было обеспечено развитие оборонной промышленности Азербайджана, значительная часть внутренних потребностей армии удовлетворялась за счет внутреннего производства. Азербайджан стал производить продукцию военного назначения более 1000 наименований и превратился в экспортера самого современного оружия. Высокая боеспособность азербайджанской армии была продемонстрирована всему миру на военных парадах, неоднократно проведенных на площади Азадлыг. Поистине братская помощь в строительстве высококвалифицированной армии, оснащенной современным оружием и военной техникой, была оказана Турцией, которая с мощной армией и современным военно-промышленным комплексом, не перестаёт сегодня удивлять даже специалистов высокого ранга (1).

Во время 44-дневной войны мы были свидетелями полетов ударных беспилотных летательных аппаратов «Байрактар» ТВ-2, работы бронетехники, ракет, ствольной и реактивной артиллерии, которые Азербайджан закупал в Турции. Сегодня в строй в Турции вступают «Байрактары» ТВ-3, первый в мире беспилотный истребитель Kızı Elma, корабль – дрононосец и др. В свете сказанного, интересно заметить, что НАТО успешно перенимает у Турции военные технологии. За счёт сотрудничества с Турцией Азербайджан уже приблизил свою армию к стандартам НАТО. Страны Центральной Азии договариваются о подготовке военных кадров не только с Турцией, но и с Азербайджаном (13).

Огромное значение в период Карабахской войны имела информационная поддержка Азербайджана. Об этом неоднократно говорили в своих выступлениях Президенты Ильхам Алиев и Реджеп Тайип Эрдоган. Выступивший на проходившем в сентябре 2023 г. в Стамбуле медиафоруме Тюркского совета Президент Турции Р. Т. Эрдоган подчеркивал важность сотрудничества и солидарности между СМИ тюркоязычных стран, отметив, что тюркский мир страдает не только от цифрового фашизма, но и двойных стандартов международных медиа.

Неоднозначное отношение мирового сообщества к событиям в Карабахе ярко выразилось во время 44-дневной освободительной войны Азербайджана. Необъективное освещение истинного положения дел на фронте приводило к появлению упаднического настроения среди азербайджанского населения, к недоверию и враждебному отношению к международным СМИ. Президент Турции отмечал, что органы международных медиа никогда не писали о ракетных атаках вооруженных сил Армении против мирного населения Азербайджана. В то же время с пафосом могли сообщать известия, касающиеся побед и заслуг армянской стороны. В связи с этим Президент Реджеп Тайип Эрдоган призвал тюркоязычные страны к созданию независимой информационной системы и СМИ.

В выступлении руководителя азербайджанской делегации, помощника Президента Азербайджана, заведующего отделом по вопросам внешней политики Администрации Президента Хикмета Гаджиева на медиафоруме Тюркского совета подчеркивалось, что во время 44-дневной Отечественной войны страны-члены Тюркского совета во главе с генеральным секретарем совета оказывали моральную, политическую, дипломатическую поддержку всему азербайджанскому народу. Сердце братских стран билось в унисон с Азербайджаном, и, наконец, был положен конец страданиям азербайджанского народа. Также было отмечено, что после Победы в Отечественной войне Азербайджан намерен возродить Карабах и вернуть ему исторический авторитет как центра тюрко-исламской цивилизации. Азербайджанская делегация выразила уверенность в том, что братские тюркские страны всегда находились и продолжают находиться рядом с Азербайджаном и намерены осуществлять совместную деятельность в этом процессе (17).

В работе медиафорума в Стамбуле приняли участие свыше 500 делегатов, среди которых находились представители медиа, академики, высокопоставленные лица государственных структур и частных организаций, студенты стран-членов Тюркского совета – Турции, Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, а также государств наблюдателей – Венгрии, Туркменистана и Турецкой Республики Северного Кипра (17).

Турция поддерживает инициативы, направленные на улучшение инфраструктуры, повышение благосостояния, активизацию энергетических и торговых маршрутов и усиление региональной связи в Карабахе. После освобождения азербайджанских земель от армянской оккупации президент Турции Р. Т. Эрдоган несколько раз посещал освобожденные земли и посетил города Шуша, Физули, Зангилан и Джебраил. Турецкие компании активно участвуют во многих инфраструктурных проектах в качестве подрядчиков масштабных строительных работ на освобожденных территориях Азербайджана.

Заслуживает высокой оценки позиция Казахстана и Кыргызстана в противодействии попыткам Армении спровоцировать Организацию Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) на войну (16, с. 94).

В соответствии с современными стандартами на освобожденных от оккупации территориях Карабаха начались работы по восстановлению и реконструкции, в регион вернулась

мирная жизнь. В рамках реализуемой Азербайджаном программы «Великого возвращения», в города Лачин и Физули, а также в три села в Карабахском регионе уже возвратились коренные жители этих земель. Как известно, до конца 2026 г. предусматривается возвращение в Карабах и Восточный Зангезур более 140 тысяч человек.

Президент Ильхам Алиев выразил признательность президенту Узбекистана Шавкату Мирзиёеву за школу, строительство которой завершено в городе Физули. «С удовольствием вспоминаю состоявшуюся в августе церемонию открытия школы с нашим совместным участием. Благодарю президента Касым-Жомарта Токаева за строящийся в городе Физули творческий центр, который является даром Казахстана Азербайджану. Это – проявление дружбы и братства между народами Азербайджана и Узбекистана, Азербайджана и Казахстана. Мы часть большого тюркского мира. Уверен, что наши дружба и братство будут вечными. Международный авторитет Организации тюркских государств будет расти все больше», - сказал президент Азербайджана (10).

Вторая Карабахская война поставила на повестку дня реальность полной перестройки международной транспортной системы. Открытие Зангезурского транспортного коридора имеет огромное социально-экономическое, геополитическое и геостратегическое значение для большого числа государств, прежде всего, тюркского мира. Выступая на X Саммите глав государств тюркоязычных стран, Президент Ильхам Алиев в своем выступлении отметил: «Тюркский мир велик. В свое время Зангезурский регион – древний и неотъемлемый край тюркского мира, был оторван от Азербайджана и передан Армении, в результате чего географическая связь в тюркском мире оказалась нарушенной. Если бы не была совершена эта историческая несправедливость, то сегодня единый тюркский мир оставался бы единым пространством и с географической точки зрения. Но нас объединяют не только географические координаты. Нас объединяет наше прошлое и настоящее, отношения братства, единства и солидарности» (26).

Ильхам Алиев не только обеспечил восстановление территориальной целостности Азербайджана, но и заложил основу Зангезурского коридора, объединяющего тюркский мир. Создание этого коридора - не только экономическое событие, но и событие большого политического значения. Значение коридора для Азербайджана, в первую очередь, заключается в создании прямой дороги с Нахчываном и предоставлении жителям страны возможности свободного наземного передвижения, так как многие десятилетия они были лишены этого. Если добавить к этому стратегическое значение Зангезурского коридора, то оно выйдет далеко за пределы местного и регионального уровней, сделав Азербайджан одной из ведущих стран не только в регионе, но и в мире. Откроются более широкие возможности по ускорению интеграционных процессов как между тюркоязычными странами, так и в рамках трехстороннего стратегического сотрудничества Азербайджана, Турции и России, роста конкурентоспособности и улучшения международного имиджа Азербайджана. По предварительным оценкам, стоимость грузоперевозок, циркулирующих по Зангезурскому коридору, будет измеряться миллиардами долларов. Грузопотоки и торгово-экономические связи, реализуемые в этом регионе, охватят товарные рынки стоимостью 2-3 трлн долларов (8).

Таким образом, Президент Азербайджана Ильхам Алиев сумел восстановить географические связи между тюркоязычными странами, и в то же время выступить в роли лидера, внесшего беспрецедентный вклад в реализацию мечты тюркского мира о единстве.

В Шушинской декларации о союзнических отношениях между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой, подписанной 15 июня 2021 г. в Шуше, также отражено, что открытие Зангезурского коридора станет новым этапом в жизни региона. Президент Ильхам Алиев четко сформулировал историческое значение Шушинской декларации: «В Декларации нашли отражение высказывания великих лидеров наших народов Мустафы Кемала Ататюрка и Гейдара Алиева. В начале XX века Мустафа Кемаль Ататюрк сказал: «Радость Азербайджана – наша радость, его печаль – наша печаль». В конце XX века Гейдар Алиев сказал: «Турция и Азербайджан – одна нация, два государства». Эти исторические слова являются основным фактором для нашей деятельности. Мы привержены этому завету и, подписывая в XXI в. в освобожденной Шуше Декларацию о союзничестве, демонстрируем верность нашим предкам

и показываем путь грядущим поколениям. В Совместной декларации делается ссылка на исторический Карсский договор. Карсский договор был подписан 100 лет назад. И это тоже имеет большой символический смысл. Совместная декларация о союзничестве, подписанная спустя 100 лет в освобожденном городе Шуша, указывает направление нашего дальнейшего сотрудничества» (28).

Общая история, близость языков и культуры тюркоязычных стран настойчиво диктовала необходимость их объединения в одной организации для развития, углубления и расширения связей между ними. Первые идеи о создании Международной организации тюркской культуры были выдвинуты еще в 1992 г. В Баку и Стамбуле состоялся ряд встреч, связанных с созданием этой организации, и 12 июля 1993 г. в городе Алматы министры культуры Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана и Турции подписали протокол о создании ТЮРКСОЙ (12, с.29).

Необходимость создания ТЮРКСОЙ имела целью развитие, сохранение, передачу будущим поколениям общих материальных и культурных памятников тюркских народов, распространение тюркской культуры, популяризация во всем мире исторических личностей, мыслителей, писателей, художников и государственных деятелей тюркского мира.

К основным членам ТЮРКСОЙ относятся Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Турция и Туркменистан. Остальные 8 членов (республики Алтай, Башкортостан, Хакасия, Саха (Якутия), Тыва и Татарстан, входящие в Российскую Федерацию, Гагаузия (Молдова) и Турецкая Республика Северного Кипра) в основном участвуют в качестве наблюдателей. Однако все члены организации обладают равными правами (2, с. 112).

ТЮРКСОЙ принадлежат огромные заслуги в распространении ценных произведений выдающихся личностей, внесших большой вклад в литературу, искусство, культуру, популяризацию их не только на тюркской географии, но и во всем мире. Участие тюркских народов в музыкальном фестивале «Восточный базар», который в шестой раз проводился в городе Алматы (последний состоялся 18-20 ноября 2022 г.), организация выступлений 250 мастеров искусств, 6 оперных театров государств-членов ТЮРКСОЙ, спектаклей и популяризация оперы «Кероглу» Узеира Гаджибеяли – крупнейшие проекты из реализованных ТЮРКСОЙ за последние годы. В 2013 г. по случаю 100-летия знаменитой оперетты Узеир бека «Аршин мал алан» в результате сотрудничества ТЮРКСОЙ и Министерства культуры и туризма Азербайджана концертная версия оперетты была показана на сцене ЮНЕСКО. В данном проекте приняли участие мастера оперы Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана и Турции (6, с.35).

Азербайджан, расположенный на историческом Шелковом пути, как пространство на стыке различных цивилизаций, веками был известен как край, где формировалась среда национально-культурного разнообразия, где представители отдельных национальностей и конфессий жили в условиях мира, спокойствия, взаимопонимания и диалога. Азербайджан внес неоценимый вклад как в тюркскую, так и исламскую культуру: с участием и при поддержке ТЮРКСОЙ на высоком уровне прошли Год исламской солидарности, Бакинская международная книжная выставка-ярмарка. Данью памяти выдающегося поэта, философа и государственного деятеля XVIII века Вагифа явился выход его книги под названием «Стихотворения Моллы Панаха Вагифа на языках мира». Стихотворения Вагифа в красивом оформлении были изданы на азербайджанском, казахском, киргизском, узбекском, турецком, туркменском, башкирском, татарском, английском, итальянском, русском и украинском языках (4, с. 10).

ТЮРКСОЙ ежегодно проводит в Турции празднества по случаю Новруза. На эти программы приглашаются танцевальные группы, музыканты, ашуги и фольклористы из тюркского мира. После включения праздника Новруз в репрезентативный список ЮНЕСКО по нематериальному наследию, в штаб-квартире ЮНЕСКО - Париже и Совета Европы - Страсбурге прошли концертные представления, а после объявления Генеральной ассамблеей ООН 21 марта «Международным днем Новруза», концерты, посвященные Новрузу, были проведены также в Нью-Йорке и Вашингтоне.

Среди юбилейных мероприятий, проведенных в рамках ТЮРКСОЙ, следует назвать празднование 1300-летия «Деде Коркут», 1000-летия «Манаса», 660-летия одной из неординар-

ных личностей средневековой эпохи - эмира Тимура, 500-летия Мухаммеда Физули, 150-летия казахского поэта и философа Абая и др. В 2018 г. народный писатель Азербайджанской Республики, видный общественный деятель и литератор, председатель Союза писателей Анар был награжден медалью «Шараф» Международной организации тюркской культуры (ТЮРКСОЙ) (29).

Среди важных мероприятий последних лет, имеющих огромное значение с точки зрения солидарности, единства тюркского мира, научного исследования и пропаганды тюркской литературы, истории, культуры, явилось открытие в декабре 2017 г. в Азербайджанском Государственном Педагогическом университете кафедры Международной организации тюркской культуры (ТЮРКСОЙ). Ректор АГПУ, профессор Джафар Джафаров, назвал открытие кафедры ТЮРКСОЙ одним из важных шагов в укреплении тесного сотрудничества и единства тюркских народов. Между АГПУ и ТЮРКСОЙ, а также университетами стран-участниц данной структуры (Турецкой Республики, Казахстана, Узбекистана) были подписаны протоколы об обеспечении научно-культурного обмена, подготовке научных исследований, связанных с тюркской культурой, совместных проектах в области образования и осуществлении сотрудничества (5, с.7-8).

Благодаря ТЮРКСОЙ сотрудничество стран тюркского мира вышло на качественно новый уровень. 2023 год как юбилейный, стал годом важных мероприятий, в которых принял участие Азербайджан. Это 100-летие со дня рождения Общенационального лидера Гейдара Алиева, 100-летие провозглашения независимости Турецкой Республики, 105-летний юбилей Азербайджанской Демократической Республики, 105-летие великого композитора Гара Гараева, 30-летие со дня основания ТЮРКСОЙ.

Данью особого почтения к городу Шуша, к его культурно-духовной значимости для тюркского мира, к его уникальности и неповторимости как города, взрастившего не одно поколение великих музыкантов, писателей, поэтов, художников, ханенде, явилось решение об объявлении города Шуша культурной столицей всего тюркского мира 2023 года, принятое 31 марта 2022 г. на внеочередном заседании Постоянного совета министров культуры стран-членов ТЮРКСОЙ в Бурсе (27).

На современном этапе большое развитие между тюркскими государствами получили расширяющиеся с каждым годом экономические отношения, торговые связи, сотрудничество в сфере инвестиций. В последние годы начался процесс создания совместных инвестиционных фондов. Уже созданы азербайджано-узбекский и азербайджано-кыргызский инвестиционные фонды развития. Азербайджан вложил в экономику тюркских государств инвестиции в размере свыше 20 млрд долларов США. Безусловно, основную часть составляют инвестиции, вложенные в Турцию. По сравнению с соответствующим периодом 2022 г., в январе-сентябре 2023 г. товарооборот Азербайджана с тюркскими государствами вырос более, чем на 70%. и составил 7 млрд 170 млн долларов. За период с января-июль 2023 г. товарооборот Азербайджана с Турцией увеличился на 40,5 процента, с Казахстаном – на 32 процента, с Туркменистаном – в 3,6 раза, с Кыргызстаном – в 4,8 раза. Азербайджан становится «воротами на Запад» для стран Центральной Азии (16, с. 94).

Для дальнейшего расширения экономических отношений существуют широкие возможности, такие как строительство железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, а также налаживание существующих и строительство новых линий, которые призваны соединить тюркоязычные страны между собой.

Президент И.Алиев неоднократно подчеркивал, что в контексте развития отношений тюркских государств важное место занимают сферы транспорта и логистики. «Азербайджан зарекомендовал себя в качестве надежной транзитной страны между странами Центральной Азии, турецким и европейским рынками и вносит ценный вклад в стабильную деятельность транспортного коридора Восток-Запад», - отмечал Ильхам Алиев на саммите в Самарканде в ноябре 2022 г. (3).

Все это свидетельствует о том, в современную эпоху развивается широкий спектр двусторонних и многосторонних отношений между тюркскими государствами, объединенные общей культурой, традициями, национально-духовными и религиозными традициями, историей и

этническими связями. Перечисленные факторы, несомненно, являются основой для эффективного и широкомасштабного сотрудничества.

Самаркандский саммит Организации тюркских государств явился переломным моментом для расширения интеграционных процессов между тюркскими государствами, укрепления отношений единства, солидарности и будущего тюркского мира. Решения, принятые на саммите, имели важное значение для всего тюркоязычного мира, так как ОТГ сделала важный шаг на пути к тому, чтобы стать организацией, подобной Европейскому Союзу.

Успешная реализация этой миссии зависит от решимости и последовательности шагов, которые будут предприняты всеми тюркскими государствами на пути к единству. Сегодня способность каждого тюркского государства поддерживать свою национальную гегемонию на своей территории зависит от обеспечения общетюркской гегемонии во всей тюркской географии. Для обеспечения этого политико-экономическая, культурно-социальная, социально-гуманитарная деятельность всех тюркских государств должны быть ориентирована с общей точки зрения и на основе общих интересов. Такой альянс, в свою очередь, укрепляет мировое сообщество, дает ему новую энергию и способствует усилению сопротивления мирового сообщества таким негативным явлениям глобальной политики, как неравенство, давление, блокада, сепаратизм, изоляция и т. д.

В этом процессе Азербайджан играет роль важнейшего связующего звена между западом и востоком тюркского мира. Расположенный на берегу Каспийского моря в регионе, имеющем важнейшее стратегическое значение для Евразии, Азербайджан является центром международных транспортных коммуникаций, который обеспечивает свободное передвижение капиталов, товаров и услуг, а также людей, проживающих в обширном тюркском пространстве. Именно через Азербайджан Запад и Восток устанавливают контакты, развивают торговлю, обмениваются научным, техническим опытом, а также культурными ценностями.

Заключение. Принципиальная, последовательная и решительная политика Азербайджанской Республики по защите национальных интересов, в короткие сроки превратившая ее в развитое, мощное и влиятельное государство в мире, по праву снискала Азербайджану высокую репутацию среди тюркских народов. Награда, врученная Президентом Турецкой Республики Реджеп Тайип Эрдоганом Президенту Ильхаму Алиеву на проходящем в Стамбуле 12 ноября 2021 г. VIII саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств - «Высший Орден тюркского мира» - является свидетельством высокой оценки беспрецедентных заслуг азербайджанского лидера перед тюркским миром, его дальновидного политического курса, непоколебимой приверженности своим идеалам, неустанной защиты единства и сплоченности тюркских государств (24).

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджано-турецкое военное сотрудничество – укрепление региональной безопасности. – URL: <https://report.az> [22.01.2024].
2. Аязбекова С. III. «Тюркская цивилизация» в системе цивилизационных классификаторов // Альманах «VIA EVRASIA» 2012, №1.
3. В Самарканде состоялся IX Саммит Организации тюркских государств. – URL: <https://president.az> [22.01.2024].
4. Газ. «Каспий, 29 декабря 2017.
5. Газ. «Gənc müəllim», oktyabr-noyabr, 2022.
6. Гасанова Р., Алиева А. «Аршин мал алан» - 100 // IRS. Баку, 2013, № 4 (64).
7. Dr. Meh mood Ul Hassan Khan. Южный Кавказ и новая парадигма безопасности // ANKASAM. URL: <https://ankasam.org> [22.01.2024].
8. Зангезурский коридор: роль и значимость. – URL: <https://www.aa.com.tr> [22.01.2024].
9. Ибрагим Калын: победа в Карабахе стала большой наградой для Турции, Азербайджана и региона. – URL: <https://armiya.az> [22.01.2024].

10. Ильхам Алиев: отношения с тюркскими государствами – приоритет для Азербайджана. Выступление Президента Азербайджана на саммите ОТГ в Астане. – URL: <https://www.aa.com.tr> [22.01.2024].
11. Ильхам Алиев принял участие в Саммите Организации тюркских государств в Астане. – URL: <https://president.az> [22.01.2024].
12. Khajieva G. Turkic Integration: Problems and Prospects Тюркская интеграция: проблемы и перспективы // Journal of institute of economic development and social research issn:2630-6166 international refereed & indexed sept. 2016 article arrival date 21/06/2016 – URL: <https://dergipark.org.tr> [22.01.2024].
13. Как Турция получила развитую военную промышленность. – <https://www.vedomosti.ru>
14. Кратко об истории Тюркского совета. – URL: <https://www.inform.kz> [22.01.2024].
15. Лагутина М.Л., Ягья В.С. Турецкий фактор в евразийской интеграции // История, философия, социология, культурология: опыт и знания в процессе формирования и развития общества: Сб. материалов международной научной конференции. М., 2014, с.26-33.
16. Məlikova Zümrüd. Türk dövlətlərinin əməkdaşlıq mexanizmləri. – “Qlobal çağırışlar və türk dünyası”. I Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2023, s.91-95.
17. На медиафоруме Тюркского совета подчеркивалась важность сотрудничества и солидарности между СМИ тюркоязычных стран. – URL: <https://azertag.az> [22.01.2024].
18. Нахчыванский саммит еще больше укрепит единство тюркоязычных стран. – URL: <https://azertag.az> [22.01.2024].
19. «Одна нация, два государства»: 30 лет назад Турция и Азербайджан восстановили дипотношения. – URL: <https://www.aa.com.tr> [22.01.2024].
20. Организация Тюркских Государств (англ. Organization of Turkic States) - Новый дипломатический словарь. – URL: <https://diplomaticdictionary.com> [22.01.2024].
21. Организация тюркских государств: 14 лет сотрудничества и диалога. – <https://www.aa.com.tr>
22. Отечественная война. Азербайджан. – URL: <https://president.az> [22.01.2024].
23. Парламентская Ассамблея тюркоязычных стран. – МПА СНГ. – URL: <https://iacis.ru> [22.01.2024].
24. Президенту Ильхаму Алиеву вручен Высший орден тюркского мира. – URL: <https://president.az> [22.01.2024].
25. Речь Ильхама Алиева на X Саммите глав государств тюркоязычных стран. – URL: <https://president.az> [22.01.2024].
26. Совместный центр по контролю за прекращением огня в Карабахе. – Интерфакс. – URL: <https://www.interfaks.ru> [22.01.2024].
27. Шуша – культурная столица ... URL: <https://www.turksoy.org> [22.01.2024].
28. Шушинская декларация о союзнических отношениях между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой. – URL: <https://president.az> [22.01.2024].
29. ТЮРКСОЙ обладает незаменимой силой в интеграции нашей культуры. – URL: <https://azertag.az> [22.01.2024].

NAHIDƏ HACINSKAYA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

QARDAŞ HƏMRƏYLİYİNİN VAHİD İMPULSUNDA: AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DÜNYASI

Məqalədə türkdilli xalqların tarixində yeni səhifə açan türk dövlətlərinin birlik və həmrəyliyi müasir mərhələdə strateji zərurət kimi mənası və əhəmiyyəti açıqlanır. Bu prosesdə Azərbaycan türk dünyasının qərbi ilə şərqini birləşdirən ən mühüm halqa rolunu oynayır. Xəzər dənizinin sahilində, Avrasiya üçün mühüm strateji əhəmiyyətə malik regionda yerləşən Azərbaycan kapitalın, malların, xidmətlərin, eləcə də geniş türk məkanında yaşayan insanların sərbəst hərəkətini təmin edən

beynəlxalq nəqliyyat kommunikasiyaları mərkəzidir. Məhz Azərbaycan vasitəsilə Qərblə Şərq əlaqələri qurur, ticarəti inkişaf etdirir, elmi-texniki təcrübə, eləcə də mədəni dəyərlər mübadiləsi aparır.

Açar sözlər: Türk dünyası; Azərbaycan Vətən Müharibəsi illərində həmrəylik; Türk Dövlətləri Təşkilatı; TÜRKSÖY; sammitlər; Zəngəzur dəhlizi.

NAIDA HAJINSKAYA

PhD of history,

Associate Professor of Azerbaijan State Pedagogical University

**IN A SINGLE IMPULSE OF FRATERNAL SOLIDARITY:
AZERBAIJAN AND THE TURKIC WORLD**

The article reveals the meaning and importance of the unity and solidarity of the Turkic states at the present stage as a strategic necessity, opening a new page in the history of the Turkic-speaking peoples. In this process, Azerbaijan plays the role of the most important link between the west and east of the Turkic world. Located on the shores of the Caspian Sea, in a region of critical strategic importance for Eurasia, Azerbaijan is a center of international transport communications, which ensures the free movement of capital, goods, services, as well as people living in the vast Turkic space. It is through Azerbaijan that the West and the East establish contacts, develop trade, exchange scientific and technical experience, as well as cultural values.

Keywords: Turkic world; solidarity during the Patriotic War of Azerbaijan; Organization of Turkic States; TÜRKSÖY; summits; Zangezur corridor.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 yanvar 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Əliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

VÜSALƏ ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

RUSIYA - AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ HƏRBİ-SİYASİ AMİLLƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/100-109>

Məqalə XX əsrin sonları - XXI əsrin əvvəllərində Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərində hərbi-siyasi amillərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və regional siyasətində hərbi-siyasi amilin rolu və əhəmiyyətinin, hərbi-siyasi sahədə Rusiya və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin mövcud durumu və perspektivlərinin, RF-Ermənistan hərbi-siyasi əməkdaşlığının regional təhdid mənbəyi kimi araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Z.Bzejnskinin “Avrasiyanın Balkanları” kimi adlandırdığı, Avropa və Asiyanın qovuşduğu, enerji və nəqliyyat xətlərinin kəsişdiyi Cənubi Qafqaz regionu Soyuq müharibədən sonra müxtəlif hərbi, siyasi və təhlükəsizlik maraqları və güc mərkəzlərini özünə cəlb edən strateji məkana çevrilmişdir. Güc mərkəzləri içərisində Cənubi Qafqazı öz təsir dairəsində və nəzarəti altında saxlamağa çalışan Rusiya Federasiyası xüsusi yer tutur. RF Cənubi Qafqazda özünün geosiyasi maraqlarını reallaşdıran regional siyasətində hərbi-siyasi amillərə böyük üstünlük verir. Əvvəllərdə olduğu kimi, XXI əsrin əvvəllərində də Cənubi Qafqazda kəskin geosiyasi rəqabət şəraitində təhlükəsizlik problemi ciddi şəkildə öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Müasir dövrdə Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətində siyasi, iqtisadi, enerji və s. arqumentlər arasında hərbi-siyasi amillər mühüm yer tutaraq Azərbaycanın hərbi təhlükəsizlik siyasətinə güclü təsir göstərir. Müstəqilliyinin ilk illərindən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətlərinin əsas məqsədi regionda sülhə nail olmaq, qərb dünyasına integrasiya etmək, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar ilə əlaqələrini genişləndirmək olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının olması, Gürcüstanın və Türkiyənin önəmli tranzit mövqeləri, Qərb-Şərq kommunikasiya xətlərinin buradan keçməsi dünyanın nəzərlərini bu regiona yönəltmişdir. Bu baxımdan məqalə aktual olub, mühüm elmi-siyasi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, hərbi, siyasi, amillər.

Giriş. Vahid imperiya daxilində Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasını birləşdirən coğrafi-siyasi, ticarət-iqtisadi və tarixən mövcud olmuş mədəni əlaqələr müstəqilliyin bərpasından sonra onların arasında yeni münasibətlərin qurulması və inkişafı üçün xüsusi rola malik olmuşdur. Başqa sözlə, onları tarixən birləşdirən geosiyasi, iqtisadi, ideoloji, mədəni, elmi-texniki, humanitar əlaqələr indi müstəqil dövlətlər kimi ikitərəfli münasibətlərini şərtləndirən amil oldu.

1992-ci il aprelin 4-də Rusiya və Azərbaycan Xarici işlər nazirləri arasında diplomatik münasibətlərin qurulması haqqında protokol imzalandı. Həmin il oktyabrın 12-də Rusiya Federasiyası və Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqda müqavilə imzalandı. Müqavilə RF Dövlət Duması tərəfindən təsdiqlənmədi və münasibətlər qarşılıqlı saviyyəsinə çatdı [12, 209].

Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya 3 iyul 1997-ci ildə imzalanmış Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə ikitərəfli dövlətlərarası münasibətlərə möhkəm zəmin yaradan siyasi - hüquqi sənəd oldu. Ümumiyyətlə, iki ölkə arasında müqavilə-hüquq bazasını təşkil edən 231 sənəd imzalanmışdır [10].

Bunlardan Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə (3 iyul 1997-ci il), Bakı Bəyannaməsi (9 yanvar 2001-ci il), Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında hərbi texniki əməkdaşlıq haqqında saziş (27 fevral 2003-cü il) və Moskva Bəyannaməsi (6 fevral 2004-cü il) Azərbaycan və Rusiya arasında strateji tərəfdaşlığı, hərbi-siyasi və hərbi-texniki əməkdaşlığı təmin edən mühüm sənədlərdir. İkitərəfli strateji əməkdaşlığa təkan verən

digər mühüm sənədlərdən “Dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bakı Bəyannaməsi”ni (3 iyul 2008-ci il), Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dövlət sərhədi haqqında müqaviləni (3 sentyabr 2010-cu il), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin Azərbaycanla Rusiya arasında iqtisadi əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri haqqında Birgə Bəyanatı (1 sentyabr, 2018-ci il) xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir [10].

Siyasi, iqtisadi-ticarət, hərbi-texniki sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyəti tənzimləyən bütün müqavilə, saziş, protokol və s. sənədlərin təşkil etdiyi müqavilə-hüquq bazası həm Azərbaycan, həm də Rusiyanın həmişə milli maraqlarına cavab vermişdir.

Əsas hissə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında siyasi münasibətləri inkişaf dinamikasına görə aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar: 1) Müstəqilliyinin bərpasından – 1991-ci ilin aprel ayından 1993-cü ilin oktyabrınadək olan ziddiyyətli dövr; 2) 1993-cü ilin oktyabrından 2001-ci ilin yanvarınadək dialoqun başlanmasını əhatə edən dövr; 3) 2001-ci ilin yanvarından 2008-ci ilin iyul ayınadək əməkdaşlıq və ortaq maraqların müəyyən olunması mərhələsi; 4) 2008-ci ilin iyunundan günümüzədək olan strateji tərəfdaşlıq mərhələsi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Rusiya ilə siyasi münasibətləri iki ölkə arasında təzadlı, mürəkkəb və ziddiyyətli xarakteri ilə diqqəti cəlb edir.

Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Rusiya ilə münasibətləri normalaşdırmaq məqsədilə Moskvanın Azərbaycana qarşı sərt mövqeyini yumşaltmaq üçün bir sıra addımlar atdı. O, 1993-cü il iyunun 15-də Ali Sovetin sədri seçildikdən sonra öz çıxışında bildirdi: “...Keçmiş ittifaq respublikaları kimi Azərbaycan və Rusiya arasında çoxdan sıx iqtisadi, mədəni və təmiz insani münasibətlər yaranmışdır və onları qırmaq olmaz. Şübhəsiz ki, Rusiya ilə Azərbaycan arasında müstəqil prinsiplər əsasında münasibətlər bundan sonra daha yaxşı, daha geniş, səmərəli olmalıdır”. Heydər Əliyev Rusiya ilə bütün sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirərək bildirirdi ki, Azərbaycan ilə Rusiya Federasiyası arasında əlaqələri, xalqlarımızın tarixi ənənələrə malik münasibətlərini daha da canlandırmaq üçün “ölkələrimizdəki zəngin potensial imkanlardan dolğun şəkildə istifadə etməliyik” [17].

Beləliklə, Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə gəldikdən sonra çevik, tarazlaşdırılmış və çoxvektorlu xarici siyasətin əsasını qoyaraq Rusiya ilə münasibətləri normalaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra addımlar atdı. Xüsusilə də 1993-cü il sentyabrın 24-də respublikamızın MDB-yə daxil olması Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş siyasi gediş idi. Nəticədə 1994-cü il mayın 12-də Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında münəqişə zonasında atəşkəsə dair müqavilə imzalandı.

1. Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərində siyasi amillər. Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüslərinə və 1997-ci il iyulun 3-də “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında” Müqavilənin imzalanmasına baxmayaraq ikitərəfli siyasi münasibətlərdəki böhran aradan qalxmadı. 2001-ci il yanvarın 9-10-u tarixlərində Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putinin Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. İmzalanan Bakı bəyannaməsi iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın əsasını qoyan 3 iyul 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqaviləyə əsaslanaraq siyasi, ticarət-iqtisadi, hərbi, humanitar, mədəniyyət, elm, təhsil, informasiya, turizm və idman sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün real zəmin yaratdı [12, 74].

Azərbaycan-Rusiya siyasi münasibətləri 2000-ci ildə V.Putinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra pragmatik xarakter aldı. Onun 2001-ci ilin yanvarında Bakıya səfəri, eləcə də 2002-ci il yanvarın 24-26-da isə Heydər Əliyevin Rusiyaya rəsmi səfəri ikitərəfli münasibətlərdəki müsbət meylləri daha da möhkəmləndirdi [10].

2003-cü ildə Rusiya prezidenti V. Putin ikitərəfli əlaqələrin inkişafında Azərbaycan liderinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: «Heydər Əlirza oğlu keçmiş Sovet İttifaqının nəhəng siyasi xadimi idi və doğrudan da son illərdə Azərbaycanla Rusiya arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafı üçün çox iş görmüşdür. Mən bir daha yada salmaq istəyirəm ki, Azərbaycan keçmiş Sovet Respublikala-

rından yeganə ölkədir ki, burada bir rus məktəbi belə bağlanmamışdır və rus dilində dövrü nəşrlərin sayı isə hətta sovet dövründə olduğundan da çoxdur». V.Putin 2005-ci ildə Rusiyada Azərbaycan ilinin təntənəli açılış mərasimində xüsusi vurğulamışdı ki, "...son onillik ərzində Azərbaycanla Rusiya arasında münasibətlərin belə müsbət inkişafı Heydər Əliyev Əliyevin nüfuzu və müdrikliyi sayəsində mümkün olmuşdur. Rusiyada biz onu unutmamışıq, xidmətlərini xatırlayırıq və xatirəsini ehtiramla yad edirik" [5, 230].

Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyasının 6 fevral 2004-cü il tarixli Moskva Bəyannaməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin 2006-cı il fevralın 22-də Bakıda imzalanmış Birgə Bəyanatı, Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında 3 iyul 2008-ci il tarixli Dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyanat və digər sənədlər iki dövlət arasında olan strateji tərəfdaşlığın inkişaf perspektivlərini müəyyən etmiş, dövlətlərarası siyasi və hərbi-texniki münasibətlərin çoxplanlı əməkdaşlığı təkmilləşdirərək keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırıldığını ifadə etmişdir [12,75].

Beləliklə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin əzmkarlığı, siyasi və diplomatik fəaliyyəti ilə Azərbaycan və Rusiya arasında sağlam qonşuluq münasibətləri konstruktiv əsaslar üzərində qurulmaqla, ölkələrimiz arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və birgə maraqlar müəyyən olundu.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin Moskvaya ilk səfəri ərəfəsində Rusiya Federasiyası Dövlət Duması sədrinin müavini Dmitri Roqozin ölkə prezidenti barədə fikrini belə qeyd edirdi ki, Azərbaycan Rusiya ilə Türkiyə arasında dialoqun təşkilatçısı ola bilər. Məlum olduğu kimi, Rusiya və Türkiyə dövlətləri slavyan və türk dünyasının liderlərləridir. Bu isə onu göstərir ki, İlham Əliyevin xarici siyasəti türk dünyasında sabitlik yaratmaq və hər iki ölkə arasında milli mənafelər baxımından faydalı diplomatik münasibətlərdə Rusiya amilindən istifadə etmək imkanına malikdir [3].

2004-cü il fevral ayının 6-da Moskvaya səfəri çərçivəsində prezident İlham Əliyev bir daha sübut etdi ki, xarici siyasət xəttində RF ilə münasibətlərin inkişafı ardıcılıq və dinamiklik baxımından seçilir. Səfər çərçivəsində Rusiyanın paytaxtı Moskvada imzalanmış "Moskva Bəyannaməsi" iki dövlət arasında strateji tərəfdaşlığın və ikitərəfli qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini və perspektivlərini müəyyən edən mühüm sənədlərdən biridir. Sənəddə qeyd edilir ki, Azərbaycan və Rusiya Qafqazda təhlükəsizliyin təmini və münaqişələrin həll edilməsi istiqamətinə birgə qarşılıqlı söyləri ilə regionda sülhün davamlı inkişafı üçün şəraitin yaradılması məqsədilə bütün zəruri tədbirləri əsirgəməyəcəklər [15].

Belə ki, "Moskva Bəyannaməsi"yə əsasən Azərbaycan və Rusiya siyasi, ticari-iqtisadi, humanitar, təhlükəsizlik, müdafiə, Xəzər dənizində qarşılıqlı əməkdaşlıq, beynəlxalq və regional səviyyəli məsələlərin həllində bir-birinin hüquqlarına və maraqlarına hörmət çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyi öhdələrinə götürmüşlər. Sənəddə həmçinin o da qeyd edilmişdir ki, tərəflərin hərbi sahədə ikitərəfli əməkdaşlığı heç bir halda üçüncü tərəfə qarşı yönəldilməyəcəkdir [6].

Azərbaycan və Rusiya arasında formalaşan qarşılıqlı etimadın, prezident İ.Əliyev və sabiq prezident D.Medveyev arasında səmimi və konstruktiv əməkdaşlıqlarının məntiqi yekunu olaraq, 2008-ci il iyulun 3-də Bakı şəhərində "Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə"yə imza atıldı [8, 152]. Bu sənəd ikitərəfli münasibətlərin yüksək səviyyəyə yüksəlməsində siyasi və hüquqi əsas rolunu oynamaqla Azərbaycanla Rusiya arasında münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatması özünün hüquqi təsdiqini tapdı. Məhz bu əlaqələrin inkişafı hər iki ölkənin xarici siyasətində mühüm istiqamətlərdən birinə çevrildi. Bəyannamədə qeyd edilir ki, Azərbaycan və Rusiya arasında strateji xarakterə malik bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı və konstruktiv ikitərəfli münasibətlər bundan sonra da hərtərəfli şəkildə inkişaf etməli, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq istiqamətində əlaqələr möhkəmlənməlidir. Bundan bərabər hər iki tərəf öz ərazisindəki təşkilat, idarə, şirkət və s. təsərrüfat subyektlərinin digər ölkənin suveren hüquqlarına zərər vuran fəaliyyətə yol verməməli, Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və mövcud sərhədlərinin toxunulmazlığının təminatı prinsipləri əsasında öz hüquqi həllini tapmalıdır. "Azərbaycan və Rusiya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüququn tanınmış norma və prinsipləri əsasında, ilk növbədə dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin təmin olun-

ması, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri və ATƏT-in qərarları əsasında tezliklə nizamlanmasının əhəmiyyətini vurğulayırlar” [8, 152]. Bununla bərabər Azərbaycan və Rusiyanın subyektləri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinin qarşılıqlı əhəmiyyəti məsələləri də qeyd edilmiş, dövlət sərhədlərinin delimitasiyası komissiyasının işi yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir [18, 184].

Qəbul edilmiş Bəyannamə sübut etdi ki, Azərbaycan qonşu dövlətlərlə bərabərhüquqlu əməkdaşlığın, siyasi, iqtisadi və humanitar əlaqələrin təmin olunması, birgə layihələrin həyata keçirilməsi, mövcud təhdidlərin aradan qaldırılması məqsədilə ən yüksək səviyyədə münasibətlər qurmağa nail olmuşdur. Azərbaycanın baş naziri Novruz Məmmədov Rusiya - Azərbaycan strateji tərəfdaşlığının möhkəm əsaslara söykəndiyini vurğulayaraq qeyd edir: “Hər iki ölkə arasında 2008-ci ilin iyulunda Bakıda imzalanmış “Dostluq və strateji əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə”sinə Cənubi Qafqazda və Xəzər regionunda təhlükəsizliyin təmin olunmasının ayrıca bəndi olaraq salınması RF-nın hazırkı şəraitdə niyyətinin ciddi olduğundan bir daha xəbər verir” [13, 24].

2009-cu il iyunun 29-da RF prezidenti D.Medvedevin Azərbaycan Respublikasına səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir: “İki ölkə arasında çox yüksək səviyyədə qarşılıqlı siyasi fəaliyyət, sıx əlaqələr mövcud olmaqla münasibətlər yüksək dərəcədə dinamikliyi ilə xarakterizə edilir. İki Prezident səviyyəsində müntəzəm görüşlər keçirilir ki, bu da münasibətlərimizin xarakterini əks etdirir və dövlətlərimizi daha da bir-birinə yaxınlaşdırır... Bizim münasibətlərimizi hazırkı dövrdə məhz strateji tərəfdaşlıq termini ilə ifadə etmək olar” [9, 274].

Bu səfər çərçivəsində Azərbaycan və Rusiya prezidentləri Xəzər dənizi ilə bağlı Birgə Bəyannaməni və dövlət sərhədlərinin delimitasiyasının başa çatdırılmasının əsas prinsiplərini, Samur çayının su resurslarının Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında bölüşdürülməsi barədə Birgə Bəyannaməni imzaladılar. RF prezidenti mövcud ikitərəfli münasibətləri yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi: “Bu bir həqiqətdir ki, biz tez-tez görüşürük. Bu görüşlər Rusiya və Azərbaycanı birləşdirən strateji münasibətlərin xalqlarımızın rifahının möhkəmlənməsinə, davamlı, qarşılıqlı və çox faydalı surətdə əlaqələrimizin daha da inkişafının təminatıdır” [9,276].

Prezident İ.Əliyevin uzaqgörən və uğurlu diplomatiyası sayəsində regional təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi məsələləri üzrə əməkdaşlıqda hər iki ölkənin milli maraqlarının qarşılıqlı uzlaşma modelləri formalaşmış oldu. Bunu Prezident İ. Əliyevin sözləri ilə desək : “Azərbaycan ilə Rusiyanı çoxəsrlik dostluq və mehriban qonşuluq telləri bağlayır. Sevindirici haldır ki, bu xoş münasibətlər hərtərəfli inkişaf etməklə bərabər günü-gündən daha da möhkəmlənir. Əminəm ki, ölkələrimiz arasında strateji tərəfdaşlıq və çoxplanlı qarşılıqlı fəaliyyət bizim ortaq səylərimizlə xalqlarımızın tərəqqisi naminə, regionda sülh, sabitlik və həmrəylik naminə bundan sonra daha da hərtərəfli surətdə inkişaf edəcəkdir” [2].

Prezident İ.Əliyev beynəlxalq və regional təşkilatlarda da Rusiya ilə qarşılıqlı fəal əməkdaşlığa daim çalışır. Buna əyani misal olaraq AŞPA cərcivəsində Azərbaycan nümayəndə heyətinin rusiyalı həmkarları ilə fəal və səmərəli əməkdaşlıq etməsini, birgə mövqelərdən çıxış etmələrində aydın surətdə görmək olar. Bu təşkilatda hər iki ölkəni əsassız olaraq tənqid etməyə cəhd göstərildikdə onlar bir-birini dəstəkləmişlər.

Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının deputatı Roman Xudiyakov münasibətlərin yeni səviyyəyə yüksəlməsində hər iki ölkənin liderləri arasında qarşılıqlı hörmət və qarşılıqlı anlaşmanın böyük əhəmiyyət daşıdığını önə çəkərək qeyd edir ki, “Azərbaycan və Rusiya münasibətlərini pozmaq cəhdləri heç kimə fayda verməyəcəkdir. Biz tarixi keçmişimizlə bir-birimizə bağlıyıq” [17] .

2016-cı il avqustun 8-i tarixində Rusiya Prezidenti V.Putinin Azərbaycana işgüzar səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini belə xarakterizə etmişdi ki, artıq çoxdandır ki, strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatmış bu münasibətlər bizim gündəlik həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir. Biz beynəlxalq arenalarda fəal olaraq qarşılıqlı əlaqə saxlayır, siyasi dialoqu fəallaşdırır, iqtisadi əlaqələrimiz möhkəmlənir, nəqliyyat və energetika sahələrində yaxşı nəticələrimiz olmaqla, humanitar əməkdaşlığı inkişaf etdiririk. Son illər ərzində birgə söylər nəticəsində hər iki tərəf üçün mühüm olan bir sıra məsələlər çərçivəsində optimal və hər iki tərəfin xeyrinə mövcud olan həll yolları tapılmış, dövlət sərhədləri barədə müqavilə imzalanmış, Samur transsərhəd çayının mühafizəsi və rəşional istifadəsi məsələsi həll olunmuş, Xaçmaz rayonunun iki

kəndində yaşayan Rusiya vətəndaşları ilə bağlı məsələlər həll edilmişdir. Xəzərin statusu ilə bağlı Moskva, Bakı və Astananın mövqelərinin yaxınlaşması prosesi faktiki olaraq başa çatdırılmış, perspektivdə Xəzəryanı ölkələr arasında konsensusun əldə olunmasını təmin edə bilərlik [6].

2017-ci il iyulun 21-də Soçidə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Rusiya Prezidenti V.Putinin dəvəti ilə reallaşdırdığı işgüzar görüşdə dövlət başçıları Azərbaycan ilə Rusiya arasında strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin mövcudluğunu bir daha təsdiqləmiş, ikitərəfli münasibətlərin iqtisadi, siyasi, humanitar və digər sahələrdə uğurla inkişaf etdiyi vurğulanmışdır. Görüş zamanı iki ölkə başçıları Azərbaycan ilə Rusiya arasında strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin mövcudluğunu bir daha təsdiqləmiş, bundan sonra da uğurla inkişaf edəcəyinə əminliklərini bildirməklə bərabər prezidentlər ikitərəfli münasibətlərin siyasi, iqtisadi, humanitar və digər sahələrdə uğurla inkişaf etdiyini də qeyd etmişlər [6].

Bu gün ölkələrimiz arasında bir çox məsələlərə dair konsensus mövcud olmaqla iki prezidentin Soçi görüşü göstərdi ki, Azərbaycan-Rusiya münasibətləri sağlam məcrada ildən-ilə möhkəmlənməklə daha da inkişaf edir, açıq və səmimi xarakter daşıyır, iki dövlətin və onun sülhsevər xalqlarının iradəsini əks etdirir. Ən əsası münasibətlərin gələcək inkişafına dair sistemli yanaşmanın mövcud olmasıdır. Bu görüş xüsusilə son dövrlər Azərbaycanla Rusiya arasında ikitərəfli əlaqələrin inkişafında guya problemlərin olması ilə bağlı ermənilərin məqsədli şəkildə yaydıqları fikirlərin əsassızlığını bir daha sübut etdi. Belə ki, şimal qonşumuzda Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin inkişafını istəməyən, Rusiyanın dövlət maraqlarına qarşı çıxan qüvvələr də mövcud olmaqla hər iki ölkə arasında əlaqələrin ildən-ilə yüksəlməsini xüsusən erməni lobbisi və onun təsiri altında olan bəzi ermənipərəst, antiazərbaycan dairələri (o cümlədən Rusiyada müxtəlif dövlət orqanlarına soxulmuş və səlahiyyət əldə etmiş erməniləri, ermənipərəstləri) və bəzi beynəlxalq səviyyəli dairələri narahat etməklə bu münasibətlərə xələl gətirilməsinə ciddi surətdə söylər göstərilir. Bir müddət öncə Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin (ÜAK) qeydiyyatının ləğv edilməsi də məhz həmin qüvvələrin məkrli fəaliyyətinin nəticəsi, iki ölkə arasındakı münasibətlərə kölgə salmaq cəhdlərindən biri idi. Lakin hər iki ölkənin münasibətlərinin mövcud xarakteri, dərinliyi və inkişad olan perspektivi, bununla bərabər dövlət başçıları arasında mövcud olan qarşılıqlı etimad və dostluq belə cəhdlərin baş tutmayaraq iflasa uğrayacağını şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Belə ki, Azərbaycan və Rusiya prezidentlərinin Soçi görüşü bir daha göstərdi ki, heç bir qüvvə iki dövlət arasındakı münasibətlərə kölgə salmaq iqtidarına malik deyildir. Çünki Rusiya ilə Azərbaycan arasında münasibətlər həmişə yüksək səviyyədə olmuş, bütün sahələr üzrə səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri inkişaf etməkdədir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi bu görüşlər ikitərəfli münasibətlərimizin inkişafına yaxşı təkan verir, siyasi, ticari-iqtisadi, humanitar sahələrdə fəal əməkdaşlıq edilir, nəqliyyat və energetika sahələrində yaxşı perspektivlərimiz vardır. Münasibətlərimiz çoxşaxəli olmaqla, praktiki olaraq bu günkü həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir [14].

2022-ci il fevralın 22-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin tərəfindən “Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə”nin imzalanması iki ölkə arasında münasibətlərin müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəldiyini göstərdi [19].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Prezident İ.Əliyevin qlobal güclər arasındakı ziddiyyətli münasibətlərini və regiondakı maraqlarını daim nəzərə alaraq pragmatik xarici siyasət yeritməsi Azərbaycan - Rusiya münasibətlərində yaxınlaşmanın intensivliyini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Bu gün Prezident İlham Əliyev və Vladimir Putinin birgə söyləri nəticəsində qarşılıqlı etimada söykənən bərabərhüquqlu münasibətlər sistemi formalaşmış, dövlətlərarası əməkdaşlıq daha geniş sahələri əhatə etməklə bərabər iki ölkə arasında hüquqi bazaya söykənən 200-dən çox dövlətlərarası, hökumətlərarası və regionlararası saziş imzalanmışdır.

Prezident İlham Əliyevin “Rossiyskaya qazeta”ya müsahibəsində qeyd etdiyi kimi, “...liderlərlə şəxsi əlaqələr istənilən dövlətlərarası münasibətlərdə, özü də çoxəsrlik tarixin bağladığı qonşu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə vacib rol oynayır. Vladimir Vladimiroviç Putinlə şəxsi münasibətlərimiz ölkələrimiz arasındakı ikitərəfli münasibətlərin uğurlu inkişafı üçün mühüm amillərdən biridir. Prezident Vladimir Vladimiroviç Putinlə bizim tez-tez baş tutan görüşlərimiz, ikitərəfli və

çoxtərəfli formatda əlaqələrimiz, ikitərəfli münasibətlərin, qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə şərait yaradır, dövlətlərarası əməkdaşlıqda mühüm rol oynayır" [10].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində ikitərəfli münasibətlər əsas əməkdaşlıq formatı kimi nəzərdə tutulmaqla dünyada və regionda cərəyan edən geosiyasi və geoiqtisadi proseslər Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına və qonşu dövlətlərlə ortaq mənafeələrə uyğun olaraq yeni əməkdaşlıq əlaqələrinin yaranmasına, bərabərhüquqlu və faydalı əlaqələrin hörmət və əməkdaşlıq prinsiplərinə söykənən üçtərəfli strateji münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu strategiya ölkələrimizin milli təhlükəsizlik, iqtisadi, sosial-mədəni inkişaf siyasətini möhkəmləndirməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasına yeni geosiyasi vəzifələrin həyata keçirilməsinə əlavə imkanlar açır. Bu baxımdan rəsmi Bakının təşəbbüsü ilə yaradılan yeni əməkdaşlıq modeli olaraq Azərbaycan-Rusiya-İran, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-İran-Türkiyə, Azərbaycan-Türkmənistan-Türkiyə üçtərəfli əlaqələr modelləri, o cümlədən və "3+2" formatı regionda sülh və təhlükəsizliyin daha möhkəm qorunmasının, qarşılıqlı münasibətlərin yüksək səviyyəyə yüksəlməsinin bariz nümunələrindən biridir.

2. Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərində hərbi-texniki əməliyyatlar. SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan öz ərazisindəki Rusiya hərbi mövcudluğundan imtina etdi. 30 dekabr 1991-ci il tarixində qəbul edilmiş "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan Dövlətlərin Başçıları Şurasının Silahlı Qüvvələr və Sərhəd Qoşunları haqqında Saziş"ə əsasən Rusiya sovet hərbi bazalarını Azərbaycana təhvil verdi" [18,214].

2003-cü ildə ölkələrimiz arasında imzalanmış Hərbi texniki əməkdaşlıq haqqında saziş [1] birgə layihələrin işlənilməsi, silahlar, hərbi texnika, döyüş sursatı, ehtiyat hissələri, təlim və yardımçı avadanlığın istehsalı və təchizatı, hərbi-texniki təyinatlı xidmətlərin təqdim edilməsini və s. nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Hərbi-Texniki Əməkdaşlıq üzrə Hökumətlərarası Komissiya fəaliyyət göstərir və ildə bir dəfə toplanaraq hərbi-texniki əməkdaşlığın cari vəziyyəti nəzərdən keçirilir və növbəti il üçün əsas fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilir.

1991-ci ildə SSRİ dağılandan sonra 2005-ci ilə qədər Rusiya Azərbaycana silah satmamışdır.

2012-ci ildə Rusiya Qəbələdəki Raket hücumundan xəbərdarlıq sisteminin bir hissəsi olan Radio-lokasiya sistemini itirdi. Rəsmi Bakı illik icarə üçün əvvəlki 7,5 milyon dollar əvəzinə Moskvadan 40 dəfə çox vəsait tələb etdi. Bunun Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərməməsi diqqət çəkir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələrimiz arasında hərbi-siyasi əməkdaşlıqda Rusiya silahlarının Azərbaycana tədarükü əsas yer tutur. Belə ki, 13 oktyabr 2014-cü il tarixində Rusiya Federasiyası Müdafiə naziri Sergey Şoyqunun Bakıya səfəri zamanı tərəflər 2014-2016-cı illər üçün Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında hərbi və hərbi - texniki sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı proqramını imzaladılar [18,243]. Bu danışıqların nəticəsində tərəflər Azərbaycana 5 milyard dollar məbləğində silah və hərbi texnika tədarükü üçün də müqavilələr imzaladılar. Bu müqavilələr Rusiya-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı tarixində ən böyük müqaviləyə çevrildi. Lakin hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq təkcə bunlarla məhdudlaşmır.

Ümumiyyətlə, 2006-2016-cı illərdə Azərbaycanın idxal etdiyi müdafiə məhsullarının ümumi həcmində Rusiya silahlarının payı təqribən 22 faiz olub.

Belə ki, 2011-2012-ci illərdə bağlanmış hərbi müqavilələrə əsasən, Rusiya Azərbaycana 94 ədəd T-90S tankını (üç batalyon), 100 ədəd BMP-3 piyadaların döyüş maşınlarını (üç batalyon), 18 ədəd (1 divizion) "Msta -S" özüyəriyən artilleriya dəstləri, "Smerch" çoxsaylı raket sistemi, 18 ədəd (1 bölük), "Vyana" özüyəriyən artilleriya topu və 6 ədəd (1 batareya) TOS-1A odsaçan sistemləri. Bütövlükdə sursatla birlikdə hərbi texnikanın ümumi dəyəri təxminən 1 milyard dollar təşkil etmişdir [16].

2010-2011-ci illər üçün Rusiya və Azərbaycan Rusiya silahlarının tədarükü üçün təxminən 3 milyard dollarlıq böyük müqavilələr imzaladılar. Beləliklə, Moskva Bakıya iki bölük S-300PMU-2 zenit-raket komplekslərini, iki batareya Tor-2ME zenit-raket sistemlərini, 60 Mi-17 nəqliyyat helikopteri və 24 Mi-35M hücum vertolyotlarını satmışdı [16].

Rəsmi Moskvanın rəsmi Bakı ilə bu cür hərbi-texniki əməkdaşlığı siyasəti rəsmi İrəvanı narazı saldı. 2015-ci ildə Qarabağ münaqişəsi zonasında vəziyyətin gərginləşməsindən sonra Rusiyanın Ba-

kıya silah təchizatı problemini gündəmə gətirməyə başladı. Ancaq bu vəziyyətdə də, Ermənistanın yüksək rəhbərliyi narazılıqlarını ehtiyatla ifadə edərək, eyni zamanda, Moskvanın maraqlarına rəğbət bəslədiklərini və onlarla hesablaşmaq məcburiyyətində qaldıqlarını bəyan edirdilər. Ermənistan xarici işlər naziri Edvard Nalbandyan BBC-nin rus xidmətinə verdiyi müsahibədə bildirdi ki, “Rusiyanın Azərbaycana və digər ölkələrə silah satması, yəqin ki, təbiidir, çünki Rusiya silah istehsalçısıdır, Rusiya silah bazarında çox fəaldır. Əlbətdə ki, Azərbaycanın silah almasını çox bəyəndiyimizi deyə bilmərəm. Ancaq yəqin ki, bunlar biznes məsələləri, ticarət məsələləridir” [14]. Hər iki ölkənin liderləri bu məsələnin Ermənistan-Rusiya əməkdaşlığına mənfi təsir göstərdiyini yaxşı bildikləri üçün onu açıq şəkildə müzakirə etməməyə çalışırlar.

Beləliklə, Azərbaycan-Rusiya hərbi-texniki əməkdaşlığı son illərdə də yüksələn xətlə inkişaf edir. Təsadüfi deyildir ki, 2018-ci ilin sentyabrın 1-də Prezident İlham Əliyev prezident V.Putinlə danışıqların yekununda xüsusi olaraq vurğuladı ki, Azərbaycan Rusiyadan dəyəri beş milyard dollardan çox olan hərbi məhsullar alıb və bu rəqəm artacaqdır [4].

Nəticə. Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərində Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərində hərbi-siyasi amillərin yerini və rolunu araşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Son illər Moskva hökuməti qlobal tendensiyaları və geniş sahələr üzrə ikitərəfli əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, Ermənistan - Azərbaycan münacişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması cərəvəsində nizamlanmasında, neft və qazın hasilatı, nəqli, ticarət, energetika və digər sahələrdə fəallığını xeyli artırmışdır. Rusiya Federasiyası Ermənistan - Azərbaycan münacişəsinin həllində, Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında “açar dövlət” funksiyasını daşdığı üçün, Azərbaycan da rəsmi Moskva üçün bu gün - regionda, islam dünyası və türk dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi, mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində və s. zəruri olan “əlaqələndirici dövlət” imkanları statusuna malikdir.

Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin sülh yolu ilə həllində Ermənistanın qeyri-konstruktiv və status – kvonun qalmasına yönəlmiş siyasəti və hərbi təxribatları İkinci Qarabağ müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Prezident İlham Əliyevin elan etdiyi “Qarabağ Azərbaycandır və nida” şüarı Azərbaycan xalqının qələbəyə inam və əzmini atırdı, Vətən müharibəsində cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayiş etdirdiyi birlik, xalqın Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşməsi müqəddəs savaşın qələbə ilə baş çatmasında mühüm rol oynadı, Azərbaycanın gücünü bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zaman RF-nin bitərəf mövqeyi və prezident V.Putinin vasitəçiliyi ilə noyabrın 10-da Azərbaycan və Ermənistan liderləri arasında döyüşlərin dayandırılması ilə bağlı razılaşmanın imzalanması, 2023-cü ilin sentyabrında antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan dövlətinin öz suverenliyini bütün ölkə ərazisində bərpa etməsinə rəsmi Moskvanın onun daxili və haqlı işi kimi yanaşması ölkəmizdə təqdirə qarşılandı.

Beləliklə, rəsmi Moskva rəsmi Bakı ilə ikitərəfli münasibətləri fəal şəkildə inkişaf etdirir. Ən son silah növlərinin alınması hərbi və hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıqda mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında hərbi texniki əməkdaşlıq haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/2219> [19.03.2024].
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinə təbrik məktubu / 9 iyun 2015-ci il. – URL: <http://www.president.az/articles/15548> [19.03.2024].
3. Azərbaycan Rusiya ilə Türkiyə arasında sıx dialoqun təşkilatçısı ola bilər// “Azərbaycan” qəzeti, 27 fevral, 2004.
4. Azərbaycan Rusiyadan hansı silahları alıb? - tam siyahı. – URL: <https://oxu.az/war/276743> [19.03.2024].

5. Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi 2004. I hissə. /Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. Red. kol. sədri E.Məmmədyarov. Bakı: GARİSMA MMC, 2009, 816 s.
6. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri. – URL: [http:// lib.aliyev-heritage.org/az/ 80868237.html](http://lib.aliyev-heritage.org/az/80868237.html) [19.03.2024].
7. “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının Moskva Bəyannaməsi”nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. / 6 aprel 2004-cü il/ - URL: [http://e-qanun.az/ framework/5955](http://e-qanun.az/framework/5955) [19.03.2024].
8. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir:Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 31-ci kitab (İyun 2008 - Avqust 2008). Bakı: Azər nəşr, 2016, 392 s.
9. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir:Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar,məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. 36-cı kitab (Aprel 2009 - İyul 2009). Bakı: Azər nəşr, 2016, 400 s.
10. İlham Əliyev: “Prezident Vladimir Vladimiroviç Putinlə şəxsi münasibətlərimiz ölkələrimiz arasındakı ikitərəfli münasibətlərin uğurlu inkişafı üçün mühüm amillərdən biridir”. – URL: [http://absheronxeber.az/siyaset/ 3513.html](http://absheronxeber.az/siyaset/3513.html) [19.03.2024].
11. AR XİN. İkitərəfli münasibətlər. – URL: [https://www.mfa.gov.az/az/content /336/ rusiya - federasiyasi](https://www.mfa.gov.az/az/content/336/rusiya-federasiyasi) [19.03.2024].
12. Məmmədov N. Heydər Əliyev və xarici siyasətin Azərbaycan modeli”// “Xalq qəzeti”, 9 may, 2010, №100.
13. Mustafayev C. XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın Qarabağda erməni dövləti yaratmaq planları. – URL: [http://www.anl.az/down/meqale/ azerbaijan/2015/ fevral/421755.htm](http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/fevral/421755.htm) [19.03.2024].
14. Azərbaycan – Rusiya dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri inkişaf edir / “Xalq” qəzeti, 2017, 24 iyul
15. Никольский А. «Искандеры» доехали до Армении. – URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2016/09/19/657501-iskanderi-doehali-armenii> [19.03.2024].
16. Парламент Армении одобрил создание объединенной системы ПВО с Россией. – URL: <https://www.interfax.ru/world/516175> [19.03.2024].
17. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevin iyunun 15-də Milli Məclisdə çıxışı.«Azərbaycan» qəz., Bakı, №114, 1993, 18 iyun.
18. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) (məqalələr toplusu). Bakı: “Poliart” MMC, 2017, 904 s.
19. Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında Bəyannamə. – URL: <https://mfa.gov.az/az/news/no05622> [19.03.2024].
20. Новая война в Карабахе – внутреннее дело Азербайджана: позиция Казахстана», ИА REGNUM. – URL: www.regnum.ru/news/1407395.html, 23.05.2011 [19.03.2024].

ВУСАЛЯ АЛИЕВА

Доцент Бакинского славянского университета

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В РОССИЙСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Статья посвящена изучению военно-политических факторов в отношениях между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой в конце XX и начале XXI века. В статье особое внимание было уделено исследованию роли и значения военно-политического фактора в геополитических интересах и региональной политике Российской Федерации на Южном Кавказе, современной ситуации и перспективам отношений России и стран Южного Кавказа. Азербайджанская Республика в военно-политической сфере и российско-армянское военно-политическое сотрудничество как источник региональных угроз.

Южнокавказский регион, который З.Бжежинский назвал «Балканами Евразии», где встречаются Европа и Азия, где пересекаются энергетические и транспортные линии, после Холодной войны стал стратегическим пространством, привлекающим различные военные, политические интересы и интересы безопасности, а также центры силы. Война. Среди центров силы особое место занимает Российская Федерация, которая пытается удержать Южный Кавказ в своей сфере влияния и под своим контролем. Российская Федерация отдает большое предпочтение военно-политическим факторам в своей региональной политике, реализуя свои геополитические интересы на Южном Кавказе. Как и прежде, в начале XXI века проблема безопасности остается серьезно актуальной в условиях острой геополитической конкуренции на Южном Кавказе.

В современное время развиваются политические, экономические, энергетические и т.д. отношения между Российской Федерацией и странами Южного Кавказа. Среди аргументов можно отметить, что военно-политические факторы оказывают сильное влияние на политику военной безопасности Азербайджана. С первых лет независимости основной целью внешней политики Азербайджанской Республики было достижение мира в регионе, интеграция в западный мир, расширение связей с мировыми государствами и международными организациями. В то же время наличие богатых запасов углеводородов Азербайджана, важные транзитные позиции Грузии и Турции, а также прохождение линий связи Запад-Восток привлекли внимание всего мира к этому региону. С этой точки зрения статья актуальна и имеет важное научное и политическое значение.

Ключевые слова: Российская Федерация, Азербайджанская Республика, военные, политические, факторы.

VUSALA ALIYEVA

associate professor of BSU, doctor of philosophy in history

MILITARY-POLITICAL FACTORS IN RUSSIA-AZERBAIJAN RELATIONS

The article is devoted to the study of military and political factors in the relations between the Russian Federation and the Republic of Azerbaijan at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century. In the article, special attention was paid to the investigation of the role and importance of the military-political factor in the geopolitical interests and regional policy of the Russian Federation in the South Caucasus, the current situation and perspectives of the relations between Russia and the Republic of Azerbaijan in the military-political field, and the Russian-Armenia military-political cooperation as a source of regional threats.

The South Caucasus region, which Z.Brzezinski called the "Balkans of Eurasia", where Europe and Asia meet, where energy and transport lines intersect, has become a strategic space that attracts various military, political and security interests and power centers after the Cold War. Among the centers of power, the Russian Federation, which tries to keep the South Caucasus under its sphere of influence and under its control, occupies a special place. The Russian Federation gives great preference to military-political factors in its regional policy, which realizes its geopolitical interests in the South Caucasus. As before, at the beginning of the 21st century, the security problem remains seriously relevant in the conditions of sharp geopolitical competition in the South Caucasus.

In modern times, political, economic, energy, etc. relations between the Russian Federation and the countries of the South Caucasus. Among the arguments, military-political factors have a strong influence on the military security policy of Azerbaijan. From the first years of its independence, the main goal of the foreign policies of the Republic of Azerbaijan has been to achieve peace in the region, integrate into the Western world, and expand its relations with world states and international organizations. At the same time, the presence of rich hydrocarbon reserves of Azerbaijan, the important transit positions of Georgia and Turkey, and the passage of West-East communication

lines have drawn the world's attention to this region. From this point of view, the article is relevant and has important scientific and political significance.

Keywords: Russian Federation, Republic of Azerbaijan, military, political, factors.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 mart 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Həbil Məmmədov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24); UOT 342.5

ÜLKƏR MƏMMƏDZADƏ

*Bakı Dövlət Universiteti,
Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müəllimi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ulkar_m23@hotmail.com*

REGION DÖVLƏTLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/110-117>

Dövlətin və xalqın intensiv şəkildə tərəqqi etməsini taleyüklü dövrlərdə ona başçılıq edən fenomenal özəlliklərə sahib lider təyin edir. Heydər Əliyev məhz belə özəlliklərə sahib əvəzsiz bir lider idi. Ulu Öndərin dövründən etibarən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, vətəndaş hüquqlarının qorunması, sosial-iqtisadi məsələlərin həlli istiqamətində davamlı olaraq yeni və təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirildi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ciddi irəliləyişlər baş verdi. Ümummilli lider ölkədə azad, dünyəvi, hüquqi dövlətin əsasını qoydu və yürütdüyü ardıcıl islahatlarla dövlətçiliyi daha da möhkəmləndirib inkişaf etdirməyə başladı. Region dövlətləri ilə münasibətləri tənzimləyərək, Qafqazda sabitlik yaratmağa nail oldu.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, ümummilli lider, Qafqaz.

Giriş. 1993-cü ildə ölkəmizdə II dəfə hakimiyyətə çıxan ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın xarici siyasət kursunu qlobal güc qütblərinin gərginlik sektorlarına salmadan, çevik manevrlərlə inkişaf etdirirdi. Onun başçılığı ilə həyata keçirilən xarici siyasət kursunun 3 əsas aspektini göstərmək olar: ilk növbədə, region dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin nizamlanması; ikinci, ölkəmizin qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması; üçüncü, coğrafi nöqteyi-nəzərdən uzaq olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin formalaşdırılması.

Bu nöqteyi-nəzərdən, Azərbaycanın xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərini üç səviyyədə sistemləşdirmək mümkündür. I səviyyə ölkəmizlə coğrafi nöqteyi-nəzərdən qonşu olan böyük ölkələri əhatə edir. Bura Rusiya, Türkiyə və İran daxildir. II səviyyə region dövlətləri - Gürcüstan, Ermənistan və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə olan münasibətlərdən ibarətdir. III səviyyə isə Avropa, ABŞ və Uzaq Şərqi böyük ölkələri ilə aparılan siyasətdən ibarətdir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq istiqaməti isə hər 3 səviyyəni əhatə edir. Sözügedən istiqamətləri birləşdirən mühüm prinsip dəyişkən beynəlxalq əlaqələr mühitində Azərbaycanın milli suverenliyini maksimum təmin etməkdən təşkil olunmuşdur.

Əsas mətn. Azərbaycanın strateji tərəfdaşı kimi Heydər Əliyev, Naxçıvan MR Ali Sovetinin sədri olduğu dövrdə də Türkiyə ilə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verir. Beləliklə, 22 mart 1992-ci ildə Heydər Əliyev Türkiyənin Baş naziri Turqut Özal və Baş nazir Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə Türkiyəyə səfər etdi. Bu səfər zamanı 24 mart tarixində bir əməkdaşlıq müqaviləsi qəbul edildi. Müqavilədə Türkiyə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında təhsil, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrində əlaqələrin inkişaf etdiyi qeyd olunurdu [1, s.153].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü ilin fevralın 4-dən 11-nə kimi uzanan ilk rəsmi səfəri qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə yeni təkan oldu. Səfər zamanı Azərbaycanla Türkiyə arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım barəsində protokol, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sektorlarda əməkdaşlıq barəsində müqavilə, dostluq və zəngin əməkdaşlığın tərəqqisi haqqında müqavilə və başqa mövzular haqqında 16 vacib sənəd imzalandı.

Heydər Əliyev ölkənin geosiyasi mənzərəsini və mövcud siyasi münasibətlər sistemini nəzərə alaraq, mühüm ixrac boru kəmərinin Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə marşrutu ilə çəkilməsini mühüm hesab edirdi. İqtisadi baxımdan nisbətən bəla olmasına baxmayaraq, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşa edilməsini təkidlə söyləyən Heydər Əliyev bunun əhəmiyyətli və siyasi baxımdan ön düzgün qərar olduğunu sübuta yetirmişdi.

Azərbaycan, İran ilə xalqlarımızın xeyrinə olan qarşılıqlı xeyirli əməkdaşlıqla səmimi qonşuluq prinsipi nəticəsində sabit, ikitərəfli iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr yaratmağa nail olmuşdu. İranın keçmiş prezidenti Həşimi-Rəfsəncaninin 1993-cü il oktyabr ayında Bakı şəhərinə, Heydər Əliyevin 1994-cü il iyun-iyul ayları ərzində İrana səfəri zamanı hər iki dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin bütün sektorlarını əhatə edən 64 vacib sənəd imzalanmışdır.

2002-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin İrana səfəri ərzində həm iqtisadi, həm siyasi və həm də başqa istiqamətlərdə əməkdaşlığın tərəqqi olunmasını özündə əks etdirən sənədlər toplusunun imzalanması Bakı və Tehran arasında münasibətlərin daha da güclənməsinə, qarşılıqlı olan iqtisadi əməkdaşlıq üzrə komissiyanın ərsəyə gətirilməsi isə iqtisadiyyatda dəqiq sektorlar üzrə əməkdaşlıq yaradılmasına stimül vermişdi. Heydər Əliyevi ilə İran Prezidenti Məhəmməd Hətəmi arasında danışıqlarda Xəzərin hüquqi statusu barədə edilən müzakirələrin yekunu kimi 2 dövlətin təcrübəçiləri dərəcəsinə görüşlərin həyata keçirilməsi intensiv səciyyə almışdı. Davamlı şəkildə həyata keçirilən həmin görüşlər hesabına Xəzər statusu ilə əlaqədar Azərbaycan və İran arasında mövcud bir sıra fikir ayrılıqları ortadan qalxmağa başlamışdı.

Ulu öndərin xarici siyasət strategiyasında xüsusi diqqət edilən məsələlərdən biri Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə qarşılıqlı əlaqələri idi. Mütəxəssislərin fikrincə, dövlət müstəqilliyimizin əldə edildiyi zamandan indiyə kimi Azərbaycan və Rusiya münasibətlərində aşağıdakı dövrləri vurğulamaq mümkündür [2, s.174]:

1. Təzadlar mərhələsi – ölkə müstəqilliyinin əldə edilməsindən - 1991-ci ilin aprelindən 1993-cü ilin oktyabrına kimi;
2. Konstruktiv dialoq aparılması – 1993-cü ilin oktyabr ayından 2001-ci ilin yanvarına kimi;
3. Qarşılıqlı səmərəli işbirliyi və şərikli maraqların təyin edilməsi dövrü – 2001-ci ilin yanvar ayından 2008-ci ilin iyuluna kimi;
4. Strateji olan tərəfdaşlıq dövrü – 2008-ci ilin iyul ayından indiyə kimi.

Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsindən sonra onun təcrübəsi və siyasi uzaqgörənliyi ilə Rusiyanın dövlət başçıları ölkəmizə qarşı sağlam mövqe tutmağa yönəldirirdi. 1993-cü ilin sentyabr ayında Heydər Əliyev Rusiya Prezidenti Boris Yeltsinlə Moskvada görüşüb, əməkdaşlıq mövzusunun müzakirə etdilər. Sentyabr ayında isə ölkəmiz MDB-yə daxil oldu. MDB məsələsi Rusiya üçün xüsusi məna kəsb edir və Rusiyanın böyük bir geosiyasi məkanda nüfuzunun qəbul edilməsi demək idi.

Ötən əsrin 90-cı illərində Şimali Qafqazda müşahidə edilən hadisələrdən Rusiya-Azərbaycan qarşılıqlı əlaqələrinə zərbə endirmək üçün istifadə etməyə çalışan qüvvələr daha aktiv idilər. Bu dövrdə Heydər Əliyev qafqazlı siyasətçi kimi müdrik mövqe tutdu və Azərbaycanı kimsənin ittiham etməsinə şərait yaratmadı. Bu qarşıdurmaya isə sırf Heydər Əliyevin gördüyü işlər nəticəsində aydınlıq gətirilmişdi. Nəticədə 1996-cı ilin yanvarında Rusiya Federal Sərhəd Xidmətinin direktor müavini L.A.Kojevnikovun rəhbərlik etdiyi bir komissiya yaradıldı.

Ayındır ki, Azərbaycan ilə Rusiya arasında konstruktiv əsasda yaxşı dostluq münasibətləri qurma mərhələsi, ikitərəfli əməkdaşlıq və ümumi maraqlar ümummilli öndər Heydər Əliyevin siyasi, diplomatik fəaliyyəti və zəngin dövlət təcrübəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Ölkəmiz dəfələrlə Rusiya Federasiyasının eyni dövlətinə tabe olan Sovet respublikalarına maraq göstərəcəyini dəfələrlə söylədi. Rusiya ilə normal, sağlam qonşuluq əlaqələri, ölkəmiz üçün xüsusi əməkdaşlıq perspektivləri xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Həmçinin bildirmək lazımdır ki, bir sıra Rusiya dairələrinin fəaliyyəti ölkələrimiz arasında yaxşı qonşuluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın bərpa olunması prosesinə mane olur ki, bu da yalnız ikitərəfli münasibətlərə deyil, bütövlükdə bölgədəki təhlükəsizlik məsələlərinə də zərər verir. Məsələn, 1997-ci ilin fevralında Rusiya Federasiyasının MDB ölkələri ilə əməkdaşlıq naziri Aman Tuleyev 1994-1996-cı illərdə Rusiya Federasiyası tərəfindən Ermənistanə göndərilən silah və sursat haqqında məlumat yaydı. Qısa müddət sonra, 2 aprel 1997-ci il tarixində, Rusiya Dövlət Dumasının Müdafiə Məsələləri Komissiyasının sədri Lev Rocklin, 1 milyard silahın Rusiyadan Ermənistanə köçürülməsinə dair son hesabatını açıqladı. Bu fakt Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlərini xeyli kəskinləşdirdi. Bir ay sonra müdafiə naziri İqor Rodinov Rusiyanın Ermənistanə qanunsuz olaraq silah göndərdiyini təsdiqlədi [9, s. 181]. Belə siyasi gərginliklər içərisində, 1997-ci ilin iyul ayında Prezident Heydər Əliyev Moskvaya səfər etdi. Yüksək səviyyəli görüşlərdə iki ölkə arasındakı siyasi və iqtisadi

əlaqələr, Xəzərin statusu, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, habelə Rusiyadan Ermənistana qanunsuz silah ötürülməsi məsələləri müzakirə edildi. Görüşlərdən sonra iki ölkə arasında ikitərəfli münasibətlərin hüquqi bazasını və strateji mahiyyətini müəyyənləşdirən "Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Dostluq və İkitərəfli Təhlükəsizlik haqqında Saziş" də daxil olmaqla bir sıra mühüm sənədlər imzalanıb. İyul ayında Azərbaycan Prezidentinin şərəfinə verilən rəsmi qəbulda Heydər Əliyev iki ölkə və xalqlar arasında təsirli bir atmosferin və dəstəyin olduğunu bir daha vurğuladı: *"Azərbaycan Rusiya ilə Azərbaycan arasında dostluq əlaqələrinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi üçün hər cür say göstərəcəkdir"* [3].

2001-ci il yanvarın 1-də ölkəmizlə Rusiya Federasiyası arasında imzalanan Bakı Bəyannaməsi iki tərəf arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi yolunda mühüm addım idi. İnkişaf etmiş Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin praktik olaraq bütün aspektləri və gələcək birgə fəaliyyətin ideoloji əsasları bu dəyərli sənəddə öz əksini tapmışdır. Bəyanatda, hər iki tərəf, milli maraqlar əsasında hərbi və texniki və uzunmüddətli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğuladı. [2, s. 234].

Ulu öndər Heydər Əliyevin iştirakı ilə yürüdülmən Azərbaycanın xarici siyasətində vacib mövqə tutan istiqamətlərdən birini də Cənubi Qafqazın iki ölkəsi – Gürcüstan və Ermənistanla olan əlaqələr təşkil edir. Hazırda da Ermənistanın təcavüzkarlığının aradan qaldırılması xarici siyasətin vacib istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Gürcüstana yönəlmiş siyasətdə isə ciddi əməkdaşlıq xətti seçilmişdir. Ermənistan dövlətinin qeyri-konstruktiv və təcavüzkar siyasəti regionda xeyli süni geosiyasi çətinliklər ortaya çıxarmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev də sözügedən amilləri əsas götürmədən regional siyasət strategiyasını qura bilməzdi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında Ermənistanın işğalçı siyasəti hələ də sürdüyündən ölkəmiz Gürcüstanla da qarşılıqlı əlaqələrinə aydınlıq gətirməkdə problem yaşayırdı. 1991-1993-cü illərdə Gürcüstanda sırf millətçi qüvvələrin rəhbər olması da hər iki ölkə arasında dostluq əlaqələrini çətinləşdirmişdi. Bu dövrlərdə Gürcüstanda məskən salmış soydaşlarımız sıxışdırılır, məskən saldıqları yerləri məcburən tərk edərək, yenidən ölkəmizə gəlirdilər. Buna səbəb isə Z.Qamsaxurdiya iqtidarının ultramillətçi siyasət yürütməsi idi.

Gürcüstanın Azərbaycanın xarici siyasətində və böyük layihələrdə yeri ümummilli öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən bəri qeyd olunur və ölkəmiz 1990-cı illərdən bəri qonşu ölkənin üzləşdiyi problemlərin və maneələrin aradan qaldırılmasında böyük dəstək olmuşdur. Bu məqam keçmiş Gürcüstan liderləri Edvard Şevardnadze və Mixail Saakaşvili tərəfindən müxtəlif yollarla dəfələrlə vurğulanmışdır. 2013-cü ildə Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Saakaşvili dedi: *"Gürcüstanın bir çox müttəfiqi var, amma heç biri, Azərbaycan kimi, çətin anlarda bu ölkəni dəstəkləməyib"* [2, s. 254].

Ölkəmizlə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər 18 noyabr 1992-ci il tarixinədək qurulsada, bu münasibətlər demək olar ki, yox idi. Lakin 1995-ci ilin fevralında Bakıda Gürcüstan səfirliyi və 1996-cı ilin martında Tbilisidə Azərbaycan səfirliyi açıldı. İki ölkə arasında ilk müqavilə 1995-ci ildə imzalanıb [4].

Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında qarşılıqlı əlaqələrdə yeni mərhələnin əsası Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən gəlməsindən sonra qoyuldu. Gürcüstan 1990-cı illərin əvvəllərindəki ağır iqtisadi və siyasi vəziyyət zamanı Azərbaycan üçün Heydər Əliyevin xarici siyasətində və global enerji strategiyasında əsas strateji istiqamət idi və Heydər Əliyev bölgə daxilində qarşılıqlı faydalı regional iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sistemlərinin daha bir səviyyəsinin təməlini qoyur və integrasiya prosesi yerli əhəlinin ehtiyaclarını ödəməyə başladı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yüksək səviyyəli Azərbaycan rəsmiləri müxtəlif bölgələrə səfər etdilər.

Azərbaycan Prezidenti Gürcüstanda baş verən təhlükəli prosesi E.Şevardnadze və ölkənin digər liderləri ilə müzakirə etməyə davam etdi və onlara digər vacib tövsiyələr və dəstək verdi, eyni zamanda Lider Heydər Əliyev üçüncü ölkələrin rəsmi şəxsləri ilə görüşdü və onları Gürcüstanın beynəlxalq tədbirlər çərçivəsində qarşılaşdığı problemlərə yönəltməyə və Gürcüstanın üzləşdiyi problemləri həll etməyə təşviq etdi. [5, s.82].

O dövrdə ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı Gürcüstana qarşı siyasət iki ölkənin və xalqlarının gələcəyini ciddi şəkildə bağladı və bölgənin gələcək sülhü, sabitliyi və davamlı tərəqqisi üçün möhkəm zəmin yaratdı. 8 mart 1996-cı ildə, Azərbaycan Respublikasının daxili siyasəti sabitləşdikdən və

beynəlxalq səviyyədə enerji layihələri ilə bağlı mühüm addımlar atıldıqdan sonra Heydər Əliyev ilk böyük xarici ziyarətini Gürcüstana yönəltdi. Həmin səfərin tarixi əhəmiyyəti, Azad Azərbaycan Prezidentinin Gürcüstana birinci rəsmi səfəri olmasıdır.

Səfər zamanı iki tərəf bəzi vacib və dəyərli sənədlər imzaladı, dostluq əməkdaşlığını və qarşılıqlı təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün 22 müqavilə və ticarət müqaviləsi imzaladılar [13]. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə iki ölkə “Tiflis Bəyannaməsi” adlanan “Sülh, Təhlükəsizlik və Əməkdaşlığa dair Qafqaz Bəyannaməsi” ni təsdiqlədi. Heç də təsadüfi deyil ki, bəzi şərhçilər Tiflisin iki liderinin imzaladığı bəyannamə “Qafqaz Ümumi Evi” konsepsiyasının başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər.

Sözəgədən hər iki dövlətin qarşılaşdığı bölgə təhlükəsizlik səslərinə, daxili sabilliklə əlaqədar məsələlərə və xarici basqılara rağmen, Azərbaycanla Gürcüstanın Şərq–Qərb yönümlü başqa gələcək bölgə layihələrinin təməlini qoyan Bakı–Supsa layihəsi vasitəsilə əlaqədar imzalanan saziş böyük tarixi müqavilə və zəfər idi. Bu mərhələdə Gürcüstan bölgəsindən keçən növbəti enerji müqavilələrinə qarşı olan bəzi qüvvələr həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana çox ciddi basqılar etməyə, hər iki dövlətdə daxili siyasi sabilliyi pozmağa can atırdılar. Bu əhəmiyyətli layihələr tətbiq edilərkən Azərbaycan Respublikasında dövlət çevrilişinə cəhd, terrorlar və ulu öndər Heydər Əliyevin həyatına sui-qəsdlər təşkil edilmiş, Gürcüstanda da bunlara bənzər təxribatlar baş vermişdir. Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzenin həyatına sui-qəsd cəhdi də böyük əks-səda doğurmuş və o zaman olmuşdur. Azadlığını hələ təzə qazanmış və hələ də çox zəif olan hər iki dövlət azad siyasətlərinə qarşı bu əngəllərə və basqılara ancaq hər iki dövlətin rəhbərliyində mükəmməl dövlətçilik səriştəsi olan şəxslərin ağıllı siyasətləri hesabına qalib gələ bildi.

17 avqust 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Şahdəniz yatağından qazın Azərbaycana qlobal satış mərkəzləri arasında ixracı ilə bağlı məsələlərin həlli üçün işçi qrupunun yaradılması haqqında” Sərəncam verdi. Şahdəniz ilə bağlı qaz müqaviləsi 1996-cı ildə təsdiqlənmişdir. Buna görə də Azərbaycan qazının Gürcüstandan Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri ilə dünyanın pərakəndə mağazalarına ixracı məqsəduyğun sayılır, çünki bu, uzunmüddətli və iqtisadi maraqlarımızdır. Ümumi uzunluğu 691.000 metr, Azərbaycan ərazisindən 443.000 metr və Gürcüstan ərazisindən 248.000 metr yüksəklikdə olan Cənubi Qafqaz boru kəməri 2006-cı ilin sonunda həyata keçirilmişdir. 2007-ci ilin iyulundan bu boru kəməri Gürcüstan və Türkiyəyə təbii qaz tədarük edir. Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsindəki Şahdəniz qaz yatağı, Heydər Əliyevin iqtisadi və regional fəaliyyətinin mühüm bir hissəsi kimi mövcud Avropa–Qafqaz–Asiya–Yeni İpək nəqliyyat dəhlizinin yaradılması idi. Bu müddət ərzində Avropa Birliyinin faydalı dəstəyi ilə tarixdən gəlib çıkmış İpək Yolunun bərpa edilməsi üçün əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. 1993-cü ilin may ayında, beş Orta Asiya respublikasının və üç Qafqazın nəqliyyat və ticarət nazirlərinin qatıldığı Brüsseldəki bir toplantıda TRACECA-nın bu ölkələr üçün İpək Yolu proqramı təsdiq edildi. 1996-cı ilin may ayında ölkəmizin, Gürcüstanın, Türkmənistanın və Özbəkistanın Dövlət və Hökumət rəhbərlərinin iştirakı ilə Türkmənistanın Saraken bölgəsində səyahət mallarının tənzimlənməsi barədə bir müqavilə imzalandı. Ümummilli öndər Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze 1997-ci il sentyabrda görüşəndə 1998-ci ildə Şərq–Qərb Dəhlizində ölkənin Qafqaz liderləri səviyyəsində konfrans çağırmağa başladılar. 32 ölkə və on üç beynəlxalq təşkilata üzv olan 7-8 sentyabr 1998-ci il tarixində Bakıda keçirilən iclasda Beynəlxalq Nəqliyyat üzrə Çoxtərəfli Əsas Saziş və Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin daha da inkişaf etdirilməsinə dair Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. [6, s.113]. Bakıda İpək Yolunun bərpasına və onun nəticələrinə dair Azərbaycan Respublikasının ən mühüm xarici siyasət uğurlarından biri kimi beynəlxalq konfrans Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında növbəti regional nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addım olmuşdur.

Vurğuladığımız kimi, sırf ulu öndərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında əhəmiyyətli tərəfdaşlıq güclənməyə və inkişaf etməyə başladı. Bir-birinin ardınca iqtisadi, enerji, təhlükəsizlik və ikitərəfli əməkdaşlıqla əlaqədar sazişlər imzalandı. Sözəgədən proses Cənubi Qafqazın geosiyasi taleyində vacib rol oynayan bir sıra beynəlxalq enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sektorlarına əsasən sazişlərin bağlanması ilə daha çox nəzərə çarpır.

Heydər Əliyev bölgənin təhlükəsizlik sisteminin yaranmasına da ciddi yanaşırdı. 2002-ci ilin aprel ayında Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyə “Trabzon razılaşması”nı qəbul etdilər. Nəticədə 3 dost ölkə strateji tərəfdaşlığı rəsmiləşdirdi. Hər üç ölkə terrorizm və separatizmə qarşı birlikdə mübarizə

aparmaqla əlaqədar razılaşıdılar. Sözügedən qiymətli sənəd regionun təhlükəsizlik sisteminin təşəkkül tapması yolunda ciddi addım kimi dəyərləndirilməlidir. GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumlarda münasibətlər ciddiləşirdi. İki ölkə arasında yüzdən çox hüquqi-normativ qiymətli sənəd imzalanıb. İndi Azərbaycanla Gürcüstanın strateji tərəfdaşlığı daha da geniş şəkildə tərəqqi edir. Nəticədə, ölkəmizin Gürcüstan ilə əlaqədar siyasəti qarşılıqlı əməkdaşlığa, bölgədə dəyişməzliyin bərpasına, regional integrasiyanın tərəqqisinə və təhlükəsizlik sisteminin təşəkkülünə əsaslanır.

Ermənistanla bağlı isə fərqli mənzərə ilə qarşılaşıq. Ermənistanın təcavüzkar siyasət aparması Cənub Qafqazda paradoksal bir hal yaratmışdır. Regionun intensiv tərəqqi etmək imkanı genişdir. Yer üzünün böyük dövlətləri sırf buna görə bölgə ilə daha yaxından maraqlanırlar. Normal halda bölgənin imkanlarından ilk öncə burada yaşayan xalqlar istifadə etməlidirlər. Ancaq Ermənistan qonşu ölkənin ərazilərini ələ keçirməklə özünü bölgənin təbii zənginliklərindən istifadə etməkdən kənar qoymuşdur. Nəticədə Ermənistan dövləti Cənubi Qafqazın tərəqqi etməsinə əngəl olur, eyni zamanda öz xalqının səfil vəziyyətdə yaşamasına şərait yaradır. Buna görə də Ermənistanı hər il, demək olar ki, on minlərlə insan tərk edir. Hətta Ermənistanda yaşayan ermənilərin sayı kənarda yaşayanların sayından üç dəfə azdır [7, s.126].

Aydındır ki, Ermənistan dövlətinin apardığı təcavüzkar siyasət hesabına Azərbaycan azadlığını bərpa etdiyi ilk dövrlərdən etibarən bu günə kimi davam edən münaqişəyə və elan olunmamış müharibəyə cəlb edilmişdir. Hələ 1987-ci ilin sonlarından başlayaraq Yerevanda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı kütləvi toplantılar keçirilirdi. Erməni akademik və son Sovet İttifaqı lideri Mixail Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri Abel Aganbekyan Fransız qəzetinə (Humanite) 1987-ci ildə verdiyi müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini iqtisadi cəhətdən əsaslandırmağa çalışdı. [8]. M.Qorbaçovun ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən ermənilər 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi tələbini irəli sürdülər. Belə ki, həmin il fevralın 20-də Ermənistan SSR-nin Ali Soveti DQMV-nin Azərbaycan SSR-nin tabeliyindən çıxıb Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1988-ci ilin dekabrına qədər Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan yaşayış məntəqələrindən 250 min soydaşımız zorla deportasiya edildi, yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi [12, s.78].

Hazırda bu ölkə monoetnik respublikadır və orada heç bir azərbaycanlı qalmamışdır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ konfliktini səbəbilə 30 ilə yaxın bir dövr ərzində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i tapdaq altında qalmış, milyondan çox qaçqın və həm də məcburi köçkün öz yurd-yuvalarından olmuş, minlərlə əsgərimiz və dinc vətəndaş dünyasını dəyişmişdir.

Bu nöqteyi nəzərdən, 1993-cü ilin iyun ayında xalqın təkidli istəkləri ilə hakimiyyətə yenidən gəlmiş olan Heydər Əliyev ilk öncə həmin dövrdə sürdürülən hərbi əməliyyatlara son qoymağa və atəşkəs sazişinin imzalanmasına cəhd etmiş və uğurlu nəticə əldə etmişdir. Ulu öndərin verdiyi qərarlar, zəngin sivil təcrübələri və müdrik siyasəti sayəsində respublikada tədricən ictimai və siyasi sabitlik quruldu və ordu yaratmaq üçün ciddi tədbirlər görüldü. Nəticədə, Ermənistan Azərbaycan Respublikası ilə 12 may 1994-cü ildə başlayan atəşkəs müqaviləsini imzaladı [9, s.191].

Atəşkəsin imzalanması pragmatik nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın bir çox strateji yönərdə fəaliyyətinin şaxələndirilməsinə – müasir neft strategiyasının yaradılması üçün Azərbaycan dövlətinə daha çox xarici investisiyaların yatırılmasına, millətin həyat səviyyəsinin artırılmasına, Milli Ordunun gücləndirilməsinə, beynəlxalq mövqelərin gücləndirilməsinə şərait yaratdı. Bundan başqa 1993-cü ilin iyunundan başlayaraq Azərbaycan öz neft strategiyasını ölkənin milli suverenliyinin təmin edilməsi üçün uğurla həyata keçirməyə başlamışdı. Bu stratejiyanı isə Heydər Əliyev tərtib etmişdi. Dünyanın tərəqqi etmiş ölkələrinin Azərbaycanın karbohidrogen sərvətlərinə marağını doğru dəyərləndirən Heydər Əliyev dövlətin milli marağına xidmət edən çoxkombinasiyalı siyasi-diplomatik xətt tərtib etmişdi. Bu xətt üçün “açıq qapı” və balanslaşmış siyasət prinsipləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan idarəçiliyi bilirdi ki, *“neftin nəqlinin yaxşı tərəfləri olduğu kimi, pis tərəfləri də vardır”*. 1994-cü il sentyabrın 20-də təsdiqlənmiş “Əsrin müqaviləsi” Heydər Əliyev təşəbbüsü ilə tərtib edilmiş neft strategiyasının təməlinin qoyulmasına, BTC və BTƏ neft və qaz kəmərlərinin inşa

etdirilməsinə və Azərbaycanın energetika sektorundakı mövqelərinin ciddi formada gücləndirilməsinə səbəb oldu.

Heydər Əliyev təkrarən ölkə rəhbəri olduqdan sonra Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi və həll olunması yolunda fəaliyyət onun xarici siyasət kursunun özəyini əhatə etmişdir. Ən ali səviyyələrdə prezidentləri və nümayəndələri ilə keçirdiyi ikili və çoxtərəfli görüşlərdə, həmçinin Ermənistan Prezidenti ilə bilavasitə danışıqlarda ulu öndərimiz bu problemi əsas götürərək onun nizamlanması və həll edilməsi istiqamətində məqsədyönlü və qətiyyətli addımlar atmışdır. Ancaq dünya siyasətində ikili standartların olması və böyük dövlətlərin bu münaqişənin ciddi şəkildə həllində maraqlı olmaması hesabına torpaqlarımız 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında qalmış, ən nəhayət 2020-ci ilin Ermənistanın növbəti təxribatlarına cavab olaraq Ali baş komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə həyata keçirilən, 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan və 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edə bilmişdir.

Aydındır ki, beynəlxalq hüquqda dövlətin suverenliyini göstərən şərtlərdən biri sırf ərazi toxunulmazlığıdır. Bir dövlət başqasının ərazi toxunulmazlığına anlayış göstərmirsə, həmin dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də, Azərbaycan neft və qaz layihələrindən Ermənistanı hər zaman kənarda saxlayırdı. Həmçinin “Əsrin müqaviləsi” təsdiq edildikdən sonra bir sıra qüvvələr Ermənistanın da regionda təşkil edilən beynəlxalq layihələrdə iştirakını təmin etməyə, həmçinin Dağlıq Qarabağın və digər rayonların işğalının enerji məsələsindən ayrı olduğunu ortaya çıxarmağa cəhd göstərirdilər. Onlar bəzən “ilk öncə əməkdaşlıq, daha sonra münaqişənin həlli” kimi istəklərlə fikir bildirirdilər, hətta deyirdilər ki, Azərbaycanın xoşniyyətli olduğuna inanandan sonra Ermənistan ələ keçirdiyi torpaqları qaytarmağa razı olacaq [10, s.85]. Yenə də bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, Heydər Əliyev neftin nəqli marşrutlarının heç cür Ermənistan ərazisindən keçməyəcəyini qəti şəkildə dəfələrlə bəyan etdi.

Nəticə. Nəticədə Prezidentimiz neftin nəqlinin Gürcüstan ərazisindən həyata keçirmək qərarı üzərində qəti şəkildə dayandı. Gürcüstanda bir sıra dairələr bundan sui-istifadə etməyə çalışdılar. Heydər Əliyevin siyasi ustalığı və qonşu dövlətə dost münasibəti sözügedən anlaşılmaz halları ortadan qaldırdı. Ölkəmizin enerji daşıyıcılarının Gürcüstandan iki xətlə nəqli regionda geosiyasi mənzərəni dərinlən dəyişdi [11, s.4].

Vurgulamaq lazımdır ki, Ermənistan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun inşasına əngəl olmaq üçün çox əlindən gələni etdi. Rəsmi İrəvan Ermənistandan yan keçən bu marşrutun regionun birliyinə xələl gətirəcəyini argument kimi göstərmiş, hətta ABŞ Konqresi də Ermənistanın mövqeyinə arxa duracaq addım atmışdı. Nəticədə, ABŞ və Avropa müəssisələri bu layihəni maliyyələşdirməkdən imtina etmişdi. Sırf buna görə bütün xərcləri Azərbaycan və Türkiyə öz üzərinə götürmüş, Azərbaycan tərəfi Gürcüstanın xərclərini də ödəməyə hazır olduğunu bildirmişdi [7, s.128]. Dövlətimizin bu addımı Azərbaycanın regionun inkişafı üçün mümkün olan hər şeyi etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi.

Nəticədə, ulu öndər Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi balanslaşdırılmış siyasət günümüzdə Azərbaycanın regional liderliyinin əsasında dayanan ən vacib amillərdəndir. Heydər Əliyevin strateji düşüncə tərzini və siyasi peşəkarlığı ölkəmiz üçün vacib olan vəzifənin öhdəsindən gəlmiş, ötən dövr ərzində Azərbaycan region, eyni zamanda qeyri-region ölkələri ilə əlaqələrini konstruktiv müstəvidə qurmuş və inkişaf etdirmişdir. Ulu öndərin təməlini qoyduğu və onun varisi İlham Əliyevin keyfiyyətə zənginləşdirərək davam etdirdiyi daxili və xarici siyasət kursu hesabına ölkəmiz regionda və bütövlükdə dünyada böyük nüfuza malik və intensiv şəkildə tərəqqi edən ölkələrdən birinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, İ.M. Tarix, zaman, düşüncələr: [5 cildə] / İ.M.Hüseynova. -Bakı: Elm və təhsil, -c.1. -2016. -512 s.
2. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) / məqalələr toplusu /tərt. ed. F.Məmmədov. -Bakı: “Poliart” MMC, -2017. -904 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri (2-4 iyul 1997-ci il): [Elektron resurs]. URL: <http://lib.aliyev-heritage.org/az/20634858.html> [22.02.2024].

4. “Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstan parlamentinin xüsusi iclasında nitqi” (Tbilisi, 8 mart 1996-cı il) sənədinə tarixi arayış: [Elektron resurs]. – Mart 17, 2008. URL: <http://lib.aliyev-heritage.org/az/4013905.html> [22.02.2024].
5. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). I hissə / M.C.Qasımlı. -Bakı: Mütərcim, -2015. -648 s.
6. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). II hissə / M.C.Qasımlı -Bakı: Mütərcim, -2015. -664 s.
7. Məmmədzaadə Ü.K. Qafqazda liderlik qərinəsi: Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı İlham Əliyev. Bakı, 2023, 240 s.
8. Məmmədov, N.İ. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış / N.İ. Məmmədov. -Bakı: Qanun, -2013. -264 s. 051 420 66 65
9. Mehdiyev, E.D. Mübariz Əhmədovlu: Yaranmış vəziyyət erməniləri tarixi saxtalaşdırmaqdan geri çəkilməyə vadar etdi: [Elektron resurs]. – Fevral 13, 2013. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/2119166.html> [22.02.2024].
10. Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər epopeyası. Kollektiv monoqrafiya. -Bakı: Azəri poliqrafiya, -2021. -600 s.
11. Yaqubova, A.Ş. Azərbaycanın neft diplomatiyası: əfsanələr gerçəkləşir / A.Yaqubova. -Bakı: Azər nəşr, -2004. -162 s.
12. Маммедзаде, У.К. Роль Ильхама Алиева в развитии Азербайджано-Грузинские отношения // -Москва: Единый всероссийский научный вестник, -2016. Часть 1, №2, -с 4-6.
13. Мамедова, Л., Гусейнов Г. Армяно-азербайджанский конфликт. Проблемы войны и мира // -Нур-Султан: Центральная Азия и Кавказ, -2003. №5, -с. 77-84.
14. Free Trade Agreement between Georgia and Azerbaijan: [Electronic resource]. – Mart 8, 1996. URL: http://www.wipo.int/edocs/trtdocs/en/az-ge/trt_az_ge.pdf [22.02.2024].

УЛЬКЕР МАМЕДЗАДЕ

*Доктор философии по историческим наукам,
Бакинский Государственный Университет*

РОЛЬ ГАЙДЕРА АЛИЕВА В РЕГУЛИРОВАНИИ ОТНОШЕНИЙ С РЕГИОНАЛЬНЫМИ ГОСУДАРСТВАМИ

Интенсивный прогресс государства и народа определяется лидером с феноменальными характеристиками, который возглавляет его в судьбоносные времена. Гейдар Алиев был бесценным лидером с такими качествами. Общенациональный лидер заложил основы свободного, светского, правового государства в стране и своими последовательными реформами начал дальнейшее укрепление и развитие государственности. Регулируя отношения с государствами региона, ему удалось создать стабильность на Кавказе.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, национальный лидер, Кавказ.

ULKAR MAMMADZADA

*PhD in History,
Baku State University*

HAYDER ALIYEV'S ROLE IN REGULATING RELATIONS WITH REGIONAL STATES

The intensive progress of the state and the people is determined by a leader with phenomenal characteristics who heads it in fateful times. Heydar Aliyev was an invaluable leader with such characteristics. The national leader laid the foundation of a free, secular, legal state in the country and

began to further strengthen and develop statehood with his successive reforms. By regulating the relations with the states of the region, he managed to create stability in the Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Haydar Aliyev, president, national leader, Caucasus.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Leyla Vaqifqızı, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

TÜRKİYƏ -YAPONİYA MÜNASİBƏTLƏRİ 1950-1960-CI İLLƏRDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/118-121>

Məqalə 1950-1960-cı illər Türkiyə-Yaponiya münasibətlərindən bəhs etməkdədir. Belə ki, beynəlxalq təzyiqlər nəticəsində Türkiyə və Yaponiya dövlətləri arasında münasibətlər İkinci dünya müharibəsi zamanı kəsilmişdir. Müharibədən sonra 50-ci illərə qədər münasibətlər zəif inkişaf etmişdir. 50-ci illərin əvvəlində San Fransisko müqaviləsinin imzalanması ilə Türkiyə və Yaponiya arasında münasibətlər yenidən başlamışdır. Bu münasibətlər iki ölkə arasında siyasi sahədə başlamışdır. Hər iki ölkədə səfirliklər açılmışdır. Bundan sonra iş adamlarının fəaliyyəti nəticəsində, Türkiyə və Yaponiya arasında iqtisadi münasibətlər də qurulmuşdur. İqtisadi əlaqələrin qurulması siyasi münasibətlərin də inkişafına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Türkiyə, Yaponiya, Soyuq müharibə, siyasi əlaqələr, iqtisadi əlaqələr.

Giriş. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyə və Yaponiya münasibətləri tezliklə qurulmadı. Bu dövrdə Türkiyə və Yaponiya arasında bir problemlə məsələdə yox idi. Türkiyə və Yaponiya arasında münasibətlər, beynəlxalq təzyiqlərin təsiri nəticəsində zəifləmişdi. Belə ki, Krım konfransının qərarlarına əsasən BMT-nin qurulmasında iştirak etmək üçün Türkiyə Yaponiyaya formal olaraq müharibə elan etmiş, ancaq bir güllədə atmamışdır.

Türkiyə respublikası ilə Yaponiya arasında münasibətlərin başlaması San Fransisko konfransının qərarları ilə başlamışdır. Buna təsir edən amillər Soyuq müharibənin başlaması, dünyanın iki qütblü sistemə keçməsi səbəb olmuşdur.

Belə ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünya ölkələrində Sosializmlə bağlı SSRİ tərəfindən təzyiqlərin artması da Türkiyə və Yaponiya münasibətlərinin yaxınlaşmasına səbəb olan amillərdən olmuşdur. Belə ki, dünyanın iki qütblü sistemə keçməsi bir tərəfdə sosialist, digər tərəfdə kapitalist dövlətlərin qruplaşmasına səbəb olmuşdur. Yaponiya və Türkiyə eyni mövqedə yəni kapitalist dövlətləri sırasında yer almışdır. Bu zaman Stalin hökumətinin Türkiyəyə təzyiqləri artmış, ərazi iddiaları, boğazlar məsələsi tez-tez SSR-nin təzyiq siyasətinə çevrilmiş, eyni zamanda Yaponiyada da kommunist partiyasının vasitəsilə sosialistlər hökumətə təzyiq göstərməyə cəhd etmişlər.

Yusuf Çeliker özünün “yüksek lisans tezində” bu barədə belə yazır: Soyuq müharibənin ilk qarşılaşması Koreya müharibəsi olmuşdur. SSR-nin artan təzyiqləri zəminində Türkiyə hökuməti BMT TŞ-nin qərarına müsbət cavab vermiş və Koreya müharibəsinə əsgəri heyət göndərmişdir. Türkiyənin milli təhlükəsizliyinin qorunması məqsədi ilə atılan bu addım onun NATO-ya daxil olmasına səbəb olmuşdur. Türk əsgərləri Koreyada qəhrəmanlıq göstərmiş, bu cəhd dünyanın olduğu kimi Yaponiyanın da diqqətini çəkmiş, yaralanan əsgərlər bu ölkədə müalicə olunmuş, əsgərlik müddətləri başa çatmış əsgərlər bu dövlətdən evlərinə təxliyyə olunmuşlar (4, s.33).

Muhammed Turp özünün yazdığı məqalədə Türkiyə və Yaponiya münasibətlərinin qurulmasının San-Fransisko konfransından əvvəl başladığını qeyd edir. Türkiyə və Yaponiya arasında İkinci Dünya müharibəsində kəsilən diplomatik əlaqələrin qurulması San-Fransisko müqaviləsindən öncə başladı. 2 iyul 1951-ci ildə Londonda konsul olan Mennan Tebelen Tokio baş konsulluğuna təyin olundu. San-Fransisko müqaviləsinin imzalanmasından sonra, Yaponiyaya gələn Mennan Tebelen bildirmişdir ki, razılaşmanın ardınca burada səfirlik açılacaqdır. Türkiyə cumhuriyyəti və digər müttəfiq dövlətlərlə Yaponiya arasında imzalanan barış müqaviləsi 12 may 1952-ci ildə TBMM-də təsdiqləndi və 17 mayda qüvvəyə mindi. Ardınca 21 oktyabr 1952-ci ildə general İzzət Aksalur Tokiyaya səfir təyin edildi (3, s.657-658).

Hiranao Matsutani isə doktorluq dissertasiyasında göstərir ki, onun ardınca da Yaponiyanın da Türkiyədə səfirliyi açılmış, ilk səfir Şinici Kamimura 4 iyul 1953-cü ildə təyin məktubunu prezident Celal Bayara təqdim etmişdir (2, s.31).

San-Fransisko müqaviləsində isə Türkiyə ilə əlaqədar 8 maddəsində göstərilirdi ki, Yaponiya Montrö müqaviləsi ilə əlaqədar qazandığı hüquqlarını itirirdi (2, s.31).

Bu dövrdən başlayaraq Türkiyə və Yaponiyada səfirliklər açıldıqdan sonra, siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər inkişaf etmişdir. Bəzi illərdə bu münasibətlər səviyyəsində olmuş, bəzi illərdə isə əlaqələr səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Əlaqələrin zəif inkişaf etməsinə bu dövlətlərin bir- birindən uzaqda yerləşməsi səbəb olan amillərdən olmuşdur.

Türkiyə və Yaponiya münasibətləri siyasi sahədə başlamış, 50-ci illərdə diplomatik əlaqələrin inkişafı digər sahələrin də nisbətən inkişafına səbəb olmuşdur.

San-Fransisko müqaviləsinin imzalanmasından sonra siyasi sahədə münasibətlərin yaranması iqtisadi əlaqələrə də təsir etmişdir. Muharrem Turp məqaləsində göstərir ki, San-Fransisko müqaviləsinin ardınca ticari əlaqələr başlamış, 1951-ci ilin oktyabr ayında Türkiyə Yaponiyaya 10.0000 000 kilo duz ixrac etmişdir. Bunun ardınca 1953-cü il oktyabr ayında Yaponiya ticarət nümayəndə heyəti ilə Türkiyə ticarət nümayəndə heyəti arasında əldə olunan razılığa əsasən Yaponiyaya hissə-hissə 6600 ton pambıq ixrac edilmişdir. Bununla birlikdə Yaponiyadan avtomobil ehtiyat hissələri, mətbəə mürəkkəbi və s məhsullar idxal edilmişdir (3, s.661-662).

Arık Umut öz əsərində yazır ki, məhsullar nəgd ödənilməklə yanaşı barter üsulu ilə də ticarəti həyata keçirilmişdir (5, s.151-152).

Bununla da ticarət münasibətləri başlamış və davam etdirilmişdir. Buna həm də səbəb olan amillər Türkiyə və Yaponiyada hakimiyyətdə olan hökumətlərin bu işdə maraqlı olması da səbəb olmuşdur.

Yaponiyada Liberal Demokrat Hatoyamanın 1953-cü ildə yeni kabinet qurmasıyla və Türkiyədə də Demokrat partiyasının yenidən qələbə qazanmasıyla münasibətlərin qurulmasında müsbət çalarlar artmış siyasi əlaqələr inkişaf etməyə başlamışdır (1, s.39).

Bu da öz növbəsində əlaqələrin çox şaxəli inkişafına səbəb olmuşdur. Siyasi münasibətlərin yaranması, iqtisadi əlaqələrin də zamanla inkişafına səbəb olmuşdur. Lakin 50-ci illərin birinci yarısında siyasi münasibətlər demək olar ki zəif şəkildə mövcud olmuşdur. Lakin iqtisadi əlaqələr isə nisbətən inkişaf etmişdir. Buna türk və yapon iş adamlarının fəaliyyətləri şərait yaratmışdır.

Muharrem Turp məqaləsində göstərir ki, 7 yanvar 1954-cü ildə Türkiyəyə yapon iş adamları gəldilər. Türkiyədə aparılan danışıqlardan sonra, türk iş adamları Yaponiyaya 1954-cü ildə 100 ton buğda göndərmişlər (3, s.663).

1 fevral 1955-ci ildə isə Türkiyəyə yeni Yapon ticarət heyəti gəlmişdir. İki tərəfli aparılan danışıqların nəticəsi olaraq 1955-ci ilin 8 fevral tarixində Türkiyə ilə Yaponiya arasında ticarət və tədiyyə müqaviləsi imzalanmışdır (3, s.663).

Qeyd olunduğu kimi, 50-ci illərin birinci yarısında Türkiyə və Yaponiya arasında siyasi münasibətlər o qədər də geniş olmamışdır. Ancaq ikinci yarısında isə hökumətlərin qarşılıqlı səfərləri baş tutmuşdur.

Hiranao Matsutani doktorluq dissertasiyasında göstərir ki, 27 noyabr-3 dekabr 1956 tarixləri arasında Fatih Rüştü Zorlu (qısa zaman sonra Xarici İşlər naziri olacaqdı) rəhbərliyində Türk Parlament heyəti Yaponiyaya səfər etmişdir. Səfər zamanı Yaponiya Millət Məclisi üzvləri ilə görüşlər keçirilmiş, Türk nümayəndə heyəti Yaponiyanın sənaye müəssisələri ilə əlaqədar araşdırmalar aparmışlar. Bu səfər 1958-ci ilin aprel ayında baş tutan baş nazir Menderesin Yaponiyaya səfərinə hazırlıq məqsədi daşmışdır (2, s.32).

Yusuf Çeliker özünün "yüksek lisans" tezində göstərir ki, Türkiyədən Yaponiyaya hökumət səviyyəsində həyata keçirilən ilk rəsmi səfər Adnan Menderesin 1958-ci ildə həyata keçirilən ziyarəti olmuşdur. İki ölkə təmsilçilərinin görüşləri nəticəsində balıqçılıq, mədənçilik, hidroelektrik və enerji sahələrində texniki işbirliyi müqavilələri imzalanmışdır. Bu müqavilələr çərçivəsində türk hökuməti Beykozda bir su məhsulları və balıqçılıq məktəbi açmışdır. Bu məktəbdə yapon mütəxəssislərindən ibarət 5-7 nəfərlik heyət fəaliyyət göstərmişdir. Eyni zamanda bu məktəbə Yaponiya tərəfindən

müəyyən miqdar yardım ayrılmışdır. Bu məktəbdə təhsil alan məzunlara Yaponiyada staj keçmək imkanı yaradılmışdır.

Bununla birlikdə “Maden Tetkik ve Arama” instituna daimi olaraq mütəxəsislər göndərilmiş, bununla yanaşı cihazlar yardım edilmiş və türk mədən mühəndislərinə Yaponiyada təhsil imkanı verilməmişdir. Bununla yanaşı Dövlət su işləri və Türkiyə elektrik təşkilatı kimi təşkilatlara Yaponiyadan mütəxəsislər göndərilmiş, bir çox yapon mütəxəsis Türkiyədə su qaynaqlarının araştırılması və su anbarlarının qurulması məqsədilə uyğun yerlərin təsbit edilməsi kimi fəaliyyətlərdə çalışmışlar. Dəlaman bölgəsindəki fəaliyyətlərin Yapon mütəxəsislər tərəfindən həyata keçirilməsi buna misal olaraq göstərilə bilər (4, s.34).

Türkiyə və Yaponiya siyasi münasibətləri bu səfərlə yeni məcraya daxil olmuş, 50-ci illərdə başlayan siyasi görüşlər iqtisadi və mədəni görüşləri də özüylə bərabər gətirmişdir. Hiranao Matsutani doktorluq dissertasiyasında göstərir ki, bundan sonra 22-27 sentyabr 1959-cu ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi sədri Refik Koraltan rəhbərliyindəki türk parlament heyəti Yaponiyaya səfər etmişdir. Yapon imperatoru tərəfindən qəbul edilən TBMM rəhbəri Koraltan və bərabərindəki heyət Yaponiya Məclis rəhbəri, baş nazir və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirmişlər (2, s.33).

Yaponiyanın Türkiyənin texniki sahəsinə yardım etməyə başlaması, baş nazir Menderesin Yaponiyaya səfəri zamanına, yəni 1958-ci ilə təsadüf etmişdir. Bundan sonra 1960-cı ildə ilk olaraq su məhsulları və balıqçılıq daha sonra mədənçilik, hidroelektrik və enerji sahələrində texniki sahələrdə işbirliyi başlamışdır. Bu zaman Yaponiyadan Türkiyəyə su məhsulları və balıqçılıqla bağlı mütəxəsislər göndərilmiş və onlar araşdırma aparmağa başlamışdır (2, s.45).

Göründüyü kimi, 1950-1960-cı illərdə Türkiyə və Yaponiya siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri çox şaxəli olmamışdır. Buna səbəb olan amillər Türkiyə və Yaponiya arasında İkinci Dünya müharibəsindən sonra münasibətlərin yenidən qurulması, hər iki ölkə arasında olan ərazi məsafəsi və s olmuşlar.

Ancaq bu əsas məsələ olmuşdur ki, Türkiyə və Yaponiya arasında münasibətlər 1950-1960-cı illərdə siyasi sahədə başlasa da, burada iş adamlarının fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində Türkiyə və Yaponiya hökumətlərinin də öz xarici siyasətlərinə yenidən baxmalarına səbəb olmuşdur.

1960-cı ildə Türkiyədə və Yaponiyada baş verən hökumət dəyişiklikləri Türkiyə və Yaponiyanın da siyasi və iqtisadi münasibətlərinə təsir etmişdir.

Nəticə. Ümumiyyətlə 1950-1960-cı illərdə Türkiyə və Yaponiya siyasi və iqtisadi əlaqələri çox geniş olmamışdır. Buna da səbəb olan amil ondan ibarət olmuşdur ki, Türkiyə Asiya qitəsinin qərbində, Yaponiya isə şərqində yerləşən dövlət olmuşdur. Bu dövlətlər arasında məsafənin olması, bundan başqa Yaponiyanın Yaxın və Orta Şərq siyasətinin, Türkiyənin isə Uzaq Şərq siyasətinin olmaması 1950-1960-cı illərdə bu münasibətlərin istənilən səviyyəyə çatmamasına səbəb olan amillərdən olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirov İsrail Calal oğlu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyə - Yaponiya əlaqələri. 1945-2000. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
2. Hiranao Matsutani Yaponiyanın dış politikasında Türkiyənin yeri və önemi. Doktora tezi. İstanbul, 1994. www.nek.istanbul.edu.tr [29.02.2024].
3. Muharrem Turp. Türkiye-Japonya Arasında Diplomatik İlişkilerin Yeniden Tesisi ve Siyasi-İktisadi ilişkiler (1951-1960) // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2020, Sayı: 69, s.653-669. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/57707/822001> [29.02.2024].
4. Yusuf Çeliker. Dostluk ve İşbirliği bağlamında Türk-Japon ilişkileri. Yüksek Lisans Tezi. Bursa, Uludağ Üniversitesi, 2020, 97 s. - https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/247807/yokAcikBilim_10324076.pdf?sequence=-1 [29.02.2024].

5. Arık Umut A century of Turkish-Japanese Relations. A Special Partnership. Revised 2nd edition. The Japan-Turkey Friendship Centenary Program Committee, 1991. 311 p.
https://www.academia.edu/41634506/A_Century_Of_Turkish_Japanese_Relations [29.02.2024].

ИСРАИЛ АМИРЛИ

Старший преподаватель Бакинского Государственного Университета

ТУРЕЦКО-ЯПОНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1950-1960 ГГ.

Статья посвящена турецко-японским отношениям в 1950-1960 гг. В результате международного давления отношения между Турцией и Японией были сокращены во время мировой войны. После войны отношения до 50-х годов развились плохо. В начале 1950-х годов отношения между Турцией и Японией начали после подписания соглашения Сан -Франциско. Эти отношения начались в политической сфере между двумя странами. В обеих странах были открыты посольства. После этого, между Турцией и Японией были установлены экономические отношения между бизнесменами. Установление экономических отношений привело также к развитию политических отношений.

Ключевые слова: Турция, Япония, холодная война, политические отношения, экономические отношения.

ISRAIL AMIRLI

Senior lecturer at Baku State University

TURKEY-JAPAN RELATIONS IN 1950-1960

The article is about the 1950s and 1960s Turkey - Japanese relations. Thus, as a result of international pressure, relations between Turkey and Japan were cut during the World War ICC. After the war, relations until the 50 years have developed poorly. In the early 1950s, relations between Turkey and Japan have begun signing the San Francisco agreement. These relations began in a political sphere between the two countries. Embassies have been opened in both countries. After that, economic relations between the businessmen were established between Turkey and Japan. The establishment of economic relations has also led to the development of political relations.

Keywords: Turkey, Japan, Cold War, political relations, economic relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il

Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. Sani Hacıyev.

УОТ 94(479.24)

ХАЯЛА ШАБАНОВА

Докторант кафедры истории народов Кавказа
Бакинского Государственного Университета
shabanovakhayala98@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЛЕГИОНЕР АБДУРРАХМАН ФАТАЛИБЕЙЛИ И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/122-126>

В данном исследовании изучена деятельность азербайджанского военно-политического деятеля Абдуллахмана Фаталибейли, который был известным азербайджанским легионером. Вторая мировая война стала переломным моментом в истории человечества. После нападения гитлеровской Германии на СССР, на первом этапе войны многие советские граждане попали в плен к немцам. Среди военнопленных также оказался советский офицер награжденный орденом «Красной звезды» после Зимней войны» А. Фаталибейли. В данной работе исследована деятельность Фаталибейли в военные и послевоенные годы. А также рассмотрена проблема изучения проблемы в зарубежной и отечественной историографии. Актуальность темы, заключается в проблематичности и сложности изучения биографий исторических личностей, деятельность которых в исторической литературе оценивалась отрицательно. В современной же историографии изучение вопроса военнопленных и деятельности легионеров вне идеологий, является важнейшей исследовательской линией в изучении столь сложного исторического периода Второй мировой войны. В научной статье исследована противоречивая проблема в истории Второй мировой войны. Кратко изучен военно-политический путь азербайджанского легионера.

Ключевые слова: Вторая мировая война, азербайджанский легион, легионер, политический эмигрант.

Введение. Период Второй мировой войны был самым сложным периодом, который был объектом исследования многих научных работ. Одним из противоречивых событий в истории войны была проблема военнопленных. Условия пленения, причины перехода на вражескую территорию, статистические данные о численности военнопленных, занимают важное место в исследовании данной проблемы. Военнопленные были в обеих сторонах конфликтующих держав, как у антигитлеровской коалиции, так и у фашистского блока. После вторжения Гитлеровской Германии в Советский Союз, начинается новый этап войны, который был всё более кровопролитным и катастрофическим. Первый этап войны был очень сложным и завершился потерей огромных человеческих ресурсов советской стороной. В период войны ряд советских граждан оказались в немецком плену. Среди пленённых был также Абдуллахман Фаталибейли. В данном исследовании будет изучен период деятельности Фаталибейли в составе азербайджанского легиона.

Изучение данной проблемы в отечественной и зарубежной историографии. В довоенный период, после установления советской власти в Азербайджане, многие политические деятели переехали в другие страны, и продолжили свою политическую деятельность на «дальних берегах». Азербайджанские политэмигранты оказались в очень сложных историко-критических условиях. В годы Второй мировой войны с целью обретения независимости Азербайджана, представители политической эмиграции вынуждено были идти на сотрудничество с Третьим Рейхом. Сотрудничество с фашистами, нацистами считалось преступлением. Вследствие чего, изучение данной проблемы в советской историографии было неприемлемо. В отечественной историографии данная проблема изучалась в рамках деятельности представителей политических эмигрантов Азербайджана в годы Второй мировой войны. Процесс формирования и деятельности азербайджанского легиона в годы войны также рассмотрен в трудах иностранных

историков в составе «восточных легионов». Деятельность Абдуррахмана Фаталибейли изучена на основе архивных материалов, куда вошли статьи legionера, различные сведения о нём в мемуарах других политических эмигрантов. Комплексно биография legionера была изучена азербайджанским историком Насиманом Ягублу. В его двух монографиях «Азербайджанские legionеры» и «Абуррахман Фаталибейли-Дудангинский» нашли своё отражение сведения об исторических предпосылках формирования и деятельности азербайджанского legionона, а также биографические сведения о legionере.[2] Некоторые сведения о деятельности А.Фаталибейли нашли своё отражение в трудах Р.Абуталыбова, Х.Ибрагимли, О.Романько и т.п.

Абдуррахман-Фаталибейли и его деятельность в советской армии. Абдуррахман-Фаталибейли родился в 1908 году в селе Дуданги Шарурского района Нахчивана. Абдуррахман окончил военную школу. В 1935-1936 годах он получил образование в Московской Военной Академии. В последующем он женится на Лейле ханум Газиевой. Затем Фаталибейли отправляется на советско-финскую войну, которая в историографии упоминается как «Зимняя война». В 1939 году за участие в войне против Финляндии Абдуррахман был награждён орденом «Красной Звезды». Орден «Красной Звезды» государственный орден Советского Союза, был учрежден в 1930 году. Орденом награждались военнослужащие командного и рядового состава вооруженных сил СССР [7].

Деятельность legionера можно разделить на 3 периода. Деятельность в качестве советского офицера, азербайджанского legionера в годы войны и политического эмигранта в послевоенные годы. Советский период ознаменовался тем, что Фаталибейли начал свою военную деятельность при советской власти. Legionер служил в рядах советской армии, что же тогда подвигло советского офицера изменить свое отношение к советскому правительству и сотрудничать с немцами? В период Второй мировой войны Абдуррахман попал в плен к немцам. Это событие фактически являлось переломным в жизни legionера. Войны без военнопленных не существует. Их судьбы очень сложны. Судьбы военнопленных стали объектом исследования многих исторических трудов, изучение столь противоречивой проблемы активно началось после распада Советского Союза. Именно в современной историографии данная проблематика изучается объективно и достоверно. В советской историографии численность военнопленных их судьбы и условия в плену не являлись объектом изучения, они рассматривались врагами народа. Советское руководство приказало переместить всех репатриированных военнопленных в фильтрационные лагеря. Немногим доводилось остаться в живых в немецком плену. Исторически известны были условия в немецких концентрационных лагерях, всем была известна будущая судьба человека попавшего в плен к немцам. Многие из них не выдерживали антигуманные условия, погибали из-за болезней, от холода и голода, некоторых расстреливали. Только малая часть среди них выживала, решившись идти на сотрудничество с врагом.

Деятельность Фаталибейли-Дудангинского в годы Второй мировой войны. В первые месяцы Великой Отечественной войны многие советские граждане попали в военный плен к немцам. Среди военнопленных был также А.Фаталибейли. В годы войны многие представители азербайджанской политической эмиграции старались оказать помощь военнопленным-азербайджанцам и улучшить их жизненные условия. В этот период немецкое руководство стремилось в военных и политических целях создавать военные подразделения, состоявших из иностранных военнопленных. В результате принятых решений были сформированы legionоны. Среди сформированных legionонов, также был азербайджанский legionон. В 1941 г. вермахт принял решение о формировании Туркестанского legionона, а в последующем Кавказско-магометанского legionона. Из 7 тыс. пленных-азербайджанцев были созданы батальоны: «Аслан», «Донмез», «Горхмаз», «Ветен» [4, 37] Гитлеровская Германия приняла решение о создании Азербайджанского legionона из 35 тыс. азербайджанских эмигрантов. Командование Азербайджанским legionоном было поручено Абдурахману Фаталибейли. Азербайджанский legionон Вермахта состоял из 15 батальонов и 21 строительных частей [6, 160].

В 1943 был сформирован штаб связи, куда входили военный, дипломатический и гражданский отделы. Военное отделение штаба возглавлял Ф.Дудангинский. В последующем по инициативе Фаталибейли был сформирован Совет Азербайджанского национального единства.

С мая 1942 года в составе азербайджанского легиона действовал 804 батальон-«Аслан». Фаталибейли был председателем командующего батальоном. Батальоны принимали активное участие в боях. По инициативе Фаталибейли Дудангинского был организован Национальный съезд азербайджанцев, главной целью которого, являлось объединение азербайджанцев в период сложных исторических условий. В 1943 году в берлинской гостинице «Кайзерхоф» был проведён съезд. Салон был украшен трёхцветным национальным флагом Азербайджана, что было очень важно для представителей азербайджанской политэмиграции. На съезде выступили Джахангир бек, Аббас бек Атамалибеков. Среди выступающих был также А.Фаталибейли. Его выступление продолжалось больше часа. В докладе азербайджанского легионера отмечалось, что главной целью съезда является создание независимого Азербайджана и свержение большевистской власти, ликвидация колхозов, создание благоприятных условий для развития науки и образования, подготовка научных кадров, и учреждение Академии наук, восстановление сёл и городов, восстановление национальных ценностей. В своей речи он несколько раз упомянул самые важные и полной гордости слова «Свобода!», «Независимый Азербайджан». Проведение съезда в Германии, было первым значимым шагом по объединению азербайджанцев.

В конце войны состоялись две значимые конференции «большой тройки», в котором были обсуждены вопросы о военнопленных. В результате, которого было принято решение о выдаче военнопленных советской власти. В результате принятых решений военнопленных ожидала тяжёлая участь. В последующем они были отправлены в концентрационные лагеря, некоторые продолжали свою деятельность зарубежом.

Эмигрантская деятельность Абдуррахмана в послевоенные годы. Деятельность политических эмигрантов активизировалась после начала «Холодной войны». В послевоенные годы, были сформированы комитеты по борьбе против большевизма. В Турции руководителем организации был М.Э.Расулзаде, а в Германии А.Фаталибейли. В 50-х годах XX века деятельность легионеров расширилась. В этот период был издан номера журнала «Азербайджан». Данный журнал некоторое время финансировался Американским комитетом. Журнал был печатным органом, символизирующим национальное единство Азербайджана. На страницах журнала нашли своё отражение сведения о национальной борьбе азербайджанского легиона за независимость, о деятельности эмигрантов в послевоенные годы и другие вопросы. Однако проблемы с финансированием привели к прекращению публикации данного журнала.

Одним из важных достижений, в послевоенные годы было создание радио «Азадлыг» («Свобода»). Радио начало свою деятельность в 1953 году, в городе Мюнхен Германии, редактором, которого стал Фаталибейли Дудангинский. «Наконец-то у нас есть свой свободный голос! Сталинский режим заставляет нас молчать на нашей Родине. Наша постоянная вера в свободу, не угасла в сердцах нашего народа». С этими словами начало свою деятельность радио «Свобода». В данном выступлении отмечалось, что в 1952 году начал свою деятельность координационный центр антибольшевистской борьбы, главной целью, которого было освобождение Родины от коммунистической диктатуры [2, 140].

Заключение. Активная деятельность Фаталибейли вызвало недовольство советской власти. Советская власть решила помешать деятельности политэмигрантов. Этим делом занимался Комитет Государственной Безопасности (КГБ). В 1954 году в ноябре Абдуррахман Фаталибейли был убит советским агентом Михаилом Исмаиловым в гостинице «Alpenplate-6». Абдуррахман Фаталибейли был похоронен в городе Ной-Ульм. Супруга Фаталибейли и сын Али после смерти Абдуррахмана переехали в США. К сожалению нет сведений об их дальнейшей судьбе [3, 34].

В данной исследовательской работе были даны общие биографические сведения об азербайджанском легионере. Военно-политическая деятельность Фаталибейли охватывает три разных периода, каждый из которых имел определённые сложные исторические условия. Зимняя война, взятие в плен немцами, деятельность в составе азербайджанского легиона, деятельность в качестве редактора газеты, убийство советским агентом, являются прямым доказательством того, что легионер прошёл тернистый путь в сложных политических условиях. Однако несмотря на преграды, и все сложности, Абдуррахман оставался истинным патриотом, который

хотел видеть свою Родину независимым и свободным. Он не был сторонником коммунистической и фашистской идеологий, он стремился к восстановлению независимости Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. İbrahimli X.C Azərbaycan mühacirət tarixi. Bakı:ADPU nəşriyyatı, 2012, 358 s.
2. Yaqublu N.Q. Azərbaycan legionerləri. Bakı: Çıraq, 2005, 336 s.
3. Yaqublu N.Q. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı: Abşeron Nəşr, 2009, 262 s.
4. Абуталыбов Р.А. Свои среди чужих, чужие среди своих. Баку: İRS, 2007, №1(25), 36-39 с.
5. Мамулия Г.Г, Абуталыбов Р.А. Страна огней. В борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции. Баку: CBS, 2014, 584 с.
6. Пилипчук Я.В. Как сформировался современный Азербайджан? Tbilisi, The near East and Georgia, 2022, №14, 149-175 с.
7. Орден Красной Звезды (СССР). Большая российская энциклопедия (bigenc.ru) (17.10.2023)
8. CİA sənədlərində Fətəli bəy Düdənginski haqqındakı gizli (azvision.az) (17.10.2023)

XƏYALƏ ŞABANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının doktorantı

AZƏRBAYCANLI LEGİONER ƏBDURRƏHMAN FƏTƏLİBƏYİLİ VƏ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ

Bu araşdırmada Azərbaycanın tanınmış legioneri olmuş azərbaycanlı hərbi-siyasi xadim Əbdürrəhman Fətəlibəylinin fəaliyyəti araşdırılır. İkinci Dünya müharibəsi bəşər tarixində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Hitler Almaniyası SSRİ-yə hücum etdikdən sonra müharibənin ilk mərhələsində bir çox sovet vətəndaşı almanlara əsir düşdü. Əsirlər arasında bir zamanlar «Qış müharibəsində» «Qırmızı Ulduz» ordeni ilə təltif edilmiş sovet zabiti Ə.Fətəlibəyli də var idi. Bu tədqiqatda Fətəlibəylinin müharibədə və müharibədən sonrakı illərdə fəaliyyət göstərdiyi dövr araşdırılır. Xarici və yerli tarixşünaslıqda bu problemin öyrənilməsi məsələsində nəzərdən keçirilir. Bu mövzunun aktuallığı sovet rəhbərliyi tərəfindən xalq düşməni hesab edilən tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinin öyrənilməsinin problemli və mürəkkəb xarakter daşmasındadır. Müasir tarixşünaslıqda hərbi əsirlər məsələsinin və legionerlərin fəaliyyətinin obyektiv olaraq ideologiyalardan kənarda öyrənilməsi İkinci Dünya Müharibəsinin belə mürəkkəb tarixi dövrünün tədqiqində ən mühüm tədqiqat xəttidir. Elmi məqalə İkinci Dünya müharibəsi tarixindəki mübahisəli problemi araşdırılmış, Azərbaycan legionerinin hərbi-siyasi yolu qısaca öyrənilmişdir.

Açar sözlər: II Dünya müharibəsi, Azərbaycan legionu, legioner, siyasi mühacir.

KHAYALA SHABANOVA

Doctoral student at the Department of

History of the Peoples of the Caucasus of Baku State University

AZERBAIJANI LEGIONARY ABDURRAHMAN FATALIBEYLI AND HIS ACTIVITIES DURING THE SECOND WORLD WAR

This study examines the activities of Azerbaijani military-political figure Abdurrahman Fatalibeyli, who was a famous Azerbaijani legionnaire. The Second World War was a turning point in the history of mankind. After Hitler's Germany attacked the USSR, during the first stage of the war many Soviet citizens were captured by the Germans. Among the prisoners of war was also a Soviet officer awarded the Order of the «Red Star» after the «Winter War» A.Fatalibeyli. In this work Fatalibeyli's activity in the war and post-war years is investigated. And also considered the problem of

studying this problem in foreign and domestic historiography. The relevance of this topic lies in the problematic and difficult to study the biographies of historical figures whose activities in the historical literature evaluated negatively. In modern historiography, the study of the issue of prisoners of war and the activities of legionaries beyond ideologies, is the most important research line in the study of such a complex historical period of World War II. The research paper explores a controversial problem in the history of World War II. The military-political path of Azerbaijani legionary is briefly studied.

Keywords: World War II, Azerbaijani legion, legionnaire, political emigrant.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İradə Hüseynova, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94

ХАГАНИ ДЖАФАРЛЫ

Бакинский Государственный Университет

xaqani.ceferli.1990@mail.ru

ПОМОЩЬ США АФГАНИСТАНУ В БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ (2001-2008 гг.)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/127-133>

Статья «Помощь США Афганистану в борьбе с терроризмом (2001-2008гг.)» начинается с изложения результатов Боннской конференции. Это конференция была созвана 5 декабря 2001 года для оказания помощи в восстановлении страны и содействию в сфере безопасности Афганистана в борьбе с терроризмом, а также отведению роли США в этом процессе. Затем, описывается объём помощи Афганистану, её причины и проведение этих мер администрацией президента Джорджа Буша. Даются имена и звания ответственных лиц и структур, отвечающих за восстановление афганской армии и полиции после свержения талибов. Цель автора статьи в том, чтобы показать взгляды и подходы США в начале XXI века при ведении борьбы с терроризмом и военно-политическому утверждению в такой сложной и не стабильной стране как Афганистан.

Ключевые слова: США, Афганистан, терроризм, Талибан, помощь, операция.

Введение. События 11 сентября 2001 г. привели к непосредственному вторжению США в Афганистан 7 октября 2001 г. (операция «Несокрушимая свобода»), которому «Талибан» был абсолютно не в состоянии противостоять. К середине ноября Кабул пал под натиском антиталибских сил, и к середине декабря большинство лидеров «Талибана» бежали в Пакистан. Легко забылось, как быстро режим «Талибана» рухнул, когда появилась более мощная сила; урок заключается в том, что в таких конфликтах, как в Афганистане, жизненно важно действовать быстро и сохранять темп [4, с.27].

5 декабря 2001 года после изгнания «Аль-Каиды» и талибов афганские лидеры при международной поддержке провели встречу в Бонне (Германия), чтобы начать процесс восстановления страны. Была создана новая государственная структура – Переходная администрация Афганистана. Кроме того, в соответствии с резолюциями 1386, 1413 и 1444 Совета Безопасности ООН были сформированы Международные Силы Содействия Безопасности (англ. International Security Assistance Force - ISAF), чтобы создать приемлемые условия безопасности для работы Переходной администрации и Миссии содействия ООН в Афганистане в столице, городе Кабул, и в прилегающей местности. Национальный состав Международных сил содействия безопасности (ISAF) менялся, но с самого начала помимо подразделений, выделенных самим Афганистаном, в них входили воинские контингенты или использовались средства всех 26 союзников по НАТО, а также Албании, Азербайджана, Грузии, Ирландии, Новой Зеландии, Македонии, Финляндии, Швейцарии, Швеции, Хорватии и Эстонии. Ведущие страны-доноры «Большой восьмерки» (Великобритания, Германия, Италия, США и Япония) решили помочь афганским органам власти в выполнении программ реформы сектора безопасности. США было поручено руководство международными усилиями по обучению военно-служащих афганской национальной армии [6, с.181].

Основная часть. Несмотря на ограниченную численность направленных в Афганистан войск, существовали первоначальные признаки того, что администрация Буша может выделить ему значительную финансовую помощь. Выступая 17 апреля 2002 г. в Вирджинском военном колледже, президент Джордж Буш - младший упомянул План Маршалла. Это было глубоко символично. Джордж К. Маршалл закончил Вирджинский военный колледж в 1901 г. в звании капитана кадетского корпуса. При президенте Трумэне он занимал пост государственного секретаря и предложил беспрецедентную программу экономической и военной помо-

щи Германии и другим государствам, оправлявшимся от последствий Второй мировой войны. 5 июня 1947 г., обращаясь к выпускникам Гарвардского университета, Маршалл обещал предоставить европейским государствам помощь для восстановления разрушенной войной экономики. В самой речи не упоминались никакие детали или цифры. По Плану Маршалла США в 1947–1951 гг. предоставили странам Западной Европы помощь на многие миллиарды долларов.

Подобно речи Маршалла в Гарварде, выступление президента Буша было бедно на детали, и президент не сказал определенно, что Соединенные Штаты предоставят помощь Афганистану на сравнимом уровне. Однако неоднократные упоминания Плана Маршалла создавали именно такое впечатление. Во всяком случае, руководители Афганистана поняли речь Буша таким образом. Они интерпретировали ее как обязательство предоставить значительную помощь. Однако ни Госдепартамент, ни Административно-бюджетное управление при президенте, ни Совет национальной безопасности не предпринимали больших усилий для оценки объемов ресурсов, необходимых для успешного восстановления Афганистана или для организации требуемого финансирования. До осени 2002 г. в Конгресс не поступали запросы на выделение Афганистану дополнительных денег, и большая их часть ушла Министерству обороны.

Несмотря на надежду, порожденную речью президента Буша, американское военное командование имело несколько причин принять план «минимального вмешательства». Во-первых, они хотели избежать возникновения сопротивления, подобного тому, с чем в 80-х годах столкнулся Советский Союз. Во-вторых, они не хотели, чтобы американские военные были заняты в миротворческих операциях или государственном строительстве. Они, в конце концов, верили, что небольшого количества солдат сухопутных войск и авиации, взаимодействовавших с афганцами, будет достаточно для обеспечения безопасности [5, с.139].

Объем международной финансовой помощи в течение первых двух лет операции по строительству государства в Афганистане составил 60 долларов на каждого афганца и оказался одним из самых низких со Второй мировой войны. Межгосударственные военные конфликты и гражданские войны всегда наносят огромный ущерб. Для восстановления армии и полиции, подготовки офицеров, закупки летального и нелетального оружия и строительства инфраструктуры требуются значительные средства. Помощь обычно поступает от стран-доноров и международных организаций – Международного Валютного фонда, Всемирного Банка, Европейского Союза и других.

Несмотря на то что Афганистан являлся безопасным убежищем для террористов «Аль-Каиды», а американская администрация неизменно называла его «первым фронтом глобальной войны с терроризмом», американские правительственные чиновники различных рангов с самого начала конфликта твердо выступали против выделения значительных ресурсов для его восстановления [5, с.143]. Проблема заключалась в том, что США, перенеся внимание на Ирак с конца 2002 г., в жизненно важный момент лишили Афганистан кислорода, и это способствовало возобновлению активности «Талибана». Основную ответственность за это несут бывший президент США Джордж Буш, вице-президент Дик Чейни и министр обороны Дональд Рамсфелд, поскольку они опрометчиво предполагали, что в такой стране, как Афганистан, где десятилетиями царил хаос, стабильности можно добиться в течение нескольких месяцев.

Дело в том, что Афганистан население которого составляет свыше 40 млн человек, и США, военный контингент которых в регионе составлял приблизительно 100-тысячную армию, никогда не смогли бы напрямую диктовать там свою волю и установить порядок, соответствующий американским пристрастиям [1, с.155].

Для определения количества войск, необходимого для защиты населения, простых методов не существует. Для обеспечения безопасности населения в американской оккупационной зоне Германии после Второй мировой войны потребовалось 89,3 солдата на тысячу жителей; 17,5 солдата на тысячу жителей требовалось в Боснии; 35,3 солдата – в Восточной Словении, 19,3 – в Косове и 9,8 – в Восточном Тиморе. Но даже при столь массированном использова-

нии иностранных солдат ни один из этих конфликтов не удалось разрешить легко и быстро. Что касается Афганистана, то на тысячу местных жителей приходилось всего около 1,6 американского солдата или военнослужащего из другой страны коалиции. Если обратиться к истории, то в количественном отношении миссия в Афганистане находится на одном уровне с самыми заметными неудачами международного сообщества: миссией ООН в Бельгийском Конго (1,3 солдата-миротворца на тысячу жителей), международной интервенцией в Сомали (5,7 солдата), американской интервенцией в Гаити (2,9 солдата) и французской операцией в Кот д'Ивуар (0,2) [5, с.141].

Даже большинство высокопоставленных членов американского руководства – особенно в Министерстве Обороны и Белом доме – не поддерживали идею развертывания миротворческих сил за пределами Кабула, предпочитая тратить деньги на подготовку афганской армии [5, с.140]. Хотя, в целях стабилизации обстановки в провинциях, начиная с ноября 2002 г., США приступили к созданию «бригад по восстановлению провинций» (Provincial Reconstruction Teams). В их задачи входило оказание помощи в восстановлении порядка и стабилизации положения в провинциях [3, с.169]. Они представляли собой группы, состоящие из международного гражданского персонала и военнослужащих, построенные по принципу военно-гражданского партнерства. Главная задача этих групп было - помочь правительству Афганистана утвердить его власть в отдаленных провинциях и содействовать обеспечению безопасности в регионах. Это включало налаживание отношений с местными органами власти, упрочение безопасности в конкретных районах проведения операций, поддержку реформы сектора безопасности и использование имеющихся сил и средств для содействия восстановлению провинций [6, с.183].

Концепция «минимального вмешательства» имела еще непредвиденное последствие. Вакуум, образовавшийся из-за присутствия слишком малочисленного контингента международных сил и слишком маленького количества обученных афганских войск, заполняли местные полевые командиры. Некоторые из них пользовались поддержкой американских военных. Подчиненные местным полевым командирам отряды «осуществляли патрулирование на автомобилях и участвовали в большинстве основных операций» частично из-за того, что, как говорилось в одном из американских рапортов, «они лучше знали местность и могли легче обнаружить что-либо необычное или подозрительное». Они же часто использовались для защиты внешнего периметра во время операций по оцеплению участка местности и поиску противника.

На востоке Соединенные Штаты снабжали деньгами, оружием и различным имуществом Пашу-Хана Задрана, отряды которого базировались в провинции Пактия. На западе, в провинции Герат, американцы помогали Исмаил-Хану, позволив ему получить широкую политическую и финансовую автономию. Он контролировал там военную и гражданскую администрацию и получал таможенные отчисления от торговли с Ираном, Туркменистаном и афганскими провинциями. На юге американские военные обеспечивали оружием и деньгами Гуль-Агу Ширзая и других полевых командиров, которые помогали им сражаться с агентами «Аль-Каиды».

Армия и полувоенные формирования играют ключевую роль в сохранении безопасности и правопорядка в обществе, а полиция, возможно, является основным инструментом обеспечения непосредственной безопасности населения. С ее помощью правительство решает задачу охраны правопорядка. Германия, отправившая в Афганистан подразделения сил специальных операций в конце 2001 г. и выступившая хозяйкой Боннской конференции, вызвалась оценить состояние полиции в стране и организовать ее переподготовку. К немцам присоединились и американцы. Новобранцев готовили в национальном центре в Кабуле и в региональных центрах в Кандагаре, Мазари-Шарифе, Гардесе и Джелалабаде. Контроль за выполнением программы в целом осуществляло Бюро по Международной борьбе с наркотиками и правоохранительной деятельности (INL), входящее в систему Государственного департамента. Бюро заключило контракт с частной охранной фирмой «DynCorp International», штаб-квартира которой находилась в зеленом пригороде Вашингтона Фоллс-Черч (штат Виргиния). По его

условиям фирма обязалась построить соответствующие сооружения и помочь в подготовке полицейских в Афганистане. В конце 2005 г. генерал-лейтенант Дэвид Эйкенберри, сменивший в мае 2005 г. Дэвида Барно на должности командующего объединенными вооруженными силами коалиции в Афганистане назначил генерал-майора Роберта Дурбина главой структуры, ответственной за подготовку и обучение афганской полиции и армии. Структура получила название Combined Security Transition Command – Afghanistan – Объединенный Переходный Комитет по Вопросам Безопасности Афганистана. До марта 2006 г. генерал Дурбин работал над планами набора кадров, укомплектования техникой и оборудованием, а также обучения сотрудников национальной полиции Афганистана.

Генерал-майор Роберт Дурбин продолжал работать над планом до июня 2006 г., когда его попросили сообщить, сколько все это будет стоить. После длительных консультаций Эйкенберри и Дурбин согласовали сумму – в общей сложности 8,6 млрд долларов на подготовку армии и полиции: из них 5,9 млрд предполагалось выделить в 2007 финансовом году и 2,7 млрд – в 2008 финансовом году. Почти две трети всех денег предполагалось потратить на приобретение нового оборудования и техники для полиции.

Приложив много усилий, через несколько месяцев, несмотря на недовольствие министра обороны Дональда Рамсфелда, генерал Дурбин все же добился выделения денег. Генерал занимался также созданием эффективного Министерства внутренних дел. Здесь он привлек частного подрядчика – фирму MPRI, которая помогала обучать персонал и создавать инфраструктуру. MPRI оказала министерству помощь в разработке бюджета, оплате личного состава и выполнении других базовых функций. Она же приложила усилия к «афганизации» всей системы, работая непосредственно с афганцами, занятыми на ключевых должностях. По плану Дурбина предусматривалось, что на выстраивание того, что генерал называл «базовой функциональностью» Министерства внутренних дел, уйдет три года, так как работу пришлось вести с нуля.

Удручающе медленное продвижение реформы афганской полиции создало целый ворох проблем. Препятствия на пути создания полностью профессиональной [Афганской национальной] полиции были труднопреодолимы». Среди этих препятствий самыми важными считались «отсутствие эффективной программы полевой подготовки офицеров, неграмотность новобранцев, низкая оплата, всепроникающая коррупция и небезопасная внешняя среда». В результате получалось так, что Афганская национальная полиция чаще терпела неудачи при проведении противобоевых операций. В некоторых случаях, особенно на юге Афганистана, полиция активно сотрудничала с «Талибаном».

Положение в Афганской национальной армии было значительно лучше. Ее подготовкой руководили американцы, хотя в ней участвовали французские, британские и турецкие инструкторы. Соединенные Штаты предоставили в качестве инструкторов своих лучших солдат из 1-го батальона 3-й группы войск специального назначения. В отличие от полиции, строительство эффективной армии в Афганистане началось сразу после свержения «Талибана».

Осенью 2002 г. министр обороны Рамсфелд попросил генерала Дэвида Эйкенберри помочь координировать усилия по созданию общей системы безопасности в Афганистане. Эйкенберри тогда возглавлял «Бюро военного сотрудничества», отвечавшее за создание Афганской национальной армии. Афганская армия столкнулась с проблемами в 2003 г., когда Эйкенберри покинул Афганистан. В 2005 г. он вернулся и занял должность командующего американскими войсками в Афганистане. На смену генерал-лейтенанту Дэвиду Эйкенберри пришли два генерала ВВС США, практически не имевшие опыта создания иностранных армий – генерал-майор Крейг П. Уэстон и генерал-майор Джон Т. Бреннан. Когда в 2006 г. в должность начальника Security Transition Command - Afghanistan - (Объединенный Переходный Комитет по Вопросам Безопасности Афганистана) вступил генерал-майор Дурбин, дела стали постепенно налаживаться.

Несколько частей Афганской национальной армии были развернуты в различных районах Афганистана, они приступили к проведению боевых операций и обеспечению законности и порядка. В 2005 г. афганские войска добились значительных успехов в провинции Кунар в

ходе операции «Катания», целью которой было уничтожение позиций повстанцев перед сентябрьскими парламентскими выборами. В 2006 г. солдаты Афганской национальной армии сыграли ключевую роль в двух крупных противоповстанческих операциях – «Маунтин Лайон» (11 апреля) в провинции Кунар и «Маунтин Траст» (15 мая - 31 июля) в южном Афганистане. Солдаты 3-й бригады 203-го корпуса Афганской национальной армии сражались вместе с американцами из оперативной группы «Спартан», в которую входили 3-я бригадная боевая группа 10-й горной дивизии и 1-й батальон 3-го полка морской пехоты. В операции было задействовано более 2500 афганских военнослужащих и солдат коалиционных сил. Солдаты афганской национальной армии вынесли на себе основную тяжесть операции «Ахиллес» (6 марта – 30 мая) в провинции Гильменд [5, с.201].

Несмотря на растущий уровень боевой подготовки, афганская армия по-прежнему не имела собственной авиации и самоподдерживающейся сметы текущих расходов. Во время боевых действий она полагалась на поддержку военной авиации США и международных сил, ее вооружение было изношено. Все это мешало ей самостоятельно проводить боевые операции против хорошо вооруженных отрядов талибов [5, с.203]. Афганское правительство уже много раз просило о помощи в создании сильной армии и полиции, а также о самолетах, но эти просьбы часто и не вовремя обрывались. Западные союзники Афганистана и соседние страны боялись, что Афганистан мог бы использовать сильные вооруженные силы против Пакистана, но этот сценарий был конечно же нереалистичен [2, с.15]. К тому же нужно еще и учесть, то что увеличение численности афганской армии и повышение качества боевой подготовки крайне важно, но еще большее значение имеет этнический состав правительственных войск, что должным образом не учитывалось. Например, наличие слишком большого количества таджиков на командных должностях не завоеует армии симпатий пуштунов [8, с.11].

По существу, попытка США подавить страновой очаг сопротивления потерпела неудачу и стимулировала трансграничную войну, которая обещала расшириться в масштабах. Войска США контролировали в Афганистане около 3-5% территории, причем в светлое время суток. Последствия того, что внимание было перенесено на Ирак, оказались серьезными и долговременными. В 2007 г. адмирал Майкл Г.Муллен, председатель Комитета начальников штабов вооруженных сил США заявил, что «в Афганистане мы делаем то, что можем. В Ираке мы делаем то, что должны». Трудно представить себе более ошибочное распределение приоритетов в Вашингтоне [4, с.30]. Поэтому, Соединенным Штатам не хватало военных, финансовых и политических ресурсов, чтобы сохранить Афганистан – эти ресурсы теперь шли в Ирак. Из-за этого в Афганистан направлялось слишком мало солдат, слишком мало помощи, и теперь Соединенные Штаты слишком плохо представляли, что там происходит [5, с.151].

На родине поддержка внешнеполитического курса иссякала по мере увязания американских войск в партизанских войнах. Союзники США по НАТО открыто выражали недоумение по поводу участия войск альянса в войнах вне его границ. В создавшейся обстановке республиканская администрация вынуждена была сократить участие США в конфликте в Ираке. Одновременно Белый дом стремился убедить союзников в том, что «демократизация» Афганистана остается ключевым внешнеполитическим приоритетом западного мира. На саммите в Бухаресте в апреле 2008 г. страны-участницы Североатлантического альянса нехотя согласились с этим [7, с.67].

Заключение. В конце правления республиканской администрации доктрина «войны с террором» трактовалась в духе большего прагматизма. Набранный за годы войн в Афганистане опыт послужил основой для выработки более изощренного подхода к ведению антипартизанских действий. В июле 2008 г. главной задачей США на «поддающееся предвидению будущее» была провозглашена «долгая война» против экстремистских движений. Принесение мира в Афганистан было сделано императивом внешней политики США, заслонившим соперничество за глобальное лидерство с Китаем и Россией [7, с.263].

В Афганистане в 2001-2008 годах американские войска преследовали две противоречащие друг другу (по крайней мере в том виде, в каком они официально заявлены) цели. Первая из них - необходимо предотвратить использование этой отсталой территории «Аль-Каидой» в

качестве оперативной базы. Вторая цель - создание стабильного демократического правительства в Афганистане. И это особенно важный фактор в условиях, когда попытки разгромить «Аль-Каиду» и впоследствии «Талибан» требовали дестабилизации страны, управление зарождающейся афганской армией и состоящей из афганцев полицией, а также постоянного вмешательства в афганскую политику. Если в какой-либо стране приходится выполнять подобную силовую роль, способа успешной стабилизации положения в такой стране нет [1, с.155].

ЛИТЕРАТУРА

1. Дж. Ф. Фридман. Следующие 10 лет. М., Эксмо, 2011 – 320 с.
2. Журнал Per Concordian./ журнал по проблемам безопасности и обороны Европы №11 - 68 с.
3. Коргун В.Г. Афганистан в начале XXI века. М., ИИИиБВ, 2004 – 191 с.
4. Международный журнал Красного креста № 880–881, декабрь 2010 г. – март 2011 – 304 с.
5. Сет Дж. Джонс На кладбище империй. Война США в Афганистане. М., Эксмо, 2013 – 470 с.
6. Справочник НАТО. 2006 – 440 с.
7. Сушенцов А.А. Очерки политики США в региональных конфликтах 2000-х годов. М., МГИМО-Университет, 2013 – 263 с.
8. Тренин Д., Малащенко А. Афганистан: взгляд с севера. М., Моск.Центр карнеги, 2010 – 35 с.

XƏQANİ CƏFƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

ABŞ-IN ƏFQANİSTANA TERRORLA MÜBARİZƏSİNDƏ DƏSTƏYİ (2001-2008)

“ABŞ-in Əfqanıstana terrorla mübarizəsində dəstəyi (2001-2008)” adlı məqaləsi Bonn konfransının nəticələrinin təhlilindən başlayır. Konfrans ABŞ-in Əfqanıstana müdaxiləsindən sonra 5 dekabr 2001-ci ildə təşkil olunmuşdur, məqsədi beynəlxalq birlik tərəfindən ölkənin dirçəlişinə kömək etmək və Əfqanıstanın terrorla mübarizəsində təhlükəsizlik sahəsində ona dəstək olmaq idi, həm də bu prosesdə ABŞ-in rolu vurğulanır. Sonra prezident Buş kabinetini tərəfindən Əfqanıstana terrorla mübarizəsində edilən yardımın həcmi, səbəbləri və bu tədbirlərin həyata keçirilməsi araşdırılır. Məqalədə taliblərin devirilməsindən sonra əfqan polisinin və ordusunun yenidən qurulmasına cavabdeh olan şəxslərin və strukturların adları və rütbələri qeyd olunur. Məqalədə müəllifin məqsədi, XXI əsrin əvvəllərində ABŞ-in Əfqanıstan kimi çətin və sabit olmayan yerdə hərbi-siyasi mövcudluğunu təsdiq etmək və o cümlədən terrorla mübarizəsində baxışlarını və yanaşmasını göstərməkdir.

Açar sözlər: ABŞ, Əfqanıstan, terrorizm, Taliban, yardım, əməliyyat

KHAGANI JAFARLI

Baku State University

USA ASSISTANCE TO AFGHANISTAN IN THE FIGHT AGAINST TERRORISM (from 2001 to 2008)

The article dedicate to the topic of U.S.A. assistance to Afghanistan in the fight against terrorism (from 2001 to 2008). It commences by recounting the outcomes of the Bonn Conference, which was convened on December 5, 2001, with the aim of aiding the country's reconstruction and bolstering Afghanistan's security efforts in combating terrorism. The role of the United States in this process is a central focus. Subsequently, The article outlines the scope of the aid provided to Afghanistan, elucidating the underlying reasons and the measures executed by the administration of President George W. Bush. It indentifies the names and positions of individuals and entities accountable

for the revitalization of the Afghan army and police following the overthrow of the Taliban regime. The author's objective in this article is to elucidate the perspectives and methodologies employed by the United States in the XXI century concerning the battle against terrorism and the establishment of a military and political presence in a complex and tumultuous state such as Afghanistan.

Keywords: USA, Afghanistan, terrorism, Taliban, help, operation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 yanvar 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 02; UOT 021

SEVDA MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti,
İnformasiya və Sənəd Menecmenti fakültəsi, müəllim
sevda_memmedli@mail.ru
ORCID 0000-0001-9469-5744

AĞILLI BİNA TEKNOLOGİYALARININ UNİVERSİTET KİTABXANALARINDA TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/134-139>

Müasir dövrdə ev və iş şəraitini asanlaşdırmaq üçün texnologiyadan istifadə gündən-günə daha çox adi hala çevrilir. Daim inkişaf edən və dəyişən texnologiya əsasında ağıllı ev anlayışı meydana gəlmişdir. Uzaqdan idarəetmə və təhlükəsizlik sistemlərinin tətbiqi evləri daha ağıllı hala çevirməyə imkan verir. Ağıllı evlər vaxt, güvən, sürət və rahatlığa əsas verən yaşayış sahələridir. Tədqiqat işində ağıllı bina texnologiyalarının kitabxana binalarına və xidmətlərinə təsirlərini izah etmək və onların universitet kitabxanalarında təsirini araşdırmaq məqsədi ilə aparılmışdır. Bu kontekstdə smart kitabxana xidmətləri və texnologiyaları haqqında bilik və fikirləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Ağıllı Kitabxanalar, Ağıllı Kitabxana Binaları, Ağıllı Kitabxana Xidmətləri, Ağıllı Bina Texnologiyaları, İot(Əşyaların İnterneti), Smart Kart.

Giriş. İnsanların həyat şəraiti dəyişdikcə ehtiyacları da təbii olaraq dəyişir. Bu tələblər öz növbəsində təbii olaraq yaşayış yerlərinə də təsir edir. Tarixən qorunma ehtiyacından meydana gəlmiş dörd divar və damdan ibarət evlər zamanın tələbinə, həyat şəraitinə görə fərqlənməyə başlamışdır. Bu dəyişikliyi istifadə olunan materiallardan tutmuş tətbiq edilən sistemlərə, binanın planlaşdırılması mərhələsindən istifadəyə verilməsi mərhələsinə kimi bütün mərhələlərdə görmək mümkündür. Bu günün tələblərinə uyğun, sürətli, rahat, enerjiyə qənaətcil binaların yaradılmasının zəruriliyi ağıllı bina və ya ağıllı ev anlayışını da meydana çıxarmışdır. Ağıllı binanın tarixi bir neçə mərhələyə bölünür: 60-cı illərdə ağıllı bina “vaxta qənaət edən” funksiyalara malik binanın avtomatlaşdırılması sistemi ilə təchiz edilmişdir; daha sonra 1973-cü illərdə baş verən ilk enerji böhranı insanları enerjidən istifadədə qənaət məsələsini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar etdi; beləliklə, ağıllı xüsusiyyətlər enerjiyə qənaət sistemləri ilə əlaqələndirildi. Korporativ şəbəkəyə inteqrasiya olunmuş sistemlər vasitəsilə binalar kompüterlərlə əlaqələndirilmiş binalara çevrildikcə ağıllı binalar gündəlik həyatda yer almağa başladı [3].

Ağıllı bina anlayışı ədəbiyyatda 1980-ci illərin əvvəllərində konkret mənə qazanmağa başladı. 80-ci illərin əvvəllərində doğulmuş ağıllı bina konsepsiyasında, xüsusilə, ilkin mərhələlərdə konsepsiya ağıldan çox avtomatlaşdırmaya əsaslanırdı. Bu ikisi arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birincisi yalnız komponent sistemlərindən istifadə edir və optimal davranışı təmin edir, ikincisi isə genişləndirilmiş alqoritmlərdən istifadə edərək parametrləri düşünə və dinamik şəkildə dəyişə bilən riyaziyyat və kompüter elmləri ilə xüsusi bağlıdır [6].

Qeyd etdiyimiz kimi binalarda avtomatlaşdırma sistemlərinin istifadəsi ilə ağıllı bina anlayışı meydana çıxdı və insan həyatında rahatlığı təmin edən texnologiyaların məqsədi olan ən az enerji sərfiyyatı ilə ən çox fayda verən iqtisadi sistemləri birləşdirən binalar tikilməyə başlandı. Qeyd edək ki, kompüterlər vasitəsilə şirkətlərə ofis xidmətləri və telekommunikasiya kimi bina idarəetmə sistemi xidmətləri göstərən UTBS (United Technology Building Systems) şirkəti 1981-1983-ci illər arasında ABŞ-ın Hartford şəhərində City Place binasını tikərək dünyanın ilk ağıllı binasını istifadəyə vermişdir. İlk zamanlar ağıllı bina konsepsiyası iş həyatında enerjidən səmərəli istifadə məqsədi xarakteri daşımışdır.

Zaman keçdikcə informasiya emalı texnologiyalarından istifadə etməklə telekommunikasiya, kondisioner, təhlükəsizlik və yanğınsöndürmə sistemlərinin avtomatik idarə edilməsinin həyata keçirilməsi mümkün olan binalar meydana çıxdı. Ağıllı binaların meydana çıxması təkcə binaya nəzarət

sistemlərinə olan ehtiyacla bağlı olmamışdır. İqtisadi çətinliklər və iş mühitlərində xüsusən də binalarda çəkilən yüksək xərclər ağıllı binaların inkişafına təkan vermişdir. Müxtəlif müstəqil sistemlərin kompüterlər vasitəsilə tək mərkəzdən idarə olunduğu binalar daha az işçi qüvvəsi ilə ucuz, sürətli və qənaətcil strukturlara çevrilməyə başlamışdır. Məlumdur ki, ağıllı binanı ağıllı edən bəzi xüsusiyyətlər olmalıdır. Ağıllı binaların əsas məqsədi ən az enerji ilə maksimum fayda təmin etməkdir. Ağıllı binaların istifadəsi dünya miqyasında onilliklər öncəsinə təsadüf etsə də, sürətlə inkişaf edən texnologiya ilə sistemə daxil olan elementlər təkcə vaxta deyil, həm də enerjinin bütün növlərinə qənaət etməklə istifadəçi üçün maksimum fayda təmin edir; Bu, binanı təkcə ağıllı deyil, həm də daha yaşayışlı və təhlükəsiz edir.

Ağıllı bina elementləri təhlükəsizlik kameraları, giriş nəzarət sistemləri, HVAC (İsitmə, Soyutma, Havalandırma, Kondisionerləşdirmə) və yanğından mühafizə sistemləri və proqram sistemləri kimi infrastrukturardan ibarətdir. Ağıllı bina elementlərinə bu infrastrukturları idarə edən və digər ağıllı bina elementləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən sistemlər daxildir. Bu, yalnız binanın digər sistemlərə uyğun ekosistemdə işləməsi ilə təmin edilir.

Ağıllı bina infrastruktur və memarlıq baxımından texnoloji tələblər əsasında yaradılır və bu xüsusiyyətlər smart binanın əsaslandığı elementləri təşkil edir. Bu elementlərə binanın girişində yerləşən şəxsiyyətin skaneri kimi təhlükəsizlik sistemlərindən tutmuş günəş enerjisini saxlayan dam sistemlərinə, yağış suyunun toplanması, günəş izləmə sistemləri, kölgələmə və suyun meliorasiyası kimi səmərəli tələblərə cavab verən yeni və inkişaf etməkdə olan bina sistemləri daxildir [8].

Qeyd edək ki, binanı ağıllı binaya çevirmək üçün ilk öncə bina idarəetmə sistemləri lazımdır. IBMS (Integrated Building Management System) adlanan bina idarəetmə sistemi binadakı müxtəlif sistemləri izləmək və idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş kompüter sistemidir [9]. IBMS platformasının əsas vəzifəsi yeni və alternativ enerji mənbələrini idarə etmək və inteqrasiya etmək bacarığıdır. Eyni zamanda xeyli sayda kommunal xidmətlər, enerji tullantılarını və enerji xərclərini azaltmaq, yeni enerji mənbələrini aşkar və idarə etməkdir.

Ağıllı bina bir neçə mühüm prosesləri təmin edir. Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

- zəlzələ monitorinqi,
- struktur prosesinin monitorinqi,
- yanğından mühafizə,
- elektrik təhlükəsizliyi,
- liftin təhlükəsizliyi,
- qaçış planı, əsas elektrik enerjisi,
- bina sisteminə texniki qulluq,
- daxili hava keyfiyyəti sensorları,
- təhlükəsizlik idarəetmə sistemi və s. [5].

Ağıllı bina texnologiyaları. Ağıllı bina texnologiyası dedikdə yaxın zamanlara qədər bu binalara inteqrasiya ediləcək bir sıra müxtəlif texnologiyaları ifadə etmək üçün işlədilən termin kimi işlənmişdir. Hər bir ağıllı bina texnoloji üsürlərdən ibarətdir ki bu elementlər ağıllı binaların dəyərini müəyyən etməyə imkan verir. Əvvəlcə binalarda işıqlandırma və iqlim nəzarətinin əl ilə həyata keçirildiyi sistemlər var idi. Zamanla işıqlandırma, kondisioner və ventilyasiya kimi sistemlər vaxtı tənzimləyərək avtomatik istifadə olunmağa başlandı. Əslində binanın əsas elementləri olan bu sadə sistemlər istifadəçi tələbatlarına uyğun olaraq dəyişə bilən texnologiyalarla əvəzlənmiş və inkişaf etdirilmişdir. Ağıllı binalarda istifadə olunan texnologiyalar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, ağıllı ofis binaları işçilərin məhsuldarlığının artırılmasına, otellər və ya şəxsi yaşayış yerləri isə optimal rahatlığa nail olmaq məqsədi daşıyır [10].

Ağıllı bina texnologiyalarının tətbiqi üçün çoxlu müxtəlif metodologiyalar mövcuddur. Bunlar [10]:

- Su təchizatı sistemləri, sızmaların aşkarlanması, hava keyfiyyətinin monitorinqi, isitmə və soyutmanın avtomatlaşdırılması üçün fəaliyyət göstərir;
- Kondisioner və istilik sistemləri otağın adamla doluluğundan asılı olaraq açılıb-söndürülməsi üçün tənzimləyə bilər;

- Temperatur və hava keyfiyyəti kimi daxili sistemləri optimallaşdırmaq üçün binalara xaricdən əlavə hava stansiyaları əlavə edilə bilər;
- Sensorlar otaq doluluğunu yoxlamaq və gün ərzində enerji istehlakı ilə nümunələri uyğunlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər;
- Məlumatların saxlanması və idarə edilməsi üçün sistemə (RFID kimi). infrastruktur əlavə edilə bilər;
- İşıqlandırma, kondisioner, su və ventilyasiya kimi çoxsaylı daxili sistemlərin gün ərzində bir-birinə necə təsir etdiyini görmək və səmərəliliyi optimallaşdırmaq üçün birləşdirilə bilər;
- Sistemlərin uzaqdan idarə edilməsi bina menecerlərinin binadakı problemləri uzaqdan həll etməyə imkan verə bilər.

Ağıllı bina texnologiyalarının sürətli inkişafının ən böyük səbəbi kompüter texnologiyalarının sürətli təkamülüdür. Hal-hazırda bu sahədə istifadə olunan və gələcəkdə geniş yayılması qaçılmaz olan sistem istifadəçilər tərəfindən kompüterlərə və ya mobil cihazlara şəbəkə vasitəsilə verilən əməllərin işlənməsi və hərəkətə keçməsinə əsaslanır.

Ağıllı binanı təşkil edən texnologiyalar arasında kitabxanalarda ən çox istifadə edilən IoT, smart ekran, coğrafi məlumat sistemləri/naviqasiya/oriyentasiya, smart sensorlar, RFID, audio siqnallar və smart kartların istifadə sahələrinə toxunmaq:

Əşyaların İnterneti – IoT (İnternet of Things). Əşyaların İnterneti (IoT) fiziki cihazlara və gündəlik istifadə olunan obyektlərə internet əlaqəsinin yaradılması imkanındır. Bu proqramla sistemlər uzaqdan izlənilə və idarə oluna bilər [1].

Ağıllı texnologiya anlayışının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, istifadəçinin gündəlik həyatındakı hər bir obyektdən informasiya qəbul edib hesabat verə bilər və istifadəçi bu sistemlərlə obyektləri və yaşayış məkanını idarə edə bilər. İnternet əlaqəsi olan hər bir obyektin sensor olaraq təsbit edilməsinə əsaslanan bu sistemin ilk nümunəsi, otağa girərkən prosesi başa düşən və aktivləşən işıqlandırma sistemidir. Binalarda istifadə edilən bu sistem ağıllı bina-obyekt-istifadəçi qarşılıqlı əlaqəsinin ilkin formalarından biri hesab olunur. Bu texnologiyanın sonrakı nümunələrini istilik, havalandırma və kondisioner kimi sahələrdə görmək mümkündür. IoT sistemləri, binaya girməzdən əvvəl otağın işıqlarını yandırmaq, səs tonunu aşkar edərək qapını açmaq, dinləmək istədikləri musiqini açmaq, termostat temperaturunu tənzimləmək kimi xidmətləri həyata keçirməyə şərait yaradır. IoT texnologiyaları kitabxana daxilindəki iş yerlərini istifadəçi sıxlığına uyğun tənzimləmək, fərdi və ya qrup tədqiqatları üçün fərdi nəzarətə imkan vermək, otaqdakı gün işığına uyğun işıqlandırmanı tənzimləmək və istifadə olunmayan yerlərdə sistemləri söndürmək kimi xidmətləri həyata keçirməyə imkan yaradır. Kitabxanalarda IoT texnologiyasından istifadənin başqa bir nümunəsi onun obyektlərin yerini müəyyən etmək qabiliyyətidir. IoT texnologiyası ilə yüklənmiş materialla mobil telefonlar vasitəsilə əlaqə qurmanın mümkünlüyü sənədin yeri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.

Ağıllı ekranlar (Smart screen). Ağıllı ekranlar müəssisələrin, təşkilatların həm gündəlik əməliyyatlarını, həm də xidmətlərini işçilərinə, müştərilərinə və ya istifadəçilərinə elan etdikləri panellərdir. Bu ekranlar ağıllı binalarda işıqlandırma, kondisioner, ventilyasiya və isitmə kimi smart texnologiyalar vasitəsilə əldə edilən məlumatlar haqqında istifadəçiyə məlumat vermək üçün istifadə olunur. Ağıllı kitabxana binalarındakı smart ekranlar müxtəlif proqramlarla kitabxana xidmətlərindən faydalanmağa imkan verir. Əsas məqsədinə uyğun olaraq reklam və məlumatlandırma məqsədi ilə istifadə edilən smart ekranlar sayəsində kitabxanaya gələn yeni nəşrlər barədə məlumat vermək, onları nümayiş etdirmək prosesini rəqəmsal şəkildə həyata keçirmək olar. Eyni zamanda kitabxanada olan insanların sayı ilə bağlı məlumatlara smart ekranlar vasitəsilə dərhal daxil olmaq mümkündür ki bununla کنار istifadəçilər kitabxananın sıxlığını görə bilir və kitabxana işçiləri işlərini bu sıxlığa görə planlaşdırırlar.

Coğrafi İnformasiya Sistemləri, oriyentasiya, naviqasiya. Coğrafi informasiya sistemləri (CIS) məkan təhlillərinin aparıldığı informasiya sistemləridir [2]. Məkan analizləri təkcə bina strukturu daxilində deyil, həm də yol hərəkəti proqnozlarının verildiyi xarici mühit üçün də aparıla bilər. CIS-in səs siqnalları (köməkçilər) ilə integrasiyası sayəsində müəyyən edilmiş ağıllı marşrutlarla bələdçilik etmək mümkündür. Sistemin smartfonlarla uyğunluğu ilə istifadəçilərin istiqaməti müəyyən etməsi

mümkündür. Bu sistem avtobus dayanacaqlarında, ticarət mərkəzlərində və turistik məkanlarda gündəlik həyatda nümayiş etdirilən “indi buradasınız” təlimatının rəqəmsallaşdırılmış versiyasıdır.

Ağıllı kitabxana binalarında quraşdırılan CİS sayəsində analizlər nəticəsində zamanla məkanda dəyişikliklər əldə edilir. Coğrafi informasiya sistemi ağıllı kitabxana binaları daxilində intensiv istifadə olunan əraziləri müəyyən etməklə yanaşı, tələbatın az olduğu əraziləri də aşkarlamağa imkan verir. Təklif olunan xidmət sayəsində istifadəçilər IoT əsaslı sistemlərin inteqrasiyası sayəsində marşrut və ya yerlərini asanlıqla öyrənə bilirlər [7].

CIS vasitəsilə istifadəçinin kitabxana naviqasiyasını izləmək mümkündür. İstifadəçinin binaya daxil olması ilə informasiya mənbəyinə daxil olması arasındakı proses CİS vasitəsilə izlənilə bilər. İstifadəçinin kitabxanada cəmləşdiyi sahələr, işləməyə üstünlük verdiyi cədvəllər, bu yerlərdən fərdi və ya qrup şəklində istifadə edib-etməmələri kimi məlumatları əldə etməyə imkan verir. Sensorlar tərəfindən toplanan və zamanla təhlil edilən məlumatlar kitabxanaçıların oxucuların suallarına cavab verməsinə və istifadəçi naviqasiya davranışları haqqında qiymətləndirmələr aparmağa imkan verəcək [4].

Ağıllı Sensorlar. Sensorlar heç bir kabel infrastrukturuna ehtiyac olmadan istifadə oluna bilən və radio tezliyi ilə inteqrasiya olunmuş sistemlər qrupudur. Binalardakı ağıllı sensorlar, yüksək performanslı binaların yaradılmasında ən yeni və ən qabaqcıl texnologiyalardan biri hesab olunur. Belə mürəkkəb sensorlar nəzarət funksiyaları ilə təchiz edilmişdir. Bu funksiyalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Rəqəmsal siqnalın verilməsi;
- Siqnalın ötürülməsi;
- Məntiqi funksiyaların və göstərişlərin icrası.

Ağıllı sensorlar binanın texniki göstəriciləri kimi əhəmiyyət daşıyan hər bir elementi üçün istifadə edilə bilər. Buraya ətraf mühit və mühəndisliyə aid olan elementlər daxildir. Ətraf mühit məlumatlarını ehtiva edən elementlər işıqlandırma, gün işığı, temperatur, rütubət, ventilyasiya, kondisioner, səs, günəş enerjisi və çiləyici sistemdir. Mühəndislik məlumatlarına daxil olan elementlər isə elektrik, santexnika, təhlükəsizlik sistemləri, yanğın aşkarlama və sistem idarəetmə məlumatlarıdır.

Ağıllı kitabxana xidmətlərinə istifadəçiyə məxsus sahələrdə smart sensor proqramları daxildir. Bir çox xidmətlər ağıllı sensorlar vasitəsilə təklif olunur, məsələn, istifadəçinin kitabxana binasına hərəkət sensorlu qapılar vasitəsilə daxil olması, kitabxana daxilində dövrüyyə ilə aktivləşdirilən işıqlandırma sensoru, pəncərələr və gün işığı ilə aktivləşdirilən işıqlandırma.

Səs (audio) siqnalları və ya rəqəmsal köməkçilər. Səs siqnalları telefon, planşet, səs ucaldıcı və ya internetə qoşulmuş digər qurğularda mövcud olan şəxsi köməkçilərdir. Bu, ekran və ya klaviatura vasitəsilə verilən əmrlərin səslə verilməsinə əsaslanır. Cihazlara quraşdırılmış köməkçilər (proqram təminatı) istifadəçidən gələn səsi emal edərək hərəkətə keçir.

Səs siqnalları istifadəçiyə mobil kitabxana proqramına daxil olduqda və kitabxana binasına daxil olarkən götürülmüş materialın çatdırılma müddəti, məzmunu və bununla bağlı məsələlər barədə məlumat verə bilər. Onu da qeyd edək ki, tətbiq ən çox görmə qabiliyyəti zəif olan istifadəçilər üçün faydalıdır. Xüsusilə görmə qabiliyyəti zəif olan istifadəçilər üçün təklif olunan audiokitab xidmətləri kimi inteqrasiya olunmuş texnologiyalar onlara audio sorğu və təlimat almağa imkan verir və kitabxanadan istifadəni asanlaşdırır.

Smart Kartlar. Ağıllı kart və ya inteqral sxemlə təchiz olunmuş kart (ICC) hər hansı bir resursa girişi idarə etmək üçün istifadə edilən fiziki elektron avtorizasiya cihazıdır. Bu, adətən inteqrasiya edilmiş sxemdən ibarət plastik kredit kartı ölçülü kartdır. Bir çox smart kartlar onları daxili çiplə elektrikle birləşdirmək üçün metal kontakt nümunəsini ehtiva edir.

Smart kartlar şəxsi identifikasiya, autentifikasiya, məlumatların saxlanması və proqramların işlənməsi üçün istifadə olunur. Bu proqramlar identifikasiya, maliyyə əməliyyatları, mobil telefon sim kartları, ictimai nəqliyyat, kompüter təhlükəsizliyi və səhiyyə xidmətlərini asanlaşdırır. Smart kartlar istifadəçinin bütün əməliyyatlarını əks etdirən alqoritm kitabxana sisteminə ötürür. Bu smart kartlar vasitəsilə binaya giriş-çıxış vaxtları, borc götürülmüş materiallar və geri qaytarma müddətləri, xüsusi ərazilərə giriş qeydə alınır və idarə oluna bilər.

Smart kartlar bina daxilində yalnız personalın daxil ola biləcəyi ərazilər və ya məhdud girişi olan xüsusi ərazilərin istifadəsi üçün icazə verilə və məhdudlaşdırıla bilər.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, dünya təcrübəsində kifayət qədər olsa da respublikamızda bu anlayışın öyrənilməsi, bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmalar yenidir. Ancaq ağıllı bina texnologiyalarının və ya xidmətlərinin universitet kitabxanalarına təsiri, yansımaları halı tam şəkildə olmasa da ancaq mövcuddur. Belə ki, ağıllı bina texnologiyası və xidmətlərinin tətbiqi faizi yüksək olan beş texnologiyaya universitet kitabxanalarımızda xüsusilə özəl universitetlərdə istifadə olunur. Bunlara misal olaraq wifi, RFID, təhlükəsizlik kameraları, qismən də self servis (özünə xidmət) sistemləri və ağıllı kartları nümunə göstərə bilərik. Ümid edirik ki yaxın gələcəkdə respublikamızda da ağıllı bina texnologiyası və xidmətlərinin universitet kitabxanalarında tətbiqi istiqamətində əməli işlər həyata keçiriləcəkdir. Bu istiqamətdə aşağıdakı təkliflərin reallaşdırılması məqsədə müvafiq olardı:

- Nəzərə almaq lazımdır ki, kitabxanalar universitetlərin təbliğat fəaliyyətində mühüm elementdir. Buna görə də potensial istifadəçilər üçün kitabxanalarda istifadə olunan və göstərilən xidmətlər haqqında məlumatlandırma və təbliğat işlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- Əgər universitet kitabxanaları daha çox istifadəçini kitabxanaya cəlb etmək istəyirsə onlar fondun qorunub saxlanmasına deyil, fondan səmərəli istifadə texnologiyalarına maliyyə vəsaiti qoymalıdır;

- Ağıllı kitabxana texnologiyaları, xidmətləri ilə səriştəli və maraqlı olan, kitabxana xidmətlərində texnologiyaların effektiv tətbiqini bacara biləcək kadrlar işə götürülməli və ya təyin edilməlidir;

- Kitabxana rəhbərlərinin smart kitabxana texnologiyalarına, xidmətlərinə marağı nəzərə alınmalı, xidmət təminatçıları müvafiq texnologiyalar və xidmətlər haqqında müntəzəm olaraq kitabxana rəhbərlərini məlumatlandırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown, E. (2016). Who Needs the Internet of Things? News for the Open Source Professional. - <https://www.linux.com/news/who-needs-internet-things> [13.02.2024].
2. Esriturkey (2019). CBS Nedir? - <https://www.esriturkey.com.tr/tr-tr/cbs-nedir/genel-bakis> [13.02.2024].
3. Fântână, G. I., ve Oae, S. A. (2013). Evolution of Smart Buildings. Proceedings of The 2013 International Conference on Environment, Energy, Ecosystems and Development. - <http://www.inase.org/library/2013/venice/bypaper/EEEAD/EEEAD-33.pdf> [13.02.2024].
4. Griffey, J. (2018). Library Spaces and Smart Buildings: Technology, Metrics, and Iterative Design. American Library Association: Oxford
5. Inogate (2019). Smart Intelligent Buildings. - <http://www.inogate.org/documents/Lecture%20Building%20EE%203%20ENG.pdf> [13.02.2024].
6. Laing C., Badii A. ve Vickers P. (2012). Securing Critical Infrastructures and Critical Control Systems: Approaches for Threat Protection. Pennsylvania: IGI Global.
7. Özdemir, A. (2019). Coğrafi Bilgi Sistemleri. Tarım ve Orman Bakanlığı Su Yönetimi Genel Müdürlüğü Modelleme Şube Müdürlüğü. - [https://aybu.edu.tr/muhendislik/insaat/contents/files/Ders\(1\).pdf](https://aybu.edu.tr/muhendislik/insaat/contents/files/Ders(1).pdf) [13.02.2024].
8. Siemens (2019). Intelligent Infrastructure How to Make a Smart Building More Profitable. IDC, Business Strategy: Global Smart Building Technology Spending 2015-2019Forecast. - <https://assets.new.siemens.com/siemens/assets/public/1545927464.df017bef26a1c4f961b19b080942374b671de15f.bt-cpp-intel-infrstrctr-wp.pdf> [13.02.2024].
9. Study.com (2019). What is an Integrated Building Management System? - <https://study.com/academy/lesson/what-is-an-integrated-building-management-system.html> [13.02.2024].
10. Temboo (2019). Smart Buildings: The Ultimate Guide. - <https://blog.temboo.com/ultimate-smart-building-guide/> [13.02.2024].

СЕВДА МАММАДОВА

*Преподаватель факультета информационного и документального менеджмента
Бакинского Государственного Университета*

НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ УМНОГО ДОМА В УНИВЕРСИТЕТСКИХ БИБЛИОТЕКАХ

В настоящее время использование технологий для облегчения дома и работы становится все более распространенным с каждым днем. На основе постоянно развивающихся и меняющихся технологий возникла концепция умного дома. Внедрение систем дистанционного управления и безопасности позволяет сделать дома умнее. Умные дома — это жилые пространства, основанные на времени, доверии, скорости и удобстве. Целью исследования было объяснить влияние технологий умного строительства на библиотечные здания и услуги, а также изучить их влияние на университетские библиотеки. В этом контексте были исследованы знания и мнения об интеллектуальных библиотечных услугах и технологиях.

Ключевые слова: Smart библиотеки, Умные библиотечные здания, Smart библиотечные услуги, Технологии smart зданий, IoT (Интернет вещей), Смарт-карты.

SEVDA MAMMADOVA

*Lecturer of the Faculty of Information and Document Management
of Baku State University*

APPLICATION DIRECTIONS OF SMART BUILDING TECHNOLOGIES IN UNIVERSITY LIBRARIES

Nowadays, using technology to make home and work easier is becoming more common day by day. On the basis of constantly developing and changing technology, the concept of a smart home has emerged. The introduction of remote control and security systems allows you to make homes smarter. Smart homes are living spaces based on time, trust, speed and convenience. The purpose of the research was to explain the effects of smart building technologies on library buildings and services and to investigate their impact on university libraries. In this context, knowledge and opinions about smart library services and technologies were investigated.

Keyword: Smart Libraries, Smart Library Buildings, Smart Library Services, Smart Building Technologies, IoT (Internet of Things), Smart Card.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Leyla Abasova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94; UOT 94(479.24)

MİRVARİ QURBANOVA

Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin doktorantı,
C.Naxçıvanski adına Hərbi liseyin müəllimi
mirvariqurbanova@mail.ru

ƏNƏNƏVİ ERMƏNİ TERROR SİYASƏTİ: TERRORİZMİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ERMƏNİSTAN

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/140-145>

XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq təhlükəsizliyə əsas təhdidlərdən biri olaraq erməni terrorizmi türk dünyasının ciddi problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bu ictimai məzmun daşısa da, sonradan siyasi xarakter almışdır. Belə ki, erməni tarixi böyük dövlətlərin "istixanası"nda formalaşmışdır, öz millətindən çox onların mənafeyinə xidmət etmişdir. Erməni siyasi təşkilatları təkcə siyasi mübarizə deyil, həm də silahlı mübarizə üçün planlar qurur və tapdıqları ilk fürsətdə bu planları həyata keçirirdilər. Bu proses Osmanlı İmperatorluğunun zəifləməsi ərəfəsindən başlayaraq daha sonralar Türkiyə və Azərbaycan türklərinin yaxın tarixində dərin izlər buraxan, eləcə də bu günə qədər davam edən, böyük ehtimalla gələcəkdə də davam edəcək məsələlərdəndir. Məqalədə ermənilərin Azərbaycandan separatçı tələbləri, böyük dövlətlərin məsələyə yanaşmaları və erməni terrorizmi bariz nümunəsi olan Xocalı faciəsi yerli və xarici mənbələrə istinad edilərək araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Xocalı faciəsi, milliyyətçilik, soyqırım.

Giriş. Bildiyimiz kimi, son illərdə terror hadisələri artmaqdadır. Hətta dünyanın böyük gücləri də bu problemdən narahatdırlar. Terror hadisələrini bir çox tədbir görülmələrinə baxmayaraq, hələ də davam etməkdədi və bu da böyük problemlər yaradır. Azərbaycan geoiqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətinə görə tarix boyu Arazın cənubunda və şimalında müharibələrə, köçlərə və qırğınlara səhnə olmuşdur. Bunlardan ən sonuncusu Xocalı faciəsi olsa da, Xocalı ermənilərin türklərə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım cəhdlərindən yalnız biridir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, tarix boyu öz dövlətlərini yaratmaq məqsədilə türkün qatı düşməninə çevrilmiş xain erməni milləti öz niyyətlərinə doğru addımlamaq üçün hər yola əl atmışdılar. Havadarlarına arxalanaraq uydurma "Böyük Ermənistan" xülyası ilə məkrli planlarını genişləndirərək türklərə xüsusilə də Azərbaycan türklərinə qənim kəsilmişdilər. Xocalını anlamaq üçün erməni silahlı hərəkətlərinin tarixinə və bu hərəkətlərin erməni siyasi birlikləri daxilindəki yerinə nəzər salmaq lazımdır. Ermənilərin terroru siyasətdə əsas üsul kimi istifadə etmələri zorakılıq mərkəzli bir siyasi tarix yaratmışdır. Bu siyasi tarixin ən əsas xüsusiyyəti birbaşa türkləri hədəf alan amalin olması idi. Burada erməni terror siyasəti üç əsas mərhələdə araşdırmaq lazımdır:

1. Erməni terrorizminin başlanğıcı (XIX əsrin sonundan XX əsrin birinci rübünə qədər);
2. Erməni terrorizminin ikinci dalğası və Türkiyə;
3. Erməni terrorizminin üçüncü dalğası və Azərbaycan.

1856-cı ildə Krım müharibəsi və sonrakı hadisələr göstərdi ki, Avropada nüfuz mübarizəsi imperiyalizm dövrünün son mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Halbuki türk dünyası tarixində ən mühüm hadisə Osmanlı-Rusiya müharibəsi (93-cü il hərbi) olmuşdur. Erməni terrorizminin birinci mərhələsi bu kritik beynəlxalq siyasi vəziyyətdə başlamışdır. Erməni siyasi hərəkətləri əvvəldən zorakılıq nümayiş etdirərək öz siyasi məqsədlərinə hədə-qorxu yolu ilə nail olmağa çalışırdılar. Osmanlı İmperiyasına qarşı müstəmləkəçilik ambisiyaları olan İngiltərə və Rusiyanın qurduğu Daşnak və Hnçaq komitələrinin daxili təxribatları nəticəsində baş verən üsyan və qırğınlarla erməni terrorizmi beynəlxalq miqyas almasına yol açmışdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, elmi araşdırmaların nəticəsi beynəlxalq terrorizmin bir hissəsi olan erməni terrorunun 100 ildən çox tarixinin olduğunu sübut edilmişdir. "Böyük Ermənistan" xülyasının

reallaşmasına çalışan radikal erməni təşkilatlarından ilki hesab olunan 1885-ci ildə yaradılan “Armenakan”, ardınca 1887-1890-cı ildə yaradılan «Hnçak» və «Daşnaksütyun» partiyaları öz mərkəzi planlarını həyata keçirmək məqsədi ilə siyasi terror aksiyalarından geniş formada istifadə etmək proqramını qurmuşdular. Əslən erməni olan Amerika yazıçısı Sürməliyan özünün “Xanımlar və cənablar, müraciətim sizədir” kitabında yazırdı ki, İran və Rusiyada yaşayan ermənilərlə əməkdaşlıq etməklə Türkiyə, Azərbaycan və digər dövlətlərdə türklərə qarşı terror aktları törədilməlidir [8].

Bu siyasətə uyğun olaraq ermənilər “komitələr” adlı təşkilatlar yaratmağa başladılar. Hərəkətin mənşəyi 1880-ci ildə Ərzurumda Xaçadur Geregtsyan və Qarabed Neşikyan başda olmaqla gənc ermənilər tərəfindən yaradılmış gizli təşkilat təşkil edirdi. Bu təşkilat özünü “Vətən Müdafiəçiləri” adlandırırdı. Komitələrin üzvü olan şəxslərə “komitəçi” deyirdilər. Bu istiqamətdə qurulan ilk daxili struktur “Armenakan Partiyası” olmuşdur. Partiya 1885-ci ildə Vanda Meqerdiç Portukalyan tərəfindən qurulan ilk daxili komitə idi. Məqsədi “ermənilərə inqilab yolu ilə özünüidarə hüququ vermək” olan partiya inqilabi təbliğat aparmağa, qaçaqmalçılıq yolu ilə silah daşımağa, hərbi birləşmələr təşkil etməyə və bəzən silahlı aksiyalar keçirməsi idi. Lakin 1886-cı ildə partiya Osmanlılar tərəfindən dağıdılmasından sonra üzvləri gizli fəaliyyətə başlamışdılar [5, s.77]. Sosial Demokrat Hnçak Partiyası 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılmışdır. Marksist ideologiyayı qəbul edən partiyanın proqramını Mariam Vardanyan, Avetis Nazarbekian və Gevorq Gharadjian yaradmışdılar. Partiyanın məqsədi əvvəlcə muxtar, sonra müstəqil və sosialist bir erməni dövləti qurmaq idi. Bu məqsədə çatmaq üçün Hnçakın istifadə edəcəyi üsul terrorizm yolu ilə istədiklərinə nail olmaq idi. Onların motivləri həm ideoloji, həm də etnik-separatçı idi.

Hnçaq Qərbi Avropada ermənilər tərəfindən qurulduğu halda, Rusiyadakı ermənilər isə birləşərək Tiflisdə Erməni İnqilabi Federasiyası Kristofer Mikaelyan, Stepan Zorian və Simon Zavaryan rəhbərliyi ilə təşkilatlanmışdır. Daşnak proqramı Hnçaq proqramından daha nəzarətli, əhatəli və mütəşəkkil, şüurlu və düşünülmüş proqram idi. Təsədüfi deyil, daşnaqlar terror əməliyyatlarını çox daha geniş miqyasda yayılmasına çalışdılar. Onların əsas məqsədi üsyan yolu ilə “Ermənistən”in siyasi və iqtisadi azadlığını təmin etmək idi [10]. Separatçı ermənilərlə bağlı problemlər və deportasiya qərarından sonra Daşnaksütyun Partiyasının 1919-cu ildə keçirilən iclasında türk dövlət xadimlərini cəzalandırmaq məqsədi ilə “Nemesis” adlı silahlı terror təşkilatının yaradılmasına qərar vermişdilər. Ermənilər bunu seçməklə Qədim Yunanıstanda Nemesis tanrıların yanında təkəbbür göstərənlərə verilən ilahi cəza ruhunu nəzərdə tuturdular. Ermənilərin bunu qurmaqla Azərbaycan türklərini də cəzalandırmaq məqsədini də qarşıya qoymuşdular. Nemesis Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş Naziri olmuş Fətəli Xan Xoyskini, 1921-ci ildə Romada Halim Paşanı, Berlində Tələt Paşanı, 1922-ci ildə Bəhəddin Şakir və Camal Ağnini qətlə yetirmişdirlər [10].

Ermənistənin sovetlər tərəfindən işğalı ilə ermənilərin terror fəaliyyətinə son qoyulsa da, bu durğunluq keçən əsrin 60-cı illərə qədər davam etmişdir. Beləliklə Azərbaycanın Sovet Rusiyasının tərkibində olduğu müddətdə aparılan repressiyalar, eləcə də kütləvi halda öz doğma yurdlarından köçürmələrdə ermənilər xüsusi olaraq cənfəşanlıqla iştirak edirdilər. Sovet Rusiyadan aldıkları dəstək sayəsində azərbaycanlı ziyalıların aradan götürülməsinə uğurla təşkil edən erməni milliyyətçiləri milli ruhda fəaliyyət göstərən nə qədər ədiblərin qələmi qırılmışdılar. Hətta 1945-ci ilin yanvar ayının 24-də iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olan Böyük Vətən müharibəsində tank qoşunları qvardiya general-mayoru Həzi Əhməd oğlu Aslanovun müəmmalı ölümündə erməni mənşəli Sovet İttifaqı Marşalı, daşnak İvan Baqramyanın əli olması barədə o zamanlar yayılan şayələr bu gün öz ünvanını tapmaqdadır [2, s.39].

Erməni terror fəaliyyəti uzun sürən durğunluqdan sonra, soyuq müharibənin ən gərgin dövründə yenidən gündəmə gəlmişdir. 1965-ci ildən, yəni ermənilərin deportasiyasının 50-ci ildönümündən sonra erməni terrorizmi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu yeni terror dövründə Daşnak və Hnçaq təşkilatları terroru inkişaf etdirmiş və hazırlamış, daha geniş ərazilərə yayılmasını təmin etmiş və hədəflərini şaxələndirmiş, terror qrupları və qrupları yaratmış, yeni təşkilati səylərə psixoloji dəstək vermişlər. Bunların arasında ən çox adı çəkilən “Ermənistənin Azadlığı uğrunda Erməni Gizli Ordusu” idi [1, s.437-453.]. Sadəcə olaraq ASALA kimi tanınan təşkilat 1970-ci illərdə terror fəaliyyətinə başlayıb və 1984-cü ilə qədər 42 türk diplomatı şəhid etmişdir. Hətta Erməni diasporasının və Avro-

padakı dəstəkçilərinin köməyi ilə Daşnaksütyun Partiyasının 1972-ci ildə Vyanada keçirilən 20-ci qurultayında Erməni Soyqırımı Ədalət Komandoları yaradıldı [6].

Erməni terror təşkilatları keçən əsrin 80-ci illərdə xarici dünyanın təsiri ilə taktikalarını dəyişərək PKK terror təşkilatı ilə əməkdaşlığa başladılar. 1984-cü ildə PKK səhnəyə çıxması ilə ASALA-erməni terroru arxa plana keçmişdi. Separatçı terror təşkilatı PKK 21-28 aprel 1980-ci il tarixlərini “Qırmızı həftə” elan edərək, 24 aprel tarixini qondarma “erməni soyqırım günü” kimi anmağa başlaması, aprelin 8-də isə PKK və ASALA terror təşkilatları Livanın Sidon şəhərində birgə mətbuat konfransı sonunda birgə bəyanat yaymaları dünyanı həmçinin Türkiyə və Azərbaycanı həyəcanlandırmışdır.

Beləliklə Ermənistan dövlətinin və erməni diasporasının maliyyələşdirdiyi, dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardığı terrorçuluq siyasəti XX əsrin 80-ci illərdən başlayaraq müntəzəm xarakter almışdı. Azərbaycan erməni terrorizmi üçün yeni bir coğrafiya olmasa da, 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən erməni terror siyasətinin Azərbaycanda yeni bir taktika ilə ortaya çıxmışdır. Mərkəzi Ermənistana yönəlmiş bu yeni terror siyasəti erməni torpaqlarını genişləndirmək, erməni xəyalı olan “Böyük Ermənistan”ı reallaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Xocalı erməni terrorizminin bu erməni terrorizmin üçüncü dalğası hesab olunurdu.

Keçən əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Bakıda Yasamal yaşayış massivində daşnak terrorçuları təbii qaz xəttində partlayış törətdilməsində də erməni milliyyətçilərinin rolu olmuşdur. Bu hadisə çoxsaylı insan tələfatı ilə nəticələndi. Eyni dövrdə İrəvanda çıxarılan “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru Məhərrəm Bayramov da şovinistlərin antitürk siyasətini pislədiyinə görə öldürülmüşdür [2, s.40]. Ermənilər apardıqları təbliğat və hazırlıqların ardınca 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistan ərazisində (xüsusən də Türkiyə ilə həmsərhəd olan cənub-qərbdə Masis və Ararat bölgələrində) yaşayan Azərbaycan türklərinə hücum etməyə başladılar. Ermənistan ərazisində qalan sonuncu türk kəndi olan Nüvədiyə əhalisi 1991-ci ildə köç etmək məcburiyyətində qalmışdı və beləliklə, ümumilikdə 200.000 türk Ermənistandan köçərək Azərbaycanda məskunlaşdı [9, s.85-86].

Qeyd olunan hadisələr Qarabağ erməni diasporu və daşnak İrəvan administrasiyası üçün “Böyük Ermənistan” idealına doğru atılan ilk addım idi. “Böyük Ermənistan” idealının əsas hədəfi kimi müəyyən edilən Qarabağ Ermənistanının gələcəkdə bu istiqamətdə atacağı addımlar baxımından da həlledici olmalı idi. Qarabağın və bugünkü Ermənistanın türksüzləşdirilməsi, homogenləşdirilmiş Qarabağla Ermənistanın coğrafi əlaqəsi, erməniləşdirilmiş Qarabağın müstəqil elan edilməsi, sonra isə onun İrəvana siyasi və inzibati əlaqəsi bu strategiyanın məlum mərhələləridir. Xocalıdakı hadisələr bu strateji mərhələlərin həyata keçirilməsində planlaşdırılmış qətləmdir. Xocalının həm strateji əhəmiyyəti, həm də qətləmin vəhşiliyi və terror ölçüsü də bu planın tərkib hissəsi idi. Ermənilərin ümumi hədəfi olan “Böyük Ermənistan” idealında ermənilərin yaşadıkları bölgələrdə azlıq təşkil etdikdə çoxluq təşkil etmələrini, çoxluq təşkil etdikdə isə homojen olmalarını təmin etmək prinsipi idi. Belə ki, Xocalı sovet rejimi tərəfindən sürətlə erməniləşdirilən Dağlıq Qarabağın mərkəzində yerləşən, Azərbaycan türklərinin və Ahıskalılardan məskunlaşdığı yaşayış məntəqəsi erməni milliyyətçiləri tərəfindən konkret və planlı şəkildə hədəfə alınmışdır.

Xocalı soyqırımı ilə Ermənistanda yaşayan Azərbaycan türklərinin oradan çıxarılması prosesi sürətlənmiş, işğal altında olan Qarabağın ətrafındakı şəhər, rayon və kəndlərin əhalisi terror yolu ilə sürgün edilmişdir. Dünyanın Xocalı qətləminə biganəliyi həm bu prosesləri sürətləndirdi, həm də ekspansionist erməni terrorizminə rahatlıq verdi. Bu baxımdan hesab edilir ki, Xocalı qətləminin siyasi təsirləri təkcə Azərbaycan deyil, həm də strateji baxımdan Gürcüstan, Türkiyə və Rusiya təsir etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan və diaspor erməniləri Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında öz iddialarından kənara çıxmağı hədəfləyirdilər. Ermənilərin faktiki olaraq etnik ekspansiyaya nail ola biləcəyi prioritet bölgələr sırasına Ahıska türklərinin sürgün edildiyi Gürcüstanın Samthe-Cevaheti vilayəti, Abxaziyadakı bəzi rayonlar və Rusiyanın Krasnodar vilayətini göstərmək olar. Bütün bu bölgələr “Böyük Ermənistan” idealının hədəfləri sırasındadır.

Son illər Azərbaycan və Türkiyə Xocalının türk və dünya ictimai tərəfindən tanınması, hətta bəzi ölkələrdə onun “soyqırım” kimi tanınması istiqamətində ciddi və uğurlu addımlar atmışdılar və bunu davam etdirməkdədirlər. Bununla belə, Dünya mətbuatında Xocalıya kölgə salmaq, bəşəriyyətə

qarşı cinayətkarlara, o cümlədən Ermənistanın hazırkı prezidenti Serj Sarkisyanə bəraət qazandırmaq üçün yazıların dərc oluna bilməsi üzücü və düşündürücüdür. Bunlardan ən tipiklərindən biri də bu soyqırımın 23-cü ildönümündə Radikal qəzetində Ayşə Hür tərəfindən yazılmışdır.

Lakin Heydər Əliyev kimi bir şəxsiyyətin Kremldə olması ermənilərin planlarının həyata keçirilməsinə mane olurdu. Buna görə də bir zamanlar Nəriman Nərimanova edilən təzyiqlər indi də Heydər Əliyevə yönəlmişdi. Belə ki, ermənilər M.S. Qorbaçovun arvadı Raisa Qorbaçovanı ələ almışdılar. Hətta ermənilərin ona briliyant üzük də bağışlamaları, M.Qorbaçova isə konvertdə 100 min dollar bağışlaması o zamankı televiziya kadrlarında əks olunmuşdur. O zamandan sovet məkanında insan hüquqlarının yeganə müdafiəçisi kimi tanınan, arvadı milliyətcə erməni olan (Əlixanyan-Bonner Yelena) akademik Saxarov ermənilərin milli müqəddaratının təyinetmə hüququndan danışmağa başlamışdır [3, s.94]. Çünki Heydər Əliyevin varlığı onları təşvişə salırdı. Bunu, İrəvanda doğulan İradə xanım Rizazadə öz xatirələrini mənimlə bölüşən zaman qeyd elədi; “Onun Siyasi Bürodə üzv olduğu müddətdə azərbaycanlıları öz yurdlarından qovmağa cəsarət edə bilmirdilər. Biz meydana yanında, saatın arxasında yaşayırdıq. Meydanda bütün Siyasi büronun üzvlərinin hamısının portretləri var idi. Həmişə qonşularımız olan gəlmə ermənilər Heydər Əliyevin şəklini göstərib deyirdilər ki, hələ kef edin. O, düşsə siz məhv olacaqsız. H.Əliyevə qarşı savadlı, bacarıqlı bir şəxsiyyətə həm böyük hörmət, həm də qorxu var idi. Onun adı onlara qorxu, vahimə gətirirdi.” Lakin Heydər Əliyevin istefasından sonra fəallaşmağa başlayan ermənilər “ağalarının” köməyi ilə azərbaycanlılara məxsus olan hər şeyə sahib çıxmaq üçün fəaliyyətlərini genişləndirdilər. 1988-ci il “Sumqayıt hadisələri”ni törətməklə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıları “etnik təmizləmə” adı altında elindən-obasından didərgin salmağa başlamışdılar [11].

Erməni terror aktlarına görə məsuliyyət daşıyanlar bəzi Qərb dövlətləri və Rusiya tərəfindən dəstəkləndiyi halda, qatillər erməni icması tərəfindən “milli qəhrəman” elan edilirdilər. Başqa sözlə, zorakılıq və terror erməni cəmiyyətinin həyatının bir hissəsinə çevrilmişdir. Müstəqilliyinin 15-ci ilini tamamlayan Ermənistanda çoxlu siyasi qətlər və hadisələr törətmişdir. Hətta erməni milliyətçiləri özlərinə qarşı da terror aktları törətməklə istəklərinə nail olmağa çalışmışdılar. Bunlardan 2000-ci ilin martın 24-nə keçən gecə qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının prezidenti Arkadi Qukasyanə və 1999-cu ildə parlamentə silahlı hücum [4] misal kimi göstərmək olar.

Erməni terror mədəniyyəti diplomatiya sahəsində də özünü göstərməkdə idi. Bunlardan ən xarakterik olanı 1987-ci il iyunun 18-də Avropa Parlamentində qəbul edilən “Ermənilərə qarşı soyqırım” qərarıdır ki, bu da ermənilərin Avropa parlamentlərində qəbul etdiyi ilk qərarlardan biridir. Bu qərarın erməni terrorizminin təsiri altında qəbul edildiyi məlumdur. O zaman Avropa Parlamenti Fransa və Yunanıstan deputatlarının söyləri və üzvlərinin təxminən 15 faizinin faktiki iştirakı ilə erməni soyqırımını iddialarını qəbul edən və dolayısı ilə Türkiyənin Aİ üzvlüyünün tanınması şərtinə bağlayan qərar qəbul etmişdi. bu arada Türkiyənin lehinə çıxış etməyə hazırlaşan bəzi avropalı deputatlar erməni terrorçuları tərəfindən silahlı hədələnmişdilər [7, s.98-99].

Terrorizm Ermənistan Siyasətinin anlayış və praktikasındakı təsadüfən ortaya çıxan bir vəziyyət deyil, planlı, lakin irrasional bir üsuldur. İrəvan terroru erməni milləti adına milliləşdirir. Aydınır ki, ermənilər və bugünkü İrəvan administrasiyası bu xətti davam etdirirdi. Kiçik, lakin təcavüzkar ölkə olan Ermənistan strateji əhəmiyyətini günü-gündən itirən, öz xalqını ölkəsində saxlaya bilməyən, Qarabağ mərkəzli siyasət ucbatından daxili siyasi çəkişmələr yaşayan, quldur dəstələri və korrupsiyası ilə məşhur olan ölkəyə çevrilmişdir. Lakin bunlara baxmayaraq nə diasporun yardımı, nə Avropa parlamentlərinin siyasi dəstəyi, nə də ABŞ-ın xarici yardımı Ermənistanı yaşatmaq üçün yetərli deyil.

Ermənistanın “işğalçı” titulu BMT və Avropa Şurası tərəfindən təsdiqlənməmişdir. Onun ən yaxın müttəfiqi olan Rusiya Gürcüstanda siyasi, Ukraynada isə hərbi-siyasi sıxıntı içərisindədir. Ermənistanın can damarı sayılan İran üçün isə beynəlxalq vəziyyət yaxşı deyildir. İranın Ermənistanla qonşu olan coğrafiya isə Azərbaycan türkləri ilə doludur və bu bölgədəki Azərbaycan türk millətçiliyi ilk növbədə anti-erməni xarakter daşıyır. Bu güc elə ölçülərə çatıb ki, hətta İranın siyasi sisteminə də təsir etmək bacarığına malikdir. Bu səbəblərdən Ermənistan Avropa Birliyi vasitəsilə Türkiyəyə təzyiq göstərməklə onun Qarabağda işğalını qanuniləşdirməyə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərini pozmağa yönəlmişdir.

Görünən odur ki, Ermənistan dövləti tarixin hər mərhələsində terrordan öz məqsədləri üçün vasitə kimi istifadə etməkdən heç vaxt çəkinməyib. Bu baxımdan onlar həm rəsmi hökumət olaraq, həm də diasporlar vasitəsilə terrora dəstək vermişdirlər. Armenakan Partiyası ilə başlayan proses bu günə qədər davam etmişdir. Beynəlxalq aləmdə davamlı olaraq soyqırım sözünü işlətməklə qurbanlıq yaratmağa çalışan Ermənistan Xocalıda dinc azərbaycanlı türk xalqına qarşı son illərdə dünyanın gördüyü ən böyük soyqırımlarından birini həyata keçirmişdir. 44 günlük Ermənistan və Azərbaycan müharibəsində də rəsmi İrəvanın mülki yaşayış məntəqələrinə raket zərbələri endirməsi nəticəsində dinc əhəlinin həlak olması əslində ermənilərin terrorla çiyin-çiyinə olma tarixinin əks olunmasından başqa bir şey deyildir.

Nəticə. Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, Ermənistan öz daxili strukturunu dəyişdirmədikcə və xarici siyasət strategiyasında erməni diasporunun davamı olan "irredentist" siyasətdən əl çəkmədikcə, regional problemlər həllini tapmayacaq və beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid edəcəkdir. Belə ki, erməni diasporunun ayrı-seçkilik siyasətindən təmizlənməmiş erməni dövləti heç vaxt azad siyasət həyata keçirə bilməyəcək və dövlət tərəfindən dəstəklənən terrorizmi davam etdirəcəkdir. Bu vəziyyətdən ən çox zərəri şübhəsiz ki, Ermənistan dövləti və ermənilər görəcək, çünki onlar regional əməkdaşlıqdan, müxtəlif regional layihələrdən məhrum qalacaqlar. Ermənistanın dövlət tərəfindən dəstəklənən terrorizmdən əl çəkməməsi və ya ondan çəkəndirməməsi həm də regional əməkdaşlığa, inkişafa, insanların rifahına və ümumbəşəri sülhə mane olurdu. Beləliklə bu kontekstdə beynəlxalq əməkdaşlığın təmin edilməsi əsas şərti olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Cankara,Y. Karakoç, E ve Kılıçoğlu, G. ASALA Terör Örgütü ve Ermeni Terörü. // Cankara,Y. Karakoç, E ve Kılıçoğlu. - G. Ankara: Asam-Eren Yay, - 2003, - ss.437-452.
- 2.Ərtoğrul,Ə. Azərbaycanca erməni-daşnak terrorunun xronologiyası(bədii, tarixi publisistika), / Ərtoğrul,Ə. - Bakı: Təknur, - 2009, - 200 s.
- 3.Həsənoğlu, A. Erməni sindromu. / Həsənoğlu, A. - Bakı, -2007, - s.444.
- 4."EriVan'a Şok Baskın", - Hurriyet, - 28 oktyabr 1999, URL: <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1999/10/28/152968.asp> [22.02.2024].
- 5.Erickson, Edward J. Osmanlılar ve Ermeniler: Bir İsyanın ve Karşı Harekatın Tarihi. // İstanbul: Timaş Yayınları, - 2015- s.398.
- 6.Pulat, Y. T, Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi, // Pulat, Y. T. - Ankara:Ermeni Araştırmaları, - 2013, Sayı 46, - s.55-128.
7. Sari, M."Ermeni terör örgütü jcag ara ve faaliyetleri. SILO of Research Documents.Oktyabr 17, 2020. URL: <https://silo.tips/download/ermen-terr-rgt-jcag-ara-ve-faalyetler-mustafa-sari> [22.02.2024].
- 8.Sürməliyan, L. Z. "Xanımlar və cənablar, müraciətim sizədir" kitabından. URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermeni-terroru> [22.02.2024].
- 9.Yeşilot, O.'Karabağ Savaşı'nın Sessiz ve Mağdur Tanıkları', // Yeşilot, O. - Ankara: Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:15, 2006, - s.85-92.
- 10.Varol, H. Geçmişten Günümüze Ermenistan ve Terörizm. 2020. URL: <https://www.teram.org/Icerik/gecmisten-gunumuze-ermenistan-ve-terorizm-89> [22.02.2024].
11. 1956-cı ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş İradə Rizazadənin xatirələri.

МИРВАРИ ГУРБАНОВА

*Докторант исторического факультета
Бакинского государственного университета,
Преподаватель Военного лицея им. Дж. Нахчыванского*

ТРАДИЦИОННАЯ АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА ТЕРРОРА: НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ТЕРРОРИЗМА И АРМЕНИЯ

Расширение системы международных отношений во второй половине XX века привело к тому, что армянский терроризм стал одной из самых серьезных угроз международной без-

опасности и трудностей в тюркском мире. Хотя это имело социальную составляющую, позже оно приобрело политическое измерение. Таким образом, история Армении формировалась в «теплице» крупных наций, служа их интересам, а не интересам своей собственной страны. Армянские политические организации разработали стратегии как политической, так и вооруженной борьбы, которые они осуществили в кратчайшие сроки. Этот процесс, начавшийся на грани распада Османской империи и оставивший значительные следы в новейшей истории тюрков Турции и Азербайджана, является одной из проблем, которая существует до сих пор и, скорее всего, будет продолжаться в будущем. В исследовании с использованием как местных, так и зарубежных источников были рассмотрены сепаратистские требования армян в Азербайджане, реакция крупных держав на эту проблему, а также Ходжалинская трагедия, которая является ярким примером армянского терроризма.

Ключевые слова: Азербайджан, Ходжалинская трагедия, национализм, геноцид.

MIRVARI GURBANOVA

*Doctoral student of Baku State University Faculty of History,
Lecturer of the Military Lyceum named after J. Nakhchivanski*

TRADITIONAL ARMENIAN POLITICS OF TERROR: THE NATIONALIZATION OF TERRORISM AND ARMENIA

The expansion of the international relations system in the second half of the twentieth century resulted in Armenian terrorism being one of the most severe dangers to international security and difficulties in the Turkic world. Although this had a social component, it later took on a political dimension. Thus, Armenian history was shaped in the "hothouse" of major nations, serving their interests rather than those of its own country. Armenian political organizations devised strategies for both political and armed struggle, which they carried out as soon as possible. This process, which began on the verge of the Ottoman Empire's demise and left significant traces in the recent history of the Turks of Turkey and Azerbaijan, is one of the concerns that still exists today and will most likely continue in the future. The study examined the separatist demands of Armenians in Azerbaijan, the reactions of major nations to the issue, and the Khojaly tragedy, which is a clear example of Armenian terrorism, using both local and foreign sources.

Keywords: Azerbaijan, Khojaly tragedy, nationalism, genocide.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

ZEYNƏDDİN BAYDAROV

*Azərbaycan Diplomatiya Akademiyasının
"Təhsil üzrə menecment" ixtisası üzrə II kurs magistrantı
zeynaddin.b@gmail.com*

"BÖYÜK QAYIDIŞ" PROQRAMI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TƏHSİLİN BƏRPASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/146-150>

Hələ Ulu öndər Heydər Əliyevin Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründən (1969-1982-ci illər) etibarən formalaşmağa başlayan təhsil siyasəti sonrakı müddət ərzində geniş tərkibdə öz əksini tapmışdır. Həmin təhsil siyasəti bu gün də cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən son dərəcə uğurlu formada davam etdirilməkdədir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təhsil müəssisələrinin bərpa edilməsi, əsaslı təmir işlərinin həyata keçirilməsi, yaradılan yeni elm ocaqlarının qabaqcıl texnologiyalarla təchiz edilməsi bunun əyani sübutudur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda bu gün də bərpa-quruculuq işləri öz sürəti ilə yüksək səviyyədə yerinə yetirilməkdədir.

Açar sözlər: Böyük Qayıdış, Məktəb, Cocuq Mərcanlı, Təhsil, Universitet, Kitabxana, Müəllim.

Giriş. Ümummillə lider Heydər Əliyevin düzgün uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi siyasətin məntiqi yekunu olaraq 1993-cü ilin sonlarından başlayaraq ölkə daxilindəki hərc-mərclik aradan qaldırılmış, əsaslı islahatlara başlanılmışdır. Ölkə həyatının bütün istiqamətlərində inkişafa doğru addımlar atılmış, mövcud böhranlı vəziyyətə son qoyulmuşdur. Daxildəki çəkişmələrdən istifadə edən erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanla sərhəd bölgəsində yenidən fəallaşmış, Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətrafındakı 7 rayonu qanunsuz şəkildə işğal etmişdilər. Ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli addımları və siyasi iradəsi nəticəsində 1993-cü ilin dekabr ayından başlayaraq 1994-cü ilin yanvar ayına qədər davam edən, Azərbaycan hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılan Horadiz əməliyyatı nəticəsində Füzuli rayonunun 20 kəndi, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndi azad olunmuşdur [6, s.140]. Cocuq Mərcanlı kəndi 2016-cı il aprel döyüşlərindən sonra ikinci həyatını yaşamağa başladı. Məlum aprel döyüşlərindən sonra Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpa edilməsi istiqamətində əsaslı işlər görüldü. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin 2017-ci il 24 yanvar tarixində imzaladığı "Cəbrayıl rayonunun işğaldan azad edilmiş Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası haqqında" Sərəncamı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin Sərəncama uyğun olaraq, Cocuq Mərcanlı kəndində bərpa-quruculuq işlərinə başlanılmışdır. Böyük Qayıdışın başlanğıcı olan bu kəndin bərpası ilə bağlı görülən işlər çərçivəsində fərdi yaşayış evləri, infrastrukturun tikintisi ilə yanaşı, 96 şagird yerlik yeni məktəb binası da tikilib istifadəyə verildi. Müasir standartlara cavab verən məktəbdə ölkəmizin bir çox yerlərində olduğu kimi, informatika, gənclərin çağırışa qədərki hazırlıq kabinələri, müəllimlər otağından ibarət məktəb binası lazımi inventar və avadanlıqlarla, istilik sistemi və internetlə təchiz edilib. Məktəbin həyatında qazanxana, voleybol və basketbol meydançaları yaradılıb, yaşıllıqlar da salınıb. Müasir tələblərə cavab verən təhsil ocaqları yaradılmış, maddi-texniki bazası yaxşılaşdırılmışdır. Erməni vandalizminin qurbanına çevrilmiş bu kənddə həyat yenidən canlanmış, məcburi köçkünlər öz doğma torpaqlarına qayıtmışdılar. Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndində təhsilin bərpası, müasir avadanlıqlarla təmin edilmiş məktəbin inşa edilməsi, məscidin yenidən qurulması sonrakı illərdə düşmən tapdağından azad olunan ərazilərimizdə bu kimi bərpa-quruculuq, abadlıq işlərinin həyata keçirilməsi üçün təməl rolunu oynayandır [7, s.2].

Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı, ölkə həyatının bütün sahələrində həmin siyasi kursu müvəffəqiyyətlə təmsil edən cənab Prezident İlham Əliyevin uğurlu addımları sayəsində 30 ildən artıq işğal altında qalan doğma torpaqlarımız düşmən işğalından azad olmuşdur. 2020-ci il yaz-yay aylarında Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Dağlıq Qarabağ regionunda erməni silahlı birləşmələri yenidən bütün cəbhə boyu təxribat törətməyə başladılar. Məhz, bu təxribatların nəticəsi olaraq 2020-ci ilin

12 iyul tarixində Tovuz istiqamətində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüksək rütbəli hərbiçiləri şəhid oldular. Həmin ilin sentyabr ayının 27-də Azərbaycan Respublikası ərazisində qanunsuz məskunlaşan erməni hərbi dəstələri yenidən bütün cəbhə boyu geniş təxribat törətdilər. Həmin təxribatlara cavab olaraq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatına başladılar [6, s.155].

Cənab Prezident İlham Əliyevin “Dəmir Yumruq” ifadəsi altında sıx şəkildə birləşən Azərbaycan xalqı, Azərbaycan ordusu düşməyə layiqli cavabını verərək 30 ildən artıq müddət ərzində işğal altında saxlanılan və maddi mədəniyyət abidələri, yüzlərlə təhsil müəssisələri, elm ocaqları dağıdılan əzəli torpaqlarımızı azad etdilər. Azərbaycanın tam qələbəsi ilə yekunlaşan II Qarabağ müharibəsindən sonra bölgəyə yeni həyat, yeni ruh gəlməyə başladı [8, s.104].

Belə ki, rəsmi məlumatlara əsasən, erməni separatçıları işğal altında saxlanılan torpaqlarımızda yerləşən 1107 təhsil müəssisəsini tamamilə dağıtmış, 855 uşaq bağçasını vəhşi şəkildə məhv etmişdilər. Təhsil müəssisələrində, eləcə də, məscidlərdə heyvan saxlamış, təhsil ocaqlarını silah anbarlarına çevirmişdilər. Bir sözlə, təhsilə, mədəniyyətə qarşı təsəvvür edilməsi mümkün olmayan vəhşiliklər etmiş, bununla da necə barbar millət olduqlarını bir daha göstərmişdilər. Qədim tarixə malik olan Şuşa Real Məktəbini dağıtmış, dağıdılan məktəblərdə avadanlıqları özləri mənimsəmiş və yaxud satmışdılar. Zəngəzurda ilk dünyəvi məktəb (rus-tatar məktəbi), məhz, Qubadlıda hələ 1882-ci ildə yaradılmışdı. Qubadlıda erməni işğalından əvvəl 60-dan artıq təhsil müəssisəsi mövcud olmuşdur. İşğaldan sonra bölgədə həmin elm ocaqlarından heç bir əsər-əlamət qalmamışdır. Ümumilikdə, 4,6 milyon kitab fonduna malik olan 927 kitabxana tamamilə yox edilmiş, yandırılmışdır. 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 100 mindən artıq eksponatın saxlanıldığı 22 muzey və muzey filialı dağıdılaraq, məhv edilmişdir.

Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərinin işğalı nəticəsində 23 ümumtəhsil məktəbi, 6 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 7 məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi, peşə-ixtisas məktəbi, Mədəni-maarif, Kənd təsərrüfatı, M.M.Nəvvab adına Musiqi texnikumları, 2 saylı Bakı Baza Tibb Texnikumunun filialı, həmçinin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Ədəbiyyat İnstitutunun filialları dağıdılıb. 1993-cü il iyul ayının 23-də işğal edilən Ağdam şəhərində Musiqi, Kənd təsərrüfatı, Kənd təsərrüfatı mexanikləşdirmə və elektrikləşdirməsi texnikumları, eləcə də, 9 ümumtəhsil və internat orta məktəbi, iki Peşə məktəbi, həmçinin Şahmat, Uşaq, Gənclər və idman, Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik, Tibb məktəbləri, Texniki yaradıcılıq və Gənclər yaradıcılıq mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Həmin təhsil obyektlərinin binaları da ermənilər tərəfindən yerlə-yeksan edilmişdi [4, s.2].

Bütün bu statistik məlumatlar erməni vandalizmini bir daha əyani şəkildə beynəlxalq aləmə, dünya ictimaiyyətinə göstərir. Azərbaycan torpaqlarını, əzəli yurd yerlərini qanunsuz şəkildə işğal etməklə yanaşı, həmin ərazilərdə barbarlıq nümunəsi göstərən ermənilər qeyri-humanist mövqe nümayiş etdirmişdilər. Qeyd edilənlər təhsil infrastrukturlarına ciddi ziyan vuran erməni vandalizminin çox cuzi bir hissəsidir. Vətən müharibəsindən dərhal sonra Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin xüsusi göstərişi və diqqəti sayəsində işğaldan azad edilmiş torpaqlarda yenidənqurma işlərinə başlanılmış, digər sahələrlə yanaşı təhsil müəssisələrinin əsaslı şəkildə bərpa edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş və hal-hazırda bu işlər uğurla, vahid qrafik əsasında davam etdirilməkdədir. Həmçinin vurğulanan məsələlər, yenidənqurma işləri “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair Birinci Dövlət Proqramı” da əksini tapıb. Sənəddə qeyd olunmuşdur ki, Şuşa rayonunda 7, Ağdam rayonunda 29, Füzuli rayonunda 23, Zəngilan rayonunda 21, Kəlbəcər rayonunda 30, Laçın rayonunda 21, Qubadlı rayonunda 16, Cəbrayıl rayonunda 25, Xocavənd rayonunda 20, Tərtər rayonunda (Suqovuşan və Talış kəndləri daxil olmaqla) 5 məktəbəqədər və ümumi təhsil müəssisəsinin tikintisi və bərpası nəzərdə tutulur [8, s.2].

Prezident İlham Əliyevin xüsusi diqqəti və göstərişləri sayəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təhsil müəssisələrinin, mədəniyyət ocaqlarının bərpasına başlanılmışdır. Şuşa şəhərində olan 1 nömrəli məktəb əsaslı təmirdən sonra yenidən bərpa edilmiş, 2023-cü il 7 noyabr tarixində rəsmi açılış mərasimi baş tutmuşdur. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva açılış mərasimində iştirak etmişdilər. 960 yerlik məktəb binası 3 mərtəbədən ibarətdir. Burada 2 fizika, 2 kimya, 2 biologiya, 2 texnologiya, 2 informatika otağı, STEAM mərkəzi, kitabxana, oxu zalı, musiqi, rəsm və hərbi kabinetlər, yeməcxana, akt və idman zalları mövcuddur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində işğaldan azad edilmiş torpaqlarda yenidənqurma işləri çərçivəsində müasir, innovasiyalara əsaslanan

təhsil ocaqlarının qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Şuşa şəhərində yenidən qurulan 1 nömrəli tam orta məktəb də, məhz, bunun əyani təsdiqidir [9, s.2].

“Ağıllı Kənd” layihəsi çərçivəsində Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində elm ocaqları yenidən bərpa olunmuş, qabaqcıl texnologiyalarla, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Bərpa olunan təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası gücləndirilmişdir. Görülən təxirəsalınmaz işlərin nəticəsidir ki, 2022-ci il sentyabr ayının 15-də Zəngilan rayonunun Ağalı kəndindəki tam orta məktəbdə zəng çalınmış, 29 ildən sonra həmin kənddə ilk dəfə olaraq dərs başlandı. 360 şagirdlik yerə mənsub 2 mərtəbədən ibarət məktəbdə 65 şagird təhsilə cəlb olundu. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən pedaqoji kadrlar, eləcə də Ağalı sakini olan 14 müəllim məktəbdə pedaqoji fəaliyyətə başladı [2].

Bundan əlavə, 2023-cü ildə Füzuli və Laçın şəhərlərində yeni məktəb binaları istifadəyə verildi. Sentyabr ayının 15-də Füzuli şəhəri Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbdə “Bilik Günü” qeyd olundu. 960 nəfər üçün nəzərdə tutulmuş məktəb Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev tərəfindən özbək xalqı adından hədiyyə olaraq tikilmişdir. 2022-ci ildə əsas qoyulan bu məktəbdə təxminən 3 hektar ərazini əhatə edən 40 sinif otağı, 6 laboratoriya, 2 informatika otağı, 5 funksional tədris otağı, 500 nəfər şagird və müəllim heyətinə mənsub akt zalı, idman zalı, yeməkhana və kitabxanadan ibarətdir. Eyni zamanda, məktəbin həyətində futbol meydançası, qaçış üçün, eləcə də, tədbirlərin keçirilməsi üçün xüsusi yerlər yaradılmışdır [5, s.20]. Məktəbin rəsmi şəkildə açılışı 2023-cü il 23 avqust tarixində baş tutmuşdur. Tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev, vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva, Özbəkistan Respublikasının Prezidenti Şavkat Mirziyoyev və xanımı Ziroatxon Mirziyoyeva iştirak ediblər. Müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş bu məktəbdə yeni tədris ilindən etibarən 15 müəllim tədris fəaliyyətinə cəlb olunmuşdur [5, s.22].

Laçın şəhərində də 32 ildən sonra 2 nömrəli məktəbdə dərs başlamışdır. İlk növbədə həmin məktəbdə 230 şagirdin təhsil alması nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, Zabux kəndinə geri qayıdan keçmiş məcburi köçkünlərin uşaqlarının da həmin məktəbdə təhsilə başlayacağı qeyd olunmuşdur. Cənab Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva 2023-cü il 25 avqust tarixində əsaslı təmirdən sonra məktəbin açılışında iştirak etmişdilər. Ümumilikdə 3 mərtəbədən ibarət olan 510 yerlik məktəb binasının ümumi sahəsi 4550 kvadratmetrdir. Burada qabaqcıl texnologiyalarla təchiz edilmiş 1 informatika otağı, 1 texnologiya kabinet, laboratoriya və 24 yerlik hərbi hazırlıq kabinet mövcuddur [5, s.15-17].

Görülən işlərin ümumi nəticəsi olaraq, 2022-ci il 20 mart tarixində cənab Prezident İlham Əliyev Suqovuşana səfəri çərçivəsində qəsəbədə yararsız vəziyyətdə olan məktəb binası ilə şəxsən tanış olmuş, məktəbdə əsaslı təmir-bərpa işlərinin aparılması ilə bağlı tapşırıq vermişdir. Həmin tapşırıqların bilavasitə nəticəsi olaraq məktəbin maddi texniki bazası xeyli gücləndirilmiş, məktəb binası müasir tələblərə cavab verən avadanlıqlarla təmin edilmişdir. Təhsil ocağının həyətində abadlıq işləri görülmüş, futbol meydançası və idman zalı yaradılmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun bərpası çərçivəsində Prezident İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Arzu Əliyeva 2022-ci il 18 mart tarixində Tərtər rayonunun Talış kəndində yerli məktəb binasının yenidən qurulmasını, bərpa prosesini izlədilər. 78 yerlik və iki mərtəbədən ibarət məktəb binasının dam örtüyü tamamilə yenilənmiş və kommunikasiya sistemləri restavrasiya edilmişdir. Məktəb binasının birinci və ikinci mərtəbələrində xüsusi tədbirlərin keçirilməsi üçün yaradılmış akt zalı, idman zalı, kitabxana və oxu zalları yerləşir. Talış kəndində yeni istifadəyə verilən bu məktəbdə işğaldan sonra ilk dəfə martın 27-də zəng çalınıb. Həmin tarixdən etibarən məktəbdə ilk dərs günü başlamışdır.

Nəticə. Azərbaycan bir dövlət olaraq təhsilə daim diqqət göstərmiş, məhz, Ulu öndər Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” ifadəsi bunu bir daha əyani şəkildə göstərir. Bu ideya və prinsiplərin hələ Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illər ərzində Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə əsas qoyulmuş, sonrakı illər ərzində daha da genişləndirilmişdir. Yeni məktəblərin yaradılması, universitetlərin, kolleclərin təsis olunması bunun əyani sübutudur. Azərbaycan təhsilinə, elminə daim yüksək qiymət verən Ümummilli lider 1993-cü ildən başlayaraq ölkədə Prezident seçildikdən sonra bu mənada xüsusi proqramların yaradılması ilə bağlı göstərişlər vermişdir. Azərbaycan elminə, elm adamlarına Ulu öndər tərəfindən göstərilən bu qayğı bu gün də cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Məhz, işğaldan azad olunan ərazilərimizdə elm ocaqlarının bərpa edilməsi, bu-

nunla bağlı xüsusi göstərişlərin verilməsi bütün bunları bir daha sübut etmiş olur. Müasir avadanlıqlarla, qabaqcıl texnologiyalarla təchiz edilən təhsil müəssisələri keçmiş məcburi köçkünlərin uşaqlarının yenidən öz doğma yurdlarında təhsil almalarına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, Xankəndi şəhərində Qarabağ Universitetinin yaradılması, eləcə də 2024-cü ilin sentyabr ayından başlayaraq bir neçə ixtisas üzrə tələbə qəbulunun aparılacağına elan olunması əhəmiyyətli işlərdən biri hesab olunur. Görülən bütün işlər təhsilin, təlim-təربiyə prosesinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidən yaradılmasına və bu gün də bu sahədə müvafiq addımlar atılmasına səbəb olmuşdur [3].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Ağıllı şəhər” və Ağıllı kənd” konsepsiyasının hazırlanması haqqında, Bakı şəhəri, 19 aprel 2021-ci il.
3. “Qarabağ Universitetinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, Bakı şəhəri, 28 noyabr 2023-cü il.
4. Həbibbəyli İ. Böyük Qayıdış Epopeyası, Bakı, “Azərbaycan” qəzeti, 2021, 4 s.
5. Kaşiyeva F. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastrukturun bərpası”, Unec ekspert, 2021, 38 s.
6. Müzəffərli N, İsmayılov E. “Azərbaycan post-konflikt ərazilərinin bərpası: Konseptual əsaslar”, Bakı, Qafqaz nəşriyyatı, 2010, 270 s.
7. Azadi S. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə təhsil gəlir..., Bakı, “İki sahil”, 2 s.
8. Hacıyev Q. Qarabağ regionunda təhsilin inkişafı tarixindən, Bakı, Azərbaycan məktəbi №1 (694), 2021, s.101-112.
9. Feyziyev C. Böyük Qayıdış Qarabağa əbədi xoşbəxtlik gətirəcək, Bakı, “Xalq qəzeti”, 2022, 4 s.
10. Qurbanov F. Münaqişədən sonrakı Azərbaycanda sülh quruculuğu üçün təhsil: “Strategiyalar və təsirlər”, Bakı, “Sülh quruculuğu və inkişafı jurnalı”.

ЗЕЙНАДДИН БАЙДАРОВ

*Азербайджанская Дипломатическая Академия
Студент второго курса магистратуры по специальности
«Образовательный менеджмент»*

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ В РАМКАХ ПРОГРАММЫ “ВЕЛИКОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ”

После Второй Карабахской войны, произошедшей 27 сентября 2020 года, были освобождены родные земли Азербайджана, долгое время находившиеся под вражеской оккупацией. Мощная азербайджанская армия нанесла противнику тяжелое поражение. В результате на наших освобожденных землях начала возрождаться жизнь. Во всех районах начались восстановительные работы. Одним из них было восстановление учебных заведений, воссоздание научных центров. Были построены новые школьные здания, оснащенные современным оборудованием. И сегодня ведется чрезвычайно важная работа в направлении восстановления образования на освобожденных землях. Создание Карабахского университета и объявление о том, что набор студентов будет осуществляться с сентября 2024 года, являются примерами важной работы, проделанной в этом направлении.

Ключевые слова: Большое возвращение, Школа, Кочук Марджанлы, Образование, Университет, Библиотека, Учитель.

ZEYNADDIN BAYDAROV

Azerbaijan Diplomatic Academy

Second-year master's student in Educational Management"

RESTORATION OF EDUCATION IN LIBERATED TERRITORIES WITHIN THE FRAMEWORK OF THE "GREAT RETURN" PROGRAM

After the Second Karabakh War, which took place on September 27, 2020, the native lands of Azerbaijan, which were under enemy occupation for a long time, were liberated. The powerful Azerbaijani army inflicted a heavy defeat on the enemy. As a result, life began to revive in our liberated lands. Reconstruction work has started in all areas. Restoration of educational institutions and re-establishment of science centers were two of them. New school buildings were built and equipped with modern equipment. Even today, extremely important work is being done in the direction of the reconstruction of education in the liberated lands. The establishment of Karabakh University and the announcement that student admissions will be made in September 2024 are examples of important work done in this direction.

Keywords: Great Return, School, Cocuq Marjanli, Education, University, Library, Teacher.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 mart 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94; UOT 94(479.24)

AYTAC ŞADIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının doktorantı

shinetomydarkness@gmail.com

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ” VƏ YAPONİYA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/151-155>

Azərbaycanın XX əsr iqtisadiyyatında neft sənayesi ən önəmli yerlərdən birini tutur. Ölkəmiz 1991-ci ildə öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra neft sənayesi vətənimizin maraqlarına xidmət etməyə başladı. Müstəqil Azərbaycanın neft sənayesində ən önəmli müttəfiqlərindən biri məhz Yaponiyadır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı, o cümlədən neft sənayesi yüksəlişə başlayır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin əməyi sayəsində Yaponiya Azərbaycan neft sənayesinin və “Əsrin müqaviləsi”nin ən önəmli payçısına çevrildi. Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatları, uğurlu siyasəti Yaponiya ilə iqtisadi əlaqələrimizin inkişafında yeni mərhələ açmışdır. Məqalədə XX əsrin sonunda Azərbaycanla imzalanmış və neft sahəsində əməkdaşlığı özündə ehtiva edən “Əsrin müqaviləsi” və onun davamı kimi XXI əsrin əvvəllərində imzalanmış “Yeni əsrin müqaviləsi” və bu layihələrdə Yaponiyanın fəal rolundan bəhs ediləcək.

Açar sözlər: Azərbaycan, “Əsrin müqaviləsi”, Yaponiya, Heydər Əliyev, neft, SOCAR.

Giriş. Azərbaycan əsrlər boyu öz zəngin təbii sərvətləri ilə bütün dünyanın diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu zənginliklər içərisində neft xüsusi yer tutur. Əsrlər boyu neft Azərbaycanın iqtisadi, hərbi və sosial həyatında mühüm rol oynamışdır. II Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan, xüsusilə Bakı nefti sayəsində SSRİ faşist Almaniyası üzərində qələbə qazana bilmişdir. 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz öz sərvətlərinin, o cümlədən neftinin həqiqi sahibinə çevrilmişdir. Əgər müasir Azərbaycan sənayesini bir orqanizmə bənzətsək, nefti onun onurğa sütunu adlandırmaq olar.

Azərbaycanın, onun iqtisadiyyatının, o cümlədən də neft sənayesinin yenidən dirçəlməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan müstəqil olsa da, öz sənayesini lazımı səviyyədə bərpa edə bilməmiş, xarici siyasətdə bir sıra problemlər yaşamışdır. 1993-cü il 3 oktyabr tarixində Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın Prezidenti seçildikdən sonra bütün sahələrdə dirçəliş özünü göstərmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Müstəqil Azərbaycan dünya ölkələri, o cümlədən Şərqi Asiya ölkələri olan Çin, Yaponiya və Koreya Respublikası ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrini genişləndirmişdir. Azərbaycanın zəngin neft və qaz yataqları bu ölkələrin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Müasir Azərbaycan neft strategiyasının əsasında “Əsrin müqaviləsi” dayanır. SOCAR-ın birinci vitse-prezidenti olmuş, akademik Xoşbəxt Yusifzadə “Əsrin müqaviləsi” haqqında qeyd edirdi: “Müqavilə üçün 1994-cü ilin martında Bakıda başlanan danışıqlar sonra Türkiyənin İstanbul şəhərində davam etdirildi. Danışıqların həlledici mərhələsi isə Amerikanın Hyuston şəhərində baş tutdu. Hyustonda 45 gün ərzində aparılan danışıqlar çox gərgin keçdi. O vaxt müstəqillik yoluna təzəcə qədəm qoymuş Azərbaycanda neftçi mütəxəssislərin xarici şirkətlərlə danışıqlarda kifayət qədər təcrübəsi yox idi. Aparılan danışıqların uğurla başa çatmasında o zaman SOCAR-ın birinci vitse-prezidenti vəzifəsində çalışan İlham Əliyevin xüsusi rolu olmuşdur” (15). Uzun sürən danışıqlardan sonra 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının “Gülüstan” sarayında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın 8 ölkəsindən tanınmış 13 neft şirkəti ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş imzalandı və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi (7, c.256). Bu saziş tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adlandırılmışdır (16). Saziş 30 illik müddətə nəzərdə tutulmuşdur (1, s.167).

“Əsrin müqaviləsi”ni imzalayan ölkələr içərisində (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) Şərqi Asiya nəhəngi olan Yaponiya da vardır. Yaponiyanın “İtoçu” neft şirkəti bu müqavilədə iştirak etmişdir (16). “Əsrin müqaviləsi”nə qoşulduğu ilk zamanlarda Yaponiyanın “İtoçu” neft şirkətinin payı 3,920 faiz təşkil etmişdir (4, s.57).

Müasir dövrdə dünya neft-qaz bazarı istehlakçılarının strukturunda da dəyişikliklər baş vermişdir. Əvvəllər 3 yüksək inkişaf etmiş region neft və qazın əsas istehlakçılarından hesab olunurdu (ABŞ, Avropa ittifaqı, Şimal-Şərqi Asiya, xüsusilə Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan). Hazırda Çin, hətta Yaponiyanı belə bu sahədə qabaqlayaraq, dünya neft istehlakında 9 %-lik göstəriciyə malikdir və yalnız ABŞ-dan geri qalır.

1996-cı ildə “Əsrin müqaviləsi” üzrə dördüncü saziş imzalandı. Mühüm cəhət ondan ibarət idi ki, Yaponiya şirkəti ilk dəfə müqavilədə təsisçi kimi iştirak edirdi (8, c.360). Elə həmin ildə Yaponiyanın “İtoçu” neft şirkəti Amerikanın “Pennzoyl” neft şirkəti ilə razılığa gələrək, “Əsrin müqaviləsi”ndə olan 5 %-lik payını “İtoçu” neft şirkətinə satmışdır (11, s.229). “Əsrin müqaviləsi”nə iki il sonra kiçik payla qoşulmuş “İtoçu” dördüncü neft müqaviləsində ilk gündən daha böyük- 20 %-lik payla iştirak edirdi (5, s.67). Dünyanın siyasi və iqtisadi güc mərkəzləri ilə əməkdaşlığın qurulması və inkişafı xəttini yeridən Azərbaycan hökuməti bu dairəni genişləndirərək, Yaponiya ilə münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün zəmin yaradırdı. Hazırda Yaponiyadan “İtoçu” şirkəti ilə yanaşı, “İnpeks” neft şirkəti də “Əsrin müqaviləsi”nin iştirakçılarındanıdır (14). Belə ki, 2002-ci ildə konsorsiumda təmsil olunan Rusiyanın “Lukoil” neft şirkəti müqavilədəki 10 %-lik payını Yaponiyanın “İnpeks” neft şirkətinə 1,375 milyard ABŞ dollarına satmışdır (14).

1998-ci il dekabrın 25-də “Əsrin müqaviləsi” üzrə əməkdaşlığın davamı məqsədilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 3 dəniz perspektivinin işlənməsi üçün SOCAR (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) ilə 4 Yaponiya neft şirkəti arasında müqavilə bağlandı. Konsorsiuma *Japan Petroleum Exploration Corporation* (JAPEx), *Teikoku Oil Company*, *Indonesia Petroleum* (İNPEX) və *İtoçu Corporation* şirkətləri daxil idi. Bu müqavilə ümumilikdə sahəsi 510 km² olan və özündə 75-90 milyon ton həcmində hesablanmış neft ehtiyatlarını birləşdirən Yanan Tava, Atəşgah və Muğan Dəniz yataqlarının istismarı üçün imzalanmışdır (4, s.115). 2,3 milyon dollar dəyərində kəşfiyyat, işlənmə və hasilatın pay bölgüsü haqqında olan bu sazişlə ilk dəfədir ki, yapon neft hasilatçıları Xəzər dənizində neft konsorsiumundan kənarda neft kəşfiyyatı aparıblar. Yaponiyanın Mitsui şirkəti isə Xəzər dənizində Kürdaşı layihəsinin üzvüdür. Bu müqavilə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Yaponiya neft şirkətləri ilə bağlanan 16-cı müqavilədir. Bu müqavilələrdən 13-ü dəniz layihələri üçündür və təkcə 7-si isə 1998-ci ildə imzalanmışdır (12). Bu fakt özü özlüyündə Azərbaycanın neft ehtiyatlarının Şərqi Asiya ölkələri, xüsusən də Yaponiya üçün nə dərəcədə dəyərli olduğunu, Azərbaycanın Yaponiyanın neft sahəsində strateji tərəfdaşı olduğunu sübut edir. Əvvəlki bütün müqavilələrin çoxu Qərbin beynəlxalq neft şirkətləri ilə bağlandığından Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, bu hadisə Azərbaycanın neft tarixində yeni bir səhifə açdı və Azərbaycan-Yaponiya iqtisadi əməkdaşlığının genişləndirilməsində xüsusi rol oynayacaq. Yaponiya hökuməti adından çıxış edən Yaponiyanın Azərbaycan və Rusiyadakı səfiri Takihiro Toqo Yaponiyanın Azərbaycan-Yaponiya iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verdiyini və Azərbaycanı mühüm iqtisadi müttəfiq hesab etdiyini bildirib. O, öz çıxışında Azərbaycan və Yaponiya arasında qədim Böyük İpək Yolu üzrə tarixi əlaqələrə diqqət çəkmişdir. Bu müqaviləni aşağıdakı şirkət nümayəndələri imzalamışlar: SOCAR-ın prezidenti Natiq Əliyev, JAPEx-in prezidenti Kazuko Vakasaki, İNPEX-in baş icraçı direktoru Minoru Naqata, İTOÇU-nun prezidenti Harumiçi Uneda, Teikokunun baş icraçı direktoru Toşido Şimada. JAPEx şirkəti əməliyyatlar aparır. İmzalanma mərasimində dövlət rəsmiləri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin rəhbərləri, diplomatik missiyaların rəhbərləri və azərbaycanlı deputatlar iştirak ediblər (12).

Bununla yanaşı, Yaponiya biznesinin liderləri - Mitsui, Mitsubishi, Marubeni və Sojits şirkətləri də Azərbaycanda enerji və infrastruktur layihələrində iştirak etməkdədirlər. Mitsui şirkəti neft sahəsi ilə yanaşı, alternativ enerji sahəsində də əməkdaşlığı inkişaf etdirmək niyyətindədir (12).

“Əsrin müqaviləsi” əsasında sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 saziş imzalanmışdır. 1997-ci ildə Bakı-Novorossiysk neft kəməri yenidən qurulub istifadəyə verildi (10, c.55). Müqavilədə iştirak edən ABŞ-ın “Mak Dermont” şirkəti yataqların istismarındakı payının bir

hissəsini 1996-cı ilin mart ayında Yaponiyanın “İtoçu Korporeyşn” şirkətinə satmışdır (2, s.134). 2011-ci ildə baş verən sonuncu dəyişikliklərdən sonra Əsrin müqaviləsində iştirak edən Yaponiya şirkətlərinin də aşağıdakı kimi formalaşmışdır: “İnpeks”-10,96 %, “İtoçu”-4,3 % (5, s.47). Hazırda Yaponiyadan əlavə Çin və Koreya Respublikası da Azərbaycanın neft strategiyası üzrə müttəfiqlərindəndir. 2007-ci ilin avqustunda Cənubi Koreyanın neft şirkəti də “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak etməyə başlamışdır (16).

2017-ci il fevralın 22-də SOCAR-la Yaponiyanın İtoçu neft şirkəti arasında neft sahəsində elmi-texniki əməkdaşlığa dair memorandum imzalandı. Memorandum Azərbaycan-Yaponiya İqtisadi Əməkdaşlıq Komitəsinin IX iclasında iştirak etmək üçün Bakıya gəlmiş Yaponiya nümayəndə heyəti ilə görüş zamanı imzalanmışdı (9, c.152). SOCAR-ın strateji inkişaf üzrə vitse-prezidenti Yaşar Lətifov Yaponiya şirkətlərinin Azərbaycanın neft-qaz sektorunda ən etibarlı tərəfdaşlarından biri olduğunu vurğulayıb. Yaşar Lətifov qeyd etmişdir ki, İtoçu neft şirkəti 1996-cı ildə “Əsrin müqaviləsi”nə fəal surətdə qoşulub və artıq 20 ildir ki, SOCAR-la uğurla əməkdaşlıq edir. Yaponiya nümayəndə heyətinin rəhbəri, İtoçu şirkətinin sədr müavini Yoiçi Kobayaşi bildirib ki, Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi ölkənin yeni enerji qovşağı kimi rolunu artırır. Kobayaşi bildirib ki, Yaponiya şirkətləri neft və qaz hasilatı, ticarət və digər sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirməkdə maraqlıdırlar. İtoçu 1996-cı ildə bu sahədə 3,9205 % pay əldə edib və Azərbaycanda ofis yaradan ilk Yaponiya korporasiyası olub (13).

Azərbaycan tarixində ikinci belə “Əsrin müqaviləsi”ni Ümummillî lider Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən Cənab Prezident İlham Əliyev imzalamışdır. 2017-ci il sentyabrın 14-də Bakıda Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda AÇG yataqlar blokunun və “Günəşli” yatağının dərinliklərində yerləşən hissəsinin birgə işlənməsini nəzərdə tutan və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında düzəliş edilmiş və yenidən tərtib olunmuş sazişin imzalanma mərasimi keçirilib. Bu müqavilə prezident İlham Əliyev tərəfindən “Yeni əsrin müqaviləsi” adlandırılıb. Bu müqaviləni “SOCAR”, “BP”, “Chevron”, “İnpex”, “Equinor” (əvvəlki “Statoyl”), “Exxon Mobil”, “TP”, “İtochu” və “ONGC Videsh” şirkətləri tərəfindən imzalanıb (17). Yeni sazişdə Yaponiyanın “İnpex” şirkətinin payı 9,31 %, “İtochu” şirkətinin payı isə 3,65 % təşkil edir. Yeni saziş ilə AÇG neft yatağının işlənilməsi 2050-ci ilə qədər uzadılıb (17). Yeni müqavilənin imzalanma mərasimində çıxış edən Yaponiyanın xarici işlər nazirinin parlamentarı müavini Manabu Hori çıxışında bildirmişdir: “Son 25 il ərzində iki ölkə arasında əməkdaşlıq əhəmiyyətli şəkildə inkişaf edib. Yaponiyanın İNPEX və İTOCHU korporasiyaları “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqlarının işlənilməsində iştirak edib. Baş Nazir Şinzo Abe diplomatik əlaqələrin 25-ci ildönümü münasibətilə Prezident İlham Əliyevə məktub ünvanlayıb. İki ölkənin əməyi sayəsində İNPEX və özəl sektor tərəfindən təmin olunan təlim proqramları Azərbaycanda xeyli sayda istedadların inkişafına töhfə verib. Azərbaycanda iqtisadi infrastrukturun inkişafı və sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılmasına ümumilikdə 1,1 milyard dollar vəsait yönəldilmişdir” (3, s.170). 2017-ci ildə Yaponiyanın Azərbaycandakı səfiri Teruyuki Katori Yaponiya-Azərbaycan diplomatik əlaqələrinin 25 ildönümü münasibətilə etdiyi çıxışında qeyd etmişdir ki, yapon şirkətləri “İtoçu” və “İNPEX” Azərbaycanın ən böyük neft yataqları olan Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında ümumilikdə 15 faizlik iştirak payına malikdir (6, s.5).

Bu gün “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından 30 il ötür və Ümummillî Lider Heydər Əliyevin Fərmanı ilə müqavilənin imzalandığı tarix - 20 sentyabr Azərbaycanda hər il “Neftçilər Günü” kimi qeyd edilir. Hazırda Çin, Yaponiya və Koreya Respublikası başda olmaqla, dünyanın 33 ölkəsinə Azərbaycandan xam neft və neft məhsulları ixrac edilir. Bu layihələr “Böyük İpək Yolu”nun bərpasının bir parçasıdır. Hazırda Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni, siyasi, xüsusilə də iqtisadi əlaqələri böyük uğurla davam etməkdir.

Nəticə. Ümummillî lider Heydər Əliyevin şah əsəri olan “Əsrin müqaviləsi” müstəqil Azərbaycanın neft sənayesinin təməl daşındır və Yaponiya bu müqavilədə iştirak etməkdə çox maraqlıdır. Bunun bariz nümunəsi kimi Prezident İlham Əliyevin dövründə imzalanmış “Yeni əsrin müqaviləsi” və digər neft sazişlərində Yaponiya fəal iştirak etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın neft salnaməsi. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 234 s.
2. K.Əzizova. "Əsrin müqaviləsi" Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasıdır / "Azərbaycanın neft müqavilələri:məzmunu və əhəmiyyəti" Respublika elmi konfransının materialları, Sumqayıt: 2014, 226 s.
3. İlham Şaban. Azəri-Çıraq Günəşli-25. Faktlar, sənədlər və rəqəmlər toplusu. Bakı:"JekoPrint" 2019, 192 s.
4. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə. 1-ci kitab. Bakı:"İqtisadi Ensiklopediya Evi", 2021, 672 s.
5. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı. Bakı: "Turxan", 2014, 248 s.
6. 25 ildə Yaponiya-Azərbaycan münasibətləri davamlı inkişaf edib / Mədəniyyət, 2017 8 sentyabr, s.5.
7. Ч.А.Султанов. "Нефть". Том 1. Баку: "Нафта пресс", 2000, 421 с.
8. М.Мир-бабаев. "Краткая история Азербайджанской нефти". Баку: "Кавказ", 2008, 562 с.
9. Н.Алиев. "Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке". Баку: "Леттерпресс", 2010, 244 с.
10. Н.Алиев, М.А.Мирзоев, Э.К.Шахбазов - "Оэт Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности. Баку: "Европа", 2001, 439 с.
11. S.Nuriyev. Oil and European policy. Bakı: "Mutarjim", 2002, 403 p.
12. Yanan Tava, Atashgah and Mugan Daniz. - https://azer.com/aiweb/categories/magazine/64_folder/64_articles/64_socar_japex.html [Müraciət tarixi: 30.01.2024].
13. Azerbaijan's SOCAR, Japan's Itochu ink co-op MoU (PHOTO). - <https://en.trend.az/business/energy/2724420.html> [Müraciət tarixi: 30.01.2024].
14. "Əsrin müqaviləsi (Bakı, 20 sentyabr 1994-cü il) mövzusunda ümumi tarixi arayış". - <https://lib.aliyev-heritage.org/az/917277.html> [Müraciət tarixi: 04.01.2024].
15. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin xidmətində. - <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/139956-esrin-muqavilesi-azerbaycanin-dovlet-musteqilliyinin> [Müraciət tarixi: 04.01.2024].
16. "Əsrin müqaviləsi" haqqında qısa tarixi arayış. - https://yeniazərbaycan.com/SonXeber_e54353_az.html [Müraciət tarixi: 04.01.2024].
17. "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanmasıdan 26 il ötür. - <https://qafqazinfo.az/news/detail/esrin-muqavilesinin-baglanmasindan-26-il-otur-298872> [Müraciət tarixi: 04.01.2024].

АЙТАДЖ ШАДИЕВА

*Докторант кафедры истории стран Азии и Африки
Бакинского государственного университета*

“КОНТРАКТ ВЕКА” И ЯПОНИЯ

Нефтяная промышленность занимает одно из важнейших мест в экономике Азербайджана в 20 веке. После обретения нашей страной независимости в 1991 году нефтяная промышленность стала служить интересам нашей страны. Один из важнейших союзников в нефтяной отрасли независимого Азербайджана является Япония. Благодаря деятельности великого лидера Гейдара Алиева, Япония стала важнейшим акционером нефтяной промышленности Азербайджана и "Контракта века". Богатые нефтяные запасы Азербайджана и успешная политика, открыли новый этап в развитии наших экономических отношений с Японией. В статье будет исследован «Контракт века», подписанный с Азербайджаном в конце XX века, который включает сотрудничество в нефтяной сфере, и «Контракте нового века», подписанном в начале XXI века, как его продолжении, и активная роль Японии в этих проектах.

Ключевые слова: Азербайджан, "Контракт века", Япония, Гейдар Алиев, нефть, SOCAR.

AYTAJ SHADIYEVA

*Doctoral student of the Department of History of Asian and African Countries
of Baku State University*

“CONTRACT OF THE CENTURY”

The oil industry occupies one of the most important places in the 20th century's economy of Azerbaijan. After our country gained its independence in 1991, the oil industry began to serve the interests of our country. Japan is one of the most important allies of independent Azerbaijan in the oil industry. With the coming to rule of National Leader Heydar Aliyev, the economy of Azerbaijan, including the oil industry, begins to rise. As the result of the work of the Great Leader Heydar Aliyev, Japan became the most important shareholder of the Azerbaijani oil industry and “Contract of the century”. Azerbaijan's rich oil reserves and successful policy have opened a new stage in the development of our economic relations with Japan. The article will talk about “Contract of the century” which signed with Azerbaijan at the end of the 20th century, which includes cooperation in the oil field, and as its continuation, “The New Contract of the century” signed at the beginning of the 21st century and the active role of Japan in these projects.

Keywords: Azerbaijan, “Contract of the century”, Japan, Heydar Aliyev, oil, SOCAR.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Qismət Davudov, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 32:93/94

KƏNAN ƏHMƏDOV

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

kanan.ahmadov98@gmail.com

ÇİNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ TAYVAN MƏSƏLƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/156-160>

Yeni Dünya düzəninənin əsas aktorlarından biri olaraq inkişaf edən Çinin xarici siyasət prioritetlərinin analizi artıq uzun müddətdir ki, müzakirə mövzudur. Xarici siyasət kursunda əsasən “yumşaq güc”ə üstünlük verən Çinin bəzi hallarda “sərt güc”dən çəkinmədiyi də müşahidə edilməkdədir. Bu hallar əsasən ölkənin ərazi bütövlüyü ilə bağlı məsələləri əhatə etməkdədir ki, burada Tayvan məsələsi xüsusi önəm kəsb edir. Tədqiqat işində Tayvan məsələsinin Çin xarici siyasətində yeri və problemin müzakirəsi istiqamətində atılan addımlar araşdırılmışdır.

Açar sözlər. Çin, xarici siyasət, Tayvan, münəqişə.

Giriş. Əsrin əvvəlindən bəri Çinin yüksəlişi qlobal mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu gün Çinin beynəlxalq geosiyasətə təsiri danılmaz faktdır. Bu kontekstdə onun iqtisadi artımı ilə siyasi zəifliyi arasındakı paradoks qarşıdakı dövrdə Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) siyasətlərini daha aqressivləşdirə bilər. Xüsusilə son 10 ildə sakit iqtisadi artımı ilə diqqət çəkən Çin qlobal rəqabətdə daha çox nəzərə çarpır. Əslində, Çinin iqtisadi və texnoloji yüksəlişi ona hərbi modernləşməni sürətləndirməyə imkan verib. Bu inkişaf, Kanada və Rusiyadan sonra dünyanın üçüncü ən böyük ölkəsi olan və 9,6 milyon kvadrat kilometr ərazisi olan Çinin Asiyada təhlükə olaraq görülməsinə səbəb olub. Nəhayət, 6 oktyabr 2021-ci ildə Tayvanın müdafiə naziri Chiu Kuo-cheng bəyan etdi ki, Çin-Tayvan münasibətləri son qırx ilin ən gərgin və ən pis dövründədir [9]. Həmçinin o, Çinin 10 il ərzində Tayvanı tam işğal etmək imkanına malik olacağını bildirib. Çin Xalq Respublikası Tayvanın müdafiə nazirinin BBC-də verdiyi bu açıqlamalara cavab olaraq adanı (Tayvanı) materiklə birləşdirmək üçün gücdən istifadə etmək imkanını inkar etməyib. Bu açıqlamalar fonunda Çinin yüksəlişi qarşısında öz bölgəsində və dünyada təsirini itirməyə başlayan Tayvanın gələn dövrlərdə Çin üçün regional “strateji rəqabət” məsələsinə çevriləcəyi düşünülür. Bu yazıda Çinin Tayvan siyasəti və bu siyasətin gətirib çıxara biləcəyi gələcək ssenarilər müzakirə olunacaqdır.

1895-ci ildə Yaponiya Çin-Yapon müharibəsinin qalibi olduğundan, müharibənin sonunda Çin müharibə təzminatı olaraq Tayvanı Yaponiyaya vermək məcburiyyətində qalmışdır. Lakin daha sonra, İkinci Dünya Müharibəsinin uduzan tərəfində olan Yaponiya, əvvəllər əldə etdiyi Çin ərazisinə nəzarətdən imtina etməli oldu. Müharibənin dolayı qalıblarından biri olan Çin Respublikası Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərənin təsdiqi ilə 1945-1949-cu illər arasında Tayvanı materiklə “birləşdirdi” [3, s.25]. Lakin sonrakı illərdə Çində başlayan vətəndaş müharibəsi Çin və Tayvanın faktiki olaraq yenidən ayrılmasına səbəb oldu. Bu vətəndaş müharibəsi nəticəsində 1911-ci ildə qurulan Çin Respublikası bugünkü Tayvana, qalan torpaqlar isə ÇXR-ə çevrildi.

Çin Vətəndaş Müharibəsi ÇXR və ÇR arasındakı münəqişə haqqındadır. Bu münəqişədən sonra yaranan mübahisə Tayvan adasının və Tayvana aid olduğu iddia edilən adaların statusu və suverenliyi ilə bağlıdır. Bu adalar: Penqhu adaları, Yaşıl ada, Orxideya adası və tarixən Fujian əyalətindəki Kinmenlər, Matsu adaları, Guangdong və Hainan əyalətindəki Taiping adasıdır.

ÇXR Tayvanı əsas hissədən ayrı bir əyaləti kimi görsə də, Tayvanı faktiki idarə edən ÇR 1949-cu ildə qurulan zaman ÇXR-i özündən "ayrı" hesab edir və özünü ayrıca dövlət kimi görür. BMT-də 1971-ci ilə qədər ÇR bütün Çinin yeganə qanuni hökuməti olduğunu iddia etməyə davam etmişdir. Lakin 1971-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Baş Assambleyasının 2758 sayılı qətnaməsi ÇXR nümayəndələrini “Çinin BMT-dəki yeganə qanuni nümayəndələri” kimi tanıdığından, ÇR bu iddialarından əl çəkməli oldu. Lakin faktiki və sözdə imtina edilsə də, rəsmi olaraq Tayvanda fərqli rejim davam etməkdədir[2].

1949-cu ildən sonra - Mao dövründə daha çox qapalı siyasət izləyən ÇXR, marksist-leninist ideologiyayı qəbul etməklə yanaşı, Maodan sonrakı dövrdə də zaman-zaman liberal siyasətlər həyata keçirməyə başlamışdır. Çinin xarici siyasətinin kökləri mahiyyətə Çinin tarixi irsinə, dünyagörüşünə, marksizm, leninizm və maoizm elementlərinə əsaslanır. Lakin 1977-ci ildən sonra dünyaya açıq olan, bütün global və regional dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrini yaxşılaşdırmağa çalışan, xarici siyasətini çoxşaxəli etməyə çalışan Çinlə qarşılaşırıq [8].

Xüsusilə 1980-ci illərdə marksizmin Çinin xarici siyasətinə təsiri azalmağa başladı. Bu gün ÇXR mühüm xarici siyasət məsələlərində qətiyyətli mövqe tutur - ölkənin hərbi və iqtisadi potensialını yüksəltməyə, təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü ən yüksək səviyyədə təmin etməyə çalışdığı görünür. Marksist ideologiyanın ÇXR-ə təsirlərinin azaldığı deyilsə də, Honq-Konq modelini ısrarla həyata keçirməyə çalışdığı Tayvana münasibətdə istək və gözləntiləri heç vaxt azalmayıb [3].

Digər tərəfdən, ÇXR qonşu ölkələrlə sərhəd problemlərini həll etmək arzusunu ifadə edir. Bu çərçivədə 1960-cı illərdə Nepal, Myanma (Birma), Monqolustan və Əfqanıstanla sərhəd mübahisələrini, son illərdə isə Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanla sərhəd problemləri həll edilmiş, Hindistanla sərhəd mübahisəsinin həlli üçün danışıqlar prosesinə başlamağı təklif edilmişdir. Bununla belə, ÇXR-in torpaqla bağlı problemli əraziləri və insan haqları ilə bağlı problem sahələri ciddi olaraq qalır [4]. Rusiya ilə sərhəd problemi, Tayvan və Honq Konqla problemlər hələ də aktiv şəkildə davam edir. Bundan əlavə, ÇXR xüsusilə Şərqi Türküstan və Tibet məsələlərinə görə diqqət mərkəzindədir və anti-demokratik münasibətdə və insan haqlarının pozulmasında ittiham olunur. Honq-Konqda anti-ÇXR etirazlarının qarşısını almaq və Honq-Konqda öz suverenliyini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə qəbul edilmiş yeni Milli Təhlükəsizlik Qanununa baxmayaraq, beynəlxalq xəbər mediasında açıq şəkildə ifadə edildiyi kimi, o, problemlər yaşamaqda və insan haqları pozuntuları törətməkdə davam edir. Tayvan məsələsinə gəlinə, ÇXR-in aqressiv siyasət yürütdüyü və adadan heç vaxt vaz keçməyə-cəyi mesajının daim təkrarlandığı aktual xəbərlərlə qarşılaşırıq [2].

Bütün dünya 24 fevral 2022-ci ildə başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsinin şahidi olduğu bir vaxtda, ÇXR Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü Hua Chunying keçirdiyi mətbuat konfransında: "Tayvan rəsmiləri Ukrayna məsələsinə Tayvanın Çinlə münasibətdə statusu ilə qarışdırırlar" – deyə bildirmişdir. Ukrayna məsələsi ortaya çıxandan bəri bəzi insanların Tayvanı gündəmə gətirdiyini, lakin bunun tarixi məlumatların olmamasından qaynaqlandığını müdafiə edən Hua, "Təbii ki, Tayvan Ukrayna deyil. Tayvan həmişə Çinin ayrılmaz hissəsi olub. Bu, danılmaz tarixi və hüquqi faktdır. Vahid Çin prinsipi beynəlxalq münasibətlərdə hamılıqla qəbul edilmiş normadır." fikrini səsləndirmişdir [8].

Hua, Tayvan məsələsinin ortaya çıxmasının səbəbinin vətəndaş müharibəsi olduğunu və bu səbəbdən tərəflər arasında siyasi qarşıdurma olduğunu bildirib. Bundan əlavə, "Məsələ Çinin ərazi bütövlüyü və status-kvo məsələsidir. Çin heç vaxt bölünməyib və parçalana da bilməz." O, "Tayvan ÇXR üçün əvəzolunmazdır, şübhəsiz Çinə aid bir torpaq parçasıdır və bu məsələ tamamilə ÇXR-in daxili məsələsidir" deyərək təxribat xarakterli diskursunu davam etdirib [9].

Digər tərəfdən, Çin Xalq Azadlıq Ordusunun sözcüsü Vu Qien Tayvan boğazında sabitliyi pozmağa yönəlmiş və Çinin əsas maraqlarını təhdid edən təxribatlara qarşı bütün qəti tədbirləri görəcəklərini bəyan edib. O, "Heç bir şəxs və ya güc Çinin yenidən birləşməsinin qarşısını ala bilməyəcək" deyə bildirmişdir [8].

Vu həmçinin bildirib ki, Tayvan Demokratik Tərəqqi Partiyasının separatçı fəaliyyəti və partiya lideri Tsai İnq-venin nüfuzu və xarici güclərlə sövdələşməsi Tayvan boğazında mövcud gərginlik və narahatlığın əsas səbəbidir. Vu deyib ki, "ABŞ, Yaponiya və digər partiya tərəfdarları Tayvan məsələsində nə qədər səy göstərsələr də, ÇXR öz milli suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün bütün lazımi kəskin addımları və tədbirləri görəcək" [9].

Bütün bu hadisələr və tərəflərin qarşılıqlı bəyanatları ÇXR-in bölgəyə hər hansı hərbi müdaxiləsi ehtimalının ola biləcəyini göstərir. Ona görə də Tayvan boğazında uzun müddətdir davam edən bu gərginlik bölgədə münasibətpotensialını artırır.

Tayvan adası "Güc"lərin diqqət mərkəzində. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ikiqütblü dünya nizamının sona çatdığı dövrdə dəyişiklik və transformasiya prosesi başladı və zaman keçdikcə beynəlxalq sistem əvvəlcə ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi birqütblü quruluştan yenidən çoxqütblü quruluşa çevrilməyə başladı. ÇXR çoxqütblü sistemin mühüm aktoru kimi meydana çıxır. Əhalisi, böyük

ərazisi, təbii sərvətləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən biri kimi veto hüququ və beynəlxalq sistemə təsir imkanları ÇXR-i mühüm ölkələrdən birinə çevirmişdir.

1971-ci ildə Tayvanın BMT TŞ-dan çıxarılması və həmin il ABŞ və ÇXR-in digər qərb dövlətləri tərəfindən Çin Respublikasının əvəzinə Pekinin yeganə nümayəndəsi kimi tanınması Tayvanı xeyli sarsıtdı. Digər tərəfdən, 1979-cu ildə ABŞ Konqresinin təsdiqlədiyi “Tayvan Münasibətləri Aktı” sənədinə görə, ABŞ Tayvanı ayrıca dövlət kimi tanımaq qərarına gəlsə də, Tayvanla qeyri-rəsmi münasibətlərin qurulması üçün hüquqi baza hazırlayıb. ABŞ 1954-cü ildə Tayvan administrasiyası ilə imzalanmış ABŞ-ÇR Qarşılıqlı Müdafiə Müqaviləsini birtərəfli qaydada ləğv etsə də, adaya silah satmağa davam etdi [4]. Bütün bunlarla yanaşı, ABŞ-ın Tayvanla bağlı siyasətinin əsas təyinedicisi adanın ÇXR tərəfindən ilhaqının qarşısını almaq və mövcud vəziyyəti saxlamaq olub. Tayvan məsələsi ABŞ-ın Asiya-Sakit Okean regionunda xarici siyasətinin həyata keçirilməsi və saxlanması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Tayvanın müstəqilliyi yalnız ABŞ-ın Yaponiya və cənubdakı Asiya ölkələrinə təsir vasitəsi deyil, həm də Tayvanı qərbdən mühasirəyə alaraq ÇXR-lə ÇR arasındakı məsafəni genişləndirərək Cənubi Çin adaları üzərində ÇXR-in hökmranlığına nəzarət edir. Əgər ÇXR Tayvana sahib ola bilməsə, Malakka boğazında və beləliklə də Körfəzdən Hind okeanına qədər uzanan strateji marşrutda təsirli olmaq istəyini itirə bilər.

Əslində ÇXR “iqtisadi integrasiya yolu ilə” və ya “Tayvanın müstəqillik elanına qarşı müharibə” yolu ilə Tayvanı tamamilə almaq istəyir. Bu kontekstdə Tayvanın son nəticədə ÇXR ilə birləşməsi Çin milli kimliyinin əsas hərəkətverici amillərindən biri olmuşdur. Eyni zamanda, Tayvanın materiklə birləşməsi Çin Konstitusiyasına daxil edilmişdir. 1982-ci il tarixli ÇXR Konstitusiyasına görə, Tayvan ÇXR-in müqəddəs torpağıdır. Tayvan məsələsi Çinin beynəlxalq platformalarda böyük diqqət yetirdiyi əsas məsələdir [5, s.160]. Tayvanın müstəqillik əldə etməsi halında ÇXR daxilindəki digər etnik qruplarda da oxşar tələblərin və təşəbbüslərin yarana biləcəyi Çin üçün narahatedici faktır. Yenə Tayvanın müstəqilliyi məsələsində, daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, bu, ABŞ tərəfindən Çinə nəzarət siyasəti kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən də ÇXR Tayvanı daim təzyiq və təhdid altında saxlayaraq, onu təslim olmağa məcbur edir.

Nəticə etibarı ilə, ikitərəfli münasibətlərin güclənməyə başladığı 1970-ci illərdən bəri ABŞ-ın Çinə qarşı siyasəti, Cozef Nayn dediyi kimi, integrasiya və balans siyasətinin kombinasiyası kimi qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən ABŞ Çini bölgədə tarazlıqda saxlamağa çalışır. Bunu Tayvan boğazında status-kvonu saxlamaq və regional ittifaqları gücləndirməklə edib. Çinə qarşı bu siyasətlərin Obama və Tramp dövründə də davam etdiyini söyləyə bilərik. ABŞ və ÇXR arasında ikitərəfli münasibətlər kontekstində ən mühüm məsələ balansdır. Bu balans “Strateji rəqabət” və “rəqabətli əməkdaşlıq” arasında qurulacaq. Çünki ÇXR Asiya-Sakit okean coğrafiyasında aktiv oyunçu və yüksələn gücdür. Bölgə ölkələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində qurduğu sıx əlaqələr də ABŞ-ın bu coğrafiyada yürütdüyü siyasətə uyğun olaraq yaxından izlənilir [4]. Digər tərəfdən, rəqabət arasında qurulmağa çalışılan tarazlığı da görürük. Qloballaşan dünyada Çinin öz strateji maraqları çərçivəsində ABŞ ilə qurmalı olduğu kommersiya münasibətlərinə uyğun tərəfdaşlıq ikitərəfli münasibətlərə də təsir edir.

Tayvanın özü və tərəflər üçün əhəmiyyəti ilə bağlı yuxarıda sadaladığımız məsələlərə əlavə olaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində 2008-ci il Dünya İqtisadi Böhranı və pandemiya prosesi zamanı baş verən hadisələrin dinamikasını hesaba qataraq proqnoz verməyə çalışsaq, tək bir adanın statusunun nə qədər əhəmiyyətli ola biləcəyini daha yaxşı anlayacağıq.

Bu mürəkkəbliyi üç əsas başlıq altında ümumiləşdirə bilərik: strateji mövqe və suverenlik, identiklik və iqtisadi. Adada kim hökmranlıq edirsə, Hind-Sakit okean regionunda söz sahibidir. Xüsusilə Tayvanlılar materikdən gələn təzyiqlər nəticəsində geniş şəkildə qəbul edilən kollektiv Tayvan kimliyi formalaşdırıb və bu kimlik uğrunda mübarizəyə hazır olduqlarını bildirirlər. Zamanla inkişaf edən bu yeni şəxsiyyət Pekinin birləşməni təşviq etmək səylərini xeyli çətinləşdirdi. Yenə də bu kimlik ayrı-seçkiliyi qardaşlıq anlayışını aradan qaldırır. Bu əsasda ada artıq iqtisadi cəhətdən zəngin və firavandır. Belə olduğu halda, Tayvan xalqının hazırkı sərvətlərini əsas hissə ilə bölüşməsi mənasız görünür və bu, onların hazırkı statusunu təhlükə altına qoya bilər.

Tayvanın cənuba istiqamətli siyasəti və inkişaf perspektivləri çərçivəsində Tayvan, həmçinin 2016-cı ilin sentyabrında Prezident Tsai İnq-ven tərəfindən başlatılan Cənuba Qarşı Siyasət

çərçivəsində Cənubi, Cənub-Şərqi Asiya və Cənubi Sakit Okean ölkələri ilə geniş diapazonlu danışıqlar aparır. Tayvanın danışıqlar apardığı bu ölkələrə Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyasının (ASEAN) 10 üzvü, Cənubi Asiyanın altı ölkəsi (Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Nepal, Şri Lanka, Butan), həmçinin Avstraliya və Yeni Zelandiya daxildir [7, s.283].

Cənub siyasəti dörd əsas strategiyani əhatə edir: iqtisadi və kommertiya əməkdaşlığı, insanlar arasında mübadilə, resurs mübadiləsi və institusional əlaqələrin təşviqi. Təşəbbüsün məqsədi Tayvanın geosiyasi statusunu və ya təsirini artırmaq deyil, qarşılıqlı fayda və rifahın əsas olduğu çoxtərəfli əməkdaşlıq vasitəsilə regionda aparıcı rol oynamaqdır. Tayvanın layihələri turizm, təhsil, səhiyyə, texnologiya və kənd təsərrüfatını dəstəkləyən insanlar və yumşaq güclə bağlıdır.

Üstəlik, vətəndaş cəmiyyətinin qüdrətinin prosesə çətin də olsa, əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyi əvvəllər sübut olunub. Tayvan vətəndaş cəmiyyəti ilk dəfə 2012-ci ildə anti-media inhisar hərəkatı və 2013-cü ilin yayında başlayan Tayvan-Çin Xidmətlər Ticarət Sazişinə qarşı güclü etiraz dalğası ilə ÇXR-in repressiv təsirlərinə cavab verdi. Bu etirazlar gözlənilmədən 2014-cü ilin yazında yarım milyon nümayişçini prezident sarayının qarşısında səfərbər edən "Günəbaxan Tələbə Hərəkatı"na çevrildi [2]. Fəallar sazişin o vaxtkı hakim partiya olan Kuomintang tərəfindən qanunverici orqanda maddə-maddə nəzərdən keçirilmədən qəbul edilməsinə etiraz etdilər. Bu etirazlar nəticəsində sazişin icrası o zaman uğurla dayandırıldı və bloklandı. Bu etiraz hərəkatı Tayvanın tarixində qanunverici orqanın ilk işğalı idi.

Nəticə. Bu gün qloballaşma nəticəsində ölkələr və regionlar arasında əlaqələrin getdikcə artdığı, beynəlxalq münasibətlərin "soyuq müharibə" üsullarından kənara çıxdığı və nəticələrinin daha da ağırlaşdığı, daha açıq siyasət həyata keçirməsinə ehtiyac duyulduğu bir dünyada yaşayırıq. Bu yeni dövrə uyğunlaşmaq üçün Cozef Nayn ifadə etdiyi kimi yumşaq güc elementlərindən daha effektiv istifadə edilməsinin lazım olduğu düşünülür [6]. Yenə də bu yeni dövrdə stereotip doqmatik düşüncələrə sadıq qalmaqdan, köhnə doqmaların müəyyən həqiqətlərini tamamilə istisna etmədən, yeni şəraitə xitab edən və onlara uyğunlaşan konstruktiv metodlar işləyib hazırlamaq, insanlar arasında ümumi anlayış yaratmaq lazım gələcək.

Bir tərəfdən qarşılıqlı əməkdaşlığa və ittifaqlara əsaslanan dinc konstruktiv transformasiyalar üçün aydın gələcək gözləntiləri olduğu halda, digər tərəfdən hərbi potensialını və gücünü günü-gündən artıran Çin ən böyük hərbi gücə çevrilmək yolundadır. Regionda bu proses davam edərsə, ÇXR aparıcı global aktorlar sırasına daxil ola bilər. Bu kontekstdə Tayvanın birləşmə məsələsini öz xeyrinə həll edəcəyi təqdirdə Çinin həm ərazi bütövlüyünü, həm də regional liderliyini təmin etmək potensialı mümkün olacaq. Mövcud parametrləri və yuxarıda sadaladığımız regional status-kvonu nəzərə alsaq, Tayvanın suverenlik probleminin Hind-Sakit Okean bölgəsində önümüzdəki illərdə daha uzun müddət davam edəcəyi düşünülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bandow D., "The U.S. Should Offer Taiwan a Free-Trade Agreement" / National Review, March 23, 2020. - <https://www.nationalreview.com/2020/03/taiwan-united-states-free-trade-agreement-would-benefit-both-nations/> [12.02.2024].
2. "Hong Kong'da Protestolar: Çin Parlamentosu'nun Onayladığı Ulusal Güvenlik Yasası Ne Öngörüyor?" / BBC News Türkçe, 27.05.2020. - <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52815664> [12.02.2024].
3. Buzan B., "China in international society: Is "peaceful rise" possible?" // The Chinese Journal of International Politics, 2010, p.5-36.
4. Connor F., "Chinese Foreign Policy", 2016.
5. Mearsheimer J.J., "China's Unpeaceful Rise" // Current History, April 2006, 105, p.160-162. - <https://ir101.co.uk/wp-content/uploads/2018/11/Mearsheimer-Chinas-Unpeaceful-Rise.pdf> [12.02.2024].
6. Nye J. "Hard and Soft Power in a Global Information Age", Oxford, 2017.
7. Terry F., "Entertainment media, cultural power, and post-globalization: The case of China's international media expansion and the discourse of soft power", Sage Journals, 2016, p.278-294.

8. Wu H. "China's Xi Calls for 'Peaceful' Reunification with Taiwan" / USA Today, 09.10.2021. - <https://www.usatoday.com/story/news/world/2021/10/09/chinas-xi-jinping-calls-peaceful-reunification-taiwan/6072388001/> [12.02.2024].
9. Xinhua H, "Chinese Military Spokesperson Vows Zero Tolerance for 'Taiwan independence' Separatist Acts" / English News, 10.03.2022. - <https://english.news.cn/20220310/d1a00f88f4ce4a6eaabb1bc96414a899/c.html> [12.02.2024].

КАНАН АХМАДОВ

Докторант Бакинского Государственного Университета

ТАЙВАНСКИЙ ВОПРОС ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЯ

Анализ внешнеполитических приоритетов Китая, который сложился как один из главных акторов Нового мирового порядка, уже давно является темой дискуссий. Замечено, что Китай, предпочитающий преимущественно «мягкую силу» в своем внешнеполитическом курсе, в ряде случаев не чурается и «жесткой силы». Эти дела в основном охватывают вопросы, связанные с территориальной целостностью страны, где вопрос Тайваня имеет особое значение. В исследовательской работе проанализировано место тайваньского вопроса во внешней политике Китая и шаги, предпринятые на пути к обсуждению этой проблемы.

Ключевые слова. Китай, внешняя политика, Тайвань, конфликт.

KANAN AHMADOV

Doctoral student of Baku State University

THE TAIWAN ISSUE IN CHINA'S FOREIGN POLICY

The analysis of China's foreign policy priorities, which has developed as one of the main actors of the New World Order, has been a topic of discussion for a long time. It is observed that China, which mainly prefers "soft power" in its foreign policy course, does not shy away from "hard power" in some cases. These cases mainly cover issues related to the territorial integrity of the country, where the issue of Taiwan is of particular importance. The place of the Taiwan question in China's foreign policy and the steps taken towards the discussion of the problem were analyzed in the research work.

Keywords. China, foreign policy, Taiwan, conflict.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 fevral 2024-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: s.ü.f.d. Mətin Məmmədli, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

**XXI ƏSRDƏ ATLANTİK MÜNASİBƏTLƏR:
ƏMƏKDAŞLIQ VƏ ZİDDİYYƏTLƏR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/161-167>

İraq böhranı fonunda Atlantik mübasibətlərdə yaranan ziddiyyətlər, növbəti mərhələdə ABŞ-da keçirilən seçkilərdə qalib gələn prezidentlərin xarici siyasət kursundan asılı olaraq azalmış, ya da artaraq kəskin hal almışdır. Xüsusilə, Donald Trampın ABŞ-ın prezidenti olduğu illərdə Atlantik mübasibətlərdə yaranan ziddiyyətlər özünü daha kəskin şəkildə büruzə vermişdir. Halbuki, ABŞ-Avropa münasibətlərində Barak Obama dövründə daha çox əməkdaşlıq, ziddiyyətlərin arxa planda qaldığı mərhələ yaşanmışdır. Bu məqalədə Corc Buşun ABŞ prezidenti olduğu dövrdən etibarən, Donald Trampın prezident olduğu dövrdə Atlantik mübasibətlərin inkişafının əməkdaşlıq göstəriciləri və ziddiyyətli cəhətləri tədqiq edilmişdir.

Bu məqsədlə, elmi tədqiqatların nəticələrindən, statistik göstəricilərdən, elmi əsərlərdən, internet resurslarının köməyi ilə müqayisəli təhlil, sistemli təhlil, analogiya, bixeviorist üsullardan istifadə etməklə, tədqiqatın predmeti təhlil edilmişdir.

Məqalənin əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Atlantik ziddiyyətlər, Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasət kursundan və bu kursu müəyyən edən əsas amil kimi seçkilərdə qalib gəlmiş yeni prezidentlərin mövqeyindən asılı olaraq necə dəyişdiyi müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Nəticə etibarilə, Atlantik münasibətlərdə diqqəti cəlb edən mövcud problemlərlə yanaşı, D. Trampdan əvvəlki bütün ABŞ prezidentlərin, Avropa ilə müttəfiqliyin əhəmiyyətini həmişə etiraf etmiş, onun dəstəyinin ABŞ-ın dünya siyasətindəki mövqeyi üçün əhəmiyyətini dərk etmişlər. Trampın ABŞ prezidenti seçilməsi ilə birlikdə, ölkənin xarici siyasətində nəzərəçarpan dəyişikliklər ortaya çıxmış, bu dəyişikliklər Atlantik münasibətlərdə də özünü büruzə vermişdir. O, ABŞ-ın müdafiə xərcləri, açıq ticarət, çoxtərəfliliyə və beynəlxalq təşkilatlara dəstək kimi II Dünya Müharibəsindən bəri Atlantik münasibətlərin əsaslandığı prinsiplərə zidd düşən mövqe sərgiləmişdir.

Açar sözlər: Atlantik münasibətlər, Atlantik ziddiyyətlər, NATO-nun genişlənməsi, İraq böhranı, ABŞ-ın xarici siyasəti.

Giriş. Soyuq müharibənin başa çatmasının ardından, tək qütblü beynəlxalq sistemdə ABŞ-ın global öhdəliklərində baş verən artım və Atlantikin hər iki tərəfindən meydana gələn hadisələrlə tək başına məşğul olması, Atkantik münasibətlərin inkişaf meylinə təsirsiz ötüşmədi. Tədqiqatçılara görə, Bill Klinton, Corc Buş və Barak Obamanın prezidentliyi dövründə, müttəfiqlər böyük sınaqlardan keçmək məcburiyyətində qaldılar. Bəzi tədqiqatçılar bu münasibətlərdə uzunmüddətli dərin çatların meydana gəldiyini irəli sürdülər. Müəyyən tədqiqatçılara görə isə Atlantik müttəfiqlər və onların milli mənafehləri iqtisadi və siyasi olmaqla digər böyük dövlətlərlə müqayisədə daha çox üst-üstə düşür, fərq isə özünü daha çox tətbiq edilən strategiyada göstərir. Məsələn, Soyuq müharibə müddətində ABŞ və Avropa İttifaqı bütün məsələlərdə müştərək mövqeyə malik olmasa da, ümumi olaraq ABŞ-ın aparıcı lider mövqeyi və gücü qəbul edilirdi. Lakin Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra, ABŞ-ın daha əvvəl misli görülməmiş səviyyədə global hegemonluğu, Atlantik münasibətləri hər iki tərəfin də götür-qoy etməsi lazım gələn kritik səviyyəyə gətirdi.

Bu məqalədə Corc Buşun ABŞ prezidenti olduğu dövrdən etibarən, Donald Trampın prezident olduğu dövrdə Atlantik mübasibətlərin inkişafının əməkdaşlıq göstəriciləri və ziddiyyətli cəhətləri tədqiq edilmişdir.

Atlantik əməkdaşlıqda zəifləmə meyillərinin artması. Mövzuya dair elmi ədəbiyyatda Atlantik ittifaqın tarixini “parçalanmalar” tarixi olaraq göstərən yanaşmalar mövcuddur ki, onlar arasında yer

alan P.Gordon və J.Shapiro, 1956-cı ildə Süveyş böhranından, Viyetnam müharibəsi və hətta Bil Klinton və Corc Buşun prezident olduğu dövrə qədər tərəflərin münaqişə içində olduğunu qeyd edirlər [12]. Atlantik İttifaqın yaşadığı fikir ayrılığının əsaslarını Soyuq müharibənin başa çatmasına bağlayan T.Terif, 1990-cı illərdə önə çıxan üç məsələnin bu fikir ayrılığının əsas səbəblərini təşkil etdiyini irəli sürür [14]. Bu məsələlər, Soyuq müharibənin başa çatmasından qısa müddət sonra NATO-nun nəzarət etdiyi ərazidən kənar coğrafiyalarda yerinə yetirəcəyi yeni missiya, Avropanın müştərək müdafiədəki rolu, ABŞ-ın Avropadakı roluna da aiddir. Qeyd olunan məsələlər, ABŞ-ın dəyişən təhlükəsizlik və strateji prioritetləri səbəbindən resursların azaldığı bir vaxtda ortaya çıxdı. Vaşinqton, xüsusilə İraq müharibəsindən sonra Avropadan kənar ərazilərdə də fəallaşmağa başladı. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Soyuq müharibənin başa çatmasından və Sovet Bloğunun dağılmasından sonra, NATO bundan sonrakı dövrdə varlığını davam etdirmək üçün tutarlı səbəblər axtarışındaydı, lakin “maraq dairəsi xarici”, “ağıllı müdafiə” və “əhatəli yaşama” kimi düsturlar, müttəfiqlərin yeni mərhələdə təhlükəsizlik məsələlərinə dair fikir ayrılıqları səbəbindən yetərsiz qaldı.

Digər tərəfdən, 2008-ci ildə baş verən global iqtisadi və maliyyə böhranı, Atlantik münasibətlərdə fikir ayrılıqlarını artırmış və uzun müddətli ziddiyyətlərə səbəb oldu. Barak Obamanın 2008-ci ildə seçkilərdə qalib gələrək ABŞ-ın prezidenti olaraq fəaliyyətə başlaması, NATO Alyansında ziddiyyətlərin aradan qalxacağına və müttəfiqlərin münasibətlərində yeni mərhələnin başlayacağına dair gözləntiləri artırdı. Müttəfiqlər arasında dialoq mühitinin yenidən yaranmasının və bu dialoqun həll etməsi vacib məsələ, münasibətləri yenidən canlandırmaq və alyansın hərbi xərclərinin müttəfiqlər arasında necə bölüşdürülməyini müəyyən etməkdir. Lakin Avropa ölkələri arasında təhlükəsizlik məsələlərinə dair görüş ayrılığının olması, həmçinin Avropa İttifaqı daxilində davam edən “Şərq-Qərb” bölünməsi, qitə daxilində ortaq mövqe nümayiş etdirməyi çətinləşdirirdi. Üstəlik, Avropa ölkələri qitənin təhlükəsizlik problemlərinin həlli üçün ümumi mövqeyə malik olsalar da, bu təhlükəsizliyin təmin edilməsində öz üzərlərinə hansı vəzifələrin düşdüyünə dair görüş birliyinə malik deyildilər. Onlar bu məsələdə hansı vasitələrdən istifadə edəcəkləri, milli maraqlarını necə qoruyacaqları məsələsində həmişə şübhəli davranırdılar [13, s.12-13]. Obamadan əvvəlki dövrə, məsələn, C. Buşun prezident olduğu dövrə nəzər yetirdikdə isə, “tək tərəflilik” və “qabaqlayıcı zərbə” kimi Avropa İttifaqının əsas dəyərlərinə zidd arqumentlərin ABŞ tərəfindən hərbi müdaxilələr zamanı tətbiq edilməsi, Avropa dövlətləri arasında fikir ayrılığının yaranmasına təsir edən digər faktordur. Təkcə hərbi olmayan yeni “təhdidlərə” (məsələn, beynəlxalq terrorçuluq, kütləvi qırğın silahlarına malik “quldur dövlətlər” və s.) qarşı hərbi güc tətbiq etmək istəyən ABŞ, Avropa İttifaqının qurucu dövlətləri olan Fransa, Almaniya və Hollandiyadan gözlədiyi dəstəyi əldə edə bilmədi.

Atlantik münasibətlərdə getdikcə artan gərginliyinin digər mühüm səbəbi isə ABŞ-ın İraqda silahlara nəzarət rejiminin davam etdirilməsi çağırışı edərkən, bir çox Avropa ölkəsi, xüsusilə də Almaniya və Fransa kimi İttifaqın aparıcı dövlətlərinin Vaşinqtondan fərqli düşünməsi və müharibə əleyhinə çıxış etməsidir. Digər tərəfdən, İngiltərə və Polşa başda olmaqla, bir çox Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ABŞ-ı dəstəklədiklərini bəyan etmişdir [8, s.113]. Bu kontekstdə Şərqi Avropalılar – ABŞ-ın sabiq Müdafiə Naziri Donald Ramsfeldin İraqın işğalı dövründə müttəfiqlərin sərgilədikləri mövqeyə görə apardığı “köhnə Avropa” və “yeni Avropa” tipologiyasından da başa düşülməyi kimi – Vaşinqton tərəfindən daha etibarlı tərəfdaşlar olaraq görülürdü. Avropanın xüsusilə xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti, ABŞ-ın missiyası kimi məsələlərdə fikir ayrılığı içində olduğu açıqdır. Həqiqətən də Polşa, İsveç və Baltik respublikaları, NATO-nun avropalı üzvlərinə etimad etmək yerinə, NATO çətiri altında amerikan təminatına üstünlük verdilər. Qeyd olunan dövlətlər üçün Moskva onların həyatı mənafeələrinə, daha açıq ifadə ilə özlərinin varlığına istiqamətlənmiş təhdid təşkil edirdi. Digər bir post-sovet bloku dövləti olan Macarıstan, getdikcə əvvəlki hərbi gücünə qayıtmağa başlayan Rusiya ilə münasibətlərini gücləndirərək, bu dövlətlə milli maraqlarına xidmət edən əlaqələr qurmağa başladı.

ABŞ, 2008-ci ildə baş verən iqtisadi böhrandan sonra, avropalı müttəfiqlərinin hərbi öhdəliklərini yerinə yetirmələrini, alyansın müdafiə xərclərini qarşılamaqda daha məsuliyyətli davranmalarını gözlədiyini açıq şəkildə ifadə etməyə başladı. Prezidentliyinin son aylarında vida səfərinə çıxan Obama, avropalıları birlik olmağa, əldə etdikləri uğurlarla fərx etməyə, populizmdən uzaq durmağa dəvət edərək, “ABŞ-ın və bütün dünyanın güclü, rifah içində, demokratik və birləşmiş bir Avropaya ehtiyacı

olduğunu” qeyd etdi. Onu dörd ay müddətində müşayiət edən və Prezidentin dünyanı necə gördüyünə dair geniş bir məqalə qələmə alan jurnalist Jefri Qoldberq, Obamanın ABŞ-ın strateji gələcəyinə dair “Avropa-mərkəzli” görüş bucağına malik olmadığını qeyd etmişdir. Tədqiqatçı J. Qoldberq fikrini belə ifadə edir: “Obamaya görə, Asiya gələcəyi təmsil edir. Afrika və Latin Amerikası isə hal-hazırda olduğundan daha çox ABŞ-ın maraq dairəsində olmalıdır. Romantik baxış tərzində uzaq olan Obamaya görə Avropa, bəzən onun əsəblərini pozsa da, Amerikanın dəstəyinə ehtiyacı olan qlobal sabitlik baxımından əhəmiyyətli coğrafiyadır” [3].

Oxşar mövqedən çıxış edən tədqiqatçı H.Binnendijk də həmçinin Obamanın prezidentliyi dövründə ABŞ-ın xarici siyasətinin maraq dairəsinin Avropadan Asiyaya doğru hərəkət etdiyini qeyd edir [1, s.315]. Həmin dövrdə müttəfiqlər arasındakı münasibətləri və Obama hökumətinin büdcə kəsintilərini təhlil edən Kori Şeke, aşağıda qeyd edilən bəzi təsbitləri müəyyən etmişdir:

- ABŞ-ın milli maraqlarına yönələn təhdidlər artıq Avropa mənşəli deyil;

- ABŞ hərbi qüvvələri, münafişələrə bir koalisiya qüvvələri təşkil edərək müdaxilə etməyi çətin və səmərəsiz hesab edir;

- İttifaq daxilində hərbi xərclərin ədalətli bölüşdürülməsi müzakirələrinə ABŞ-ın ciddi yanaşmasının ən mühüm səbəbi, ölkədə yaşanan iqtisadi böhran şəraitində büdcə xərclərində kəsintiyə gedilməsinə qarşı ictimai rəyin təkcə Avropada deyil, həm də ABŞ-da davam edəcəyi gözləntisidir [11, s.43].

Bütün bu səbəblərə görə, ABŞ-ın gələcəkdə Avropanın müdafiə qabiliyyətində meydana gələ biləcək boşluqların doldurulmasında əsas aktor kimi davranması gözlənilməməlidir. Eyni şəkildə, Fransua Heysburq da ABŞ-ın uzunmüddətli bir dövrü əhatə edəcək paradigma dəyişikliyinə astanasında olduğunu proqnozlaşdırmışdır [5]. Hətta ABŞ-ın bu şərtlər daxilində NATO-ya olan marağının azalacağını, gələcəkdə Avropadan çox, Asiyaya maraq göstərəcəyini qeyd edərək, müzakirələrə yeni baxış bucağı gətirmişdir. Müəllif, NATO-nun, Avropanın, həmçinin yaxın ətrafının müdafiəsinin təşkili üçün regional bir təşkilata çevriləcəyini iddia etmişdir. Digər tərəfdən, Transatlantik münasibətlərin əsas institutlarından biri olan NATO hərbi və iqtisadi standartlaşmanın təmin edilməsi, liberal dünyaya təhdidlərin aradan qaldırılması, böyük dövlətlər arasında münasibətlərin və iyerarxiyanın tənzimlənməsi, avropalı üzvlərin bir-biri ilə münasibətlərində inamsızlıq və rəqabətə yol verilməsinin qarşısının alınması kimi mühüm missiyanı yerinə yetirmişdir.

Iraqın işğalı səbəbilə, Atlantikin qarşı yaxaları arasında su üzünə çıxan ziddiyyətlərə, ABŞ-ın 2011-ci ildə Liviyaya hərbi müdaxiləsi zamanı, müttəfiqlər arasında strateji və mentalitet fərqləri də əlavə edildi. Bütün bunlar NATO'nun funksional cəhətdən varlığını itirməsi ilə nəticələnmə riskini də daşıyırdı [2, s.59]. Səbiq Müdafiə Naziri Robert Geytsin səlahiyyət müddətinin başa çatdığı vaxt ortaya qoyduğu xəbərdarlıqlar, Atlantik təhlükəsizliyin gündəliyinin əsas mövzuları arasında həmişə öz yerini alan hərbi xərclərin ədalətli bölüşdürülməsi müzakirələrini yenidən aktuallaşdırdı. Liviyaya hərbi müdaxilədən etibarən, ABŞ, müdafiə xərclərini artırma və təhlükəsizlik məsələlərində daha fəal rol oynamaları üçün müttəfiqlərə ilham qaynağı olacağı gözləntisi ilə, Avropanın imkanlarını yenidən müzakirə obyektinə çevirdi.

Donald Tramp dövründə Atlantik ziddiyyətlər. Transatlantik alyans bütün dünyada əməkdaşlığın güclü sütunu kimi görünərsə də, təşkilatın daxilində son illərdə baş verən müxtəlif ziddiyyətli məqamlar, onun bu imicini xeyli zədələdi. Xüsusilə, Donald Tramp 2016-cı ildə ABŞ prezidenti postuna gələndən sonra, tərəflər arasında münasibətlər əvvəlki dövrlərlə müqayisədə fərqli miqyaslı böhranlara məruz qaldı. Həmin dövrə qədər Atlantik münasibətlərdə meydana gələn problemli məqamların müttəfiqlər arasında etimadın azalmasına səbəb olduğunu qəbul edən tədqiqatçılar, Tramp dövründəki problemlərin digər dövrlərdən fərqli bir şəkildə meydana gəldiyini iddia edirlər. Məsələn, müştərək müdafiəyə cəlb ediləcək xərclərin ədalətli bölgüsünün aparılması, beləliklə NATO-da ABŞ-ın maliyyə yükünün azaldılması məsələsi həmişə Vaşinqtonun gündəliyində yer alıb. 2008-ci ildə baş verən iqtisadi və maliyyə böhranı bu problemi daha da kəskinləşdirdi. A.Karaosmanoğlu, avropalı müttəfiqlərin dəyişən şərtlərə uyğun olaraq silahlı qüvvələrini yeniləməyi (xüsusilə ağıllı müdafiə və təchizat-lojistika imkanlarının təkmilləşdirilməsində) gecikdirəcəklərini, bunun Atlantik okeanının iki tərəfi arasında yük paylaşımını daha da balanssızlaşdıracağını qeyd edir [6, s.24-25]. Əslində, Trampın buradakı fərqi ondan ibarətdir ki, o, sələflərinin də şikayət etdiyi təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərinə

Avropanın daha məsuliyyətli yanaşması zərurətini sələflərindən daha sərt və daha aqressiv ritorika ilə ifadə edir. Əməkdaşlığa hörmət etməyən bu üslub, R. Rizzonun ifadəsi ilə desək, getdikcə qırılqan hala gələn Atlantik münasibətləri daha da eroziyaya məruz qoydu [10].

Həqiqətən də D. Trampın seçkilərdən qalib ayrılaraq ABŞ prezidenti olmasından sonra, Qərb İttifaqı daxilində gizlində mövcud olan gərginliklər, qısa müddət ərzində açıq şəkildə ifadə edilməyə başlandı. Münasibətlərdə soyumaya səbəb olan bu gərginliklər, alman-amerikan münasibətlərini tədqiq edən bir qrup beynəlxalq münasibətlər sahəsində fəaliyyət göstərən tədqiqatçı tərəfindən araşdırılaraq 2017-ci ilin oktyabr ayında alman *Der Zeit* jurnalında məqalə şəklində nəşr edildi. Məqalədə qeyd olunur ki, ABŞ olmadan yaxın gələcəkdə Almaniya və eyni zamanda Avropa qitəsi üçün təhlükəsizliyi təmin etmək mümkün olmayacaqdır [4, s. 394]. Məqalədə həmçinin iqtisadi və siyasi maraqları doğrultusunda Atlantik münasibətlərin Almaniya üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi qeyd olunaraq, Tramp administrasiyası ilə təhlükəsizlik məsələlərində əməkdaşlığı davam etdirməyin Almaniya üçün əsas məqsəd olmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanır. “Hər şeyə rəğmən, Amerika” (“In spite of it all, America”) başlıqlı həmin məqalədə, Donald Trampın prezident olmasına baxmayaraq, Almaniya və Avropa İttifaqının ABŞ-la eyni alyansda yer almağa davam etməsi məsləhət görülürdü. Qısaca olaraq, məqalənin müəllifləri Trampın seçilməsindən duyduqları narahatlığa və Atlantik münasibətlərdə yaranan problemləri tam mənasi ilə dərk etdikləri halda, ABŞ-ın Avropanın təhlükəsizliyi baxımından hələ də əsas tərəfdaş olduğunu qeyd edən “atlantikçi” müəlliflər, Trampın rəhbərliyindən, üslubundan, siyasi seçimlərindən və Qərb ittifaqında açıq şəkildə müşahidə edilən ziddiyyətlərdən narahat olduqlarını qeyd edirlər.

Bu kontekstdə Prezident Tramp NATO-ya üzv dövlətləri müdafiə xərclərinin Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) 2%-i səviyyəsinə yüksəldilməsi ilə bağlı lazımı həssaslıq göstərmədiklərinə görə sərt tənqid etdi və NATO-nun yükünün qeyri-mütənasib şəkildə bölüşdürüldüyünü irəli sürərək, ABŞ-ın maliyyə yükünün azaldılmasının vacibliyini qeyd etdi. 2018-ci ilin mayında NATO-nun Brüssel Sammitində Tramp bəyan etmişdi ki, üzv ölkələr müdafiə xərclərini ÜDM-nin 4 % həcminə çıxarmalıdır. Həmin dövrdə Avropa İttifaqının 22 NATO müttəfiqindən yalnız dördü (Böyük Britaniya, Estoniya, Polşa və Yunanıstan) ÜDM-nin 2%-ni müdafiə xərclərinə ayırırdı.

Bütün bu hadisələr və proseslər fonunda, ABŞ-ın qlobal imicinin zədələnməsinə əlavə olaraq, Tramp dövründə Atlantik münasibətlərdə ziddiyyətli məqamların mövcud olduğu və onun qlobal məsələlərdə müttəfiqlərin etimadını doğrultmadığı qeyd edilə bilər. ABŞ-ın nüfuzlu tədqiqat mərkəzlərindən biri olan PEW-in nəşr etdiyi hesabatda qeyd olunur ki, fransızların sadəcə 9 faizi, almanların isə 10 faizi Trampa etimad göstərir [15]. Hətta bir sıra tədqiqatçılar, Fransa və Almaniya da əksəriyyət ABŞ-dan çox Çin və Rusiyaya etimad göstərir. Eyni zamanda, Trampın təkcə Atlantik münasibətlər baxımından deyil, ABŞ mərkəzli liberal dünya nizamı üçün də ciddi təhlükə yaratdığı düşünülür. Məsələn, Türkiyəli tədqiqatçı Özəl fikrincə, ABŞ prezidenti keçmişdə ölkəsinin ideoloji hegemonluğunun yayılmasına böyük təsir göstərmiş demək olar ki, bütün dəyərlərdən və prinsiplərdən imtina etdi [9, s.6]. Xüsusilə demokratik dəyərlərdən, inklüziv vətəndaşlıqdan, liberal iqtisadi nizamdan və insan haqları diskursundan əl çəkdi, üslubu ilə ölkəsinə qarşı düşmənçiliyi artırdı, müttəfiqləri ilə qeyri-sabit münasibətlər qurdu. Ən əsası, ABŞ-ın gücünün “yumşaq” ünsürlərinə məhəl qoymayaraq, “öncə Amerika” şüarı ilə fəvqəldövlət, hələ də tamamilə sahib olduğu iqtisadi və hərbi üstünlüyü ilə yeni dövrü böyük ölçüdə təkbəşinə formalaşdırmağa çalışdı.

Tramp dövründə Atlantik münasibətlərin təbiətinə zidd və bu münasibətlərin balansını dəyişdirən mühüm qlobal proseslərdən bir digəri İranın nüvə proqramı ilə bağlı mübahisədir. Bu məsələyə dair Atlantik münasibətlərdə fikir ayrılığı ondan ibarətdir ki, ABŞ İranda əməkdaşlıq edən Avropa şirkətlərini də bu ölkəyə tətbiq ediləcək sanksiyalara daxil etmək istəmişdir. Avropa İttifaqı Rusiyanın dəstəyi ilə İranla imzalanan nüvə sazişini davam etdirmək istəyərkən, Tramp 2018-ci ilin mayında uzun sürən danışıqlar nəticəsində imzalanan sazişdən ayrılmaq qərarına gəldi. Xüsusən də Tramp administrasiyasının Avropanın narahatlığını ciddiyyə almaması və tək başına aldığı bu qərar Atlantik münasibətlərdəki ziddiyyəti daha qabarıq hala gətirdi.

Avropada yeni axtarışlar. Trampın Avropa İttifaqını və onun məqsədlərini tənqid edən bəyanatları və izolyasiya edici yanaşması, bu təşkilat ilə Ağ Ev arasında gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur.

Bu gərginliyin fonunda, Qərbin qarşılaşdığı global çağırışlarla bağlı, Atlantik alyansın əvvəlki uğurlarını davam etdirməkdə üzləşdiyi çətinliklər dayanır. Atlantik blokda münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklər meydana gəldikcə, belə bir sual yaranır ki, görəsən, Avropa İttifaqı özünün və üzv dövlətlərin milli maraqlarını, ABŞ-dan asılı olmadan müstəqil surətdə qorumağa imkan verəcək müştərək müdafiə siyasəti formalaşdırma biləcəkmiz. Münasibətlərin gərginləşməsinin nəzəri cəhətdən Avropa Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətində nəzərə cərpacaq inkişafın meydana gəlməsinə səbəb olacağı düşünülərsə də, Lissabon Sazişində yer alan tənzimləmələrə baxmayaraq, “Normativ Avropa” modelinin üstünlük təşkil etməsi səbəbindən, bu sahədə kifayət qədər irəliləyişə nail olunmadı [4, s.398].

Digər tərəfdən, görünən odur ki, Avropa İttifaqı son dövrlərdə, nəhayət özünü müdafiə edə biləcəyi fikrinə müvafiq olaraq təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində mühüm addımlar atmağa başladı. Nümunə kimi qeyd etmək olar ki, 2003-cü ilin may ayında BMT-nin Baş katibi Kofi Annan, Avropa İttifaqının Xarici Məsələlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndəsi Xavyer Solanaya, İttifaqın, Konqoya sülhməramlı missiya üçün hərbi qüvvə göndərməsi təklifini verdi və müsbət cavab alınaraq Demokratik Konqo Respublikasına avropalı dövlətlərin hərbiçilərindən ibarət sülhməramlılar göndərildi.

Avropanın ABŞ-ın hərbi dəstəyi olmadan təhlükəsizlik məsələlərinə və xarici təhdidlərə adekvat cavab verə biləcəyinə dair görüş ayrılığı davam edir. Bu kontekstdə müəyyən tədqiqatçılar, “atlantikçilər”in ABŞ-ın xarici siyasətindəki yeni meyilləri nəzərə almadıqlarını, “post-atlantikçilər”in isə başqa bir şəkildə realizmdən uzaqlaşdıqlarını qeyd edirlər. Onların fikrincə, hərbi gücün davam edən əhəmiyyətini və Avropanın təhlükəsizliyi baxımından ABŞ-a olan ehtiyacını düzgün qiymətləndirməyən “post-atlantizm” konsepsiyası heç də göründüyü qədər sadə deyil. Böyük Britaniyanın İttifaqdan ayrılması, Atlantik münasibətlərin gələcəyinə təsir göstərəcək digər mühüm məsələdir. Belə ki, həmin dövlətin Atlantik tərəfdaşlar arasında yerinə yetirdiyi körpü rolu, Brexit-dən sonrakı münasibətlərə təsir edəcək hadisədir.

Belə görünür ki, ABŞ, Avropa ilə münasibətlərini Soyuq müharibə dövrünün reallıqları çərçivəsində davam etdirməkdə maraqlı deyildir. Ona görə də, atlantikçi qanadın nümayəndələri öz görüşlərini mümkün qədər cilovlamalı, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Atlantik münasibətlərin gələcəyi üçün daha realist model və ya modellər üzərində dayanmalıdırlar.

Nəticə. Nəticə etibarilə, Atlantik münasibətlərdə diqqəti cəlb edən mövcud problemlərlə yanaşı, D. Trampdan əvvəlki bütün ABŞ prezidentlərin, Avropa ilə müttəfiqliyin əhəmiyyətini həmişə etiraf etmiş, onun dəstəyinin ABŞ-ın dünya siyasətindəki mövqeyi üçün əhəmiyyətini dərk etmişlər. Trampın ABŞ prezidenti seçilməsi ilə birlikdə, ölkənin xarici siyasətində nəzərəçarpan dəyişikliklər ortaya çıxmış, bu dəyişikliklər Atlantik münasibətlərdə də özünü büruzə vermişdir. O, ABŞ-ın müdafiə xərcləri, açıq ticarət, çoxtərəfliliyə və beynəlxalq təşkilatlara dəstək kimi İkinci Dünya Müharibəsindən bəri Atlantik münasibətlərin əsaslandığı prinsiplərə zidd düşən mövqe sərgiləmişdir.

Ancaq Avropanın yeni axtarışlarına, Atlantik münasibətlərdə meydana gələn bütün qırılmalara, “Atlantik boşanma” meyillərinin güclənməsinə baxmayaraq, dünyada yaşanan hadisələr, tərəflərin hələləlik bir arada qalmasını və qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərini davam etdirməsini şərtləndirir. Başqa bir ifadə ilə Atlantik münasibətlər hələləlik ABŞ-ın liderliyində inkişaf etməyə davam edir. Ancaq bir sıra tədqiqatçılar, Avropanın hər hansı bir dövlətin liderliyi altında deyil, ittifaq şəklində yeni güc mərkəzi kimi inkişaf etməsinin daha səmərəli olacağını qeyd edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Binnendijk, H. A transatlantic pivot to asia: towards new trilateral partnerships / - Washington DC: Center for Transatlantic Relations, – 2014. – 373 p.
2. Dinç, C., Esentürk, N. Avrupa ve ABD arasındaki ilişkide dönüşümler (2001-2017) // Gazi Akademik Bakış, – 2018. № 11 (22), – pp. 41-76.
3. Goldberg, J. The Obama doctrine: [electronic resource] / The Atlantic's. – April, 2016. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/> [02.02.2024].
4. Gursoy, S.İ. Westlessness And Transatlantic Relations In Trump's Shadow // Mehmet Akif Ersoy University Journal of Economics and Administrative Sciences Faculty, – 2022. № 9 (1), – pp.385-405.

5. Heisbourg, F. The defence of Europe: Towards a new transatlantic division of responsibilities, All alone?: [electronic resource] / What US retrenchment means for Europe and NATO, – Tomas Valasek (Ed). – London: Centre for European Reform (CER), – February, 2012. URL: https://www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2012/rp_089_km-6278.pdf [02.02.2024].
6. Karaosmanoğlu, A. NATO'nun dönüşümü // Uluslararası İlişkiler Dergisi, – 2014. № 10 (40), – s.2-38.
7. Michta, A. What Europe Needs to Do - Five Priorities for Europe's Transatlantic Strategy: [electronic resource] / – September 22, 2017. URL: <https://www.the-american-interest.com/2017/09/22/five-priorities-europes-transatlantic-strategy/> [02.02.2024].
8. Özdikmenli, İ., Ovalı, Ş. Irak savaşı sonrasında liberal dünyanın yapay ikiliği // Uluslararası İlişkiler, – 2008. № 5 (19), – s. 89-118.
9. Özel, S. Trump ve Trumpizm // Cumhuriyet. – 2018, 5 avqust. – s. 6.
10. Rizzo, R. The transatlantic relationship: A call to the next generation: [electronic resource] // – July 30, 2020. URL: <https://eu.boell.org/en/2020/07/30/transatlantic-relationship-call-next-generation> [02.02.2024].
11. Schake, K., (2012). US Retrenchment and Europe, All Alone?: [electronic resource] / What US retrenchment means for Europe and NATO, – Tomas Valasek (Ed). – London: Centre for European Reform (CER), – February, 2012. URL: https://www.cer.eu/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2012/rp_089_km-6278.pdf [02.02.2024].
12. Shapiro, J. and Gordon, P. Trump and the rise of sadistic diplomacy: [electronic resource] / Foreign Policy. – August 17, 2020. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/08/17/trump-the-death-of-the-deal/> [02.02.2024].
13. Steenderen, A. and Koster, K. US-EU defence relations: competitors – or partners in crime? // Socialism and Democracy, – 2011. № 25(2), – pp. 7-24.
14. Terriff, T. Fear and loathing in NATO: The atlantic alliance after the crisis over Iraq // Perspectives on European Politics and Society, – 2004. № 5(3), – pp. 419–446.
15. Wike, R. and others. Trump's international ratings remain low, especially among key allies: [electronic resource] / PEW Research Center. – October 1, 2018. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2018/10/01/trumps-international-ratings-remain-low-especially-among-key-allies/> [02.02.2024].

МАХИР МАМЕДЗАДЕ

*Докторант кафедры «Всеобщая история»
Гянджинского государственного университета*

АТЛАНТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XXI ВЕКЕ: СОТРУДНИЧЕСТВО И КОНФЛИКТЫ

На фоне иракского кризиса противоречия в атлантических отношениях уменьшались или усиливались в зависимости от внешнеполитического курса президентов, победивших на выборах, состоявшихся в США на следующем этапе. В частности, в годы, когда президентом США был Дональд Трамп, противоречия в атлантических отношениях стали более выраженными. Однако в американо-европейских отношениях при Бараке Обаме был период более тесного сотрудничества, хотя конфликты сохранялись. В данной статье рассматриваются как кооперативные, так и противоречивые черты роста атлантических связей от президентства Джорджа Буша до президентства Дональда Трампа.

С этой целью предмет исследования оценивался с использованием результатов научных исследований, статистических показателей, научных работ, сравнительного анализа, систематического анализа, аналогий и бихевиористских методологий, чему способствовали онлайн-ресурсы.

Ключевое научное новаторство статьи состоит в том, что в ней предпринята попытка определить, как меняются атлантические противоречия в зависимости от внешнеполитического курса Соединённых Штатов Америки, причем главным определяющим фактором выступает точка зрения новых президентов, победивших на выборах.

В результате, помимо нынешних вызовов, привлекающих внимание в атлантических отношениях, все президенты США до Дональда Трампа признавали ценность альянса с Европой и ее поддержку позиции США в глобальной политике. С избранием Трампа президентом США во внешней политике страны произошли значительные изменения, которые выразились и в атлантических отношениях. Он занял позицию, которая идет вразрез с ценностями, которыми руководствовалось атлантическое партнерство со времен Второй мировой войны, такими как расходы США на оборону, открытая торговля и поддержка многосторонности и международных организаций.

Ключевые слова: атлантические отношения, атлантические конфликты, расширение НАТО, иракский кризис, внешняя политика США.

MAHIR MAMMADZADA

*Doctoral student of the "General History" department
of Ganja State University*

ATLANTIC RELATIONS IN THE XXI CENTURY: COOPERATION AND CONFLICTS

In the background of the Iraq crisis, the contradictions in Atlantic relations have decreased or increased depending on the foreign policy course of the presidents who won the elections held in the United States at the next stage. In particular, during the years when Donald Trump was the president of the United States, the contradictions in the Atlantic relations became more pronounced. However, there was a period of greater cooperation in US-European relations under Barack Obama, while the conflicts persisted. This article examines both cooperative and contradictory features of the growth of Atlantic ties from George Bush's presidency to Donald Trump's presidency.

For this purpose, the subject of the study was evaluated by applying scientific research findings, statistical indicators, scientific works, comparative analysis, systematic analysis, analogies, and behaviourist methodologies, all of which were aided by online resources.

The article's key scientific innovation is that it attempted to determine how the Atlantic contradictions alter depending on the foreign policy track of the United States of America, with the viewpoint of the new presidents who won the elections serving as the primary determining factor.

As a result, in addition to the present challenges drawing attention in Atlantic relations, all US presidents before to Donald Trump recognized the value of the alliance with Europe and its support for the US position in global politics. With Trump's election as president of the United States, considerable changes have occurred in the country's foreign policy, which has also expressed itself in Atlantic relations. He has taken a position that goes against the values that have guided the Atlantic partnership since World War II, such as US defence spending, open trade, and support for multilateralism and international organizations.

Keywords: Atlantic relations, Atlantic conflicts, NATO expansion, Iraq crisis, US foreign policy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Elgün Aslanov, t.e.d. Sevinc Yusifşadə.

TÜRKİYƏNİN MƏRKƏZİ ASİYADAKI YUMŞAQ GÜC SİYASƏTİ - TİKA
(Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/168-175>

SSRİ-nin dağılması ilə yaranan türk dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədilə 1992-ci ildə Türk Əməkdaşlıq Agentliyi (TİKA) yaradıldı. Agentlik Türkiyənin yeni respublikalarda iqtisadi, siyasi, təhsil, hərbi kimi bir çox sahədə əməkdaşlığını və bölgədə artan fəaliyyətlərini koordinasiya etmək məqsədilə yaradılıb. Məqalədə XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin Mərkəzi Asiyadakı yumşaq güc siyasətinin aləti olan TİKA-nın Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan kimi Türk respublikalarındakı gördüyü işlər müzakirə edilərək, Türkiyənin bu respublikalara olan siyasi baxışı TİKA-nın fəaliyyətləri kontekstində qiymətləndiriləcək. Məqalə əsasən Sedanur Şeyban "Türkiyənin Mərkəzi Asiya Türk Dövlətlərinə Olan Siyasətləri: İkitərəfli və Çoxtərəfli Münasibətlərdə Əməkdaşlığın Transformasiyası" adlı əsəri və tarixi-siyasi ədəbiyyatlarda, xəbər saytlarında mövcud materialların toplanması, müqayisəsi və təhlili əsasında işlənmişdir.

Açar sözlər: TİKA, Türk dünyası, Yumşaq güc siyasəti, Mərkəzi Asiya, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan.

Giriş. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə soyuq müharibə qurtarmış, dünya dövlətləri arasında ikiqütblü münasibətlər sistemi başa çatmış və yeni müstəqil dövlətlər yaranmışdır. SSRİ-nin siyasi olaraq ən qaynar regionlarından sayılan Mərkəzi Asiyada 5 yeni dövlət yaranmışdır. Yaranmış dövlətlərdən Tacikistan, istisna olmaqla, digərləri – Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan türk respublikalarıdır. Müstəqillik əldə etmiş türk respublikalarını ilk tanıyan və səfirlik açan ölkə məhz Türkiyə olmuşdur [1, s.11]. Türkiyə ortaq dil, din və mədəniyyətə malik olan, yeni müstəqillik qazanmış türk respublikalarına beynəlxalq arenada rəhbərlik etmiş və bu dövlətlərin BMT, BVF, Dünya Bankı kimi beynəlxalq qurumlarla əlaqələr qurmalarına kömək etmişdir. Xarici siyasətdəki imkanlarından istifadə etmək istəyən Türkiyə 1990-cı illərdən etibarən müstəqilliklərini elan etmiş dövlətlərə və inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım xidmətləri göstərməyə başladı. Türkiyənin ilk dövrlərdə verdiyi yardımlar getdikcə uzunmüddətli layihələrə və inkişaf yönümlü əməkdaşlıq fəaliyyətlərinə çevrildi. Bu araşdırmalar nəticəsində regionda planlaşdırılan fəaliyyətləri və xarici siyasət prioritetlərini müəyyən edəcək, həyata keçirəcək və əlaqələndirəcək təşkilatlara ehtiyac yaranıb [2, s.247]. Türkiyənin region ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və s. əlaqələrin qurulması və inkişafı üçün yaradılan ən mühüm təşkilatlar TİKA, TÜRKSOY, ECO, Türk-Pa kimi rəsmi qurumlardır [3, s.39-40].

Yeni yaranan türk respublikaları demokratik quruluşu təmin etməli, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəməli olsalarda onların bütün bunları etmək üçün təcrübəsi, maliyyə gücü və texnologiyası yox idi. Xüsusilə keçid dövründə qəbul ediləcək qərarların əhəmiyyətini dərk edən Türkiyə bu dövlətlər üçün inkişaf yardımı, texniki yardım və əməkdaşlıqla bağlı bəzi fəaliyyətlər həyata keçirmişdir. Türk Hava Yolları paytaxtlar arasında uçuşlara başlayıb. Onların hər birinə Türkiyə üzərindən dünyaya qoşulmağa imkan verən 2500 xətt (Qazaxıstan üçün 3500) olan rəqəmsal telefon kommutatorları hədiyyə edilib. Bu respublikalardan olan 11000 tələbəyə təqaüd verilmiş, kredit və maliyyə ayrılırdı. SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyə Orta Asiyadakı Türk Cümhuriyyətləri ilə sıx əlaqələr qurmağa çalışırdı. Türkiyənin bölgədə mühüm dəyişikliklər yaşayan türk xalqları ilə mədəni və etnik əlaqələri sayəsində bölgə və dünya siyasətində daha aktiv və dominant siyasi mövqe qazanacağını gözləyirdi. Bu mənada Türkiyənin bu bölgədə texniki yardım, inkişaf və əməkdaşlıqla bağlı fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılmış TİKA, struktur baxımından Yaponiyanın (JICA) "Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Təş-

kilatı”; Kanadanın (CIDA) "Kanada Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi" və Amerikanın (USAID) “ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi”nə bənzəyir [4, s.387-388].

TİKA-nın yaranması. Türk respublikaları müstəqillik əldə etdikdən sonra Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) Türkiyənin bölgə ölkələri ilə əlaqələrini idarə etmək üçün qurduğu ən mühüm rəsmi qurumlardan biridir. TİKA, bir çox dost ölkələrin, xüsusən də türk dilinin danışıldığı ölkələrin inkişafına kömək etməyi, layihə və proqramlar vasitəsilə bu ölkələrlə iqtisadi, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Türkiyənin bu respublikalara göstərdiyi yardımların daha təsirli olması üçün Nazirlər Şurasının 24 yanvar 1992-ci il tarixli qərarı ilə müvafiq koordinasiyanı təmin etmək məqsədi ilə qurum yaradılmışdır [3, s.40]. Qurum qərarla Xarici İşlər Nazirliyinə bağlı beynəlxalq texniki yardım təşkilatı kimi yaradılmışdır. Adı “İqtisadi, Mədəniyyət, Təhsil və Texniki Əməkdaşlıq Başkanlığı” olsa da yarandığı zaman bu təşkilat daha çox Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf Agentliyi kimi tanınmışdır. TİKA-nın o illərdəki məqsədini Türk Cümhuriyyətlərinin (Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan) öz ictimai quruluşunu yaratmaq, öz kimliyini sağlam şəkildə qurmaq, mədəni və siyasi hüquqlarını inkişaf etdirmək, texniki infrastruktur möhkəmləndirmək və bu sahədəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq kimi ümumiləşdirmək olar. TİKA tərəfindən təhsil, səhiyyə, bərpa, kənd təsərrüfatının inkişafı, maliyyə, turizm və sənaye sahələrində bir çox layihə və fəaliyyətlər həyata keçirilib. TİKA Proqram Koordinasiya Ofislərinin ilki Türkmənistanda açıldı; sonrakı dövrlərdə Avrasiya regionunda ofislərin sayı 6-ya yüksəldi.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından ikinci zirvə görüşü 1994-cü il oktyabrın 18-19-da Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirildi. Sammitin sonunda imzalanan İstanbul Bəyannaməsinin bir maddəsində bu qurumun nə məqsəd daşıdığı bir daha öz əksini tapmışdır: “Onlar arasında ticarəti inkişaf etdirmək və digər müvafiq ölkələrin əməkdaşlığı və töhfəsi ilə tarixi İpək Yolunun dirçəlişini təmin etmək nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA), Xarici İqtisadi Əlaqələr Şurası (DEİK) və Eximbank kimi qurumlar ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafına köməklik göstərmişlər” [5, s.169].

Ötən dövrdə Türkiyə həm fəaliyyət sahəsini, həm də əməkdaşlıq etdiyi ölkələrin sayını artırır. Türkiyə mövcud yumşaq güc qaynaqları ilə tarix, coğrafiya və mədəniyyətlə yanaşı, potensial güc qaynaqları olan daxili siyasət və dəyərlərə, iqtisadi və hərbi potensiala, xarici siyasət və qurumlar, regional və beynəlxalq əlaqələrilə beynəlxalq təhlükəsizliyə töhfə verməyə çalışır. Bu çərçivədə öz jandarm və polis qüvvələrini yenidən təşkil edən Türkiyə təcrübələrini başqa ölkələrə ötürür. TİKA Təhlükəsizlik Baş İdarəsi və Jandarma Baş Komandanlığı ilə birlikdə həyata keçirdiyi müxtəlif təlim layihələri ilə bir çox ölkədə təhlükəsizliyin, asayişin və sabitliyin qorunmasına kömək edir [2, s.248].

28 may 1999-cu ildə edilən dəyişikliklə TİKA Xarici İşlər Nazirliyindən ayrılaraq Baş Nazirliyə tabe oldu.[6] 12 may 2001-ci il tarixli rəsmi qəzetdə dərc edilən 4668 nömrəli “Türk İşbirliyi və İnkişaf İdarəsinin Təşkilat və Vəzifələri Haqqında Qanun”la vəzifə, məsuliyyət və təşkilati quruluşu müəyyən edilən TİKA, Baş Nazirliyə cavabdeh bir qurum olaraq yenidən quruldu. Müvafiq qanunla onun rəsmi

adı “İqtisadi, Mədəniyyət, Təhsil və Texniki Əməkdaşlıq Başkanlığı”ndan “Türkiyə Əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsi” olaraq dəyişdirildi.

TİKA-nın vəzifə və iş prinsipləri 12 may 2001-ci il tarixli, 4668 nömrəli qanununda müəyyən edilmişdirki, “Bu qanunun məqsədi başda türk dilində danışılan respublikaların, qohum cəmiyyətlərin və Türkiyəyə qonşu olan ölkələrin, həmçinin inkişaf yolunda olan ölkələrin və toplumların və digər ölkələrin, inkişafına köməklik göstərmək, bu ölkə və toplumlarla iqtisadi, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində layihələr və proqramlar vasitəsilə təmin ediləcək yardım və əməliyyatları inkişaf etdirmək və həyata keçirmək və tənzimləmək məqsədi ilə Baş Nazirliyə bağlı Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsinin yaradılması, onun təşkili və vəzifələri ilə bağlı prosedur və prinsipləri nizamlamaqdır” [7]. Göründüyü kimi, TİKA-nın fəaliyyət sahəsi 4668 sayılı qanunla genişləndi.

24 oktyabr 2011-ci il tarixdə qəbul edilən 656 sayılı qanunla TİKA texniki əməkdaşlıq və koordinasiya prosesinin effektivliyini artırmaq məqsədilə yenidən strukturlaşdırıldı. Bu qanunla “Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsi” olan qurumun adı “Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi” olaraq dəyişdirilib. “İnkişaf” ifadəsi əvəzinə “koordinasiya” ifadəsinin işlədilməsi qavrayışların təsdiqlənməsi və empatiyanın olması baxımından əhəmiyyətlidir. Adını dəyişdirərək digər ölkələri/hədəf ölkələrin “inkişaf etməkdə” qavrayışı yerinə, bu ölkələrlə koordinasiyalı işləmək həm də üstünlüklərdən uzaq bir qavrayışın formalaşmasını təmin edir.

656 sayılı qanunla TİKA-nın təşkilati strukturu da yenidən quruldu. Müvafiq olaraq, Qurumdakı ən vəzifəli adam onun prezidentidir. O, bəzi öhdəliklər daşıyır: Qanunvericiliyə, hökumətin ümumi siyasətinə, xarici siyasətinə və Məşvərət Şurasının tövsiyələrinə uyğun olaraq, Rəyasət Heyətinin məqsəd və siyasətlərinə və əməkdaşlıq çərçivəsində ölkələrin ehtiyaclarına uyğun olaraq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə cavabdehdir. Qurumun Prezidenti baş nazir qarşısında cavabdehdir və ona kömək etmək üçün üç sədr müavini təyin edilə bilər. Qurumun xidmət bölmələri bunlardır:

1. Mərkəzi Asiya və Qafqaz Departamenti
2. Balkanlar və Şərqi Avropa
3. Yaxın Şərq və Afrika Departamenti
4. Şərqi və Cənubi Asiya, Sakit Okean və Latin Amerikası Departamenti
5. Xarici Əlaqələr və Tərəfdaşlıq Departamenti
6. Hüquq Məsləhətçiliyi
7. Strategiyanın İnkişafı Departamenti
8. İnsan Resursları və Dəstək Xidmətləri Departamenti [8].

TİKA-nın vəzifə və məsuliyyətləri. 2 noyabr 2011-ci il tarixli, 656 nömrəli Fərmanın 3-cü maddəsi ilə TİKA-nın vəzifə və məsuliyyətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Qarşılıqlı inkişafa töhfə verəcək şəkildə layihələr və fəaliyyətlər əsasında əməkdaşlıq məqsədi daşıyan ölkələr və icmalarla (əsasən türkdilli ölkələrlə) iqtisadi, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində əlaqələri inkişaf etdirmək, sözügedən ölkələrin və icmaların inkişaf məqsəd və ehtiyaclarına uyğun əməkdaşlıq proqramları və layihələri həyata keçirmək, bununla bağlı lazımi tədbirləri görmək, izləmək və onların həyata keçirilməsində koordinasiyanı təmin etmək.

2. İqtisadi inkişaf prosesində, iqtisadi artımda, investisiya mühitinin hazırlanmasında və inkişafında, işsizlik və yoxsulluğun azaldılmasında, təhsil səviyyəsinin artırılmasında, yaxşı idarəçilikdə hədəflənən ölkələrin və icmaların ehtiyac duyacağı iqtisadi infrastruktur vasitələrini və dəstək proqramlarını hazırlamaq, qadın və ailənin sosial həyatda və inkişafda rolu, informasiya texnologiyalarının transferi, ətraf mühitin və təbii ehtiyatların idarə edilməsi, enerji, infrastruktur, davamlı inkişaf kimi sahələrdə töhfələr vermək.

3. Zəruri hallarda xarici ölkələrə və icmalara humanitar yardımın və texniki dəstəyin əlaqələndirilməsini təmin etmək.

4. İnkişaf sahəsində milli və benefisiar ölkələrin dövlət qurumları, universitetləri, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor təşkilatları ilə əməkdaşlıqda proqramlar, layihələr və tədbirlər həyata keçirmək və lazım gəldikdə ekspert dəstəyi göstərmək.

5. Əməkdaşlıq üçün nəzərdə tutulmuş ölkələrdə və icmalarda dövlət idarəçiliyi, hüquq, təhsil, mədəniyyət və digər sosial sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə layihə və proq-

ramlar hazırlamaq və həyata keçirmək. Bu ölkələr və icmalardan (əsasən türkdilli ölkələrdən) təhsil və təcrübə məqsədilə Türkiyəyə göndəriləcək dövlət məmurlarına və digər şəxslərə təqaüd vermək.

6. Xaricdə mədəni əməkdaşlıq proqramları həyata keçirmək və lazım gəldikdə türk mədəniyyəti ilə bağlı fəaliyyət göstərən mərkəzlərlə əməkdaşlıq etmək.

7. Ölkəmizin xarici yardımları ilə bağlı icra və texniki koordinasiya təqibini təmin etmək, inventar hazırlamaq və hesabatlar dərc etmək.

8. Xaricdə ümumi tarixi, mədəni və sosial irsin və dəyərlərin qorunmasına, cəmiyyətlər arasında qərəzlərin aradan qaldırılmasına və sivilizasiyalararası dialoqun gücləndirilməsinə yönəlmiş sosial və mədəni layihələr və tədqiqatlar həyata keçirmək.

9. Vəzifə sahəsi ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlıqlarla araşdırmalarda iştirak etmək və əlaqələndirilməsini təmin etmək, zərurət yarandıqda beynəlxalq təşkilatlar və onların nümayəndələri ilə birgə layihələr həyata keçirmək.

10. Sədrliyin fəaliyyəti çərçivəsində proqrama daxil ediləcək ölkələr və icmalar üçün əməkdaşlıq və yardım layihələri barədə Məsləhət Şurasına məlumat vermək.

11. Qanunvericiliklə prezidentliyə həvalə edilmiş digər vəzifələri və xidmətləri yerinə yetirmək və s. [8].

TİKA-nın Türk Dünyası üçün Fəaliyyətləri. Qurulduğu gündən Türkiyənin yumşaq gücünün təmsili və mədəni ölçüsü olan TİKA, Mərkəzi Asiyada fəaliyyətlərini sosial-mədəni, iqtisadi, humanitar layihələr və texniki dəstək vasitəsilə həyata keçirir və bu istiqamətdə əlaqələrin güclənməsinə töhfə verir. TİKA-nın 2005-ci ildən bəri hər il müntəzəm olaraq nəşr etdiyi fəaliyyət hesabatlarını və nəşr etdiyi Avrasiya Bülteni, Avrasiya Araşdırmaları və TİKA Dünyası adlı dövrü nəşrləri araşdırdıqda, qurumun işini iki dövrdə də araşdırmağın daha məhsuldar olacağını göstəririk. Bu dövrlərdən birincisi 1992-2002-ci illər arasında TİKA-nın təşkilatlandığı və inkişaf yardımları ilə əsasən Orta Asiyadakı Türk Respublikalarına yönəlmiş fəaliyyətini davam etdirdiyi dövrdür. İkinci dövr 2002-ci ildən bu günə qədər olan dövrdür ki, burada fəaliyyət daha çox əməkdaşlığa və xalq diplomatiyasına yönəldilmişdir. Türkiyə 1992-1996-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə ayırdığı 1 milyard 885 milyon dollarlıq ümumi inkişaf yardımının 86,5%-ni aktual problemlərin aradan qaldırılması, Türkiyə ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr şəbəkələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə Türk Respublikalarına vermişdir. Bu dövrlə bağlı diqqəti çəkən digər məqam isə Türkiyənin Türk Respublikalarına etdiyi yardımların böyük hissəsinin yalnız 1992-ci ildə verilməsidir. 1992-ci ildə Türkiyənin Türk Respublikalarına etdiyi yardımda ən böyük payı ən çox əhalisi olan Özbəkistan (755 milyon dollar), onun ardınca Qazaxıstan (216 milyon dollar), Türkmənistan (94,5 milyon dollar), Azərbaycan (37 milyon dollar) və Qırğızıstan (26 milyon dollar) gəlir. Dövlət Statistika İnstitutunun məlumatına görə, Türkiyənin 1997-2003-cü illəri əhatə edən inkişaf yardımı 1,9 milyard dollar olaraq göstərilir və əvvəlki illərlə müqayisədə yardımda azalma nəzərə çarpır. Lakin buna baxmayaraq, Türk Respublikaları ümumi yardımda birinci yerlərini qoruyub saxladılar. Bu dövrdə ümumilikdə ən çox yardım alan ölkə 223 milyon dollarla Özbəkistan, ardınca Türkmənistan (220 milyon dollar), Azərbaycan (157 milyon dollar), Qazaxıstan (120 milyon dollar) və Qırğızıstan (27 milyon dollar) gəlir. Adıçəkilən bölgəyə yardım edən TİKA; 1992-2002-ci illər ərzində on il ərzində ümumilikdə 2346, illik orta hesabla 256 layihə və fəaliyyət həyata keçirilmişdir [4, s.393].

TİKA sədri Serkan Kayların açıqlamalarına görə, 2005-2020-ci illər arasında Türkiyə tərəfindən Orta Asiyada təxminən 4 milyard dollar rəsmi inkişaf yardımı göstərilib. Bundan əlavə, 1992-ci ildən bəri layihə və fəaliyyətlərin sayı 6000-dən çox artaraq regionda əməkdaşlığa verilən əhəmiyyəti göstərir. Ona görə də mədəni əlaqələrin inkişafına, əməkdaşlığın artırılmasına xidmət edən bu cür fəaliyyətləri konkret misallarla ifadə etmək yerinə düşərdi [9, s.43-44].

TİKA Qazaxıstanda 2002-2013-cü illər arasında müxtəlif sahələrdə 598 layihə həyata keçirib. Beləki, 20 tibb işçisi üçün təlim proqramının təşkili, Atırau şəhərindəki uşaq evinə avadanlıq dəstəyinin göstərilməsi və Uralsk şəhərində 269 qoca və 300 ruhi xəstənin yaşadığı Ahıllar və Əlillər Tibbi-Sosial Qocalar Evinin ehtiyaclarının ödənilməsi TİKA-nın ölkədə həyata keçirdiyi işlərə nümunədir [10].

TİKA “Aral bölgəsindəki türk dünyasının qədim tarixi və mədəni əsərlərinin tədqiqatı, mühafizəsi və təbliği layihəsi” ilə qədim türk diyarlarının arxeoloji tarixinin öyrənilməsinə dəstək olmuşdur

[1, s.249]. Layihəyə daxil edilən tarixi şəhərlər Araldan başlayaraq Türkiyənin bəzi bölgəsinə qədər olan regionda yerləşir. Bu şəhər qalıqlarında bu günə qədər heç bir sistemli arxeoloji qazıntılar həyata keçirilməmişdir. Sovet dövründəki rus arxeoloqlar bu tarixi şəhər qalıqlarında özlərinə lazım olan mədəni əsərləri Sankt-Peterburqdakı Ermitaj Muzeyinə aparmış türk dünyasına məxsus olan mədəni əsərlər haqqında heç bir məlumat verməmişdilər. Sözügedən ərazilərin tədqiq olunub Türkiyənin dünyasına yenidən qazandırılması zəruridir. Təəssüf ki, Aral bölgəsinin tədqiqatları üçün Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən bu bölgədə heç zaman geniş miqyaslı qazıntılar aparılmamışdır. Layihə həyata keçiriləcəyi təqdirdə Türkiyənin dünyasının bütöv bir dövrünün tədqiq olunması təmin olunacaq.

Qazaxıstandakı fəaliyyət istiqamətlərindən biri mədəniyyət və incəsənətsünaslıqdır. Bu kontekstdə Hoca Əhməd Yəsəvi türbəsinin bərpa işləri Qazaxıstanda ən əhəmiyyətli və əhatəli layihə olaraq görülür. Bərpa işlərindən sonra türbə Türkiyə və Qazaxıstan prezidentləri tərəfindən açılıb. Qazaxıstanda “Aşık Atma” festivalının təşkilinə dəstək vermək, arxeoloji qazıntılarda aşkar edilən Tunc, Hun və Göktürk dövrünə aid xarabalıqların qorunması TİKA-nın Qazaxıstanda diqqət çəkən işlərindəndir. Bundan başqa, TİKA-nın Çağatay türkcəsində yazılmış Xoca Əhməd Yəsəvinin şəcərəsinin kitab kimi nəşr edilərək türkcəyə çevrilməsinə dəstək verməsi türkiyənin dünyasına və bütün insanlığa mühüm töhfələr verir. TİKA-nın həyata keçirdiyi bu cür fəaliyyətlər Türkiyə-Qazaxıstan və Türkiyənin dünyası arasında mədəni əlaqələrin inkişafı, ortaq mirasın qorunması və əməkdaşlığın artırılması baxımından əhəmiyyətlidir [9, s.44-45]. TİKA bu ərazidə iqtisadi [11] və tibbi [12] sahələrdə geniş işlər görmüş və bu layihələri hələ də davam etdirir. TİKA Qazaxıstanda qazax dilinin orta məktəblərdə məcburi dərslə olması fikrini dəstəkləmiş, son illərdə ölkə universitetlərində türkiyəni dillə siniflərin sayını artırmışdır [13]. Təzəlikcə Qazaxıstanın qərbi bölgəsinin Aktau şəhərində yerləşən Yessenov Xəzər Dövlət Texnologiya və Mühəndislik Universitetində türkiyəni dillə sinif açdı [14].

1992-2018-ci illər ərzində TİKA Qırğızıstanda 117 səhiyyə, 166 təhsil, 180 digər infrastruktur və xidmətlər, 124 iqtisadi infrastruktur və xidmətlər, 80 mədəni əməkdaşlıq və kommunikasiya, 40 su və su gigiyenası, 40 istehsal, 14 fəvqəladə hallar və humanitar yardım layihələri həyata keçirmişdir [15]. Təşkilatın Qırğızıstandakı yardım fəaliyyətləri günbəgün artır. Bunlara Karataş Su Kanalıının bərpası, Bişkekə çörək fabrikinin açılması, Qırğızıstan polisinin Türkiyədə təlim keçməsi, kooperativlər sahəsində dəstək, təcrübə mübadiləsi proqramları, tekstil inkişaf mərkəzlərinin yaradılmasını nümunə kimi göstərmək mümkündür. 2019-cu il etibarilə Qırğızıstan TİKA-nın 24,12 milyon dollar yardımı ilə ən çox yardım etdiyi ölkələr arasında 7-ci olmuşdur. Həmin ildən etibarən Qırğızıstanda səhiyyə və təhsilə diqqət yetirən TİKA, 2020-ci ildə isə səhiyyə, kənd təsərrüfatı və tekstil sahələrində dəstəyini önə çəkdi. Bunun nəticəsində Türkiyənin maliyyə dəstəyi ilə Qırğızıstan-Türkiyə Dostluq Dövlət Xəstəxanası yaradılmışdır [9, s.45-46]. TİKA-nın Qırğızıstanda əsasən səhiyyə istiqamətində işlər görməsinin və bu sahəyə diqqət yetirməsinin əsas səbəbi Türkiyə ilə Qırğızıstan arasındakı əlaqələrin, sağlamlıq vasitəsi olan xəstəxanalarla möhkəmlənəcəyi düşünülmüşdür.

TİKA-nın Qırğızıstanda əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridə mədəni layihələrdir. Belə ki, 2016-cı ildə TİKA Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekin ən əhəmiyyətli simvollarından biri olan, paytaxtın əsas meydanında yerləşən Qırğızıstan Milli Tarix Muzeyini restavrasiya etmək üçün bağlatmış və 2021-ci ildə 5,5 ildən sonra Muzey mərasimlə ziyarətçilərin ixtiyarına verilmişdir [16]. TİKA Qırğızıstanda Türkiyə dilinin inkişafı üçün müəyyən işlər görmüş və bu istiqamətdə addımlar atmışdır. Qırğızıstanın Talas Dövlət Universitetində Türkiyə Dili Tədris Mərkəzinin açılması bu addımlara ən vacib nümunələrdən biridir [17]. 2023-cü ildə Qırğızıstanda TİKA tərəfindən dəstəklənən III. Manas Forumu keçirilib. Forumun əsas mövzusu “Qlobal Siyasətdə Regionallaşmanın Yükselişi və Türkiyə Dövlətləri Təşkilatı”dır. Forumda iştirak edən akademiklər qlobal proseslərin türkiyəni dünyasını geosiyasi baxımdan mühüm mövqeyə gətirdiyini və Türkiyə Dövlətləri Təşkilatının institutlaşmasının vacibliyini vurğulayıblar [18].

Bu gün Türkiyə Qırğızıstan üçün strateji tərəfdaşdır. Türkiyənin Qırğızıstanın yenidən strukturlaşma prosesində oynadığı rol bu günə qədər TİKA çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlər və inkişaf yardımları ilə aydın görünür. Türkiyə yumşaq güc qaynaqları ilə iqtisadi sabitlik kimi mövzularda yaratdığı sosial-iqtisadi strategiyalara uyğun olaraq TİKA vasitəsilə həyata keçirdiyi təlim proqramları, layihələri və texniki yardımları ilə Qırğızıstan və dövlət təşkilatının gücləndirilməsi üçün lazımı dəstəyi təmin etmişdir. Bu vəziyyəti TİKA-nın hesabatlarından aydın şəkildə izləmək olar [19, s.17].

TİKA-nın Özbəkistanda 1993-2018-ci illər arasında müxtəlif sahələrdə çoxlu layihələri həyata keçirilmişdir. Belə ki, TİKA-nın Özbəkistandakı 1993-2002-ci illər ərzindəki, fəaliyyətlərinə baxdığımızda səhiyyə sektorunda (47), təhsil sektorunda (35), mədəni əməkdaşlıq və rabitə sektorunda (33), kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunda (27), digər infrastruktur və xidmətlər sektorunda (21), korporativ infrastruktur sektorunda (14-ü daxil olmaqla) və (13) iqtisadi infrastruktur sektorunda cəmi 190 layihə həyata keçirilib. 2003-2018-ci illər arasında layihələrin sayı artıb və nəticədə səhiyyə sektorunda (177), digər infrastruktur və xidmətlər sektorunda (86), təhsil sektorunda (78), kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunda (68), mədəni əməkdaşlıq və kommunikasiya sektoru (58), institusional infrastruktur sektorunda (42) və iqtisadi infrastruktur sektorunda (26) cəmi 535 layihənin həyata keçirildiyini görürük. Buda o deməkdir ki, 25 illik dövrdə TİKA tərəfindən Özbəkistanda ümumilikdə təxminən 722 layihə həyata keçirilib. Bundan əlavə, 1278 xəstə TİKA tərəfindən müalicə olunub, iki ölkə arasında 1280 mütəxəssis mübadiləsi aparılıb, 3389 nəfər təlim keçib. V.Vahidov adına Cərrahiyyə Elmi Tədqiqat Mərkəzində işləyən mütəxəssis həkimlər üçün Türkiyədə staj proqramları həyata keçirilmişdir. Layihənin həyata keçirilməsi çərçivəsində Qazi Universitetinin Tibb Fakültəsi ilə əməkdaşlıq qurularaq verilən stajın ilk mərhələsində 4 mütəxəssis həkim 15 gün müddətinə, ikinci mərhələdə isə 8 mütəxəssis həkimin T.C. Səhiyyə Nazirliyinə tabe olan xəstəxanalarda hazırlıq keçməsi təşkil olunmuşdur [1, s.271]. 2019-cu ildə Daşkənddə TİKA-nın təşkilatçılığı ilə 27 həkim və müttəfiq səhiyyə işçisinin iştirak etdiyi, 794 Özbəkistanlı səhiyyə işçisinin təhsil aldığı "Sağlamlıq Həftəsi" təşkil edilmiş, eyni vaxtda "Özbəkistan-Türkiyə Sağlamlıq İş Forumu" keçirilmişdir. Həmin ildə həyata keçirilən digər səhiyyə layihəsi "Ana və Uşaq Sağlamlığının Yaxşılaşdırılması Proqramı" olub [9, s.46].

TİKA Özbəkistanda təhsil sahəsində ciddi diqqət yetirir. Beləki, TİKA və Milli Təhsil Nazirliyi ilə birgə həyata keçirilən Təhsil və Tədrisə Dəstək Proqramı çərçivəsində 152 müəllimə və akademik iştirakçılara Özbəkistanın Əndican şəhərində 29 may-03 iyun 2023-cü il tarixləri arasında "İnteqrasiya edilmiş Öyrənmə və Tədris Modellərinə Giriş Təlimi" verildi.[20]TİKA mətbuat və jurnalistlərində işlərinə müəyyən qədər kömək edir. 2024-cü ilin fevralında Özbəkistanda "Özbəkistan Jurnalistika və Kütləvi İnformasiya vasitələri Universitetinin" nəzdində təsis etdiyi televiziya studiyası açıldı [21].

TİKA-nın Türkmənistandakı fəaliyyətlərinə baxdığımızda; Təhsildən səhiyyəyə, istehsal sektorundan infrastruktur işlərinə qədər bir çox sektorun ön plana çıxdığı görülür. Qurumun Türkmənistanda əməkdaşlığın inkişafı baxımından önəm verdiyi məsələlərdən biri də mədəniyyətşünaslıqdır. Bu çərçivədə Türkmənistanda həyata keçirilən tarixi və mədəni layihələr qarşılıqlı əməkdaşlığa mühüm töhfələr verir. Türkmənistanın Mərv şəhərində Sultan Alparslanın məqbərəsinin tapılması və səhabə məzarlarının bərpası mədəni layihələrə nümunədir [9, s.47].

Nəticə. TİKA Türkiyənin Orta Asiya türk dövlətləri ilə bağlı yumşaq güc siyasətində aparıcı təşkilatlardan biridir. TİKA-dan başqa bir çox türk yardım təşkilatı xaricdə fəaliyyət göstərir. Bu gün Türkiyənin xarici siyasət istiqamətlərdəki dəyişikliklərə paralel olaraq TİKA-nın fəaliyyət sahəsində də yeni hədəflər ortaya çıxıb. Belə ki, TİKA-nın fəaliyyət istiqaməti indi daha çox Yaxın Şərq və Afrikaya yönəlmişdir. Lakin bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq, bölgədəki layihə və fəaliyyətləri nəzərə alsaq, Türkiyənin Orta Asiya siyasətində yumşaq güc aləti olan TİKA-nın sosial-mədəni əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına töhfə verən mühüm bir qurum olduğunu söyləmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Natiq. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, AzAtaM, 2005, 284 s.
2. Doğan Şafak Polat. Türk İşbirliyi Ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (Tika)'nın Uluslararası Güvenliğe Katkıları // Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2020, Sayı: 35, s.245-281.
3. Ainur Yerbilayeva. Türkiye'de Orta Asya İle İlgili Araştırma Yapan Kurumlar. YLT. İstanbul, İÜ, 2009, 127 s.

4. Dr. Erkan ARSLAN ve.b. Türkiye'nin Türk Dünyası Vizyonu: TİKA Faaliyetleri Üzerinden Bir İnceleme / Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı - Göç, Yoksulluk ve Kimlik. 17-20 Nisan 2018. Bişkek, 2018, s. 385-397
5. Aidaarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanar Makhanov. Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi Ve Kurumsallaşması // Bölgesel Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: 1. Sayı: 3, s.164-204.
6. Türkiye'nin TİKA Təşkilatı: [Elektron resurs]. URL: <https://minenergy.gov.az/az/beynelxalq-teskilatlarla-elaqeler/turkiyenin-tika-teskilati> [12.02.2024].
7. Kanunlar: [Elektron resurs]. URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/05/20010512.htm> 12/02/2024 [12.02.2024].
8. Türk İşbirliği Ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının Teşkilat Ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname: [Elektron resurs] / Resmi Gazete, 2 Kasım 2011, Sayı: 28103. URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/11/20111102-1.htm> [13.02.2024]
9. Sedanur Şeyban. Türkiye'nin Orta Asya Türk Devletlerine Yönelik Politikaları: İki Taraflı Ve Çok Taraflı İlişkilerde Dönüşen İş Birliği. YLT. Karabük, Karabük Üniversitesi, 2022, 152 s.
10. TİKA'dan 100 ülkede 11 bin proje: [Elektron resurs] / TRT Haber, 25.07.2013. URL: <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/tikadan-100-ulkede-11-bin-proje-94997.html> [16.02.2024].
11. Türkiye-Kazakistan Ekonomik İşbirliği Sempozyumuna TİKA'dan Destek: [Elektron resurs] / TİKA, 24 Ekim 2023. URL: https://tika.gov.tr/detail-turkiyekazakistan_ekonomik_isbirligi_sempozyumuna_tika%27dan_destek/ [16.02.2024].
12. Türkiye, Tıp Alanındaki Tecrübelerini Kazakistan ile Paylaşıyor: [Elektron resurs] / TİKA, 03 Ağustos 2023. URL: https://tika.gov.tr/detail-turkiye_tip_alanindaki_tecrubelerini_kazakistan_ile_paylasiyor/ [17.02.2024].
13. TİKA'nın Destekleriyle Kazakistan'daki Üniversitelerde Türkçe Sınıfları Açılıyor: [Elektron resurs] / TİKA, 08 Aralık 2023. URL: https://tika.gov.tr/detail-tika%27nin_destekleriyle_kazakistan%27daki_universitelerde_turkce_siniflari_aciliyor/ [17.02.2024].
14. TİKA Kazakistan'da Türkçe Sınıfları Açmaya Devam Ediyor: [Elektron resurs] / TİKA, 15 Şubat 2024. URL: <https://tika.gov.tr/tika-kazakistanda-turkce-siniflari-acama-devam-ediyor/> [17.02.2024].
15. TİKA Kırgızistan'da 26 Yılda 761 Projeyi Hayata Geçirdi: [Elektron resurs] / TİKA, 01 Eylül 2018. URL: https://tika.gov.tr/detail-tika_kirgizistan_da_26_yilda_761_projeyi_hayata_gecirdi/ [17.02.2024].
16. TİKA tarafından tadilatı yapılan Kırgızistan Milli Tarih Müzesi ziyarete açıldı: [Elektron resurs] / AA, 19.11.2021. URL: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tika-tarafindan-tadilati-yapilan-kirgizistan-milli-tarih-muzesi-ziyarete-acildi/2425317> [18.02.2024].
17. TİKA, Kırgızistan'da Türkçe Öğretimine Desteğini Sürdürüyor: [Elektron resurs] / TİKA, 04 Temmuz 2023. URL: https://tika.gov.tr/detail-tika_kirgizistan%27da_turkce_ogretimine_destegini_surduruyor/ [18.02.2024].
18. TİKA'nın Desteklediği III. Manas Forumu Kırgızistan'da Düzenlendi: [Elektron resurs] / TİKA, 06 Kasım 2023. URL: https://tika.gov.tr/detail-tika%27nin_destekledigi_iii_manas_forumu_kirgizistan%27da_duzenlendi/ [18.02.2024].
19. Altynbek Joldoshev. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)'nın Kırgızistan'daki Kamu Diplomasisi Etkinlik Alanları. Ahi Evran Akademi (AEA) Yıl:2022, Cilt: 3, Sayı: 1, Sayfa: 1-18
20. TİKA, Özbekistan'da "Bütünleşik Öğrenme ve Öğretme Modellerine Giriş" Eğitimi Verdi: [Elektron resurs] / TİKA, 08 Haziran 2023. URL: https://tika.gov.tr/detail-tika_ozbekistan_da_butunlesik_ogrenme_ve_ogretme_modellerine_giris_egitimi_verdi/ [23.02.2024].
21. Özbekistan'da, TİKA Tarafından Kurulan Televizyon Stüdyosunun Açılışı Yapıldı: [Elektron resurs] / TİKA, 26 Şubat 2024. URL: <https://tika.gov.tr/ozbekistanda-tika-tarafindan-kurulan-televizyon-studyosunun-acilisi-yapildi/> [23.02.2024].

ИЛЬКИН ИБРАГИМОВ

Магистрант Бакинского Государственного Университета

**ПОЛИТИКА МЯГКОЙ СИЛЫ ТУРЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ – ТІКА
(Турецкое агентство сотрудничества и координации)**

Турецкое агентство сотрудничества (ТІКА) было создано в 1992 году с целью развития двусторонних и многосторонних отношений с турецкими государствами, возникшими после распада СССР. Агентство было создано для координации сотрудничества Турции во многих областях, таких как экономическая, политическая, образовательная и военная в новых республиках, а также ее растущей деятельности в регионе. В статье будет рассмотрена деятельность ТІКА, которая является инструментом политики мягкой силы Турции в Центральной Азии, в таких турецких республиках, как Казахстан, Узбекистан, Туркменистан и Кыргызстан в конце 20 века и начале 21 века. будут обсуждаться, а политический взгляд Турции на эти республики будет оцениваться в контексте деятельности ТІКА. Статья основана на работе Седанура Шейбана «Политика Турции в отношении тюркских государств Центральной Азии: трансформация сотрудничества в двусторонних и многосторонних отношениях» и сборе, сравнении и анализе доступных материалов историко-политической литературы и новостных сайтов.

Ключевые слова: ТІКА, Тюркский мир, Политика мягкой силы, Центральная Азия, Турция, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан.

ILKIN IBRAHIMOV

Master student of Baku State University

**TURKEY'S SOFT POWER POLICY IN CENTRAL ASIA - TİKA
(Turkish Cooperation and Coordination Agency)**

The Turkish Cooperation Agency (TİKA) was established in 1992 in order to develop bilateral and multilateral relations with the Turkish states that emerged after the collapse of the USSR. The agency was established in order to coordinate the cooperation of Turkey in many fields such as economic, political, educational and military in the new republics and its growing activities in the region. In the article, the activities of TİKA, which is an instrument of Turkey's soft power policy in Central Asia, in the Turkish republics such as Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century will be discussed, and Turkey's political view of these republics will be evaluated in the context of TİKA's activities. The article was developed based on the work of Sedanur Sheyban "Turkey's Policies towards the Turkic States of Central Asia: Transformation of Cooperation in Bilateral and Multilateral Relations" and the collection, comparison and analysis of existing materials in historical and political literature and news sites.

Keywords: TİKA, Turkic world, Soft power policy, Central Asia, Turkey, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Əsməd Muxtarova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94(479.24); UOT 32:93/94

NƏRMIN ƏKBƏRLİ

Bakı Slavyan Universiteti
gadirovanarmin@yahoo.com

MADDİ-MƏDƏNİ, DİNİ İRSİMİZİN ERMƏNİ VANDALİZMİNƏ MƏRUZ QALMASI VƏ BU CİNAYƏTLƏRƏ YUNESKO-NUN MÜNASİBƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/176-180>

Məqalədə otuz il ərzində Ermənistan tərəfindən torpaqlarımızın işğalı zamanı mədəni və dini irsimizin dağıdılması, təhqir edilməsi, mənimsənilməsi, mahiyyətinin dəyişdirilməsi, mədəni sərvətlərin ölkəmizdən qeyri-qanuni çıxarılması kimi müharibə cinayətlərinin törədilməsi və bu vandalizmə beynəlxalq ictimaiyyətin xüsusilə də YUNESKO-nun münasibəti təhlil edilmişdir. Ermənistanın bu addımları beynəlxalq humanitar hüququn, xüsusilə “Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının kobud şəkildə pozulması olduğu qeyd olunur.

Açar sözlər: Konvensiya, YUNESKO, vandalizm, mədəni irs, müharibə.

Giriş. Tarix boyu silahlı münaqişələr həmişə insanların həyatına zərbələr vurub. Münaqişələr humanitar ziyanla yanaşı, mədəni irsin geniş miqyaslı məhvində, davamlı sülhün və barışıq perspektivlərinin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 30 ilə yaxın davam edən işğalçılıq siyasətinin ən ağır nəticələrindən biri də, Azərbaycanın mədəni irsinin hədəf alınması və məhv edilməsi olmuşdur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Ermənistan tərəfindən 700-dən çox tarixi abidə, 60-dan çox məscid, 22 muzey, o cümlədən 100 000 muzey eksponatı (rəsm əsərləri, əlyazmalar, xalçalar, miniatürlər, arxeologiya nümunələri), 927 kitabxana, 58 arxeoloji obyekt, 26 qala və qala divarı və digər mədəni irs obyektləri dağıdılıb, talan edilib və ya mənimsənilib [13].

Şuşadakı memarlıq abidələri, o cümlədən Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa məscidləri və mədrəsələri, Vaqif türbəsi, Natəvanın evi və karvansaraylar dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. Eyni zamanda Ermənistan tərəfi təxribata əl ataraq Şuşa şəhərindəki Yuxarı Gövhər ağa məscidində “bərpa” işləri adı altında abidənin tarixini saxtalaşdırmaqla məşğul olmuşdur. Ağdamın Cümə məscidi hərbi məqsədlərlə istifadə edilmişdir ki, bu da beynəlxalq hüququn kobud şəkildə pozulmasıdır [14 s.10].

Ermənistan 2003-cü ildən Xocavənd rayonunun Azıx mağarasında və 2005-ci ilin mart ayından etibarən Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşən ərazidə “arxeoloji qazıntılar” aparmışdır. Prezident İlham Əliyev Azıxda olduğu zaman bildirib ki, “Bu mağaranı azərbaycanlı alim, arxeoloq Məmməd-əli Hüseynov 1960-cı ildə aşkar etmişdir və ondan sonra burada tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, dünyanın ən qədim insanının yaşayış yerlərindən biridir, Azərbaycan tarixinə məxsusdur, bizim tarixi sərvətimizdir. Ermənistan bu mağarada qanunsuz işlər aparmışdır, xaricdən qanunsuz olaraq alimlər gətizdirmişdir. Onlar bu mağaraya, bizim tarixi irsimizə böyük ziyan vurmuşlar. Onlar bu ziyanın hamısını ödəyəcəklər. Onları məcbur edəcəyik” [10].

Kəlbəcər rayonunda qədim sikkələr, qızıl və gümüş işləmələr, nadir və qiymətli daşlar, xalça və digər əl işlərindən ibarət unikal kolleksiyaya malik Tarix Muzeyi, Şuşa muzeyləri, Laçın Tarix Muzeyi, Ağdam Tarix Muzeyi, Çörək Muzeyi və digərləri də məhv edilmiş, talan edilmiş və onların sərgi nümunələri müxtəlif ölkələrdə satışa çıxarılmışdır. Natəvan, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, ifaçı və musiqçi Bülbülün tunc heykəlləri Gürcüstanda metal parçası kimi satışa çıxarılmışdır. Azərbaycan hökumətinin onları 500 min dollar qiymətinə alıb Bakıya gətirmişdir. Eləcə də, Laçın Tarix Muzeyinin eksponatı olan gümüş əl çantası Londonda Sotheby’s auksionunda 80 min dollara satılmışdır. Törədilən bu cinayət əməlləri işğal altında olmuş ərazilərimizin Azərbaycan mədəni simasının dəyişdirilməsi məqsədilə müxtəlif metodlarla həyata keçirilib. Məsələn, Laçın şəhərində erməni kilsəsinin tikintisi, Xocalı hava limanının uçuş xəttinin uşaq musiqi məktəbi, kitabxana, ictimai klub

və infrastruktur obyektlərinin dağıdılması hesabına uzadılması kimi genişmiqyaslı tikinti işləri həyata keçirilib. Digər bir nümunə isə, məsələn, Şuşa şəhərində Saatlı məscidi və Xanlıq Muxtar karvan-sarayı kimi müxtəlif abidələrin memarlıq elementlərinin dəyişdirilməsi, həmçinin Şuşadakı XIX əsr Mamayı bulağının üzərində olan ərəb hərfləri ilə yazının yerində erməni xacı və yazıların həkk olunaraq abidələrin müsəlman Azərbaycan elementlərinin yad olanlarla əvəzlənməsi olmuşdur [14, s.10].

Ermənistanın bu addımları beynəlxalq humanitar hüququn, xüsusilə “Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının və UNESCO-nun “Mədəni mülkiyyətin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınması haqqında” 1970-ci il Konvensiyasının kobud şəkildə pozulmasıdır [5].

Azərbaycan YUNESKO ilə əməkdaşlığa, tərəf çıxdığı konvensiyalardan irəli gələn vəzifələrin icrasına və xüsusilə də mədəni irsin qorunması ilə bağlı öhdəliklərinə hər zaman sadıq olub. Azərbaycan UNESCO ilə sıx əməkdaşlıq edən və bir çox komitələrdə təmsil olunan ölkədir. Təkcə Qafqazda deyil, bütün dünyada mədəni irsin qorunması Azərbaycan üçün həssas məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan UNESCO ilə Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə 1954-cü il Haaqa Konvensiyası çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edir. 2015-2019-cu illərdə Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitənin üzvü olmuş Azərbaycan, 2021-ci ildən yenidən həmin Komitənin üzvləri arasındadır [2].

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz əməlləri barədə beynəlxalq ictimaiyyət, o cümlədən YUNESKO davamlı şəkildə məlumatlandırılmışdır. Bu məqsədlə bir sıra nəşrlər, o cümlədən 2007-ci ildə “Azərbaycana qarşı müharibə - mədəni irsə hücum” adlı kitab hazırlanmış və UNESCO-ya təqdim edilmişdir. Kitabda ölkəmizin işğal edilmiş ərazilərində Ermənistan tərəfindən dağıdılmış mədəni və dini abidələrin siyahısı, onların qəsdən erməniləşdirilməsi, Alban kilsələrinin erməni kilsələri kimi təqdim edilməsi barədə geniş məlumatlar yer almışdır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu cinayətlərin araşdırılması məqsədilə YUNESKO-ya çağırışlarımıza laqeyd yanaşılıb və bu məsələ ilə bağlı YUNESKO Katibliyi qətiyyətlik nümayiş etdirməmişdir [13].

2022-ci il fevral ayının 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Fransa Respublikasının Prezidenti Emmanuel Makron, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyanın iştirakı ilə videoformatda keçirilmiş görüşdə YUNESKO-nun Azərbaycana və Ermənistana ayrı-ayrı missiyalarının göndərilməsinə dair razılıq əldə olunmasına baxmayaraq hələ də missiyanın göndərilməsi prosesi uzanır [9].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Ermənistan işğal edilmiş ərazilərimizdə xalqımıza qarşı mədəni, tarixi və dini terror həyata keçirib. "Məscidləri dağıtmaq olarmı? Məscidi sökmək cinayət deyilmi? Bu haqsızlıq nə vaxta qədər davam edəcək? Bu ikiüzlülük nə vaxta qədər davam edəcək? Bu ikili standartlar nə vaxta qədər davam edəcək? Bu islamofobiya nə vaxta qədər davam edəcək?" deyən cənab prezident beynəlxalq təşkilatların xüsusilə YUNESKO-nun Ermənistanın qanunsuz əməllərinə adekvat reaksiya verməli olduğunu vurğulamışdır [1].

Müharibədən sonra çox qərribə və yenə də feyk faktlara, deyərdim ki Azərbaycanafobiyaya əsaslanan bir hekayə var idi ki, Azərbaycan bizim işğaldan azad etdiyimiz ərazilərdə Ermənistanın mədəni irsini dağıdacaq. YUNESKO səfər etməyi planlaşdırırdı. Azərbaycanın tarixi ərazilərinin 30 illik işğalı zamanı, Azərbaycan Qarabağ bölgəsinə müdaxilə etmək və missiya təşkil etmək üçün dəfələrlə YUNESKO-ya müraciət etməsinə baxmayaraq YUNESKO bunu siyasətə qarışmaması ilə əlaqələndirirdi, siyasi təşkilat olmadığı və siyasi məsələlərlə məşğul olmaması arqumenti ilə çıxış edirdi. Müharibə bitəndən sonra vəziyyət dəyişdi. Nəyə görə? Çünki belə bir qavrayış var idi ki, erməni tarixi irsi dağıdıla bilər. Lakin 67 məsciddən 65-nin ermənilər tərəfindən dağıdılmasına heç bir məhəl qoyulmamışdır. Sanki heç bu, bir tarixi irs deyil, sanki bu, bir dini irs deyil. Bu, bizim üzləşdiyimiz vəziyyətdir. Lakin minlərlə, on minlərlə beynəlxalq nümayəndənin Şuşanı ziyarət etməsi və onların hamısının erməni kilsəsinə toxunulmamasını görmələri faktı, əksinə olaraq ermənilərin dağıtdığı məscidlərə rəğmən bu kilsənin bərpa ediləcəyi faktı indi UNESCO-nun regiona gəlmək marağını aşağı salır. Çünki onlar gəldiyi zaman nə haqqında hesabat verəcəklər? Onlar 65 dağıdılmış məscid

haqqında hesabat verməli olacaqlar. Onlar ermənilərin Ağdam məscidində donuz və inək saxladığı haqqında hesabat verməli olacaqlar. Onlar erməni, xristian və alban dini irsinin toxunulmaz qaldığı haqqında hesabat verməli olacaqlar. Biz bunu heç vaxt etməzdik və biz bunu heç vaxt etməmişik də"- dövlət başçısı qeyd edib [8].

Ermənistanın törətdiyi vandalizm aktları dünya mətbuatının da nəzərindən qacmamışdır. Belə ki 2010-cu ildə isveçrəli jurnalist Andre Vidmer Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarına səfər etmiş və daha sonra erməni işğalçılarının Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinə aid bir çox qədim abidələri necə dağıtdıqlarını təsvir etmişdir. Dağıdılmış şəhər və qəsəbələr sırasında o, işğaldan sonrakı illərdə bir zamanlar 50 minlik azərbaycanlıların yaşadığı Ağdam şəhərini xüsusi qeyd etmişdir. Vidmer yazır: "Atəşkəs imzalanandan təxminən 20 il keçməsinə baxmayaraq, işğalçılar Ağdamı talan etməkdə davam edir. Ağdam, mədəniyyət nümunələri və infrastrukturunu məhv olan tənha, qorxulu bir yerə çevrilib [4, s.75].

Amerika Birləşmiş Ştatlarında çıxan nüfuzlu "Times of İsrail" qəzetində dərc olunmuş məqalənin müəllifi İsrail Baruk isə məqsədli şəkildə tarixi-mədəniyyət abidələrimizə qarşı vandalizm aktlarını törədən Ermənistanı, "İraq-Şam İslam Dövləti" (İŞİD) terrorçu qruplaşması ilə müqayisə edərək yazır: "Ermənistan işğal edilmiş torpaqlarda azərbaycanlılara aid bütün izləri silməyə çalışaraq həmin rayonlarda bütün Azərbaycan toponimlərini, şəhərlərin və kəndlərin adlarını "erməniləşdirmək" siyasətini söylə tətbiq edir. İŞİD terrorçuları kimi, Ermənistan da tarixi faktları saxtalaşdırıb və ya məhv edərək yeni tarix yaratmağa çalışır. İŞİD tarixi yenidən yazmaq istədiyi kimi, erməni işğalçıları da bütün tarixi faktları təftiş etmək istəyirlər" [7].

Tanınmış fransız fotoqrafı Reza Deqati də daxil olmaqla beynəlxalq jurnalistlər və media qurumları Ağdamı "XXI əsrin Xirosıması" və ya "Qafqazın Xirosıması" adlandırıblar [3].

Azərbaycan tarixən multikulturalizm ənənələri ilə bağlıdır və bu siyasət bugünkü dövlət siyasətimizi formalaşdırır. Azərbaycanda bütün dinlər azad şəkildə yanaşı yaşayır. Dini və mədəniyyət obyektləri dövlət tərəfindən tikilir, bərpa olunur və mühafizə olunur. Qarabağda mövcud olan dini ocaqlar öz qanuni sahiblərinə qaytarılır, dağıdılmış və ya yenidən qurulmasına ehtiyacı olan məscid və kilsələr bərpa edilir. Ermənistanın 30 ilə yaxındır ki, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə məhəl qoymadan hərbi cinayətlər törətməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dövlətinin heç bir fəaliyyəti heç bir xalqa və mədəniyyətə qarşı yönəlməyib. Bakının mərkəzindəki erməni kilsəsi və bu məbəddəki ermənidilli ədəbiyyat da dövlət tərəfindən qorunub saxlanılıb, hətta bərpa olunub. Bu yanaşma Azərbaycanın mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqa verdiyi önəmlə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında şanlı ordumuzun göstərdiyi igidlik nəticəsində 30 ilə yaxın düşmən işğalı altında qalan torpaqlarımızın azad olunması ilə məhv olunan mədəni irsimizin bərpası prosesinin həyata keçirilməsinə başlanıldı. Ölkəmizin Birinci vitse-prezidenti Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi ilə layihələr çərçivəsində yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə Qarabağdakı dini abidələrimizin məscidlərimizin bərpası, konservasiyası və restavrasiyası həyata keçirilir [6].

Təəssüf ki, son illərdə dünyada siyasi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin və ikili standartlığın dərinləşməsi digər beynəlxalq təşkilatlar kimi YUNESKO-nun da fəaliyyətinə təsir edib. Mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dini, mədəni abidələrə eyni diqqəti göstərməli olduğu halda YUNESKO bu gün kimlərsə maraqlarına uyğun olaraq açıq-aşkar dini zəmində ayrı-seçkilik edilir. Halbuki YUNESKO hökumətlərarası təşkilatdır və öz fəaliyyətini mandatına uyğun olaraq obyektiv, qərəzsiz həyata keçirməlidir. Cənab Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə müraciətinə baxmayaraq, YUNESKO Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə missiya göndərilməsi ilə bağlı danışıqlar prosesini uzadır.

Nəticə. Azərbaycan YUNESKO ilə əməkdaşlığa hər zaman böyük önəm verdiyi kimi bu gün də konstruktiv dialoqa açıqdır, Təşkilatdan məhz eyni və bərabər münasibəti, ədalətli və vicdanlı yanaşmanı gözləyirik.

Dövlət başçısı bildirib ki, biz YUNESKO ilə bundan sonra da əməkdaşlıq etməyə hazırıq: "Ancaq bir şərtlə ki, YUNESKO öz beynəlxalq statusunu saxlasın. YUNESKO hər hansı ölkənin filialı deyil. Əgər bu yanaşma bizim münasibətlərimizdə üstünlük təşkil edərsə, əməkdaşlıq olacaq. Əgər

yox, olmayacağına, bu əməkdaşlığa yenidən baxmaq olar. Hər halda bizim niyyətimiz təmizdir. İkili standartlardan, islamofobiya, ayrı-seçkilikdən azad olan münasibətlər olmalıdır” [11].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müraciəti. - <https://president.az/az/articles/view/49798> [01.03.2024].
2. Azərbaycan UNESCO-nun “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyasının İkinci Protokolu üzrə Komitənin üzvü seçilib. - <https://www.unesco.az/az/articles/news/azerbaycan-unesco-nun-%22silahlı-munaqişə-zamanı-mədəni-servetlərin-qorunması-haqqında%22-haaqa-konvensiyasının-ikinci-protokolu-üzrə-komitənin-üzvü-seçilib> [01.03.2024].
3. Azerbaijan Responds to UNESCO's Claims of Karabakh Mission Delay. - <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-responds-to-unescos-claims-of-karabakh-mission-delay-2020-12-24-0/> [01.03.2024].
4. Andre Widmer, “The Forgotten Conflict: Two Decades after the Nagorno-Karabakh War,” Schellenberg Druck AG, 2013, p.75.
5. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. - <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention> [01.03.2024].
6. Heydər Əliyev Fondunun işğaldan qurtulmuş Qarabağ mədəni-dini irsimizi xalqa yenidən qaytarmaq missiyası. - <https://mehribanaliyeva.preslib.az/media-kZ7sACjd8h.html> [01.03.2024].
7. In Cultural Cleansing, ISIS is Not Alone. - <https://blogs.timesofisrael.com/in-cultural-cleansing-isis-is-not-alone/> [01.03.2024].
8. İlham Əliyev ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz : İnkişaf və əməkdaşlıq” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edib. - <https://president.az/az/articles/view/55909> [01.03.2024].
9. İlham Əliyevin, Fransa Prezidentinin, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidentinin və Ermənistanın baş nazirinin iştirakı ilə videoformatda görüş keçirilib. - <https://president.az/az/articles/view/55368> [01.03.2024].
10. İlham Əliyev Füzuli və Xocavənd rayonlarında olub. - <https://president.az/az/articles/view/50893> [01.03.2024].
11. İlham Əliyev Anar Kərimovu mədəniyyət naziri təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda qəbul edib. - <https://president.az/az/articles/view/49907> [01.03.2024].
12. İlham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva visited liberated from occupation Fuzuli and Jabrayil districts, as well as Fuzuli and Jabrayil cities. - <https://president.az/en/articles/view/46840> [01.03.2024].
13. Mədəni irsə ziyan. - <https://www.mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/medeni-irse-ziyan> [01.03.2024].
14. War Against Azerbaijan Targeting Cultural Heritage. - <https://www.mfa.gov.az/files/War-against-Azerbaijan-Targeting-Cultural-Heritage.pdf> [01.03.2024].

НАРМИН АКБАРЛИ

Бакинский славянский университет

ПОДВЕРЖЕННОСТЬ НАШЕГО МАТЕРИАЛЬНОГО, КУЛЬТУРНОГО И РЕЛИГИОЗНОГО НАСЛЕДИЯ АРМЯНСКОМУ ВАНДАЛИЗМУ И ОТНОШЕНИЕ ЮНЕСКО К ЭТИМ ПРЕСТУПЛЕНИЯМ

В статье рассматриваются военные преступления, как уничтожение, оскорбление, присвоение, изменение сути нашего культурного и религиозного наследия, незаконное вывоз куль-

турных ресурсов из нашей страны, время тридцатилетней оккупации наших земель Арменией а также Проанализировано отношение международного сообщества, особенно ЮНЕСКО, к этому вандализму. Эти шаги Армении отмечены как грубое нарушение международного гуманитарного права, особенно Гаагской конвенции 1954 года «О защите культурных ценностей во время вооруженного конфликта».

Ключевые слова: конвенция, ЮНЕСКО, вандализм, культурное наследие, война.

NARMIN AKBARLI

Baku Slavic University

THE EXPOSURE OF OUR MATERIAL, CULTURAL AND RELIGIOUS HERITAGE TO ARMENIAN VANDALISM AND UNESCO'S ATTITUDE TOWARDS THESE CRIMES

In the article, the war crimes committed during the thirty-year occupation of our lands by Armenia - such as the destruction, desecration, misappropriation, alteration of the essence of our cultural and religious heritage, as well as the illegal removal of cultural treasures from our country. Additionally the response of international community, especially that of UNESCO, to this vandalism is examined.

Keywords: Convention, UNESCO, vandalism, cultural heritage, war.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 mart 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov, t.e.d. Qabil Əliyev.

İCRA HAKİMİYYƏTİNİN İNSTİTUSİONALLAŞMASI PROBLEMİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/181-185>

İnstitusionallaşma siyasət elminin və idarəetmənin öyrənilməsində, xüsusən də hökumətin icra-edici qolunun fəaliyyətinin tədqiqində mühüm konsepsiya hesab edilir. O, hakimiyyət mexanizmləri daxilində strukturların, qaydaların və normaların rəsmiləşdirilməsini və konsolidasiyasını əhatə edir. İnstitusionallaşmanın nəzəri əsaslarını və nəticələrini tədqiq etməklə biz onun siyasi sistemlər daxilində icra hakimiyyətinin formalaşmasında və sabitləşdirilməsində əhəmiyyətinə işıq salmaq istəyirik.

Açar sözlər: İcra hakimiyyəti, prezidentlik, institusionallaşma, siyasi elm, fəlsəfə, idarəetmə.

Giriş. Siyasi elm və idarəetmə sahələrində institusionallaşma icra hakimiyyətinin necə fəaliyyət göstərdiyinin təhlilində mühüm rol oynayır. O, səlahiyyət strukturları daxilində çərçivələrin, qaydaların və müəyyən edilmiş standartların rəsmiləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi prosesini əhatə edir. Bizim məqsədimiz institusionallaşmanın nəzəri əsaslarını və nəticələrini öyrənməklə onun siyasi çərçivələrdə icra hakimiyyətinin formalaşmasında və gücləndirilməsində əhəmiyyəti haqqında anlayışlar təqdim etməkdir. Məqalədə həmçinin müasir dövr təhlil olunur və qeyd edilir ki, Qərb liberal demokratiyalarında icra hakimiyyətinin sərhədləri ilə bağlı müzakirələr çox vaxt aydın konstitusiya təlimatlarının olmaması ilə fərqlənmişdir. Dayzenhaus və Kempbel kimi alimlər, xüsusilə asayışı qorumaq üçün müəyyən edilmiş hüquqi normalardan kənara çıxmağa ehtiyac ola biləcəyi böhran və milli təhlükəsizlik vəziyyətlərində icra hakimiyyəti orqanlarının hərəkətlərinin qanuniliyini araşdırdılar. Bəziləri qanundan məhdud kənarlaşmaları müdafiə edir, digərləri isə Daysinin prinsiplərinə əməl edərək, sonrakı hüquqi yoxlamanın vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, Bert Rokman və Joel Aberbax kimi politoloqlar ABŞ-da icra hakimiyyətinin təkamülünü araşdıraraq, xarici amillərin təsirini və icra hakimiyyətinin hansı kontekstdə fəaliyyət göstərdiyini vurğulamışlar. Bu müzakirələr müasir idarəetmədə icra hakimiyyətinin davam edən incəliklərini vurğulayır.

İnstitutsionallaşma məfhumunun təhlili. Əvvəlcə institusionallaşma anlayışını başa düşmək üçün onun tarixi təkamülünü dərinlənən araşdırmalıyıq. İctimai və siyasi həyatın əsas elementləri kimi institutlar ideyası Aristotel kimi klassik siyasi filosoflara gedib çıxır. Lakin müasir idarəçilik çərçivəsində qurumların sistemli şəkildə yoxlanılmasına zəmin yaradan maarifçilik ideyaları olmuşdur. Bu baxımdan, institusionallaşma cəmiyyət daxilində fərdlərin və təşkilatların davranışlarını istiqamətləndirən norma və qaydaların yaradılmasına əsaslanır. Bu nəzəri əsas hakimiyyətin icra mexanizmində nizam-intizamın və ardıcılığın qorunmasında strukturlaşdırılmış təlimatların əhəmiyyətini vurğulayır [1, s.227].

Güc və səlahiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə institutsionallaşmanın nəzəri əsaslarının mərkəzidir. Maks Veberin iddia etdiyi kimi, hakimiyyət legitimləşdirilmiş gücdür və icra hakimiyyətinin institutlar vasitəsilə rəsmiləşdirilməsi onun cəmiyyət daxilində həyata keçirilməsi və qəbul edilməsi üçün vacibdir [2, s.55].

Hakimiyyətin icra mexanizminin institutsionallaşmasının ilkin təzahürlərindən biri bürokratik və inzibati strukturların inkişafıdır. İcra hakimiyyəti siyasəti həyata keçirmək, qanunları tətbiq etmək və ictimai xidmətləri göstərmək üçün yaxşı təşkil olunmuş bürokratiyaya arxalanır. Bürokratiya daxilində rolların və məsuliyyətlərin bu şəkildə rəsmiləşdirilməsi institusionallaşmanın əsas komponentidir [3, s.1258]. Bununla bağlı müxtəlif mütəfəkkirlərin fikirlərini sonrakı səhifələrdə detallı şəkildə təqdim edəcəyik. Ona görə də burada sadəcə kiçik bir giriş verməklə kifayətlənirik.

Eləcə də konstitusiya və hüquqi bazalar icra hakimiyyətinin institusionallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu sənədlər icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərini, funksiyalarını və məhdudiyyətlərini müəyyən edir, onun fəaliyyət göstərə biləcəyi parametrləri müəyyən edir. Qanunun aliliyi icraedici

hərəkətlərin hüquq normalarına uyğunluğunu təmin edən institusionallaşmanın əsas aspektidir [4, s.174]. Bununla bağlı da müxtəlif mütəfəkkirlərin fikirlərini sonrakı səhifələrdə detallı şəkildə təhlil edəcəyik.

Institusionallaşma həm də siyasi sistemə nəzarət və tarazlığın daxil edilməsini nəzərdə tutur. Monteskye tərəfindən konseptuallaşdırılan hakimiyyət bölgüsü, institusionallaşmanın icra hakimiyyəti daxilində hakimiyyətin cəmləşməsindən necə qorunduğunun bariz nümunəsidir.

Ümumilikdə söyləyə bilirik ki, institusionallaşmanın mühüm təsirlərindən biri idarəetmədə sabitliyin və davamlılığın təşviqidir. Hakimiyyətin icra mexanizmi institusionallaşdıqda kəskin dəyişikliklərə və ya pozulmalara daha az həssas olur və siyasi sistemlərin uzunmüddətli həyat qabiliyyətinə töhfə verir. Institusionallaşma həm də icra hakimiyyəti daxilində hesabatlılığı və şəffaflığı gücləndirir. Rəsmiləşdirilmiş prosedurlar, nəzarət mexanizmləri və hüquqi bazalar icra hakimiyyətini öz hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etməyə imkan verir və bununla da səlahiyyətdən sui-istifadə potensialını azaldır [5, s.180].

Hakimiyyətin icra mexanizminin institusionallaşması onun legitimliyini artırır və ictimaiyyətin etimadını qazanır. İcraedici tədbirlər müəyyən edilmiş institutlar və qanunvericilik çərçivələri çərçivəsində həyata keçirildikdə, onlar vətəndaşlar üçün daha etibarlı və məqbul hesab edilir [6, s.151].

Başqa sözlə desək, institusionallaşma siyasi sistemlərdə hakimiyyətin icra mexanizminin stabil fəaliyyətinin əsasını təşkil edən fundamental anlayışdır. Institusionallaşmanın nəzəri əsasları onun tarixi inkişafını, norma və qaydaların rolunu, güc və hakimiyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır. İcra hakimiyyətinin institusionallaşdırılması bürokratik strukturların, qanunvericilik bazalarının, nəzarət və tarazlığın yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da sabitlik, hesabatlılıq və ictimai etimad kimi nəticələrə gətirib çıxarır. Institusionallaşmanın nəzəri əhəmiyyətini dərk etmək, siyasi sistemlərin ümumi sağlamlığına və davamlılığına töhfə verən icra hakimiyyətinin strukturlaşdırılmış idarəetmə sərhədləri daxilində necə fəaliyyət göstərdiyini anlamaq üçün çox vacibdir.

İcra hakimiyyəti və institusionallaşma kəsişməsi. Siyasi nəzəriyyə və konstitusiya hüququ sahəsində əsas məsələlərdən biri icra hakimiyyətinin vahid dövlət sistemi daxilində nə dərəcədə həyata keçirilə bilməsidir. Tarixən qanunvericilik və icra hakimiyyətinin vahid orqanda cəmləşməsinə şübhə ilə yanaşılıb, çünki bu, potensial olaraq fərdi azadlıqlara təhlükə yarada bilərdi. Bu narahatlıq hakimiyyətlərin bölünməsinə tiranlığa qarşı qoruyucu vasitə kimi müdafiə edən Monteskye kimi siyasi filosofların ideyaları ilə səsləşir. Tarixi dinamika icra hakimiyyəti ilə bağlı müasir nəzəriyyələri başa düşmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi elmi diskussiyada əsas mövzudur. Bu sahədəki tədqiqatçılar iddia edir ki, qanunların mühakimə, qanunvericilik və icra funksiyaları bir-birindən aydın şəkildə ayrılmaqda hüquq və azadlıqlar risk altına düşür. Maarifçilik dövrünə aid edilən bu doktrina hakimiyyətin cəmləşməsinin və ondan potensial sui-istifadənin qarşısını almaq üçün həyati mexanizm rolunu oynayır [7, s.40].

Tədqiqatlarda icra hakimiyyətinin əsasən statik və konturları dəqiq müəyyən edilmiş qurum olmadığı, daha çox icra hakimiyyətini həyata keçirən rejimin bir təsviri olduğu fikri təqdim edilir. İcra hakimiyyəti çoxlu funksiyaları əhatə edir ki, bunlardan bəziləri ənənəvi olaraq icra hakimiyyəti ilə əlaqələndirilir, məsələn, xarici əlaqələr və inzibati vəzifələr. İcra hakimiyyətinin bu dinamik xarakteri onun sərhədlərinin dəqiq müəyyən edilməsində çətinliyi göstərir [8, s.61].

Bu baxımdan, vahid hökumət sistemində icra hakimiyyətinin sərhədləri sərt şəkildə müəyyən edilə bilməz, əksinə bu prinsiplər yazılı Konstitusiya və zərurilik doktrinasına əsaslanmalıdır. Qanunilik prinsipi icra hərəkətləri üçün mühüm məhdudedicilə rol oynayır, onların müəyyən edilmiş hüquq normalarına uyğunluğunu təmin edir. İcra hakimiyyətindəki bu çeviklik idarəetmənin inkişaf edən ehtiyaclarını və gözlənilməz vəziyyətlərə uyğunlaşma zərurətini qəbul edir. Məsələn, tədqiqatlarda ABŞ, İngiltərə, Fransa və Avstraliya Konstitusiyasının təfsirində ilkin siyasi nəzəriyyəçilərin ideyalarından necə istifadə edildiyi qeyd olunur. Bu, nəzəri perspektivlərin icra hakimiyyətinin limitlərinə davamlı təsirini nümayiş etdirir. Digər demokratik ölkələrdə olduğu kimi, sözügedən dövlətlərin sistemi də hakimiyyətlərin bölünməsinin praktiki tətbiqi ilə mübarizə aparır, icraedici funksiyaların xalqın unikal ehtiyaclarını qarşılayarkən müvafiq çərçivələr daxilində qalmasını təmin edir [2, s.58].

Ümumiləşdirsək, hakimiyyətin icraedici qolu haqqında diskurs tarix boyu siyasi filosoflar və nəzəriyyəçilər üçün diqqət mərkəzində olmuşdur. Aristotel, Platon, Monteskye, Russo, Hobbes, Veber və Makiavelli kimi filosoflar icra hakimiyyətinin mahiyyəti, rolu və məhdudiyyətləri haqqında unikal perspektivlər təklif etmişlər. İcra hakimiyyətinin mahiyyəti kontekstində, Aristotel və Platon meritokratik hakimiyyəti və hökmdarların fəlsəfi biliklərə malik olmasını müdafiə edirdilər, Monteskye isə icra hakimiyyətinin qollardan biri olması ilə hakimiyyətin bölünməsinin zəruriliyini vurğulayırdı. O, icra hakimiyyətini qanunvericilik və məhkəmə funksiyalarından fərqlənməli olan praktik funksiya kimi görürdü. Russo ümumi iradə anlayışını irəli sürərək, icra hakimiyyətinin xalqın kollektiv iradəsinə xidmət etməli olduğunu müdafiə edir, idarəçiliyə daha birbaşa və iştirakçı yanaşmanı vurğulayırdı. Hobbs isə öz növbəsində nizamı qorumaq və xaosun qarşısını almaq üçün mövcud olan güclü, mərkəzləşdirilmiş icra hakimiyyətinə inanırdı. Onun baxışı təhlükəsizlik ehtiyacından irəli gələn xarakter etibarilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

İcra hakimiyyətinin rolu və məhdudiyyətlərinə gəlinə isə, Monteskyenin hakimiyyət bölgüsü doktrinası nəzarət və tarazlığın vacibliyini vurğulayaraq, icra hakimiyyətinin nəzarətsiz səlahiyyətləri toplamaq imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Russonun ümumi iradəni qabartması isə bir məhdudiyyət elementi rolunu oynayırdı, çünki icra hakimiyyəti həmişə xalqın kollektiv maraqlarına uyğun olmalıdır. Hobbes icra hakimiyyətinə xas məhdudiyyətlər görmürdü. Təhlükəsizliyə can atmaq və təbiət vəziyyətindən qaçmaq əsas götürülərək mütləq idi. Makiavellinin pragmatik yanaşması etiraf edirdi ki, icra hakimiyyəti şəraitə uyğunlaşmalı və lazım gəldikdə hiyləgərlikdən istifadə etməlidir.

Müasir perspektivdə isə Maks Veberin rəşional-hüquqi səlahiyyət konsepsiyası icra hakimiyyətinə bürokratik yanaşma təqdim edərək, idarəetmə forması kimi qayda və normaları vurğulayırdı. Müasir kontekstdə icra hakimiyyəti ilə bağlı diskurs çox vaxt qanunun aliliyi, konstitusiyaya məhdudiyyətləri və demokratik prinsiplər ətrafında fırlanır. Müasir perspektivlər məhdudiyyətlərin və hesabatlılığın vacibliyini vurğulayaraq bürokratiya və qanunun aliliyi anlayışlarını təqdim etmişdir. Müasir idarəçilikdə icra hakimiyyətinin rolu, məhdudiyyətləri və hökumətin digər qolları ilə əlaqələri haqqında davam edən müzakirələrlə diskurs inkişaf etməyə davam edir. Nəticə etibarilə isə icra hakimiyyətinin mahiyyəti və həyata keçirilməsi siyasi nəzəriyyədə idarəetmənin və cəmiyyətin daim dəyişən dinamikasını əks etdirən mərkəzi məsələlər olaraq qalır.

Müasir dövrün politoloji diskussiyasına davam etsək, Bert Rokman ABŞ-da prezidentlik və icra hakimiyyəti ilə bağlı geniş araşdırmaları və yazıları ilə tanınan görkəmli politoloqdur. Onun siyasi elm sahəsinə verdiyi töhfələr icra hakimiyyətinin mürəkkəbliklərinə və onun hökumətin digər qolları ilə qarşılıqlı əlaqəsinə işıq salmışdır. Rokmanın mərkəzi tədqiqat sahələrindən biri ABŞ-da icra hakimiyyəti, xüsusilə də prezidentlik və qanunvericilik orqanı arasındakı əlaqələrə aiddir. Onun işi prezidentlərin Konqreslə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, bölünmüş hökumətin mürəkkəbliklərini, partiyaların dinamikasını və siyasət danışıqlarını araşdırır.

Rokmanın araşdırması prezident hakimiyyətinin zamanla necə inkişaf etdiyini başa düşməyimizə kömək edir. O, müasir dövrdə prezidentliyin dəyişən rolunu və icra hakimiyyətinin miqyasına təsir edən amilləri araşdırıb. Onun təhlili icra hakimiyyətinin dinamikasının formalaşmasında kontekst və xarici amillərin əhəmiyyətini vurğulayır. Rokmanın icra hakimiyyətinə münasibəti, xüsusən də müxtəlif siyasi partiyaların icra və qanunvericilik qollarına nəzarət etdiyi hakimiyyət bölgüsü kontekstində aktualdır [9, s.85].

Siyasi elm sahəsində görkəmli alim olan Joel Aberbax da ABŞ kontekstində icra hakimiyyətinin öyrənilməsinə mühüm töhfələr vermişdir. Onun araşdırmaları və yazıları icra hakimiyyətinin dinamikası və onun hökumətin digər qolları ilə qarşılıqlı əlaqələri haqqında dəyərli fikirlər vermişdir. Joel Aberbaxın icra hakimiyyətinə münasibəti Amerika siyasəti və hökumətinin hərtərəfli başa düşülməsindən qaynaqlanır. Onun tədqiqatları icra-qanunvericilik münasibətlərinin dinamikası, ictimai rəyin rolu və prezidentlərin öz siyasət gündəmlərinin irəliləyişində qarşılaşdıqları problemlər haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir [9, s.76].

Nəticə. Müasir dövrdə, Qərb liberal demokratiyalarında icra hakimiyyəti ilə bağlı diskurs, çox vaxt açıq konstitusiyaya təlimatlarının olmaması səbəbindən onun hədudlarının müəyyən edilməsi problemi ilə əlamətdar olmuşdur. Dayzenhaus və Kempbell kimi alimlər müstəsna hallarda, xüsusən də fəvqəladə hallar və milli təhlükəsizlik problemləri kontekstində icra hakimiyyətinin hərəkətlərinin

legitimliyi ilə bağlı təhlillər aparıblar. Bəziləri nizam-intizamı qorumaq üçün qanundan məhdud şəkildə kənara çıxmağı müdafiə edirsə, digərləri Daysinin prinsiplərinə əməl edərək retrospektiv hüquqi yoxlamanın vacibliyini vurğulayırlar. Eyni zamanda, Bert Rokman və Joel Aberbax kimi politoloqlar ABŞ-da icra hakimiyyətinin təkamülünü araşdıraraq, xarici faktorların təsirini və icra hakimiyyətlərinin hansı kontekstdə fəaliyyət göstərdiyini vurğulayırlar. Bu müzakirələr müasir idarəetmədə icra hakimiyyətinin mürəkkəbliyinin davam etdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaman, A.; Ünal, H. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Yürütme Erki Bağlamında Değerlendirilmesi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2021, 2(26), 225-246.
2. Türe, İ. Başkanlık Sisteminde Yürütme Organının Gücü: ABD, Arjantin ve Brezilya. Researcher, 2016, 4(2), 54-73.
3. Çelik, Ö. Amerika Birleşik Devletleri Hukukunda Yürütme İmtiyazı. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2022, 30(3), 1253-1299.
4. Gül, C.; Karagöz, K. Çağdaş Siyasal Rejimlerde Etkin Yürütme Olgusu Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2007, 11(1), 711-752.
5. Çelebi, Ö. Amerika Birleşik Devletleri'nde Başkanın Kararname Çıkarma Yetkisi. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2022, 13(1), 179-190.
6. Çapar, A. Yargı Bağımsızlığı Ekseninde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Yürütme ve Yargı İlişkisi. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2022, 13(1), 148-165.
7. Işık, M. Hukuk devleti bağlamında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin kuvvetler ayrılığı açısından bir değerlendirmesi. İstanbul: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, 221 s.
8. Benli, M.D. Kuvvetler ayrılığı prensibinin temel hak ve özgürlüklerin korunmasındaki işlevi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021. 180 s.
9. Yılmaz, A. ABD başkanlık sistemi ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin yapısal ve işlevsel olarak incelenmesi. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020. 206s.

ТУРАЛ МАМЕДОВ

Бакинский Государственный Университет

ПРОБЛЕМА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ

В статье утверждается, что институционализация в сфере политологии и менеджмента играет важную роль в анализе функционирования исполнительной власти. Он включает в себя процесс формализации и укрепления рамок, правил и установленных стандартов в рамках властных структур. Наша цель - изучить теоретические основы и последствия институционализации и дать представление о ее важности в формировании и укреплении исполнительной власти в политических рамках. В статье также анализируется современная эпоха и отмечается, что споры об пределах исполнительной власти в западных либеральных демократиях были заметными, часто осложняющимися отсутствием четких конституционных принципов. Такие ученые, как Дизенхаус и Кэмпбелл, исследовали законность действий исполнительной власти, особенно в ситуациях кризиса и национальной безопасности, когда отступления от установленных правовых норм могут быть необходимы для поддержания порядка. Некоторые выступают за ограниченные отступления от закона, в то время как другие следуют принципам Дайси и подчеркивают важность последующей юридической проверки. В то же время такие политологи, как Берт Рокман и Джоэл Абербах, изучали эволюцию исполнительной власти в США, подчеркивая влияние внешних факторов и контекста, в котором действует исполнительная власть. Эти дебаты подчеркивают сохраняющиеся тонкости исполнительной власти в современном управлении.

Ключевые слова: Исполнительная власть, президентство, институционализация, политология, философия, управление.

TURAL MAMMADOV
Baku State University

THE PROBLEM OF INSTITUTIONALIZATION OF THE EXECUTIVE POWER

The article states that institutionalization in the fields of political science and management plays an important role in the analysis of how the executive power functions. It involves the process of formalizing and reinforcing frameworks, rules and established standards within authority structures. Our goal is to study the theoretical foundations and implications of institutionalization and provide insights into its importance in the formation and strengthening of executive power in political frameworks. The article also analyzes the modern era and notes that debates about the limits of executive power in Western liberal democracies have been prominent, often complicated by the lack of clear constitutional guidelines. Scholars such as Diezenhaus and Campbell have examined the legality of executive branch actions, particularly in situations of crisis and national security where departures from established legal norms may be necessary to maintain order. Some advocate limited derogations from the law, while others follow Dicey's principles and emphasize the importance of subsequent legal review. At the same time, political scientists such as Bert Rockman and Joel Aberbach studied the evolution of the executive power in the United States, emphasizing the influence of external factors and the context in which the executive power operates. These debates highlight the ongoing subtleties of executive power in modern governance.

Keywords: Executive power, presidency, institutionalization, political science, philosophy, administration.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Adil Baxşəliyev, t.ü.f.d. Məmmədəğa Baxışov.

UOT 37.013

MƏCİD İSMİXANOV

Bakı Dövlət Universiteti Pedagogika kafedrasının professoru
m.ismixanov@mail.ru

VƏFA ÇİRAQOVA

p.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti Pedagogika kafedrası
chiraqova@mail.ru

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI VƏ ONLARIN TƏTBİQİ MEXANİZMİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/186-190>

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin təcrübəsində təlim texnologiyaları və onların tətbiqi mexanizmi nəzərdən keçirilir. Müəlliflər pedaqoji-psixoloji tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında pedaqoji texnologiyaların müxtəlif təsnifatlarını, quruluşunu şərh edir, habelə onların ümumi təhlili planını şərh edirlər.

Açar sözlər: təlim texnologiyası, təlim texnologiyalarının struktur ünsürləri və növləri, tətbiqi mexanizmi.

Giriş. Təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi yeni təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində (2013) informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni infrastrukturun yaradılması ölkəmizdə təhsilin inkişafı üzrə əsas strateji istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir [1]. Orada göstərildiyi kimi, təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi üzrə bir çox işlər görülsə də bu sahədə vəziyyət hələ lazımi səviyyədə deyildir; onun miqyası məhduddur, mövcud təlim texnologiyalarından və yaradılan sistemlərdən az istifadə olunur. Sənəddə təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsində İKT-nin imkanlarını genişləndirmək, təhsilin bütün pillələrində onun səmərəli tətbiqinə nail olmaq zəruri vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Təlim texnologiyalarının tətbiqi yeni ideya deyildir, onun çox qədim tarixi vardır. Hələ XVII əsrdə böyük mütəfəkkir, filosof, pedaqogika elminin banisi, görkəmli çex pedaqoqu Y.A.Komenski təlimi ciddi düşünülmüş və müsbət nəticələrə təminat verən bir proses kimi qurmağı arzu etmişdir [5, s.319]. O, “didaktik maşın” üçün dəqiq düşünülmüş məqsədi, bu məqsədə çatmağın vasitələrini və onlardan istifadə etməyin ciddi qaydalarını müəyyən etməyi vacib sayırdı. Böyük pedaqoqun bu ideyası uzun müddət öz əməli həllini tapmamışdır. Yalnız XX əsrin sonlarında istehsalda baş vermiş texnoloji tərəqqi məktəbə, təhsil prosesinə də öz təsirini göstərmiş [2, s.256], bu sahədə nəzəri və əməli axtarışlar aparılmağa başlanmışdır. Hazırda bu proses geniş vüsət almışdır.

Texnologiya nədir? O, pedaqoji prosesdə nə kimi rol oynayır? Onun səciyyəvi cəhətləri, struktur ünsürləri hansılardır? “Texnologiya” yunanca “techne” və “loqos” sözlərindən götürülüb sənət, peşə, ustalıq mənasını verir. Pedaqoji texnologiya pedaqoji prosesin, müəllimin fəaliyyətinin idarə olunmasına yönələn texnologiyadır. O, qarşıya qoyulan məqsəd baxımından təlim-tərbiyə işinin elmi cəhətdən düzgün layihələndirilməsi və əldə ediləcək nəticəyə təminat verilməsini nəzərdə tutan əməliyyatlar sistemi kimi başa düşülür [3, 5].

Pedaqoji fəaliyyətdə texnologiyaların müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Elmi mənbələrdə onlar 4 qrupda təsnif olunur: təlim, tərbiyə, inkişaf və diaqnostika texnologiyaları. Təhsil müəssisələrində təlim və tərbiyə texnologiyaları daha geniş yer tutur. Pedaqoji texnologiya müəyyən əlamətləri ilə səciyyələnir (V.P.Bespalko). Təlim prosesi ilə bağlı əlamətlərə aşağıdakılar daxildir:

- təlim məqsədlərinin dəqiq, ardıcıl müəyyənəşdirilməsi;
- mənimsəniləcək informasiyaların sistemə, qaydaya salınması;
- təlim və nəzarət vasitələrinin kompleks tətbiqi;
- təlimin diaqnostik funksiyalarının gücləndirilməsi;
- təlim keyfiyyətinin mümkün olan yüksək səviyyəsinə təminat verilməsi.

Göstərilən əlamətlər təlim texnologiyasının səciyyəvi cəhətlərini müəyyən etməyə, bütün vasitə,

metod və formaları kompleks halda tətbiq etməklə qarşıya qoyulan məqsədin və gözlənilən nəticənin əldə olunmasına imkan verir.

Elmi mənbələrdə [3, s.189] pedaqoji texnologiyalar digər göstəricilərə - texnologiyanın tərkibində dominantlıq təşkil edən komponentlərə görə də təsnif olunur:

- a) dominant məqsəd və həll edilən vəzifələrə görə;
- b) təlimin təşkili formasına görə;
- c) dominant metodlara görə;
- d) şagirdlərin idrak fəallığı və zehni inkişaf imkanlarına görə;
- e) biliklərin tətbiqi və səriştələrin formalaşmasına görə və s.

Hazırda məktəb təcrübəsində istifadə olunan texnologiyalarının böyük qismi dərslərin dominant metod və formalarına, şagirdlərin idrak fəallığı və zehni inkişaf imkanlarına görə seçilib tətbiq edilir. Bəzən yanlış olaraq təlim texnologiyaları təlim metodları, formaları ilə eyniləşdirilir. Məsələn, beyin həmləsi, bibo, auksion, sinektika və başqaları interaktiv iş formaları, interaktiv iş metodları və ya interaktiv iş texnologiyaları kimi işlədilir. Əslində isə təlim prosesinin komponentləri bu və ya digər dərəcədə texnologiyanın ünsürləri kimi onun tərkibinə daxil olur. Pedaqoji texnologiyada təlimin məqsəd, məzmun və prosesual tərəfləri (təlimin təşkili, forma və metodları, diaqnostikasi) müəyyən nisbətdə vəhdət halında birləşir [2, s.257].

Təlim texnologiyalarının növləri çoxdur: ənənəvi və fəal təlim texnologiyaları, proqramlaşdırılmış və problemlə təlim, inkişafetdirici təlim, pedaqoji oyun, məsafədən təhsil texnologiyaları və b. Onlardan bəzilərini qısaca nəzərdən keçirək.

Ənənəvi təlim texnologiyası. Burada əsas məqsəd müəllim tərəfindən biliklərin verilməsi və şagirdlər tərəfindən yadda saxlanmasından ibarətdir. Mənimləmədə başlıca yeri hafizə (yaddaş), bərpəedicə təfəkkür tutur. Təlimin təşkilində kollektiv, frontal formalardan istifadə olunur. Şagird təlimin obyektə kimi çıxış edir, passiv rol oynayır. Müəllim isə biliklərin ötürücüsü, təlim prosesinin təşkilatçısı kimi çıxış edir. Onun əsas funksiyası informasiya-nəzarət funksiyasıdır. Təlimdə xarici (müəllim tərəfindən) nəzarət əsas yer tutur, şagirdin özünə-nəzarəti həyata keçirilmir. Belə təlimin nəticəsində müəyyən həcmdə biliklərə yiyələnmiş təşəbbüslər, qeyri-fəal şəxsiyyətlər yetişir.

Ənənəvi təlim texnologiyasının əsas quruluş ünsürləri bunlardır:

keçmiş mövzunun sorğusu → qiymətləndirmə → müəllimin izahı → möhkəmləndirmə (sual-cavab, kitab üzrə iş, çalışmaları) → növbəti məşğələ üçün tapşırıqın verilməsi.

Bu texnologiyanın nöqsanı ondadır ki, belə təlimdə şagirdin yaradıcı fəaliyyəti məhduddur; böyük həcmdə materialın yadda saxlanması təlimi ağırlaşdırır, cansıxıcılıq yaradır.

Proqramlaşdırılmış təlim texnologiyası. Proqramlaşdırılmış təlim şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin xüsusi vasitələrlə (kompüter, dərslək, proqram və s.) idarə olunmasına əsaslanan təlim növüdür. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq burada hər kəs öz fərdi iş tempi ilə irəliləyir. Proqramlaşdırılmış təlimin iki növü ayırd edilir: xətti (və ya düzxətli), şəxəli proqramlaşdırma.

Xətti proqramlaşdırmada şagirdin işi belə bir sxem üzrə gedir:

Mətn 1 → Sual → Cavab → Mətn2 →...

Şagird mətnin birinci hissəsini («addımını») (Mətn 1) öyrənir, sonra həmin hissəyə aid sual və tapşırıqları (Sual) yerinə yetirir. O, öz cavabını verilmiş düzgün cavabla (Cavab) tutuşdurur. Əgər cavab düz gəliirsə, onda mətnin ikinci hissəsini (Mətn 2) öyrənməyə keçir. Cavab səhv olduqda şagird mətnin birinci hissəsinin (Mətn 1) üzərinə qaydır; onu diqqətlə oxuyub, yenidən həmin suallara cavab verir və s. İş əvvəlki qaydada davam etdirilir.

Şəxəli proqramlaşdırmada iş belə ardıcılıqla gedir:

İzah 1
↑
Mətn 1 → Sual → Cavab → Mətn 2 → ...
↓
İzah 2

Şagird mətnin 1-ci hissəsini («addımını») öyrənib suallara düzgün cavab vermədikdə ona səhvin xarakteri ilə bağlı izahat (İzah 1) verilir. İzahatla tanış olduqdan sonra şagird əvvəlki suallara yenə yanlış cavab verərsə, ona əlavə izahat (İzah 2) verilir. Düzgün cavab alınanadək iş bu qaydada aparılır. Şagird suallara düzgün cavab verdikdə mətnin növbəti hissəsini (Mətn 2) öyrənməyə keçir.

Proqramlaşdırılmış təlim texnologiyası müəyyən üstünlüklərə malik olsa da (müstəqil iş, fərdi temp, əks əlaqə, səhvlərlə iş və s.), onun nöqsanları da vardır: bu zaman şagirdin zehni fəaliyyətinin gedişi müəllimə aydın olmur; mənimsəmə prosesi lazımınca idarə olunmamış qalır. Buna görə də proqramlaşdırılmış material üzərində şagirdin müstəqil işini müəllimin işi ilə (izah, nəzarət, ümumiləşdirmə, istiqamətləndirmə və s.), habelə başqa texnologiyalarla əlaqələndirmək lazımdır.

Problemlə təlim texnologiyası. Problemlə təlim hazır informasiyaların verilməsinə əsaslanan ənənəvi təlim texnologiyasından fərqli olaraq elmi biliklərin müstəqil surətdə əldə edilməsini, yəni problem qoyub onun həlli yollarını tapmağı, bilikləri yaradıcı tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

Problemlə təlimin özünəməxsus texnologiyası vardır. Bu texnologiyanın struktur ünsürlərini sxematik şəkildə belə göstərmək olar:

Problem situasiya → Problem → Həllin modeli → Problemin həlli → Nəticə

Problemlə təlimdə müəllim problem situasiya (vəziyyət) yaradaraq şagirdləri axtarışa cəlb edir: onlar qoyulmuş problemi ya qismən – müəllimin köməkliyi ilə (qismən axtarış metodu), ya da müstəqil şəkildə (tədqiqatçılar metodu) həll edirlər. Məktəb təcrübəsində problemlə təlimdən müxtəlif formalarda – problemlə şərh, seminar məşğələlərində problemlə dialoq, problemin qoyuluşu, laborator və praktik məşğələlərdə şagirdlərin qismən axtarış və tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi və s. istiqamətlərdə istifadə edilir. Problemlə təlim şagirdlərin elmi idrak metodlarına yiyələnməsinə imkan verir, elmi axtarışları stimullaşdırır.

Fəal təlim texnologiyası. Fəal təlim şagirdlərin zehni və əməli fəallığına, müstəqilliyinə əsaslanan, tədqiqatçılıq və əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim modelidir. O, tələbəni təlim prosesinin subyektinə, fəal iştirakçısına çevirir. Bu təlim təkcə biliklərin qazanılmasına yox, həm də bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edir. Fəal təlim texnologiyası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Buraya daxildir: motivasiyanın yaradılması, təlimin emosionallığı, fəal diskussiya şəraiti, əməkdaşlıq, problemlərin kollektiv həlli, əks əlaqə, interaktiv metodların geniş tətbiqi.

Fəal təlim texnologiyasının strukturunu sxematik şəkildə nəzərdən keçirək:

Motivasiya, problemin qoyuluşu → Tədqiqat sualı → Tədqiqatın icrası (fərziyyələr) →
Kollektiv müzakirə → Nəticə çıxarılması

Fəal təlim texnologiyasında çox müxtəlif interaktiv metodlardan (“beyin həmləsi”, diskussiya, müzakirə, mətn üzrə iş, situativ təhlil, sxem və cədvəllərlə iş, işgüzar rollu oyunlar və s.) istifadə edilir.

Oyun texnologiyası. Təlim oyunları biliklərin möhkəmləndirilməsi və tətbiqində, şagirdlərin zehni inkişafında, təlimə marağın artmasında, emosional mühit yaradılmasında yaxşı vasitə rolunu oynayır. Təlim oyunlarının növləri müxtəlifdir: didaktik oyunlar, işgüzar rollu oyunlar, oyun-tapmacalar, oyun-yarışlar, oyun situasiyalarının yaradılması və s.. Didaktik oyunlar müəyyən didaktik vəzifənin həllinə xidmət edir (sözü, cümləni tamamla; dinməcə oyunu; fiquru, bitkini tap və s.). İşgüzar rollu oyunlar hər hansı bir problemə müxtəlif mövqedən yanaşmağı tələb edir. Şagirdlər bu yolla hadisələrin iştirakçısı olmaq, mövcud vəziyyətə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı qazanırlar. Oyun belə bir ardıcılıqla keçir:

Oyuna hazırlıq → Rol bölgüsü → Təlimat → Oyunun keçirilməsi → Oyunun müzakirəsi

Oyun – tapmacalar, oyun-yarışlar təlimdə gərginliyi götürmək, şagirdlərin fəaliyyətini canlandırmaq məqsədi güdür. Məsələn, «Sözü, anlayışı tap» oyun-tapmacasında şagirdlər verilmiş əlamətlərə görə müvafiq sözü, anlayışı tapırlar. Məsələn, «XVI əsrin əvvəli», «Təbriz», «Şah İsmayıl» sözlərinə görə vərəqin arxasında yazılmış sözü, ifadəni («Səfəvilər dövləti») tapmaqla bağlı müəllim şagirdlərlə oyun-tapmaca keçirir.

Göstərilən oyun metod və priyomlarından yerinə görə - didaktik məqsəd və vəzifədən, mövzunun xüsusiyyətindən asılı olaraq istifadə edilir.

Distant (məsafədən) təhsil texnologiyası. Distant təhsil məsafədən təhsilalma forması kimi müasir dövrdə – dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanın genişləndiyi bir vaxtda mühüm həyati zərurət kəsb edir. Bu sistem insanların təhsil müəssisələrinə getmədən – buna xüsusi vaxt itirmədən yaşayış yerlərindən təhsil müəssisələri ilə əlaqə saxlamaqla müstəqil təhsil almasına imkan verir. Distant təhsil müasir telekommunikasiya vasitələrinin (kompyuter, internet, elektron poçt, sputnik, televiziya, radio və s.), habelə baza dərsliklərinin və müxtəlif çap materiallarının köməyi ilə həyata keçirilir. Distant təhsil texnologiyasının mühüm tərkib elementləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- tədris və digər çap materiallarının kompüter telekommunikasiya vasitəsilə göndərilməsi;
- milli və regional televiziya və radiostansiyalar vasitəsilə tədris proqramının translyasiyası;
- səsli poçt, internet, elektron poçtu vasitəsilə müəllim və şagird (tələbə) arasında sinxron ünsiyyət yaradılması: bu yolla şagird (tələbə) və müəllim lazımi informasiyaları (suallar, cavablar, məsləhətlər, kontrol tapşırıqlar, əlavə materiallar) plyonkalara yazmaqla sinxron rejimdə bir-birilə ünsiyyət saxlayırlar;

- video - distant təhsilin mühüm vasitəsidir. Şagird (tələbə) videoplyonka vasitəsilə müəllimlərin mühazirələrini dinləmək imkanı qazanır. İkitərəfli videokonfrans lazımi informasiya mübadiləsini həyata keçirməyə kömək edir.

Distant təhsil texnologiyasında qeyd edilən üsürlərdən kompleks şəkildə istifadə etməklə məsafədən təhsili daha səmərəli həyata keçirmək mümkündür.

Modul təlim texnologiyası. Bu texnologiya ənənəvi təlimin alternativini kimi XX əsrin 60-cı illərində ABŞ və Qərbi Avropada meydana gəlmişdir. Texnologiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird müəyyən modulla iş prosesində müstəqil şəkildə (və ya müəllimin istiqamətverici köməyi ilə) qarşıya qoyulan təlim məqsədinə nail olur. Modul fənnin ayrı-ayrı iri bloklarını əhatə edən məqsədyönlü funksional bir hissəsidir. Modulun tərkibi üç üsurdən ibarətdir: məqsəd, informasiya bankı (məzmun), didaktik məqsədlərə nail olmaq iizrə metodik rəhbərlik.

Modul texnologiyası nəzarət, təhlil və korreksiya işini şagirdlərin özünüidarəsi ilə əlaqələndirməyi nəzərdə tutur:

- hər təzə modulu öyrənməzdən əvvəl şagirdin həmin modul üzrə hazırlıq səviyyəsini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə onun bilik və bacarıqlarına ilkin nəzarət həyata keçirilir;
- zərurət olduqda şagirdlərin biliklərinin korreksiyası aparılır;
- hər bir tədris elementinin sonunda müxtəlif səviyyələrdə (özünənəzarət, qarşılıqlı nəzarət, nümunə ilə tutuşdurmaq və s.) cari və aralıq nəzarət həyata keçirilir;
- modulla iş başa çatdıqda yekun nəzarət aparılır.

Moduldan təlimin istənilən təşkili sistemində, hətta ənənəvi təlimlə əlaqələndirməklə istifadə oluna bilər.

Nəzərdən keçirilən texnologiyalardan təlimdə yeri gəldikcə optimal və yaradıcı şəkildə istifadə etmək mümkündür.

Nəticə. Cəmiyyət inkişaf etdikcə məktəb qarşısında qoyulan tələblər də artır. Müasir dövr sadəcə bilikli adamlar yox, dərin biliyə və praktik bacarıq və səriştələrə yiyələnən, müasir təfəkkürlü, müstəqil və yaradıcı düşünən, rəqabət qabiliyyətli vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməyi tələb edir. Bu da öz növbəsində təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə, təhsili idarəetmə sistemini yenidən qurmaqla, innovative təlim metod və texnologiyaları geniş tətbiq etməklə sıx bağlıdır. Müasir dərs yeni pedaqoji texnologiyalar tələb edir. Yeni texnologiyalar təlimin inkişafetdirici, tərbiyəedici funksiyalarını reallaşdırmağa, şagirdlərin müstəqilliyini təmin etməyə, mənimsəmənin keyfiyyətini və motivasiyanı artırmağa, dərsdə müəllim-şagird əməkdaşlığı mühitini yaratmağa imkan verir.

Yeni təlim texnologiyaları, ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, şagirdləri passivlikdən, əzbərcilikdən xilas olmağa, fəal düşünməyə və axtarışlara sövq edir. Təlimdə müəllim bilikləri hazır şəkildə ötürən, yoxlayıb qiymətləndirən subyekt mövqeyində qalmayıb, daha çox istiqamət verən (mentor), bələdçi (fasilitator), köməkçi, məsləhətçi, təşkilatçı, idarə edən (menecer) rolunda çıxış edir.

Pedagoji texnologiyaların tətbiqi fənlərin metodikasına da yeni baxımdan yanaşma tələb edir. Metodikada fənnin, dərsin səmərəli metod və vasitələrinin axtarışı və tətbiqi məsələləri dominant yer tutursa, texnologiyada bütövlükdə təlim prosesinin, dərsin planlaşdırılması, təşkili (metod, vasitə,

formaları) nəticəsi və təhlili məsələləri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir, yüksək keyfiyyətə, nəticəyə təminat verilir. Metodika çox vaxt yüksək keyfiyyətə təminat vermir [6, s.320]. O, təkcə metodların tətbiqi ilə yox, onların bütövlükdə təlim prosesinə, nəticəsinə və keyfiyyətinə təsiri baxımından seçilib tənzimlənməsinə xidmət etməlidir. Bağca sözlə, yaxşı olar ki, metodika gələcəkdə praktik pedaqogika kimi, metodist isə texnoloq kimi fəaliyyət göstərsin.

Nəzərdən keçirilən təlim texnologiyalarını uğurla tətbiq etmək üçün onların mexanizmini yaxşı öyrənmək, fənnin, mövzunun məqsədindən, çətinlik səviyyəsindən, şagirdlərin dərk etmə imkanlarından çıxış edərək konkret sinif və dərs üçün optimal (ən münasib) təlim texnologiyasını seçib tətbiq etmək lazımdır. Müəllimin pedaqoji ustalığının mühüm göstəricilərində biri də budur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
2. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, ADPU, 2008, 479 s.
3. İsmixanov M., Bayramov H. Pedaqogika. Bakı, ADPU, 2022, 420 s.
4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, Elm, 2003, 285 s.
5. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika (yeni kurs). Bakı, Çarşıoğlu, 2002, 105 s.
6. Pedaqogika (red.L.R.Krivçenko). M., 2005.
7. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, AR TN, Unicef, 2007, 149 s.

МАДЖИД ИСМИХАНОВ

Профессор педагогического факультета Бакинского государственного университета

ВАФА ЧИРАГОВА

д.ф.п.н., Кафедра педагогики Бакинского государственного университета

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ И МЕХАНИЗМЫ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ

В статье рассматриваются вопросы технологии обучения и механизмы их применения в практике общеобразовательной школы. Авторы на основе анализа и обобщения педагого-психологических исследований излагают разных классификаций педагогических технологий, а также их структуры, выявляют общий план их анализа.

Ключевые слова: технология обучения, виды, структуры и механизмы применения педагогических технологий.

MAJID ISMIXHANOV

Professor of the Pedagogical Department of Baku State University

VAFA CHIRAGOV

PhD in Pedagogy, Department of Pedagogy of Baku State University

TRAININ TECHNOLOGIES AND THEIR APPLICATION MECHANISM

The article describes the teaching technologies and the mechanism of their application in secondary schools. Based on the analysis and generalization of pedagogical - psychological researches, the authors review various classification, structure and general plan of their analysis of pedagogical technologies.

Keywords: trainin technologies, mechanism application, classification, structure.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 yanvar 2024-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Rüfət Hüseynzadə, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24); UOT 913.1

SUGRA ORUJOVA

*PhD student of the Department of "Source Studies,
Historiography and Methodology" of Baku State University
sugrau@mail.ru*

ABOUT SOME QUESTIONS REGARDING PROBLEMS OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF KARABAKH'S REGION ASKERAN

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/191-196>

The history of the cities and districts of Nagorno-Karabakh is one of the least studied topical problems of the history of Azerbaijan. (On November 10, 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in an address to the people, announced the abolition of the status of Nagorno-Karabakh. And thus, at present, the term "Nagorno-Karabakh" as a political-geographical term is not used). The great scientific interest is a comprehensive study of the origin and development of the regions of Nagorno-Karabakh. The study of the emergence and development of cities and districts of Nagorno-Karabakh has the great scientific and political importance. Since historical geography is a new science, various sources were used to write articles. The choice of this topic is connected with the importance of Karabakh, an integral part of Azerbaijan. In particular, in Soviet times, the number of investigated works related to Karabakh cities was a minority. This makes the study of the work actual. The article provides information on the formation, territory, development and population composition of Karabakh in the Soviet period, Askeran region. Along with all this, there is also information about the national leader H. Aliyev's policy in this area.

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Karabakh, Askeran, historical geography.

Introduction. The history of the cities and regions of Nagorno-Karabakh is one of the least studied problems in the history of Azerbaijan. (On November 10, 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said in his address to the nation that the status of Nagorno-Karabakh had been abolished). In this regard, a comprehensive study of the formation, development and occupation of the districts of Nagorno-Karabakh by Armenian vandals is of great scientific importance.

As people traveled and explored new locations, a need arose for documentation of these locations. One of the best known early examples we could say was a Greek explorer named Herodotus, who lived during the 5th century BCE. He wrote about the formation of the Nile and was one of the first scholars to discuss the relationship between history and geography. In 1975, the Journal of Historical Geography was founded, solidifying the status of historical geography as a sub-discipline of geography. After that new methods were used for writing historical geographical works in wide scales such as the use of demographic statistics to better understand social patterns and how they might affect or be affected by natural environments. There are certain differences of humanity that are difficult to define, such as moral and political positions, and scholars explored that explorations of humanity's agency or intentionality are not always clear cut. However, it has also been acknowledged that deeper analysis of socio-economic factors, politics, and geographical change are both necessary and relevant, since these factors all influence each other [11]. The historical geography of each country is important for its development. First of all, it would be appropriate to give information about the science of historical geography. The science of historical geography studies the historical and geographical position of this or that area, country in a certain historical period. Historical geography concretizes our historical concepts from a chronological point of view and connects them with certain territories. Therefore, historical geography reveals the characteristic of the physical, economic, political geography of this or that country in different periods of its history development [7, p.5]. For the first time in Azerbaijani historiography, the scientific analysis of the historical geography of Azerbaijan was carried out in the work "Istoriceskaya Geographia Azerbaydjana", written in Russian under the editor-in-chief of Ziya Bunyadov. The initial data for the development

of geographical ideas about the peoples of the Caucasus appeared in ancient times in the works of Strabo, as well as the greatest representative of ancient science, Claudius Ptolemy [9, p.3]. Information about the historical geography of Azerbaijan was preserved in the works of Arab and Persian authors of the early Middle Ages and the Middle Ages [10, p.87].

Speaking about the historical geography of the region, it should be noted that the name Karabakh was first used in sources 1300 years ago. "Karabakh" previously stated a specific place as a historical and geographical concept, and then it turned into a vast geographical area of Azerbaijan. The first city built in the Karabakh region is Barda, which is on the Terter River and on the three trees of the Kura River [4, p.6].

The historical geography of Karabakh. The historical geography of the city of Karabakh is mentioned in the article. Mirza Jamal Javanshir, who was the vizier of the Karabakh Khanate, described the borders of Karabakh in his work "History of Karabakh" (1847) as follows: "The borders of the Karabakh province are as follows: from the Khudaferin bridge to the Siny Bridge on the South Side-the Araz River. Now (broken bridge) is between Gazakh, Shamshadtil and Demirchi-Hasanli Jammam, and Russian state officials call it Krasny most, that is, the Red Bridge with the Russian invasion. From the east side is the Kura River, which joins the Araz River in Javad village and flows into the Caspian Sea. From the North Side the border of Karabakh with Yelizavetpol is the Goran River to the Kura River, and the Kura River reaches the Araz River in many places. On the west side are the high Karabakh mountains called Kushbek, Salvarty and Erikli".

Nagorno-Karabakh Autonomous Region located in the southeastern part of the Lesser Caucasus. The territory is mountainous. Its area is 4 thousand 392 sq. kilometers. The territory of the province is 120 km from North to South and 35-60 kilometers from East to West. The NKAO includes five administrative districts-Askeran, Hardrud, Mardakert, Martuni and Shusha [8, p.3]. As mentioned, Askeran is one of the districts included in the NKAO, and the main purpose of this article is to provide information about Askeran district. First of all, our national leader H.Aliyev during his meeting with leading scientists of ANAS in 1974, said with great foresight that "the history of the ancient cities and regions of Azerbaijan should be studied... people should always remember their roots... every page of our history is dear to us... Our historians must accept, comprehend, evaluate and objectively study our history as it is." From this point of view, the study of the history of Askeran region is of great importance.

The history of formation and development of Askeran region from historical geographical point. Askeran was one of the developed regions of Azerbaijan. The history of the formation of the district dates back to 1930. In 1930-1978, Askeran region was called Khankendi region. By the law of the Presidium of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR on May 15, 1978, the name of Khankendi district was replaced with Askeran district. According to the decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated November 26, 1991, Askeran region was abolished and its territory was included in Khojaly region [1, p.86-87]. The center of Askeran district was Askeran settlement. The settlement is located 17 km north-east of Khankendi, on the edge of Yevlakh-Lachin highway, on the Left Bank of Gargar River, at the north-eastern foot of Karabakh Ridge. This information proves that Askeran district is located in an important area.

The toponym Askeran is derived from the name of the Askeran fortress located here. In ancient times, various fortresses were built in Azerbaijan to protect and defend against foreign attacks. One of them is Askeran Castle. The name of the fortress of the 18th century in Askeran settlement of Khojaly Ranu of the Republic of Azerbaijan is associated with the place called Askeran and consists of the toponym of old and Aran in Azerbaijani language and Means old Aran, ancient Aran. The fortress is located on the right and left banks of Gargarchay, about 24 km from Shusha, 5 km from Khojaly and 12 km south of Agdam. The construction of the fortress was associated with the period of the rise of the Karabakh Khanate and was intended to close the Valley of the Gargar River and create a small passage only from the side of the river. The date of construction of Askeran Castle and the name of its builder are written in different sources. Some historians associate the construction of the fortress with the name of Panahali Khan, others with Mehrli Khan, and some with the name of Ibrahim Khan. But based on Pakhomov's work "Askeran (Razvalini drevney kreposti)", we can note

that Askeran castle was built by Karabakh Khan Panahali Khan. Askeran fortress was occupied by Armenians. The main settlements are Askeran settlement, Ballyja, Khanabad, Agbulag, Garabulag, Chanakhchi, Kosalar, Dashbulag and other villages. The center of the district was Askeran settlement. The surface of the region is mostly mountainous. The Karabakh Ridge stretches along the western border of the territory. The northern slopes, degrading to the mile plain, were dissected by deep river gorges, and erosive mountain tributaries formed. The highest peaks of Askeran region are Gizgala (2843 m) and Girkhgiz (2827 m) [5, p.52].

According to the research conducted, it was determined that at the beginning of the XIX century, while not a single Armenian family lived in the region, in the 70s of the XX century at the expense of resettlement, Armenians already passed 70% in percentage terms. At the same time, the Second World War had a significant impact on the ratio of Armenian and Azerbaijani population of the province. It would be appropriate to take into account, on January 17-24, 1979, a census of the population was held in the USSR. And its main results were communicated to the population in early 1980. Comparison of these results with the census results of the past 1959, 1970s created a secret "explosion" in the NKAO. Thus, the comparisons showed that the Armenian population is going to decrease, and the Azerbaijani population is going to increase. Taking advantage of what had happened, the administration of the province immediately entered the analysis and discussion of this course at a high level. It was also established that the reason for the backwardness of the Armenians was due to the lack of natural growth and their tendency to migrate(move to wealthy states). Thus, Armenians living in other republics are 34.4%, and in this indicator they are in 1st place in the USSR. Along with all this, it is decided to stop this process. For this purpose:

1. Azerbaijanis arriving in the NKAO (especially Shepherd and other cattle families) are not registered in the passport, and those received are not listed in the statistical records.

2. There are exaggerated official data on the number of Armenians. Armenians who moved and died are not removed from the register. At the same time, Armenian citizens are registered with the NKAO passport, etc.

Thus, although the post - 1979 statistics on the proportion of the NKAO population are official, they are not correct and cannot be taken as a basis.

The exact indicators of Askeran region of 1979 are mentioned below:

Total population 20094; Azerbaijani 5231; Armenian 147772; Russian and others 91 [2, p.82].

In 1969, the foundation of a turning point in the modern history of Azerbaijan was laid. Thanks to his intelligence and business acumen, an outstanding historical figure who rose to the rank of major general H.A. Aliyev in 1969, on July 14, was elected the first secretary of the central committee of the Communist Party of Azerbaijan [2, p.81]. On August 5 of the same year, speaking at the plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, H.A.Aliyev gave an in-depth and comprehensive analysis of the economy of our Republic, noted serious shortcomings in the management of the economy, cultural construction and ideological work and indicated ways to eliminate them. In the 1970s, attention was increased to the economic and cultural progress of the NKAO.

In the 1960s and 1980s, the development of communication facilities of important economic importance in Askeran region was always in the focus of attention of the Azerbaijani leadership. The head of State on the initiative of H.A.Aliyev, a railway line from Agdam to Khankendi was built through Askeran district and put into operation in 1979. The attention was paid to local highways and bridges. Already in the late 80s, Askeran district turned into a district with a developed transport economy.

The material and technical base of the agro-industrial complex in the Askeran region of Azerbaijan was regularly renewed and strengthened. The state of Labor fund supply in the region stood 1.6 times higher than the average Republican indicators. The main leading areas of Agriculture - Animal husbandry, viticulture and grain-occupied the main place in the region.

In 1988, another disgusting wave of Armenian separatism began. Taking advantage of the favorable conditions created by the collapse of the Soviet empire, the Armenian separatists began new territorial claims against Azerbaijan. Thus, the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conf-

lict began. The real essence of this conflict is our national leader H.A.Aliyev assessed as follows: "There are no religious or ethnic reasons for the conflicts committed by some political forces in our region with biased purposes, including the Nagorno-Karabakh conflict. This is the result of the separatist policy pursued by the forces that are hostile to the independence, sovereignty and territorial integrity of our country".

Victory of Azerbaijan. In 1988-1993, as a result of unreasonable territorial claims of Armenia to Azerbaijan, 20 percent of our lands were occupied. Occupying Nagorno-Karabakh and 7 adjacent districts, the Armenians committed unprecedented looting, massacres and immeasurable atrocities here. Unfortunately, Asgaran district, like other territories of Azerbaijan, was occupied by the Armenian Armed Forces and was subjected to environmental terror in general. All historical monuments in the area were destroyed by Armenian vandals [6, p.57]. However, the successes achieved by our Republic in domestic and foreign policy, as well as in economic, political and cultural life at the end of the XX century and the beginning of the XXI century indicate that the territorial integrity of Azerbaijan will soon be restored. The wise politician H.Aliyev repeatedly brought the issue to the discussion of influential international organizations for the peaceful settlement of the conflict.

The second stage of the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh problem is the stage of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. Today, the Azerbaijani state is in safe hands. Ilham Heydar oğlu Aliyev, a worthy successor who went through Heydar Aliyev's Rich Management and political School, a talented statesman who was welcomed by the people and the world, a talented leader with deep knowledge, broad outlook and high management skills, confidently continues his father's political line. During the period that has passed since Aliyev was elected president, Azerbaijan has gained new achievements both in the field of political, socio-economic and international relations. Also, one of the main directions of activity of our President Ilham Aliyev in the field of foreign policy is the struggle for the peaceful solution of the "Nagorno-Karabakh problem" and the restoration of the territorial integrity of Azerbaijan. I.H.Aliyev has repeatedly stated in his speeches that "The Azerbaijani state and people are in favor of resolving the Nagorno-Karabakh issue justly and peacefully. However, the depletion of peaceful opportunities may force Azerbaijan to exercise its rights to liberate its occupied lands by armed means. The state of Azerbaijan, which has a strong army, is capable of this. We can never allow a second Armenian state to be established on the territory of Azerbaijan." As a result of the decisive and purposeful activity of President Ilham Aliyev, the victorious army of Azerbaijan put an end to the 30-year occupation. Thus, the myth of the "Invincible Army" created by the enemy for years was fiasco in 44 days before the eyes of the whole world, the Armenian army was crushed, and the Operation "Iron Fist" ended with a glorious victory for Azerbaijan. Commander-In-Chief Ilham Aliyev, who has a broad outlook, deep and comprehensive knowledge and high culture, gave interviews during the war and answered provocative questions of some pro-Armenian journalists with historical facts and evidence [3].

Conclusion. As a result, I would like to note that the main purpose of this study was to investigate Karabakh's region's historical geography, Askeran district. A distinctive feature of the article under study is its analysis from the point of view of historical geography. Information on the establishment, Territory, Development and population composition of Askeran region, occupation of Armenians and their policy conducted here is given here.

LITERATURE

1. Azərbaycan Respublikasının tarixi coğrafiyası (1991-2021). - Bakı: Füyuzat, 2023. - 239 s.
2. Hacıyev N. "Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər". - Bakı: Gənclik, 2005. -192 s.
3. Heydər Əliyev Yolunun Davamçısı. URL: <https://azerbaijan.az/related-information/152> [11.08.2023].
4. Qarabaği C. "Qarabağ Tarixi". - Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959. - 240 s.
5. Məmmədov N. "Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri)". - Bakı: Təhsil, 2010. - 285 s.
6. Nağı A. "Qarabağ müharibəsi. Qısa tarix". - Bakı: Elm, 2014. - 120 s.

7. Piriye V. "Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası". - Bakı: Müəllim, 2006. - 140 s.
8. Алиев И. "Нагорный Карабах: История. Факты. События". - Баку: ЭЛМ, 1989. - 123 с.
9. Историческая география Азербайджана. - Баку: ЭЛМ, 1987. - 148 с.
10. Мамедова Ф. "Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III и до и. э. - VIII в. и. э.)". - Баку: ЭЛМ, 1986. - 284 с.
11. Historical Geography: Overview & Importance. URL: <https://study.com/learn/lesson/historical-geography-scope-uses-examples-importance.html> [17.08.2023].

SUQRA ORUCOVA

Bakı Dövlət Universiteti

"Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodologiya" kafedrasının doktorantı

QARABAĞIN RAYONU ƏSGƏRANIN TARİXİ COĞRAFIYASININ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR BƏZİ SUALLAR

Dağlıq Qarabağın şəhər və rayonlarının tarixi Azərbaycan tarixinin ən az araşdırılmış aktual problemlərindən biridir. (10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciətində Dağlıq Qarabağın statusunun ləğv olunduğunu bildirdi. Beləliklə, hazırda "Dağlıq Qarabağ" termini siyasi-coğrafi termin kimi istifadə edilmir). Dağlıq Qarabağın rayonlarının yaranması, inkişafı hərtərəfli araşdırılması böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi coğrafiya yeni bir elm olduğundan məqalə yazmaq üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə edildi. Bu mövzunun seçilməsi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Xüsusilə Sovet dövründə Qarabağ şəhərləri ilə bağlı araşdırılan işlərin sayı azlıq təşkil edir. Bu, araşdırılan işi aktuallaşdırır. Yazılan məqalə tarixi coğrafiya elmi baxımından araşdırılıb. Bu işə daha da aktual edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərində Qarabağ vilayəti xüsusi coğrafi mövqe tutmuşdur ki, bu da Qarabağı Azərbaycanın digər ərazilərindən tam fərqləndirir. Araşdırılmış məqalədə Qarabağın Sovet dövründə şəhəri bəzəsində, xüsusən Əsgəran rayonunun yaranması, ərazisi, inkişafı və əhali tərkibi haqqında məlumat verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ümummilli lider H. Əliyevin bu ərazidəki siyasəti haqqında da məlumat yer almışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, Qarabağ, Əsgəran, tarixi coğrafiya.

СУГРА ОРУДЖЕВА

Бакинский Государственный Университет

Докторант кафедры "Источниковедения, историографии и методологии"

К НЕКОТОРЫМ ВОПРОСАМ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ АСКЕРАНСКОГО РЕГИОНА КАРАБАХА

История городов и районов Нагорного Карабаха-одна из наименее изученных актуальных проблем истории Азербайджана. (10 ноября 2020 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в обращении к народу заявил об отмене статуса Нагорного Карабаха. Таким образом, в настоящее время термин "Нагорный Карабах" в качестве политико-географического термина не используется). Большое научное значение имеет всестороннее изучение образования, развития районов Нагорного Карабаха. Поскольку историческая география была новой наукой, для написания статей использовались различные источники. Выбор этой темы связан со значимостью Карабаха, который является неотъемлемой частью Азербайджана. В частности, в советское время количество исследованных работ, связанных с городами Карабаха, составляло меньшинство. Это делает исследуемую работу актуальной. Написанная статья была исследована с точки зрения исторической географии. Это делает работу еще более актуальной. Следует отметить, что на всех этапах истории Азербайджана Карабахская область занимала особое географическое положение, что полностью отличает Карабах от других территорий Азербайджана. В исследуемой статье представлена информация о городе Карабах

в советское время, в частности о создании, территории, развитии и составе населения Аскеранского района. Наряду со всем этим также была представлена информация о политике национального лидера Гейдара Алиева на этой территории.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, Карабах, Аскеран, историческая география.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 yanvar 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Aydın Məmmədov, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24); UOT 070.4

LEYLA ABASOVA

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının baş müəllimi*

AYAN MİRZƏYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının magistrantı
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com*

MÜASİR DÖVRDƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI SAHƏSİNDƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ NƏİLYƏTLƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/197-203>

Bu araşdırma uşaq ədəbiyyatının əhəmiyyətini ön plana çəkir, bu ədəbiyyatının inkişafında mühüm rolunu oynayan nəşriyyatların fəaliyyətlərindən bəhs edir. Nəşriyyat məhsulu içərisində müxtəlif kitab janrlarından və onların əsas xüsusiyyətlərindən danışılır. Bu nəşriyyatlar yalnız çap məhsulu istehsal etmir, həm də onlayn platformalarda aktiv fəaliyyət göstərərək kitabların təbliğini həyata keçirir. Əlavə olaraq, görmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün də çap məhsuluna diqqət yetirilir və bu sahədə çap edilən kitablar qeyd edilir. Ümumi olaraq, araşdırmada uşaq ədəbiyyatının əhəmiyyəti vurğulanaraq, bu sahədə yeniliklərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, nəşriyyat, çap məhsulu, yenilik, müxtəlif janrlar, kitab sərgisi.

Giriş. Məlum olduğu kimi, uşaq ədəbiyyatı geniş anlayış kimi əsasən uşaq, yeniyetmə və gəncləri nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq ədəbiyyatı sadəcə bədii ədəbiyyatdan ibarət deyildir. Elmi oçerklər, tarixi şəxsiyyətlər, alimlər, ixtiraçılar, dünya şöhrəti qazanmış filosoflar, yazıçılar və başqaları haqqında yazılmış elmi bioqrafik ədəbiyyat, fantastik əsərlər, elmi kütləvi ədəbiyyat və s. uşaq və gənclər ədəbiyyatının rəngarəngliyini, müxtəlifliyini və zənginliyini göstərir. Uşaq və gənclər üçün yazılan əsərlər kitab məhsulunun vacib tərkib hissəsi kimi yaş, estetik zövq və bilik səviyyəsi müxtəlif olan çoxsaylı oxucular tərəfindən mütaliə edilir. Kiçik yaşlı uşaqların, yeniyetmələrin, dünya görüşünün inkişafında, maraq dairəsinin genişlənməsində və nəhayət bilik və informasiya qazanmalarında bu ədəbiyyatın rolu olduqca böyükdür. Əslində uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaratmaq daha çətin və məsuliyyətlidir. Uşaqlardan fərqli olaraq, qəlibləşmiş düşüncə tərzinə malik insanlar nə oxuyacaqlarını və oxuduqlarından nə kimi nəticə çıxaracaqlarını anlayırlar. Başqa sözlə desək, yetkin yaşlı oxucu verilən mətni özü “emal” edir, ancaq uşaqlara daha konkret bir mövzunu emal edərək çatdırmaq lazımdır. Oxuduqlarımız bizim şəxsiyyətimizi formalaşdırır və ya şəxsiyyət kimi formalaşmağımızı daha da təkmilləşdirir, düşüncə tərzimizi dəyişdirir. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatının nə üçün önəmli olduğunu dərk etməyə başqa arqument qalmır. Digər bir tərəfdən isə uşaq ədəbiyyatı kifayət qədər sadə, anlaşıqlı, bəsit dramatikizmi, uşaqları mütaliyəyə cəlb edəcək qədər maraqlı olmalıdır [1, 18].

Müasir dövrdə uşaqların mütaliə tələbatının ödənilməsində nəşriyyatlar fəal iştirak edir, müxtəlif janrlarda çap məhsulu hazırlayır və bununla yanaşı, elektron saytlarını yaradır və fəal şəkildə xidmət göstərirlər.

Azərbaycanda müstəqillik illərində ilk yaranan nəşriyyatlardan biri “Təhsil” (ilk adı “Öyrətmən” olmuşdur) nəşriyyatı olmuşdur. Bu nəşriyyat 1992-ci ildə Bəhruz Axundov tərəfindən yaradılmış, 1996-cı ildən “Təhsil” adlandırılmışdır. Yarandığı gündən əsasən tədris ədəbiyyatının çapı ilə məşğul olmuşdur. 2008-ci ildən “Təhsil” nəşriyyatında “Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi” yaradılır. 2008-ci ildən bu günkü günə kimi nəşriyyatın “Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi” xeyli sayda əhəmiyyətli mövzularda kitabların çapını həyata keçirmişdir. Məsələn, Sevinc Nuruqızının müəllifi olduğu “Muradın yuxusu” (2008), “Qərribə kəndin nağılı” (2008), “Bozqulaq və fəsilər” (2008), “Paltar dolabında gizlənqaç” (2008), “Aysu və ay” (2009), “Ağca və Cubbulu” (2009), “Bapbalaca əlifba” (2010), “Qədim Bakıya səyahət” (2015), “Melisa” (3 dildə: Azərbaycan, rus, ingilis) (2021), “Pıçıltı” (2022) və s. Qeyd edək ki, Sevinc Nuruqızı 2008-ci ildən, yəni “Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi” yaradılandan şöbənin rəhbəri təyin edilmiş və

bugünkü günə kimi də şöbə onun rəhbərliyi altında neçə-neçə əhəmiyyətli nəşrlərin çap edilməsində böyük rol oynamışdır [5, 93-94].

“Uşaq ədəbiyyatı şöbəsi”ndə tərcümə ədəbiyyatının nəşrinə də xüsusi önəm verilir. Məsələn, Ales Karlyukeviçin “Dələ inşa yazır” (2013), Ales Karlyukoviçin “Şuburşunun macəraları” (2015) və s. kitabların nəşri ölkəmizdə uşaq ədəbiyyatı nəşrlərinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

“Təhsil” nəşriyyatı uşaqlar üçün çap edilən kitabların seriyalarla işıq üzü görməsinə də xüsusi diqqət ayırır: “Tarixi şəxsiyyətlər seriyası”, “Məktəb kitabxanası seriyası”, “Dünya xalqları nağılları” və s. seriyalarda əhəmiyyətli əsərlər çap edilərək kiçik yaşlı oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

Müasir dövrdə geniş fəaliyyət göstərən nəşriyyatlara nəzər saldıqda, uşaq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında əsərlər nəşr edən, xüsusilə də tədris ədəbiyyatı sahəsində dərsliklər hazırlayan, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təşkil etdiyi müsabiqələrə qalib olan “Altun Kitab” nəşrlər evini qeyd etməliyik.

Nəşriyyat 2004-cü ildən fəaliyyət göstərməkdədir. Nəşriyyatın çap məhsulu içərisində 1 yaşdan 14 yaşa qədər uşaqlar üçün kitablar mövcuddur. Nəşriyyat tərəfindən 3D formatlı kitablar da hazırlanır ki, bunlara “Fəsilər haqqında nə bilirsen?”, “Maşınlar haqqında nə bilirsen?” adlı məhsulları misal göstərmək olar. “Altun Kitab”ın öz klassikası da mövcuddur. Buraya, Abdulla Şaiqin “Tülkü həccə gedir”, Şarl Perronun “Çəkməli pişik”, Mikayıl Müşfiqin “Şəngül, Şüngül, Məngül”, Nizami Gəncəvinin “Fitnə və Bəhram şah”, Qrimm qardaşlarının “Bremen çalğıcıları”, Şarl Perronun “Qırmızıpapaq”, Hans Kristian Andersenin “Düyməcik” kimi əsərləri daxildir. Dastanlar kateqoriyasına “Koroğlu”, “Dədə Qorqud”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” aiddir. Uğurlu addımlardan biri dünya ədəbiyyatına da geniş yer verilməsidir. Bu kitab məhsulu içində Aleksandr Dümanın “Kraliçanın Boyunbağısı”, Mark Tvenin “Heklberrri Finnin”, Aqata Kristinin “On zənci balası, Maksim Qorkinin “Mənim universitetlərim”, Lev Tolstoyun “Uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik”, Antuan Sent-Ekzüperinin “Balaca şahzadə”, Ceyms Oldricin “Sonuncu dünyam” kimi müxtəlif yaş kateqoriyalarına xitab edən maraqlı kitablara yer verilmişdir.

Bunlarla yanaşı, nəşriyyat məhsulu içərisində uşaq ensiklopediyaları, tədris ədəbiyyatı nümunələri, detektiv ədəbiyyatına aid də kitablar işıq üzü görmüşdür.

Nəşriyyatın kitab məhsulu rəngarəng olsa da, bu məhsulun 14 yaşa qədər olması problem yaranan məsələdir. Çünki əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, nəşriyyatlar bütün yaş qruplarını nəzərə almalı və o aspektdən kitablar hazırlamalıdır. Bu gün uşaq ədəbiyyatı sahəsində aktual məsələlərin müzakirəsində ilk növbədə kitabların yuxarı siniflər, gənclər üçün məhdud dairədə nəşr olunması problemi dayanır. Nəşriyyat hər nə qədər keyfiyyətli və çeşidli məhsul yaratsa da yaş məhdudiyyəti onun fəaliyyətinə təsir edən amildir.

Digər bir nəşriyyat uşaqlar üçün çap məhsulunun yaradılmasında əsas rolu olan “Ting” nəşriyyatıdır. “Ting” - 2021-ci ildən etibarən uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük rolu olan yazıçı Çinarə Köçərlinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən uşaq və yeniyetmələr üçün müxtəlif formatda, maraqlı, fərqli janrlarda əsərlər, dərsliklər hazırlayan nəşriyyatdır. Ting, müasir nəşriyyat kimi öz www.ting.az saytını yaratmış, orda da aktiv fəaliyyət göstərməkdədir. Sayta daxil olduğumuz zaman bizi səsli şəkildə “Əylənərək öyrənək! Sağlam Ting, saf meyvədir! Öyrənən Uşaq, Faydalı İnsandır!” şüarı qarşılayır. Sayt çox məlumatlandırıcı və maraqlı formatda hazırlanmışdır. Saytın menyusuna nəşriyyat haqqında məlumat, kitablar, audiolar, məqalələr, xəbərlər, satış, foto və audiolar və s. daxildir. Bununla yanaşı saytda analara tövsiyyələr, uşaqlar üçün filmlər və cizgi filmləri də yer almaqdadır.

Nəşriyyatın üstün cəhətlərindən biri audio kitabların saytda mövcud olmasıdır ki, bu görmə məhdudiyyətli uşaqların mütaliəsi üçün önəmli faktordur. Burada biz Kitabdan hekayələr, Kitabdan şeirlər, Kitabdan tapmacalar, Quran uşaqların səsi ilə başlıqlı audiolar üzərində işlənir və oxucuların təqdimatına verilmək üçün hazırlanır. Hətta “Marya işıltısı” adlı həşəratlar haqqında yazılmış kitabın cizgi filmi də mövcuddur.

Maraqlı cəhətlərdən biri saytda məqalələlərin də yer almasıdır. Bu məqalələr İslam, Tibb, İqtisadiyyat, Psixologiya kimi sahələrə, müxtəlif fənnlərə, təhsilə, etiket qaydalarına, dəbə, sağlamlıq və s. mövzulara həsr edilmişdir.

Satış hissəsində nəşriyyatın məhsulu və qiymətlər yer almaqdadır, o cümlədən oxucuların onlayn sifarişlə kitabları əldə etmək imkanı da var. Nəşriyyat bu gün sosial şəbəkələrdə aktiv şəkildə fəaliyyət

göstərir. Xüsusilə də YouTube kanalında mütəmadi tədbirləri, sərgiləri, nəşr edilən kitablardan parçalar, onlar haqqında məlumat verir.

Faydalı bölmələr başlığı altında uşaqlar üçün musiqi, onlayn oyunlar, online dərslər, əyləncə Viktorina, özün rənglə kimi maraqlı fəaliyyətlər yaradılıb.

Onun yaratdığı kitab məhsulunu bir çox kitab mağazalarında tapmaq mümkündür ki, bu da nəşriyyatın kitab təbliğinə də qayğıyla yanaşmasının bir göstəricisidir. Nəşriyyatın əsas məqsədi müxtəlif yaş kateqoriyalı uşaqlar üçün tərbiyəvi, əxlaqi, mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcısı olan, uşaqların qəlbində humanist hisslər formalaşdıran, onları vətənpərvər ruhda böyüməsinə səbəb olacaq kitablar yaratmaqdır. Sağlam ruhda uşaqların, gənclərin böyüməsi üçün nəşriyyat məhz “Sağlam ting, saf meyvədir!” şüarı ilə fəaliyyət göstərir. Həmçinin nəşr edilən kitablarda ətraf aləmə, təbiətə aid kitablar da hazırlanır. Nəşriyyatın üstün cəhətlərindən biri 4 dildə azərbaycan, ingilis, rus, ərəb dillərində kitab nəşr etməsi, tərcümə əsərlərinə də kitab məhsulu içərisində yer verməsidir. Həm də nəşriyyat kitab müəllifləri ilə ünsiyyətdə olaraq, kitabların hazırlanmasına qayğı göstərir, müəllifləri stimulyer verir.

Uşaqları, gəncləri mütaliyəyə cəlb etmək nəşriyyatın əsas prioritet məqsədlərindən biridir. Bu sahədə addımlar atılır, kitab sərgiləri keçirilir, kitablara endirimlər tətbiq edilir, kitabların təqdimatı keçirilir, kitab oxu günləri təşkil edilir, hətta yarışmalar təşkil edilərək uşaqları daha da həvəsləndirirlər.

Nəşriyyat həm də dərslər hazırlanmasına xüsusi diqqət göstərir, məktəblərlə əməkdaşlıq edir. Həmin məktəblərdə bu kitabların təqdimatları keçirilir, oxucu cəlb edilir. Bununla yanaşı, oxu günləri də keçirilir və uşaqlara həmin məktəblərdə kitablar hədiyyə edilir. Nəşriyyatın ən böyük üstün cəhətlərindən biri şəhəratı, bölgələrdə olan uşaqları unutmamasıdır. Onlar üçün onlayn tədbirlər keçirilməsi bunun bir göstəricisidir.

Həmçinin nəşriyyat Firudin bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında uşaqlarla görüşür. Mədəniyyət Nazirliyinin təşkil etdiyi kitab müsabiqələrində iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər il təşkil edilən “Beynəlxalq Kitab Sərgisi”ndə nəşriyyat öz çap məhsulu ilə iştirak edir, xeyli oxucunun diqqətini cəlb edir. Hətta nəşriyyat Türkiyədə TRT 1 Kanalında “Şuşa fəthi” kitabından, Qarabağ müharibəsindən, zəfərimizdən söz açmışdır. Bu kitab həm də 8-ci sinif dərslərinə salınmış, o cümlədən, Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən “Şuşa medalı”na layiq görülüb. Həmçinin bu kanalda Çinarə Köçərlinin həyat və yaradıcılığı haqqında 1 saatlıq çəkiliş olub, yazıçı əsasən də uşaq kitablarının əhəmiyyətindən, nəşriyyatın fəaliyyətindən geniş söz açmışdır.

Nəşriyyatın fəaliyyəti müxtəlif mətbuat səhifələrində işıqlandırılaraq oxucularının məlumatlandırılır. Həmçinin nəşriyyat müxtəlif xəstəliklərlə mübarizə aparan uşaqlar üçün də kitab yarmarkaları keçirir, xeyriyyə işlərində iştirak edir. Buna misal olaraq, “Autizm ev şəraitində təlim” kitabını göstərmək olar. Kitabın müəllifi Lalə İsmayılova. Yazıçı bu kitabda asan oyunlardan istifadə edərək valideynlərə kömək edəcək tiplər verir və onları məlumatlandırır.

Nəşriyyat məhsulu təkcə bir sahəyə deyil müxtəlif sahələrə həsr edilir. Məsələn, nəşriyyatın ən yeni kitab məhsulundan biri “Əsməül-Hüsna” adlı İslam dininə həsr edilmiş kitabdır. Kitabda 99 hekayə Allahın adları şərəfinə adlandırılmış, hər bir adın mənası, onun haqqında Qurani-Kərimdə olan ayə və tərcüməsi də yer alır. Həmçinin bu kitabda dualar da yer alır. Kitab 2024-cü ildə, 208 səhifə həcmində, A4 formatında, qalın üzlüklə çap edilmişdir. Həmçinin bu kateqoriyadan Çinarə Köçərlinin “1000 Sual-Cavab Qurani - Kərimdən”, “40 hekayə Aytəmiz”, “Qorxmaz bir macərə”, “Ramazan gündəliyim”, “Peyğəmbərlər”, “100 hekayə”, Ramil Soltanovun “İslamda əxlaq” (I və II cild) kitablarını qeyd etmək olar. O cümlədən, tarixi kitablar kateqoriyasından Ufuk Tufanın “Quruluş Osman”, “Ərtögrül bəy və Qayılar”, tarixi romanları, “Banu Çiçək Pərilər diyarında”, “Bamsı Beyrək Divlər ölkəsində” hekayələri, Çinarə Köçərlinin “44 gün Qarabağda”, “Şuşa fəthi” kitabları dəyərli nümunələrdir. Nəşriyyatın maraqlı layihələrindən biri ərəb dilində kitablar da nəşr etməsidir. Qeyd edək ki, yazıçı Çinarə Köçərli ərəb dili və qrammatikası üzrə təhsil alıb. “Ərəb dili” dərsləri, “Ərəb əlifbası” və buna aid iş dəftəri də hazırlanaraq oxuculara təqdim edilib. Müxtəlif fənnlərə aid kitablar içərisində “Balaca riyaziyyatçı” da maraqlı nümunədir. Həmçinin rus və ingilis dilində tərcümə edilmiş kitablar, bununla yanaşı boyama kitabları da kitab məhsuluna daxildir.

Nəşriyyat bu gün müasir tələblərə uyğunlaşan, uşaq ədəbiyyatı məhsuluna diqqətlə yanaşan, yeniliklərə açıqdır.

Əsası 2013-cü ildə qoyulmuş “TEAS Press” Nəşriyyat evi də bu gün öndə olan aparıcı nəşriyyatlardandır. Nəşriyyatın uşaqlar üçün xüsusi bir nişanı vardır. “3 alma” əmtəə nişanı ilə nəşriyyatın çap etdiyi kitab məhsulu bu gün uşaq ədəbiyyatına rəngarənglik qatır. Nəşriyyat 2013-cü ildən aktiv fəaliyyət göstərməkdədir. Bu Nəşriyyat evinin əsas məqsədi uşaqlara motivasiya vermək, müxtəlif tərtibatlı kitablarla onların diqqətini cəlb edərək mütaliyəyə meyil yaratmaqdır. Nəşriyyat müxtəlif yaşlı uşaqlar üçün kitab nəşr etməklə yanaşı valideynlər və müəllimlər üçün də fərqli mövzularda, janrlarda məlumatlandırıcı məhsul yaradır. Nəşriyyat təkcə yerli yazıçılara müraciət etmir, həm də dünya uşaq ədəbiyyatının dəyərli nümunələrini tərcümə edərək oxuculara təqdim edir. Həmçinin nəşriyyat müxtəlif əməkdaşlıqlar yaradaraq yazıçıları bu işə cəlb edir və yüksək tərtibatlı kitab məhsulunun yaradılması yolunda addımlar atır. Nəşriyyatın əməkdaşlıq etdiyi xarici nəşriyyatlara ABŞ-ın “Penguin Young Readers Group”, “Hyperion Books”, “Amazon Publishing”, Kanadanın “Kids Can Press”, Türkiyənin “Pan Kitab”, “Mavibulut Yayıncılık” və b. misal göstərmək olar.

Əsasən nəşriyyat 3-4 yaşdan 18 yaşadək uşaqlar üçün kitab məhsulu yaradır. Əsərlər adətən bədii, elmi-kütləvi ədəbiyyat və peşəkar, tərbiyəvi kitabları əhatə edir. Nəşriyyat Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Abşeron ərazilərində satış nöqtələri təşkil etməklə yanaşı onlayn da çatdırılma fəaliyyəti göstərir.

Kitablar yazılarkən müəlliflərə bir sıra tələblər qoyulur. Məsələn, bədii ədəbiyyat sahəsində daha çox şəkilli kitablara üstünlük verilməlidir, qəhrəmanlar güclü təsir gücü yaratmalı və yumoristik xarakter daşımalıdır. Kitablarda mənfi təsir bağışlayan, zərərli vərdişlər formalaşdıracaq fikirlərdən, davranışlardan, bullinq, zorakılıqla bağlı səhnələrdən tamamilə uzaq olunmalıdır. Adətən 32 səhifə həcmində qısa fəsillərlə, cümlələrlə əsərlərin təqdim edilməsi kiçikyaşlılar üçün məqbul sayılır. Daha yuxarı yaşlı uşaqlar üçün isə bu rəqəm dəyişir. Aşağıdakı sxemdə söz sayı tələbi yaş kateqoriyasına uyğun aydın göstərilir. 1000 - 3-5; 5000-20000 7-10; 20000-60000 8-12; 55000-80000 13-18.

Elmi-kütləvi ədəbiyyat üçün müxtəlif elm sahələrinə aid kitablar, konsepsiya kitabları, məlumat xarakterli kitablar, xüsusilə təhsil sistemi ilə əlaqəli kurikulum fənnlərinə aid kitablar tələb edilir.

Tərbiyəvi xarakterli kitablar isə valideynlər üçün nəzərdə tutulan informativ xarakterli kitabları əhatə edir. Müəllimlər üçün isə peşəkar kitabların hazırlanması tələb edilir. Əsərlər hazırlandıqdan sonra nəşriyyata elektron formada təqdim edilməlidir.

Nəşriyyatın çeşidli çap məhsulu var və bunlar içərisində uşaqlar üçün yaradılan kitab seriyaları xüsusi önəm daşıyır. Bunlara “Elmer”, “Mənim ilk klassik hekayəm”, “Mənim ilk klassik əsərim”, “Balaca adamların BÖYÜK ARZULARI”, “Arxeoloji slanamələ”, “Azyaşlı tədqiqatçılar”, “Dahilər”, “Hər şeylə maraqlanan səyahətçilər” və b. seriyalar daxildir. Xüsusilə “Azərbaycan klassikləri” seriyası böyük önəm daşıyır. Buraya Cəlil Məmmədquluzadənin “Saqqallı uşaq”, Nizami Gəncəvinin “İki rəssam”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Bomba”, “Ac həflər”, Xanımana Əlibəylinin “Biletsiz sənişin”, Əzizə Cəfərzadənin “Anamın nağılları”, Süleyman Sani Axundovun “Qaraca qız”, İsmayıl Şıxlının “Mənim itirməyim”, Abdulla Şaiqin “Gözəl bahar”, “Kiçik qəhrəman”, “Tıq-tıq xanım”, Abbas Səhhətin “Yay səhəri”, Mirzə Ələkbər Sabirin “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, Rəşid bəy Əfəndizadənin “Məktəbə dəvət” və s. dəyərli əsərlər daxildir. Hətta Maqsud İbrahimovun “Uşaqlığın son gecəsi” kitabı ingilis dilinə tərcümə edilərək “The Last Night of Childhood” adı ilə seriyaya daxil edilib. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına aid klassiklərimizin yazdığı əsərlərinin təbliği, xüsusi diqqət və qayğıyla yaradılıb uşaqlara təqdim edilməsi nəşriyyatın böyük nailiyyətlərindəndir.

Nəşriyyatın kitab məhsulu içərisində maraqlı məhsullar var. Məsələn, pop-ap kitabları deyə bilərik. Bu tip kitablar 3D formatlı, açılabilən kitablardır. “Çəkməli pişik”, “Hansel və Qretel” pop-ap kitab nümunələrdir. Bununla yanaşı, qatalanan kitablar, app kitablar, komikslər, şeirlər, yeni oxumağa başlayanlar, orta oxu səviyyəsi üçün kitablar, folklor ədəbiyyatına aid nümunələr, ingilis dili ilə yanaşı rus dilində kitablar da yer almaqdadır.

Nəşriyyatın informativ xarakter daşıyan saytı ilə yanaşı aktiv sosial media hesabları var. Nəşriyyatın saytında müəlliflərin əlifba siyahısı ilə verilən siyahısı, xəbərlər, kitab məhsulu, onların qiyməti və s. qeyd edilir. Nəşriyyat aktiv şəkildə görüşlər, oxu marafonu, müsabiqə keçirir, hər il kitab sərgilərində, uşaq festivallarında iştirak edir, yazıçı, müəllim, psixoloqlarla görüşlər təşkil edir.

Uşaq ədəbiyyatı nəşr edilərkən digər bir nəzərə alınmalı məsələ gözdən əlilliyi olan uşaqlar üçün ədəbiyyatın nəşr edilməsidir. Xüsusilə bu kateqoriyada kitabların hazırlanması, nəşri və kitabxanalara paylanması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, 1 yanvar 1965-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin qərarı ilə M.Qorki adına kütləvi kitabxana fondunun bazası əsasında yaradılan, 12 sentyabr 1967-ci ildən Azərbaycan ədəbiyyatşünası, pedaqoq, maarifpərvər, uşaq folkloru antologiyasının banisi Firidun bəy Köçərlinin adını daşıyan Respublika Dövlət Uşaq Kitabxanasında Brayl əlifbası ilə çapdan buraxılan kitablar yer alır. Dünya uşaq ədəbiyyatı incilərindən olan Şarl Perronun “Büllur başmaq”, Mixail Lermontovun “Aşiq Qərib” hekayələri, Çin nağılları adlanan kitabda “Zəng”, “Yüz min ox”, hekayələri, Aleksandr Puşkinin “Qızıl xoruz”, Azərbaycan ədəbiyyatından Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Ovçu Qasım”, Xanımana Əlibəylinin “Mərcanqulu əfsanəsi”, Məhəmməd Füzulinin “Meyvələrin söhbəti”, Mir Cəlalın “Qələm”, “Yuxu və külək”, “Buz maşını”, “İki rəssam” hekayələrinin toplandığı kitab, bundan əlavə, “Xoruz”, “Məlikməmmədlə vəfalı atın nağılı”nın olduğu ümumi “Nağıllar” başlığı altında kitablar da mövcuddur. Bu kitablar Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən “Bərpanəşr” layihəsi çərçivəsində 2019-cu ildə “RENESSANS – A” Nəşriyyat Evi tərəfindən Brayl əlifbası ilə çapdan buraxılmışdır. Burada 11 adda kitabla yanaşı, 10 adda elektron kitabın təqdimatı da keçirilib.

Firidun bəy Köçərlinin adına Respublika Dövlət Uşaq Kitabxanasında rəflərdə uşaqlar üçün Baryl əlifbası ilə kitablarla yanaşı, 2013, 2014, 2015-ci illərdə nəşr edilmiş böyüklər üçün rus ədəbiyyatı nümunələri də yer almaqdadır.

“Bərpanəşr” layihəsi ilk dəfə olaraq Respublika Gözdən Əlillər Kitabxanası, “Araxçın MMC/Silent Communication” təşkilatının birgə əməkdaşlığı ilə ərsəyə gəlib [4, 44].

Nəticə. Bu gün uşaq ədəbiyyatı hazırlayan nəşriyyatlar müəyyən nüanslara diqqət yetirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, məzmun və dil baxımından keyfiyyətli bir uşaq kitabının yazılması, nəşr olunması son dərəcə əhəmiyyətli və vacibdir. Son illərdə ölkəmizdə nəşr olunan uşaq kitablarının sayı artmaqdadır. Lakin onların arasında heç bir ədəbi və tərbiyəvi mahiyyət daşımayan kitablara da rast gəlmək mümkündür. Yaxşı bir uşaq kitabı onun maraq və mənəvi tələbatlarına cavab verən, lakin hər şeydən əvvəl uşağın zövqlə oxuduğu bir əsər olmalıdır.

Burada redaktor təhlili yalnız əsərin bədiiyyəti, süjet və kompozisiya bitkinliyi, təsvir rəngarəngliyini ehtiva etmir. Əsərin oxucu üçün faydalılıq əmsalı, bilik tutumu kimi amillər əsas götürülür.

Redaktə zamanı uşaq kitablarının tərkib xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu tərkib xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Mətnin mövzusu uşaqların maraq dairəsini əhatə etməlidir;
- Kitabda istifadə olunan dil çox vacibdir. Hər şeydən əvvəl, uşağın yaşına və səviyyəsinə uyğun dildən istifadə edilməlidir. Dilin zənginliyi və gözəlliyini əks etdirən ədəbi və dəyişməz uşaq dili olmalıdır;
- Mətnin həcmi uşağın inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq diqqət müddətindən çox olmamalıdır;
- Mövzudakı hadisələr arasındakı məntiq əlaqəsi gözdən qaçmamalıdır. Bu xüsusiyyət uşağın düşüncəsinin formalaşmasında son dərəcə əhəmiyyətlidir;
- Burada əsasən cəmiyyətdə mühüm rol oynayan dəyərlər öz əksini tapmalıdır;
- Uşaq kitablarında milli mədəni dəyərlərlə yanaşı bəşəri dəyərlər də öyrədici xüsusiyyətə malik olmalıdır [2, 33].

Uşaq özünü kitab qəhrəmanlarına bənzədə bilər. Qəhrəmanlar uşağın təxəyyülündə canlandırıqları bir sıra xüsusiyyətlərə malik olduqlarına görə hekayə janrı uşaq üçün daha maraqlı olur və uşağın təxəyyül gücünü inkişaf etdirir. Uşaqların xəyali ünsürlər qədər real həyatda ən çox tanıdığı və bildiyi mövzular uşaq kitablarında əyləncəli üslubda verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova L. Uşaq ədəbiyyatı haqqında düşüncələrim // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi nəzəri və təcrübi jurnal, 2018. -№1 (19). –s.18-26.
2. Abasova L. Uşaq ədəbiyyatının nəşri problemləri // Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, 2018. -№ 2. –s.27-33.
3. Abasova L. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nəşri tarixindən. Kitabşünaslıq və redaktor sənəti: elmi-nəzəri və təcrübi-metodik jurnal №1 (14). Bakı: 2022, s. 57-64.

4. Abasova Leyla Qabil qızı, Mirzayeva Ayan Amar qızı. Gözdən əlilliyi olan uşaqlar üçün ədəbiyyatın nəşri vəziyyəti. Kitabşünaslıq və redaktor sənəti: elmi-nəzəri və təcrübi-metodik jurnal №1 (17) . Bakı: 2023, s. 43-52.
5. Abasova L. "Təhsil" nəşriyyatında "Uşaq ədəbiyyatı redaksiyası"nın yaranması və həyata keçirdiyi ilk nəşrlər. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal №2. Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2021, s. 93-106.
6. Əbdül Kazım Uşaq kitabları haqqında // "Ədəbiyyat" qəz., 1938-ci il, № 55 (200), 1 dekabr.
7. Öməröglü İ.V. Ədəbi-bədii və uşaq kitablarının redaktəsi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2002, 200 s.
8. Vəliyev İ. Redaktənin əsasları: Nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Günəş, 2009, 404 s.
9. 100 ən yaxşı kitab: Ən məşhur reyting siyahıları. Nüfuzlu ədəbiyyat mükafatlarının qalibləri /Böyükələr və uşaqlar üçün oxu bələdçisi. Bakı: "OL" MMC, 2014, 160 s.
10. "Bərpanəşr" layihəsi çərçivəsində "Brayl" əlifbası ilə nəşr olunan kitabların təqdimatı olub / AzərTac, 28.09.2019. – URL: https://azertag.az/xeber/Berpanesr_layihesi_cherchivesinde_Brayl_elifbasi_ile_nesr_olunan_kitablari_n_teqdimati_olub-1336042 [14.03.2024].

ЛЕЙЛА АБАСОВА

*доктор философии по истории, старший преподаватель
кафедры редакционно-издательского дела Бакинского государственного университета*

АЯН МИРЗАЕВА

*Магистрант кафедры редакционно-издательского дела
Бакинского государственного университета*

ДОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НОВЕЙШЕЕ ЭПОХУ

Это исследование выдвигает на первый план важность детской литературы, в нем говорится о деятельности издательств, которые сыграли важную роль в развитии этой литературы. В издательском продукте рассказывается о различных жанрах книг и их основных характеристиках. Эти издательства не только выпускают печатную продукцию, но и осуществляют продвижение книг, активно работая на онлайн-платформах. Кроме того, особое внимание уделяется печатной продукции для детей с нарушениями зрения, а также книгам, напечатанным в этой области. В целом, исследование посвящено инновациям в этой области, подчеркивая важность детской литературы.

Ключевые слова: детская литература, издательство, полиграфия, инновации, разные жанры, книжная ярмарка.

LEYLA ABASOVA

*Doctor of Philosophy in History, Senior Lecturer at the
Department of Editorial and Publishing Affairs, Baku State University*

AYAN MIRZAEVA

*Master's student at the Department of Editorial and Publishing Affairs,
Baku State University*

ACHIEVEMENTS IN THE FIELD OF CHILDREN'S LITERATURE IN MODERN TIMES

This study highlights the importance of children's literature, talks about the activities of publishers who have an important role in the development of this literature. Within the publishing product, it talks about various book genres and their main characteristics. These publishers not only

produce printed products, but also actively operate on online platforms, carrying out the promotion of books. In addition, attention is paid to printing products for visually impaired children and books published in this area are noted. In general, the study highlights the importance of children's literature and talks about innovations in this area.

Keywords: children's literature, publishing house, printed product, novelty, various genres, book exhibition.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 mart 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: p.ü.f.d. Knyaz Aslan, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 930; UOT 371.31

ELMƏDDİN BEHBUD

Bakı Dövlət Universiteti
Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının dissertantı
Elmeddinbehbud85@gmail.com

“XOCAVƏND” ENSİKLOPEDIYASININ NƏŞRƏ HAZIRLANMASI VƏ REDAKTƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/204-209>

Məqalədə "Xocavənd ensiklopediyası"nın tərtibat xüsusiyyətləri ətraflı təhlil edilib. Əvvəlcə müəllif kitabın əhəmiyyətindən, onun nəşr və sahələr üzrə inkişafından bəhs edib. Müəllif öz tədqiqatında kitab tipləri içərisində xüsusi yer tutan soraq ədəbiyyatını əsas obyekt kimi saxlayıb. Məqalədə müəllif görkəmli kitabşünas alim, professor Bayram Allahverdiyevin soraq-məlumat ədəbiyyatı üçün təqdim etdiyi bölgünü düzgün hesab edir: "Ümumi, yaxud universal; sahə, yaxud xüsusi ensiklopediyalar; ensiklopedik lüğətlər; linqvistik və terminoloji lüğətlər; ümumi soraq kitabları (siyasi, iqtisadi, coğrafi, statistik və s.); mövzu-sorag kitabları; müxtəlif xarakterli sorag-informasiya ədəbiyyatı: ədəbiyyat göstəriciləri, izahlı bibliografik toplular və s."

Müəllif məqalədə XX əsrin 90-cı illərində ölkəmizdə çap edilən sahəvi ensiklopediyaların nəşri vəziyyətini dəyərləndirərək bildirib ki, sahə ensiklopediyalarının nəşri ilə bağlı xeyli inkişaf müşahidə edilir. Bu fikrə sübut olaraq həmin dövrdə çap olunmuş xeyli sayda ensiklopediyalar nümunə kimi çəkilib.

Müəllif "Xocavənd ensiklopediyası"nı geniş təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlir ki, ensiklopediya müvafiq mövzu üzrə faktlarla zəngin olan ilk tədqiqat əsəridir. "Xocavənd ensiklopediyasında xeyli sayda fotosəkil və cədvəl də əksini tapıb. Müəllif həmçinin, "Xocavənd ensiklopediyası"nın quruluşunu təhlil edir və redaktə xüsusiyyətləri ilə də bağlı fikirlərini bildirib. Həmçinin, nəticədə ensiklopediyanın tirajının az olmasını tənqid edir və bu cür əhəmiyyətli ensiklopediyaların yüksək tirajla nəşr edilməsi ilə bağlı təklif irəli sürüb.

Yekun nəticədə redaktorun gözündən yayınan nöqsanların aradan qaldırılması və bu nəşrlərlərin daha peşəkar səviyyədə hazırlanması üçün ensiklopediya kimi mühüm kitabların nəşrinin sahə üzrə ixtisaslaşmış nəşriyyatalara həvalə edilməsinin vacibliyini xüsusi vurğulayıb. Eyni zamanda məqalədə 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində Xocavənd rayonu ərazisinin xeyli hissəsinin düşmən tapdağından azad edilməsinə də münasibət bildirir və qeyd edir ki, bu hadisələr bizim şanlı tariximizdir. Zəfər qazanaraq torpaqlarımızı erməni işğalından azad etməyimiz yeni ensiklopediyaların yaranmasına obyektiv zəmin yaradır. "Xocavənd ensiklopediyası"nın gələcəkdə təkmilləşdirilərək yenidən çap edilməsi sahəvi nəşriyyatların qarşısında dayanan məsələlərdən biri olmalıdır. Bu məqsədlə daha peşəkar və daha yüksək təhsilli işçi komandası yaradılmalı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad olunmuş əraziləri haqqında yeni ensiklopediyalar hazırlanmalıdır.

Açar sözlər: ensiklopediya, nəşr, fakt materialları, kitab tipi, sorag-məlumat ədəbiyyatı, nəşr növü, Xocavənd ensiklopediyası, redaktə.

Giriş. Kitab nəşrinin müxtəlif göstəricilərinin inkişafı cəmiyyətin davamlı sosial tələbatından qaynaqlanır. İnkişaf prosesi kitabın sayında, tirajında, həcmində, forma və məzmununda özünü göstərir. Kitab nəşrində müşahidə olunan müsbət tendensiya onun forması, məzmunu və nəşr tiplərinin inkişafına da əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Kitab tipləri içərisində xüsusi yer tutan, oxucuların sorğu və tələbatlarının ödənilməsində ən kütləvi şəkildə istifadə edilən, geniş oxucu qruplarını nəzərdə tutan nəşr tiplərindən biri də sorag-məlumat ədəbiyyatıdır. Sorag-məlumat ədəbiyyatı məzmununa, quruluşuna, növünə, tipinə görə müxtəlifdir. Belə ki, sorag-məlumat ədəbiyyatı universal və sahə ensiklopediyaları, ensiklopedik lüğətlər, şəxsi ensiklopediyalar, müxtəlif növlü lüğətlər (izahlı lüğətlər, müxtəlif dillərə dair lüğətlər, adi terminoloji lüğətlər və s.), təqvimlər, mövzu-sorag məlumat kitabları və s. nəşrləri özündə birləşdirir.

Professor Bayram Allahverdiyevin elmi tədqiqatlarında soraq-məlumat ədəbiyyatının bölgüsü aşağıdakı kimi təqdim edilir:

“Ümumi, yaxud universal; sahə, yaxud xüsusi ensiklopediyalar; ensiklopedik lüğətlər; linqvistik və terminoloji lüğətlər; ümumi soraq kitabları (siyasi, iqtisadi, coğrafi, statistik və s.); mövzu-sorag kitabları; müxtəlif xarakterli sorag-informasiya ədəbiyyatı: ədəbiyyat göstəriciləri, izahlı bibliografik toplular və s.” [1,70].

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycanda bütün dövrlərdə ensiklopediyaların nəşrinə böyük əhəmiyyət verilib. Xüsusilə də müstəqillik illərində soraq-məlumat ədəbiyyatı - sahə ensiklopediyalarının nəşri nəşriyyatların (dövlət və ya özəl) çap repertuarında əsas yerlərdən birini tutub.

XX əsrin 1980-1990-cı illərində və müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycanda sorag-məlumat nəşrlərinin, xüsusilə ensiklopediyaların və ensiklopedik lüğətlərin, izahlı dilçilik lüğətlərinin nəşri genişləniib. “Hüquq ensiklopedik lüğəti” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1991.), R.İmaməliyev “İslam ensiklopediyası” (“Boz oğuz” nəşriyyatı, 1997), “Ailə ensiklopediyası” seriyasında Ə.C.İsmayilov “Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1995. -280 s.); “Ş.Qədimov “Şəfa ensiklopediyası” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1997. -472 s.), “Kiçik kimya ensiklopediyası” (BDU, 1997), “Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1997.), R.İmaməliyev “Dünya nəşirləri, jurnalistləri, poliqrafçıları” (“Boz oğuz” nəşriyyatı, 1998), “Azərbaycan toponimləri: ensiklopedik lüğət” (2 cildə, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, I cild. -1999. -304 s.); (II cild. -2000. -304 s.); “Uşaq ensiklopediyası” (3 cildə, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1-ci cild. -1987. -336 s.; 2-ci cild. -1988. -328 s.; 3-cü cild. -1999. -352 s.), Ayna uşaq ensiklopediyası. Təbiət. (Ayna Mətbu Evi, 1999. – 63 s; Ayna uşaq ensiklopediyası. Teatr və kino. (Ayna Mətbu Evi, 1999. -93 s.); Ayna uşaq ensiklopediyası. İncəsənət. (Ayna Mətbu Evi, 1999. –86 s.); Ayna uşaq ensiklopediyası. Tarix. (Ayna Mətbu Evi, 1999. -72 s.); Ayna uşaq ensiklopediyası. Ekologiya. (Ayna Mətbu Evi, 2000. -69 s.); Ayna uşaq ensiklopediyası. Elm və Texnika. (Ayna Mətbu Evi, 2001. -78 s.); Ayna uşaq ensiklopediyası. Ulduzlar. (Ayna Mətbu Evi, 2001. -S.34.); Ayna uşaq ensiklopediyası. Musiqi. (Ayna Mətbu Evi, 2001. -92 s.); Ayna uşaq ensiklopediyası. Din. (Ayna Mətbu Evi, 2004. -68 s.); “Kitabi Dədə Qorqud ensiklopediyası” (2 cildə, 2000-ci il), “Kütləvi tibb ensiklopediyası” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 2000. -430 s.), “Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğət” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1998. -240 s.), “Naxçıvan ensiklopediyası” (2002), “Dünya dinləri” (“Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 2003. -548 s.), “Azərbaycan Yazıçıları: ensiklopedik məlumat kitabı” (Tərtib edən: Teymur Əhmədov, 1-ci nəşr, 1995; 2-ci nəşr, 2004, “Nurlar”, 984 s.), “Diplomatiya”: ensiklopedik lüğət (2005. -580 s.), “Dilçilik ensiklopediyası” (“Mütərcim” nəşriyyatı, 2006), “Azərbaycan etnoqrafiyası ensiklopediyası” (3 cildə, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007), “Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası” (“Şərq-Qərb”, 2007), “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası” (2 cildə, “Lider” nəşriyyatı), Q.Məmmədov, M.Xəlilov “Ensiklopedik ekoloji lüğət” (“Elm” nəşriyyatı, 2008. -728 s.), Politologiya ensiklopedik lüğət” (“Günəş”, 2008), “Novruz Bayramı ensiklopediyası” (“Şərq-Qərb”, 2008), “C.Məmmədquluzadə ensiklopediyası” (2008); “Uşaqlar üçün ensiklopediya”: Geologiya (“Şərq-Qərb”, 2008. -712 s.); “Uşaqlar üçün ensiklopediya”: İnformatika (“Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2008. -616 s.); “Uşaqlar üçün ensiklopediya”: Kimya (“Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2008. -640 s.); İ.Məmmədov “Azərbaycan dilinin etnoqrafik lüğəti” (“Elm və təhsil”, 2009. -272 s.) və s. nəşrlərlə Azərbaycan sorag-məlumat ədəbiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşibmiş və inkişaf edib.

Eyni zamanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionuna aid olan “Zəngilan”, “Xocavənd”, “Kəlbəcər” və s. kimi iri həcmli fundamental ensiklopediyaların hazırlanması və çap edilməsi də sevindiricidir.

Nazim Tapdıqoğlunun (Vəlişov) müəllifi olduğu 544 səhifəlik Xocavənd ensiklopediyası 2009-cu ildə “Zərdabi LTD” MMC nəşriyyatında çap edilib. Bu iri həcmli ensiklopediyada Xocavənd rayonunun oykonimləri (yaşayış məntəqələri), oronimləri (yer adları), hidronimləri (arx, bulaq, kəhriz, çay, göl) haqqında məlumat xarakterli qısa ensiklopedik informasiyalar əksini tapıb.

Tərtibçi burada arxiv sənədlərinə, mənbələrə, müxtəlif elmi əsərlərə istinad edərək toponimlərin mənşəyinin elmi izahına, onun yaranması tarixinə, keçmiş və indiki adına, düzgün yazılış variantının təyininə xüsusi diqqət yetirib. Rayonun tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası, coğrafiyası ilə bağlı olan bu ensiklopedik məlumat kitabında kəndlərin adları – orada yaşamış və yaşayan tayfaların, rayonla

bağlı dağ, dərə, qaya, düz, təpə, çay, qobu, bulaq və s. adların mənşəyi, mənsubiyyəti haqqında izahlı şərhlər, eləcə də, rayonun Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş, girov götürülmüş, itkin düşmüş sakinləri, həm də tanınmış şəxsiyyətləri, ziyalıları haqqında əlifba sırası gözlənilməklə məlumatlar verilib.

Xocavənd rayonunun toponimləri ilk dəfə olaraq bu cür sistemli şəkildə oxuculara təqdim edilir. Rayonun tarixi memarlıq abidələri haqqında oxuculara həqiqəti çatdırmağa xidmət edən “Xocavənd ensiklopediyası” müstəqillik dövründə adıçəkilən rayonun elmi şəkildə öyrənilməsinin, tədqiqinin bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Qeyd edək ki, ensiklopediyada müəllifin Xocavənd toponimləri haqqında 500-dən çox məqaləsi də əksini tapıb.

Toponimlər müəyyən bir xalqın, tayfanın adından və həmin xalqın dillərindəki coğrafi obyekt ünvanlı sözlərdən ibarət olduğu üçün tarix, coğrafiya, dilçilik elmləri ilə çox bağlıdır, lakin toponimikanı bu sahələrlə tam eyniləşdirmək olmaz. Toponimika konkret bir regionun oronimlərini, oykonimlərini, hidronimlərini tədqiq etməklə bərabər, eyni zamanda, insanlar tərəfindən mənimsənilmiş və ya mənimsənilməyən mənbələri də öyrənir. Bu ensiklopediyanın tərtibçisi Nazim Tapdıq oğlu Vəlişov (Nazim Tapdıqoğlu) 1980-ci illərdən onomastikanın tərkib hissəsi olan toponimika sahəsinin tədqiqi ilə məşğul olur və bu mövzuda xeyli sayda əsərləri çap olunub.

Tərtibçi müəllif ensiklopediyanın əvvəlində təqdim etdiyi giriş məqaləsində yazır: “Hər bir toponim tarixi sənəddir, bizə keçmişdən xəbər verən mənbədir. Qədim mənbələri nəzərdən keçirmədən, tarixi heç olmasa müəyyən səviyyədə bilmədən hər hansı bir coğrafi adın, toponimin mənşəyi haqqında tam əhatəli, düzgün söz demək olmaz. Bu mənada toponimiyanın tədqiqində tarixçilərin rolu danılmazdır, əvəzsizdir” [8, 7].

Xocavənd toponimi 2 hissədən – “Xoca” sözü türk dilində “müəllim”, “öyrətmən” və “vənd” komponenti isə İran dillərində uşağı, nəsl, törəməsi mənalarını daşıyır.

Ensiklopediyanın sonunda (səhifə 475-486) “Qarabağ müharibəsində Xocavənd rayonu üzrə şəhid və itkinlərin ümumi siyahısı” verilib. Bu siyahıda 144 nəfərin ad və soyadı əksini tapıb.

Ensiklopediyanın 488-ci səhifəsindən 509-cu səhifəyə qədər olan hissəsində isə “Xocavənd rayonunun bəzi görkəmli şəxsiyyətləri və tanınmış ziyalıları”nın siyahısı verilib. Burada təqdim edilən adlar əlifba göstəricisinə uyğun tərtib edilib.

Ensiklopediyada 510-511-ci səhifələrində isə “Xocavənd rayonu üzrə uzunömürlü insanların siyahısı” əksini tapıb.

Azərbaycan Respublikasının 26 noyabr 1991-ci il tarixli, 279-XII nömrəli Qanununa əsasən DQMV ləğv edilərək Martuni və Hadrut rayonlarının bazası əsasında Xocavənd rayonu yaradılıb. Rayonun ümumi sahəsi 1458 kv. km.-dir. Xocavənd rayonu Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın, Şuşa, Xocalı rayonları ilə həmsərhəddir. Bəşər sivilizasiyanın beşiklərindən biri olan Xocavənd bölgəsi antik, orta əsrlər, yeni və müasir dövr maddi-mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələri ilə zəngindir. Xocavənd ərazisi ilk insan məskənlərindən biridir. Bu ərazilərdə Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, elmi və mədəni irsi formalaşıb.

Ensiklopediyaya daxil edilmiş məqalələri foto şəkillərin müşahidə təqdim edilməsi nəşrin əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Qeyd edək ki, ensiklopediyada xeyli sayda (ağ-qara) foto şəkillər verilib.

“Xocavənd ensiklopediyası”nın tərtibatında cədvəllərdən də istifadə edilib. Bu, mövzunun daha yaxşı dərk edilməsinə xidmət edən nəşr göstəricilərindən biridir. Məsələn, (səh.12-də) “Xocavənd rayonunun kəndlərinin işğal tarixi” adlı cədvəldə Tuğ, Salakətin (30.10.1991-ci il); Xocavənd (19.11.1991-ci il); Axullu (09.01.1992); “Qaradağlı” (17.02.1992); Muğanlı, Əmirallar, Kuropaktin (02.10.1992-ci); Günəşli (23.07.1993-cü il); Xətai (20.08.1993-cü il) – tarixi qeydlər cədvələ daxil edilərək ardıcıl şəkildə yerləşdirilib.

Qeyd edək ki, 2 oktyabr 1992-ci ildə Ermənistan Xocavənd rayonunu işğal etdi. Hərbi təcavüz nəticəsində dogma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş rayon sakinləri respublikanın 40 rayon və şəhərində müvəqqəti məskunlaşmağa məcbur olub. Bu həsrət müzəffər Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə 44 günlük müharibə nəticəsində qazanan tarixi zəfərlə sona çatdı. 2020-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında Azərbaycan ordusu Xocavənd rayonunun Qoçbəyli, Sor, Qırmızıqaya, Məlikcanlı, Tağaser, Edilli, Edişə, Bulutan, Dağdöşü, Düdükçü, Çıraquz, Xırmançıq, Ağbulaq (Edilli), Axullu, Ağcakənd, Mülküdərə, Daşbaşı, Günəşli, Çınarlı, Dolanlar, Bünyadlı,

Ataqut, Hünərli, Ağdam, Arpagədik, Quşçular, Məmməddərə, Susanlıq, Domi, Binəderəsi, Tuğ, Akaku, Azıx, Cilən, Tağlar, Salakətin, Şahyeri, Şexer, Zoğalbulaq, Arakül, Tağavard, Böyük Tağavard, Zərdanaşen və digər kəndlərini işğaldan azad edib.

19-20 sentyabr 2023-cü ildə aparılan antiterror əməliyyatları nəticəsində isə Xocavənd şəhəri və ətraf yaşayış məntəqələri də Azərbaycanın ordusunun nəzarətinə keçib. Prezident İlham Əliyev oktyabrın 15-də Xocavənd şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldıb.

Elmi araşdırmaların nəticəsində yaranan tarixi kitablar keçmiş dövrə aid müxtəlif dəyərli məlumatları əldə etməyimizə imkan verir. Xüsusilə də ensiklopediyalarda dəqiq faktlara müraciət edilir. Bu faktlar redaktor tərəfindən ciddi şəkildə yoxlanılır, onlar təsdiqləndikdən sonra nəşrə daxil edilir.

Redaktorun faktla bağlı gördüyü işdə üç vəzifə əsas götürülür:

1. Təhlil və müqayisələrin nəticəsi kimi irəli sürülən faktların metodoloji tələblərə cavab verib vermədiyini yoxlamaq;

2. Müəllifin əl atdığı hər bir faktın dəqiqlik və etibarlılıq cəhətlərini yoxlamaq;

3. Mahiyyətə görə faktların gərəkliliyini müəyyənləşdirmək [3, 303].

Ensiklopediyalarda əks olunan fakt materiallarının yoxlanılması redaktə işinin ən məsuliyyətli və çətin mərhələsidir. Bu redaktordan bilik, təcrübə, diqqət, səriştə ilə yanaşı, erudisiya da tələb edir.

Faktların müqayisə etməklə yoxlamağın bir sıra yolları var:

1. Ensiklopediyada məqalələrdə verilən faktları redaktorun özünün bildiyi faktlarla qarşılaşdırması;

2. Ensiklopediyada məqalələrdə olan faktların bir-birilə müqayisə edilməsi;

3. Ensiklopediyada məqalələrdə təkrarlanan faktların eyniliyinin yoxlanılması;

4. Faktların ilkin əlyazma mətni ilə yoxlanılması [3, 316].

Faktların bir-birinə bağlılığının izlənməsi redaktədə vacib hesab olunur. Təcrübəli redaktor üçün bu üsul vərdişə çevrilir. O, mətndə gözüne dəyən hər hansı bir sonrakı tarixin, adın, rəqəmin öncəkilərlə eyniliyini və ya necə səsləşdiyini yoxlayır. Hətta belə faktlar ona şübhəli görünməsə də, yoxlama əməliyyatı aparmalıdır.

Məhz buna görə də ensiklopediyaların digər nəşr növlərindən əsas fərqlərindən biri də onun dəqiq faktların əldə olunması üçün yeganə mənbə hesab edilməsidir. Ona görə də ensiklopediyaların nəşrində istifadə edilmiş ədəbiyyatlar elmi müəssisələr tərəfindən hazırlanmış qıfıli nəşrlər olmalıdır.

“Xocavənd ensiklopediyası”nın sonunda istifadə olunmuş 221 ədəbiyyatın biblioqrafik siyahısı verilib.

Ensiklopediyanın redaktoru Mətləb İsayev, bədii redaktoru Ehtiram Vəliyev, texniki redaktoru Vidadi Hüseynov, korrektoru Günel Vəlişovadır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, nəşrin tirajı çox az – cəmi 500 nüsxədir. Bu cür əhəmiyyətli nəşrlərin tirajının az olması qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

Ensiklopediyanın tərtibatında təəssüflər olsun ki, xeyli sayda nöqsana da yol verilmiş, ensiklopediyanın nəşr aparatına daxil olan tərtibat ünsürləri nəzərə alınmamışdır. Bir tədqiqatçı kimi hesab edirəm ki, ümumiyyətlə ensiklopediyaların nəşrinin ixtisaslaşmış nəşriyyatlara və redaktorlara həvalə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Nəticə. Nöqsanlara baxmayaraq haqqında danışdığımız ensiklopediya bütövlükdə böyük bir araşdırmanın nəticəsi kimi ortaya çıxıb. Nəşrlə tanış olarkən onun ağır zəhmətin nəticəsində meydana gəldiyi hiss olunur. Xocavənd rayonuna aid məlumatları tam əhatə edə bilməsə də bütövlükdə “Xocavənd ensiklopediyası” bu sahədə həyata keçirilən ilk təşəbbüs kimi olduqca əhəmiyyətli mövzuda hazırlanıb və özündə dəyərli informasiyaları əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev B. V. Kitabın tipologiyası. -Bakı: ÇapART Nəşriyyat Evi, 2017. -578 s.
2. Allahverdiyev B.V. Kitabşünaslığın əsasları. -Bakı: UniPrint, 2011. -446 s.
3. Vəliyev İ.Ö. Redaktənin əsasları: nəzəriyyə və təcrübə. Dərslik. Bakı: Günəş, 2009, 404 s.
4. Vəliyev İ.Ö. Redaksiya-nəşriyyat işinin əsasları. Bakı: Günəş, 2004, 140 s.

5. Musalı V.A. Mətnlərin nəşrə hazırlanması problemləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 262 s.
6. Ələsgərova İ. Nəşrin bədii və texniki tərtibatı. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2010, 184 s.
7. Quliyeva S.F. Soraq-məlumat ədəbiyyatı: yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, 176 s.
8. Tapdıqoğlu N. Xocavənd ensiklopediyası. -Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2009. -544 s.

ЭЛЬМЕДИН БЕХБУД

*Бакинский Государственный Университет
Диссертант редакционно-издательского отдела*

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ И РЕДАКТИРОВАНИЯ ЭНЦИКЛОПЕДИИ «ХОДЖАВЕНД»

В статье подробно проанализированы конструктивные особенности «Ходжавендской энциклопедии». Сначала автор рассказал о важности книги, ее издании и развитии по отраслям. В своем исследовании автор в качестве основного объекта оставил справочную литературу, занимающую особое место среди книготипов. В статье автор считает правильным разделение справочно-информационной литературы, предложенное видным библиографом, профессором Байрамом Аллахвердиевым: «Общее, или универсальное; отраслевые или специальные энциклопедии; энциклопедические словари; лингвистические и терминологические словари; общие справочные книги (политические, экономические, географические, статистические и т. д.); предметно-вопросники; информационно-справочная литература различного характера: литературные указатели, пояснительные библиографические сборники и т.п.».

В статье автор оценил состояние издания полевых энциклопедий, изданных в нашей стране в 90-е годы XX века, и сказал, что значительное развитие наблюдается в издании полевых энциклопедий. В качестве доказательства этой идеи в качестве примера было взято большое количество изданных в то время энциклопедий.

После обширного анализа Ходжавендской энциклопедии автор приходит к выводу, что энциклопедия представляет собой первый богатый фактами исследовательский труд по соответствующей теме. «Ходжавендская энциклопедия содержит большое количество фотографий и таблиц. Автор также анализирует структуру «Ходжавендской энциклопедии» и высказывает свое мнение об особенностях редактирования. Также в заключении он критикует малый тираж энциклопедии и издание таких важных энциклопедий с большим тиражом.

В заключение он подчеркнул важность поручить публикацию важных книг, таких как энциклопедии, специализированным в этой области издательствам, чтобы устранить ошибки, ускользнувшие от внимания редактора, и подготовить эти публикации на более профессиональном уровне. В то же время в статье выражается отношение к освобождению значительной части территории Ходжавендского района от врага в ходе 44-дневной Второй Карабахской войны и отмечается, что эти события являются нашей славной историей. Наша победа в освобождении наших земель от армянской оккупации создает объективную основу для создания новых энциклопедий. Совершенствование и переиздание «Ходжавендской энциклопедии» в будущем должно стать одним из вопросов, стоящих перед издательствами. Для этого необходимо создать более профессиональный и высокообразованный коллектив работников, подготовить новые энциклопедии об освобожденных территориях Карабаха и Восточного Зангезура.

Ключевые слова: энциклопедия, издание, фактические материалы, тип книги, справочная литература, тип издания, Ходжавендская энциклопедия, редактирование.

ELMEDİN BEHBUD

Baku State University

Dissertation student of the editorial-publishing department

FEATURES OF PREPARATION AND EDITING OF "KHOJAVAND" ENCYCLOPEDIA

The design features of "Khojavand encyclopedia" were analyzed in detail in the article. First, the author talked about the importance of the book, its publication and development by fields. In his research, the author kept the inquiry literature, which has a special place among book types, as the main object. In the article, the author considers the division presented by the prominent bibliographer, professor Bayram Allahverdiyev for the inquiry-information literature as correct: "General, or universal; field or special encyclopedias; encyclopedic dictionaries; linguistic and terminological dictionaries; general inquiry books (political, economic, geographical, statistical, etc.); subject-question books; query-informational literature of various nature: literature indexes, explanatory bibliographic collections, etc."

In the article, the author assessed the state of publication of field encyclopedias published in our country in the 90s of the XX century and said that a significant development is observed in the publication of field encyclopedias. As proof of this idea, a large number of encyclopedias published at that time were taken as an example.

After extensive analysis of Khojavand encyclopedia, the author concludes that the encyclopedia is the first research work rich in facts on the relevant topic. "The Khojavand encyclopedia contains a large number of photographs and tables. The author also analyzes the structure of the "Khojavand encyclopedia" and expressed his views on the features of editing. Also, in the conclusion, he criticizes the low circulation of the encyclopedia and made a proposal regarding the publication of such important encyclopedias with a high circulation.

In the end, he emphasized the importance of entrusting the publication of important books such as encyclopedias to publishing houses specialized in the field to eliminate the errors that escaped the editor's attention and prepare these publications at a more professional level. At the same time, the article expresses its attitude to the liberation of a large part of the territory of Khojavand region from the enemy during the 44-day second Karabakh war and notes that these events are our glorious history. Our victory in liberating our lands from the Armenian occupation creates an objective basis for the creation of new encyclopedias. Improving and reprinting "Khojavand encyclopedia" in the future should be one of the issues faced by the publishing houses. For this purpose, a more professional and highly educated team of workers should be created, and new encyclopedias should be prepared about the liberated territories of Karabakh and Eastern Zangezur.

Keywords: encyclopedia, publication, factual materials, book type, inquiry literature, publication type, Khojavand encyclopedia, editing.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 fevral 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25 mart 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Leyla Abasova, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

Yubileylər, xatirələr

SƏNUBƏR İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
sanubarismayilova@bsu.edu.az

**PROFESSOR ƏSMƏD MUXTAROVANIN TİMSALINDA
AZƏRBAYCAN QADINI**
(Əsməd xanıma ithaf)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/210-212>

Ülvilik, zəriflik və gözəllik rəmzi olan Qadın adını bəşəriyyət həmişə uca tutmuşdur. Həyatı qadınsız təsəvvür etmək kainatı günəşsiz təsəvvür etmək kimi çətindir.

Çox qədim dövrlərdən Azərbaycanda Qadına-Anaya böyük ehtiram və dərin hörmət bəslənmiş, Vətənə övlad yetişdirən Ana həmişə müqəddəs olmuş, namus, qeyrət və sədaqət rəmzi sayılmışdır:

Qadın gözəl eşqi yaradan mələk,
Bu adın qüdrəti kainat qurar.
Qadın həm həyatdır, hər sevgi demək,
Dünyanın nəbzi də qadınla vurur!

Azərbaycan qadını dünyaya bəşəriyyətin mədəni fikir xəzinəsinin incilərini yaradan, elmimizi və xalqımızı dünyaya tanıdan dahi şəxsiyyətlər, görkəmli elm və sənət adamları, alimlər və siyasi xadimlər bəxş etmişdir. Azərbaycanda elm sahəsində nüfuzu olan qadınların çoxu elmi-tədqiqat bölmələrində, bəziləri ali təhsil müəssisələrində çalışır. Təhsilli qadın - təhsilli ailə, təhsilli cəmiyyət deməkdir. Elm və təhsil sahəsində də qadınlarımız adlarını tarixə yazmağa biliblər.

Belə qadınlarımızdan biri də elmin zirvəsinə öz gərgin əməyi ilə ucalan gözəl qadın, gözəl insan professor Əsməd xanım Muxtarovadır. Əsməd xanım 1990-cı illərdən həyata keçirilməsinə başlanmış Türk dünyası daxili integrasiya proseslərinin, o cümlədən ortaq türk tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliğinin fəal iştirakçılarından biri olmaqla həm respublikamızın, həm universitetimizin, həm də Tarix fakültəsinin tarixində xüsusi yeri tutmaqdadır. Uzun illərdir ki, Əsməd xanım Tarix fakültəsinin “Türk xalqları tarixi” kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır və kafedranın bütün əməkdaşları arasında böyük hörmətə malikdir. Tədris etdiyi “Türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixi”, “Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi”, “Qafqaza türk axınları” fənləri tələbələr tərəfindən böyük maraqla mənimsənilir.

Əsməd xanımın əvəzsiz xidmətlərindən biri də, 1997-ci ildən nəşrinə başlanmış, bu günə qədər 104-cü sayı nəşrə hazırlanan “Tarix və onun problemləri” nəzəri, elmi, metodik jurnalın təsisçisi və baş redaktoru olmasıdır. Jurnalın səhifələrində Azərbaycan alimləri ilə bərabər, eyni zamanda xarici ölkə müəlliflərinin də araşdırmalarına yer ayrılır. Jurnal vasitəsilə ilə həmçinin Sankt-Peterburqun Azərbaycan diasporası ilə, Moskva Dövlət Universiteti ilə, Daşkənd Dövlət Universiteti ilə, Türkiyə, İsrail, İran, Almaniya ilə əlaqələr yaradılmışdır.

Türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixinə dair mübahisəli problemlərin mövcud olduğu şəraitdə professor Əsməd Muxtarova tərəfindən yazılmış “Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)” dərslisi (Bakı, 1999) “Türk xalqlarının tarixi” fənni sahəsində ilk təşəbbüs olaraq, müəllifin yüksək elmi səriştə və araşdırma bacarığına malik olmasını göstərir. “Türk xalqlarının tarixi” fənninin tədrisi üçün bu dərslik tələbələrimiz üçün qiymətli vəsaitdir.

Onlarla gənc alimin yetişdirilməsi sahəsində gərgin əməyinin bəhrələri ilə ucalan Əsməd xanım tarix elminə, o cümlədən elm tarixinə önəmli töhfələr vermiş, özünəməxsus böyük bir məktəb yaratmışdır. Əsməd xanımın elmi rəhbəri və elmi məsləhətçisi olduğu doktorantlar hazırda Bakı Dövlət Universiteti başda olmaqla, respublikanın bir çox ali məktəblərində, həmçinin rəsmi dövlət qurumlarında çalışmaqdadırlar.

Bəli, Qadın ona dəyər verildikcə, onu sevdikcə güclənir, özünə güvən qazanır, göstərilən etimadın, etibarın, qoyulan hörmətin, verilən sevginin birə yüzünü, minini qaytarır cəmiyyətə. Əsməd xanımın fəaliyyətinə verilən qiymət onun təltiflərində aydın şəkildə öz əksini tapır. Elm və təhsilin inkişafında, gələcək tarixçi alimlərin yetişdirilməsi sahəsində fəaliyyəti və uğurlarına görə Əsməd xanım:

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 25 noyabr tarixli sərəncamı ilə III dərəcəli “Əmək ordeni”;

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 2019-cu il 25 noyabr tarixli əmri ilə “Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919-2019)” yubiley medalı;

Azərbaycan Respublikasının qabaqcıl təhsil işçisi medalı;

MDB məkanında türk xalqları tarixinə aid yazılmış ilk tədqiqat olan “Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)” dərslisinə görə “Xatun” jurnalının redaksiya heyətinin və “Xatun” Ədəbi Məclisinin təşkilat komitəsinin qərarı ilə “Sara Xatun” adına fəxri diplom;

Avropa nəşr Mətbu evinin qızıl medalı və “Ən yaxşı vətənpərvər tədqiqatçı alim” diplomu və bir çox digər fəxri fərman və təşəkkürnamələrlə təltif edilmişdir.

Əsməd xanım haqqında saatlarla danışmaq olar, lakin bütün bunlar onsuz da hamıya məlum olan həqiqətlərin bir daha təkrarı olacaq. Mən həm öz adımdan, həm də kafedra əməkdaşları adından Əsməd xanımı növbəti yubileyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona -adını Universitetimizin tarixinə yazan, minlərlə tələbələrin, magistrantların, gənc alimlərin qəlbində özünə məhəbbət qazandıran bu səmimi insana, gözəl qadına- həyatın ən qiymətli neməti olan can sağlığı, uzun ömür, xoşbəxt günlər arzu edirəm! Qoy bu gözəl gün günəş işığı və sevinclə dolu rahat həyatın başlanğıcı olsun!

“Tarix və onun problemləri” jurnalının Redaksiya heyəti adından jurnalın təsisçisi və Baş redaktoru, Bakı Dövlət Universiteti Türk xalqları tarixi kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Əsməd xanım Muxtarovanı növbəti yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona fakültəmiz, universitetimiz və dövlətimiz naminə sonrakı fəaliyyətində uğurlar arzulayırıq!

Yubileylər, xatirələr

MEHMAN ABDULLAYEV

*Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri*

**GÖRKƏMLİ TARİXÇİ ALİM
İBRAHİM ZEYNALOV- 70**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/104/213-214>

70 illik yubileyini qeyd etdiyimiz görkəmli tarixçi alim İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov 1954-cü ilin fevralın ayının 5-də Azərbaycanın Tovuz rayonunun Aşağı Əyyublu kəndində anadan olmuşdur. İbrahim Zeynalov orta məktəbi bitirdikdən, Almaniya Sovet ordusunda hərbi xidmət keçdikdən sonra 1975-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin çox nüfuzlu Tarix fakültəsinə daxil olmuş və 1980-ci ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Təhsil aldığı müddətdə öz savadı, dünyagörüşü və fəallığı ilə seçilən İ.X.Zeynalov o dövrdə çox mühüm vəzifə olub, gənclərin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayan Fakültə Tələbə Gənclər Təşkilatının sədri vəzifəsini uğurla icra etmişdir.

1980-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirən İbrahim Zeynalov təyinatla göndərildiyi Sabirabad rayonunun Xəlifəli kənd orta məktəbində 2 il tarix müəllimi işləmişdir. 1982-ci ildə doğma universitetə qayıdan İbrahim Zeynalov əyani aspiranturaya daxil olmuş, aspirantura təhsilini bitirdikdən sonra qısa müddətdə, 1986-cı ildə dissertasiya işini müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Elə o vaxtdan ona çox doğma olan universitetdə işləməyə başlamış, müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmışdır.

Elmi-pedaqoji sahədə uğurlu fəaliyyəti və yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti nəzərə alınaraq Bakı Dövlət Universitetinin təlim-tərbiyə işləri üzrə prorektor vəzifəsinə təyin edilmişdir. İki il bu vəzifədə çalışdıqdan sonra, 1996-2000-ci illərdə universitetin magistratura, aspirantura və doktorantura şö-

bəsinə rəhbərlik etmişdir. Müxtəlif vəzifələrdə çalışan İbrahim Zeynalov elmi yaradıcılığını da uğurla davam etdirmiş, 1999-cu ildə doktorluq dissertasiya işini müdafiə edərək tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsini almışdır. 2000-ci ildən tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professor vəzifəsində çalışır.

Professor İbrahim Zeynalov 2019-2020-ci illərdə BDU-nun tarix fakültəsinin dekanı vəzifəsini icra etmişdir. 2020-ci ildə tarix fakültəsinin kollektivi böyük etimad göstərərək onu fakültənin dekanı vəzifəsinə seçmişdir. Hal-hazırda o bu vəzifəni uğurla və layiqincə yerinə yetirir.

İbrahim Zeynalov tarix fakültəsində “Ümumi tarix” və “Vətən tarixi” ixtisasları üzrə tarix üzrə fəlsəfə doktoru və tarix elmləri doktoru dissertasiyaları üzrə Müdafiə Şurasının sədridir. 2005-2015-ci illərdə Dövlət İmtahan Mərkəzində Tarix fənni üzrə elmi seminarın və ekspert şurasının sədri kimi səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

Professor İ. Zeynalov respublikamızın zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş və tarix elmində böyük uğurlar qazanmış görkəmli alimlərimizdən biri kimi tanınır. O, 7 monoqrafiyanın, 6 dərslinin, 20-dən çox dərs vəsaitinin, 3 kitabın, 10-dan çox fənn proqramının, ümumilikdə 260-dan çox elmi məqalə və əsərin müəllifidir. İbrahim Zeynalovun “Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər)”, “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında”, “Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)”, “Vətən Müharibəsi tarixi: Şəxsiyyət faktoru”, “Heydər Əliyev”, “Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər epopeyası”, “Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin bərpası Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır”, “Vətənin xilaskar oğlu”, “İlham Əliyev: Azərbaycan son 17 ildə uğurlu siyasətinin davamı”, “44 günlük Vətən müharibəsində Ermənistanın hərbi-siyasi iflası” əsərləri tədqiqatçıların böyük marağına səbəb olmuş və geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. İbrahim Zeynalovun böyük əmək sərf edərək bitirdiyi iri həcmli 665 səhifəlik “Azərbaycan Milli dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev Zirvəsi: Dahi şəxsiyyətin ömür yolu” kitabı isə çap mərhələsindədir. Təkcə 1993-2018-ci illər arasında 25-dən çox beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında maraqlı və dərin məzmunlu elmi məruzələrlə çıxış etmiş və sanballı məqalələr dərc etdirmişdir.

İbrahim Zeynalov Yeni Azərbaycan Partiyasının fəal üzvlərindən biri kimi ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir, müasir gəncliyin vətənə, dövlətçiliyə, milli dəyərlərə sdaqət ruhunda tərbiyəsi işində yorulmadan çalışır.

Bu görkəmli alim Azərbaycan tarixinin müasir dövrü üzrə elmi məktəb yaratmışdır. Professor İbrahim Zeynalovun rəhbərliyi altında 12 nəfər tarix üzrə fəlsəfə doktoru, 1 nəfər tarix elmləri doktoru dissertasiya işini müdafiə etmişdir. Hazırda onun rəhbərliyi altında 5 nəfər tarix üzrə fəlsəfə doktoru və 4 nəfər elmlər doktoru proqramı üzrə elmi tədqiqat üzərində çalışır.

Professor İbrahim Zeynalovun elmi-pedaqoji və ictimai-siyasi sahədə fəaliyyəti dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə İbrahim Zeynalov ölkənin ali mükafatlarından olan 3-cü dərəcəli “Əmək” ordeni ilə təltif olunmuşdur. O eyni zamanda “Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi” yubiley medalına layiq görülmüşdür.

“Tarix və onun problemləri” jurnalının Redaksiya heyəti adından Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin dekanı, Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru İbrahim Zeynalovu 70 illik yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona fakültəmiz, universitetimiz və dövlətimiz naminə sonrakı fəaliyyətində uğurlar arzulayırıq!

DÜZƏLİŞ

Jurnalın **2016-cı il tarixli 3-cü sayında** Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı Əzizağa Bəylərovun “Qloballaşma dövründə dinlərarası münasibətlər” adlı məqaləsi nəşr edilərkən (s.301-307) müəllifin doktorantı olduğu müəssisənin adı xülasələrdə səhvən “AMEA, Tarix İnstitutu” kimi qeyd edilmişdir (s.307). Düzgün versiya aşağıdakı kimi olmalıdır:

ƏZİZAĞA BƏYLƏROV

Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİNLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR

АЗИЗАГА БЕЙЛАРОВ

Докторант Ленкяранского государственного университета

МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

AZİZAGA BAYLAROV

Doctoral student of Lankaran State University

INTERFAITH RELATIONS IN THE AGE OF GLOBALIZATION

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərç olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefədranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruintən* – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti

Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov* – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti

Web-redaktor: *Ramil Dadaşov* – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 19.03.2024. Çapa imzalanmışdır: 25.03.2024.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

